

0147923
7

Թ. Խ. ՀԱՎՈՐԱՅԱՆ

ԵՐԵՎԱՆԻ
ՊԱՏԱՐՈՒԹՅՈՒՆԸ

Նվիրում եմ մեր սիրելի
մայրաքաղաք Երևանի հիմնադրման

2750-ամյակին

ՀԵՂԻՆԱԿ

ЕРЕВАНСКИЙ ГОСУДАРСТВЕННЫЙ УНИВЕРСИТЕТ

Т. Х. АКОПЯН

ИСТОРИЯ ЕРЕВАНА

с древнейших времен
до 1500 г.

ИЗДАТЕЛЬСТВО УНИВЕРСИТЕТА
ЕРЕВАН - 1969

ԵՐԵՎԱՆԻ ՊԵՏԱԿԱՆ ՀԱՄԱԼՍԱՐԱՆ

9 (հայ)
2-17

Թ. Խ. ՀԱԿՈԲՅԱՆ

ԵՐԵՎԱՆԻ ՊԱՏՄՈՒԹՅՈՒՆԸ

հնագույն ժամանակներից
մինչև 1500 թ.

296

ՀԱՄԱԼՍԱՐԱՆԻ ՀՐԱՏԱՐԱԿՉՈՒԹՅՈՒՆ
ԵՐԵՎԱՆ - 1969

Աշխատությունը հեղինակի «Երևանի պատմություն»
ֆառահատոր ուսումնասիրության առաջին հատորն է:
Երբորդ և շրբորդ հատորները լույս են տեսել 1959 և
1963 թվականներին:

Պատմական և այլ սկզբնաղբյուրների հիման
վրա այստեղ բազմակողմանիորեն լուսարանված է
Երևանի պատմությունը՝ ֆաղափի հիմնադրումը, տրն-
տեսական կյանքը (առևտուրը, արհեստները, գյուղա-
տնտեսության նյութերը) տարբեր ժամանակաշրջաննե-
րում, ֆաղափական պատմությունը, ազատագրական
շարժումները, բնակչությունն ու նրա կենցաղը, ար-
տափին տեսքը և բնական պայմանները: Քննարկվում
են Երևանի պատմության պարբերացման հարցերը:

Խմբագիր՝ Հ. Ժամկոչյան

Ն Ե Ր Ա Ծ Ո Ւ Թ Յ Ո Ւ Ն

Երևանի պատմության առանձնահատկությունները, նրա մշակման
նշանակությունը և դժվարությունները: Քաղափի պատմության պար-
բերացումը (պերիոդիզացիան): Աշխատության ընդգրկած ժամա-
նակաշրջանը, ծավալը և կառուցվածքը

«Քաղցր է ինձ ասել և գեղեցիկ դաստակերտին Երուանդակեր-
տի, զոր յօրինեաց նոյն ինքն Երուանդ գեղեցիկ և չքնաղ յօրինուա-
ծովք», — գրում է պատմահայր Մովսես Խորենացին¹: Առավել «քաղ-
ցր է ինձ» համար խոսել «յաղագս գեղեցիկ» մայրաքաղաքին
«Երևանայ, զոր յօրինեաց նոյն ինքն» Արգիշտի «գեղեցիկ և չքնաղ
յօրինուածովք», պատշաճ է ասել մեր սիրելի մայրաքաղաքի մա-
սին՝ փոխառնելով մեծագույն պատմիչի խոսքերը:

«Քափառող մայրաքաղաքների երկիր», այդպես են երբեմն
բնութագրել Հայաստանը օտարերկրյա ճանապարհորդներն ու հե-
տազոտողները: Եվ իրոք, հին ու նոր ոչ մի երկիր այնքան մեծ թվով
մայրաքաղաքներ չի ունեցել, ինչքան Հայաստանը: Արևելքի ու
արևմուտքի նվաճողների ներխուժման մշտական վտանգի և քաղա-
քական անկայուն դրուժյան պատճառով մեր նախնիները հարկա-
զրբոված են եղել երկրի մայրաքաղաքը հաճախ տեղից-տեղ փոխել:
Զհաշված ժամանակավոր աթոռանիստերը (Անտիոք, Արշակավան
և այլն), ֆեոդալական ժամանակաշրջանի առանձին իշխանուժյուն-
ների ու ֆեոդալական մանր թագավորուժյունների աթոռանիստ-
մայրաքաղաքները (Պաղին, Անգղ, Ողական, Ոստան, Աղամակերտ,
Շաղատ, Եղեգիս, Դարոյնք, Ամբերդ, Կայան, Լոռի, Կապան, Աղ-
թամար և այլն, և այլն), Հայաստանն իր պատմության ընթացքում
(ուրարտական ժամանակաշրջանը ներառյալ) ունեցել է 12 մայ-

¹ Մովսես Խորենացու Պատմութիւն Հայոց, աշխատութեամբ Մ. Աբեղյան և
Ս. Յարութիւնեան, Թիֆլիս, 1913, էջ 167:

րաքաղաք՝ Տուշպա (Վան), Արմավիր, Երևանդաշատ, Արտաշատ, Տիգրանակերտ, Վաղարշապատ, Դվին, Բագարան, Երազդավորս, Կարս, Անի և Երևան: Երկար շարք կազմող հայոց այս մայրաքաղաքներից մի քանիսը՝ Արտաշատը, Տիգրանակերտը, Վաղարշապատը, Դվինը և Անին հռչակված են եղել այն ժամանակվա հայտնի ամբողջ աշխարհում: Դրանց մի մասը վերացել է պատմական ասպարեզից (Արտաշատ, Դվին, Անի, Երվանդաշատ և այլն), իսկ մյուս մասը կորցրել է նախկին նշանակությունը և վերածվել սովորական բնակավայրի կամ գավառական տիպի անշուք քաղաքի: Դրանց մեջ, եթե կարելի է այսպես ասել՝ ամենաերջանիկ ճակատագիրը Երևանինն է, որ տակավին XV դարից դարձել է Արևելյան Հայաստանի կենտրոնական մասի՝ նախ Երևանի կուսակալության կամ խանության, այնուհետև Երևանի նահանգի կենտրոնը, իսկ 1920 թվականից՝ Սովետական Հայաստանի մայրաքաղաքը: Վերջին մի քանի տասնյակ տարիների ընթացքում Երևանը վերածվեց մեր մեծ Միության նշանավոր քաղաքներից մեկի, նշանավոր իր ճարտարապետությամբ, բարձր մշակույթով, ղարգացած տնտեսությամբ և մարդաշատությամբ:

Անցյալի մեր մայրաքաղաքների մեջ համեմատաբար լավ են ուսումնասիրված Անին (Ն. Մառ, Հ. Օրբելի, Թ. Թորամանյան, Լեո, Հ. Մանանդյան և ուրիշներ) և Դվինը (Կ. Ղաֆաղարյան, Ա. Շահնաղարյան, Բ. Առաքելյան և ուրիշներ): Մյուս մայրաքաղաքները, չընչին բացառությամբ, վատ են ուսումնասիրված: Մինչդեռ այդ քաղաքների ուսումնասիրությունը կարող էր հսկայական նյութ տալ Հայաստանի պատմությանը, կարող էր հիմք դառնալ շատ ու շատ հարցերի լուսաբանման համար:

Այդ տեսակետից առանձնահատուկ նշանակություն ունի Երևանի պատմության ուսումնասիրությունը, մի քաղաք, որը խոր անցյալից մինչև այժմ գոյություն ունի և արտացոլում է մեր ժողովրդի՝ ելևէջներով լեցուն ճակատագիրը: Երևանը տարբեր ժամանակաշրջաններում տարբեր նշանակություն և դեր է ունեցել մեր ժողովրդի պատմության մեջ: Հնագույն ժամանակներում այն էր բնակավայրի կամ քաղաքի անունով հայտնի բերդաքաղաք էր, վարչաքաղաքական կարևոր կենտրոն, հետագայում այն կորցնում է իր նշանակությունը վերածվելով սովորական բերդ-բնակավայրի: Անիի, Դվինի, Վաղարշապատի և մյուս քաղաքների անշքացումից հետո, Երևանը մոնղոլական, թուրք-թաթարական և պարսկաթուրքական տիրապետության շրջանում ձեռք է բերում մեծ կարևոր

ություն, հատկապես վարչա-քաղաքական առումով, և դառնում նաև տնտեսական կարևոր կենտրոն: Նրա դերն ու նշանակությունը պայմանավորված էին պատմական հանգամանքներով և սերտորեն առնչված են մեր ժողովրդի ընդհանուր պատմության հետ, կազմելով նրա բաղկացուցիչ մասը: Չափազանցություն չի լինի, եթե ասենք, որ Երևանի XV—XIX դդ. պատմությունը լայն առումով Արևելյան Հայաստանի մեծագույն մասի պատմությունն է ընդհանրապես: Այդ դարերի Արևելյան Հայաստանի քաղաքական գրեթե բոլոր դեպքերը սերտորեն առնչվել են Երևանի հետ. դրանց կիզակետը միշտ Երևանն է եղել: Այս պատճառով էլ Երևանի պատմությունը տրվում է ամբողջ Արևելյան Հայաստանի պատմության ֆոնի վրա՝ վերջինիս հետ միահյուսված:

Քաղաքների, մանավանդ մայրաքաղաքների պատմությունը ուսումնասիրելը կապված է մեծ դժվարությունների հետ: Իզուր չէ, որ մեզ մոտ՝ Սովետական Միությունում խոշոր քաղաքների պատմությունը սովորաբար ուսումնասիրում են ոչ թե առանձին մասնագետներ, այլ մասնագետների ամբողջական խմբեր: Ընդ որում այդ ուղղությամբ եռանդուն աշխատանքներ են կատարվում գրեթե բոլոր հանրապետություններում: Այժմ արդեն հրատարակի վրա են մայրաքաղաք Մոսկվայի, Լենինգրադի և այլ քաղաքների պատմության ծավալուն բազմահատորյակները, Ուկրաինայում մեծ աշխատանքներ են տարվում այդ քաղաքաշատ հանրապետության քաղաքների ամբողջական պատմությունը ստեղծելու համար, հետազոտվում են Քրիլիսիի, Բաքվի, Ռոստովի, Մինսկի, Սվերդլովսկի, Տաշքենդի և բազմաթիվ այլ քաղաքների պատմությունները:

Պատմական առանձին հարցերի ու ժամանակաշրջանների համեմատությամբ քաղաքը ավելի բարդ առարկա է նախ և առաջ նրանով, որ նրա ամբողջական պատմությունը տալու համար պետք է լուսաբանվեն մեծ թվով պրոբլեմներ, որոնք կընդգրկեն ամբողջ ժամանակաշրջաններ: Քաղաքի պատմությունն ուսումնասիրողը հարկազրված է երկարատև պրպտումներով հայտնաբերել, համադրել և գիտական վերլուծության ենթարկել այն բոլոր փաստերն ու իրողությունները, որոնք կապված են քաղաքի և այն վարչա-տնտեսական կամ վարչա-քաղաքական միավորի հետ, որի կենտրոնը կամ մայրաքաղաքն է այն: Բացի դրանից, պատմական առանձին էքսկուրսիների և առանձին հարցերի առիթով անհրաժեշտություն է զգացվում տվյալ քաղաքի պատմությունը կապել երկրի ընդհանուր պատմության հետ, դրանք դիտելով մի ընդհանրության մեջ:

Մեծաթիվ են Երևանի պատմության հետ առնչվող դժվարությունները: Բավական է միայն ասել, որ նրա ավելի քան 1000 տարվա պատմության մի ժամանակաշրջանի IV դ. (մ. թ. ա.)—V և նույնիսկ VII դ. (մ. թ.) վերաբերյալ մենք ընդհանրապես չունենք արժանահավատ տեղեկություններ և զրկված ենք դրա մասին շատ թե քիչ ընդունելի կարծիք հայտնելու, թեպետ փորձել ենք այդ բացը վերացնել անուղղակի տվյալների ու վկայությունների օգնությամբ: Ընդհանրապես հին և միջին դարերի Երևանի պատմության մասին (բացառյալ հնագույն ուրարտական շրջանը, որը, ինչպես կտեսնենք, բավական լավ հայտնի է սեպագիր արձանագրությունների և հնագիտական ուսումնասիրությունների շնորհիվ) տեղեկությունները աղոտ են, կցկտուր և հաճախ հակասական: Այսպես, օրինակ՝ մենք ուղղակի փաստեր չունենք այդ ժամանակների Երևանի կառավարման կարգի, մեծության, բնակչության թվի, կարևոր կառույցների (բացառյալ մի երկու եկեղեցու) և շատ ուրիշ հարցերի մասին, իսկ հետագայի՝ XVI—XX դդ. սկզբի աղբյուրներն էլ, որոնք համեմատաբար շատ տեղեկություններ են հաղորդում Երևանի մասին, ունեն ուսումնասիրությունը դժվարացնող պակասավոր կողմեր և երբեմն տալիս են հակասական ու անորոշ հիշատակություններ: Սակայն ամենամեծ դժվարությունը հարուցվում է հենց նրանով, որ աշխատությունը ընդգրկում է հնագույն քաղաքի հազարավոր տարիների պատմությունն իր բոլոր կողմերով հանդերձ: Այդ հազարամյակների ընթացքում Երևանն անցել է տարբեր հասարակարգերի բովով, կրել քաղաքական ամենատարբեր տիրապետությունների կնիքը, ունեցել տնտեսական, մշակութային և հասարակական կյանքի անթիվ ելևէջներ, ականատես եղել բնական ահավոր աղետների և համաճարակների: Իսկ դրանց ուսումնասիրությունը պահանջում է երկարատև աշխատանք և մեծ ջանքեր: Պետք է նաև նկատի ունենալ, որ Երևանը մեր ապրած օրերի ամենաարագ վերափոխվող քաղաքներից է և անցյալի հետքերը մեծ արագությամբ վերանում են, դժվարացնելով հետազոտողի գործը որոշ հարցերի ուսումնասիրության բնագավառում:

Կարծում ենք առանձին ջանասիրություն չի պահանջում Երևանի անցյալի պատմության ուսումնասիրման արդիականությունն ընդգծելու համար: Թվում է, թե բավական է քառահատոր այս աշխատության վաղուց արդեն լույս տեսած մեկ հատորում շոշափված հարցերի սոսկ թվարկումը¹, որպեսզի գաղափար կազմենք

¹ Տե՛ս Թ. Խ. Հակոբյան, Երևանի պատմությունը (1801—1879 թթ.), Երևան, 1959:

և՛ դրա ստեղծման դժվարությունների, և՛ հարցերի կարևորության մասին: Աշխատության բոլոր հատորներում ըստ ժամանակագրական կարգի ձգտել ենք առաջ քաշել և հնարավորին շափով լուսաբանել բոլոր այն մեծ ու փոքր հարցերը, որոնք քաղաքի բուն պատմության բաղկացուցիչ մասերն են կազմում կամ սերտորեն առնչվում են դրանց հետ և դրանք լրացնում, բոլոր հարցերն ու երևույթները դիտելով ժամանակի ընթացքում կրած փոփոխությունների տեսանկյունից:

Աշխատության այս հատորում բազմաթիվ այլ հարցերի հետ միասին, անուղղակի փաստերի և իրողությունների հիման վրա ցույց է տրված, որ Երևանն իր հիմնադրման ժամանակներից ի վեր միշտ գոյություն է ունեցել և տարբեր ժամանակներում ձեռք է բերել տարբեր նշանակություն: Դրանում մասնագետն ու ընթերցողը կարող է տեսնել, որ Երևանի տեղում բնակավայր է եղել տակավին մեզանից 6000 տարի առաջ, որ այն հիմնադրվելով VIII դարում (մ. թ. ա.) մինչև VII դարի կեսերը (մ. թ. ա.) բերդաքաղաք լինելու հետ միասին կարևոր վարչական կենտրոն էր, VI—IV դդ. (մ. թ. ա.) շարունակելով իր գոյությունը որպես աչքի ընկնող բնակավայր: Աշխատության մեջ ցույց է տրված, որ IV դ. (մ. թ. ա.) մինչև VII դարը (մ. թ.) շնայած Երևանը չի հիշատակվում, բայց իբրև բնակավայր շարունակում էր իր գոյությունը, իսկ հետագայում նախ հիշատակվում է որպես բերդ-բնակավայր, IX—X դարերից՝ դյուղաքաղաք կամ քաղաքագյուղ, իսկ XIII դարից՝ արդեն սրպես քաղաք, որը XV դարից դառնում է Արևելյան Հայաստանի կենտրոնական մասից կազմված Երևանի կուսակալության (հետագայում խանություն) կենտրոնը: Իսկ 1959 և 1963 թվականներին հրատարակված հատորներում Երևան քաղաքի օրինակով ցույց է տրված տնտեսության, վարչական կարգի, հասարակական, մշակութային, քաղաքի կոմունալ ու ներքին կյանքի բնագավառներում տեղի ունեցած այն զգալի առաջադիմությունը, որը կատարվել է Արևելյան Հայաստանը և Երևանը պարսկական լծից ազատագրվելուն հաջորդած գրեթե մեկ դարյա ժամանակամիջոցում (1828—1917 թթ.): Փաստական հարուստ նյութերի հիման վրա ցույց է տրված, որ Երևանը երկրի հետ միասին անցյալ դարի 70-ական թվականներից թևակոխելով կապիտալիզմի ժամանակաշրջան՝ ապրել է քաղաքական, տնտեսական, մշակութային և կոմունալ կյանքի զգալի զարգացում: 80—90-ական թվականներից քաղա-

բում երևան են եկել կապիտալիստական մի շարք ձեռնարկություններ (գլխավորապես գինու-կոնյակի գործարաններ), XX դարի սկզբներին կառուցված Թիֆլիս—Երևան երկաթուղին, որը շարունակվեց մինչև Զուլֆա, նպաստել է քաղաքի տնտեսական առաջադիմությանը, քաղաքում կառուցվել են երկու փոքրիկ հիդրոէլեկտրակայաններ, գցվել է ձիաբարձ տրամվայ, 1912 թվականին կառուցվել է ջրմուղը, լուրջ փորձեր են կատարվել քաղաքի պլանավորման համար, բացվել են մի շարք դպրոցներ և այլն, և այլն: Առանձնահատուկ տեղ է տրված աղատագրական և սոցիալական ու հեղափոխական շարժումներին:

Ուսումնասիրության ամբողջ ընթացքում, անկախ քննարկվող հարցի մեծությունից ու բնույթից, ձգտել ենք մեր բոլոր ասածները հիմնավորել համապատասխան աղբյուրների հաղորդած տեղեկություններով: Մեծ դժվարություններ են պատճառել մի շարք հարցերի գծով համապատասխան տեղեկությունների բացակայությունը, սկզբնաղբյուրների վկայությունների երբեմն աղաղակող տարբերությունները, նախասովետական շրջանի վիճակագրական տվյալների հակասական ու պակասավոր լինելը, ինչպես և բուն Երևանի պատմության գծով գիտական գրականության անշափ սակավ լինելը: Սկզբնաղբյուրների հաղորդած տվյալների այդ թերությունները հարկադրել են շատ հարցեր պարզաբանելիս կատարել համեմատություններ, ընդարձակ էքսկուրսներ և երկարատև բանասիրական պրպտումներ: Այդ նույն պատճառով մի շարք հարցերի գծով մեր եղրակացությունները սահմանափակվում են միայն հավանական ենթադրություններով: Իսկ գիտական գրականության պակասը եթե մի կողմից մեզ աղատել է երբեմն անցանկալի ու գործը տեղից շարժող բանավեճից, ապա մյուս կողմից էլ գժվարացրել է հարցերի ուսումնասիրումը և ստիպել շատ մանրունքներ սկսել սկզբից: Այդպիսի պայմանների հետևանքով էլ ավելի դժվար է եղել մեր մայրաքաղաքի ամբողջական գիտական պատմության մշակման առանց այդ էլ բարդագույն աշխատանքը, նրա հասարակական, քաղաքական, տնտեսական, մշակութային, կոմունալ և ներքին կյանքի համակողմանի ուսումնասիրությունը:

Հանրահայտ է, որ պատմության ամենակարևորագույն հարցերից մեկը պարբերացումն է: Այս կամ այն ժողովրդի, քաղաքի, ամբողջական ժամանակաշրջանի պատմության ընթացքը ճիշտ հասկանալու համար անհրաժեշտ է այն նախ և առաջ ենթարկել պարբերացման՝ բաժանել ըստ ժամանակաշրջանների՝ բնութագրելով դրանք և դրանք իրարից բաժանող պատմական կարևորագույն

պահերը: Պարբերացումը փաստական նյութի հետ միասին հավասար շափով ատաղձ է ծառայում պատմական ուսումնասիրությունների համար:

Երևանի պատմությունը մեր ժողովրդի պատմության բաղկացուցիչ մասն է և, իբրև այդպիսին, դրա պարբերացումն ընդհանուր գծերով պետք է համընկնի հայ ժողովրդի ընդհանուր պատմության պարբերացման հետ: Հայ ժողովրդի պատմության պարբերացման բոլոր հարցերը շեն, որ լուսաբանված են բավարար խորությամբ և ընդունված բոլոր հետազոտողների կողմից: Այդ բնագավառում մի շարք հարցեր (օրինակ՝ հին Հայաստանում ստրկատիրական հասարակարգի գոյության հարցը) մինչև օրս, այնուամենայնիվ, մնում են վիճելի, շնչյաժ գրանց գծով եղել են մի քանի բանավեճեր և հրապարակի վրա կան մեծ ու փոքր ուսումնասիրություններ: Երևանի պատմության առնչությամբ մենք ամենևին կարիք չունենք հիմնովին անդրադառնալ այդ ընդհանուր հարցերին և խորամուխ լինել հայ ժողովրդի ընդհանուր պատմությանը վերաբերող բանավեճերին, բայց անհնար է և դրանց կողքով անտարբեր անցնել:

Երևանի պատմության պարբերացումը կատարելիս, բացի հայ ժողովրդի պատմության պարբերացումից, մենք նկատի ենք ունեցել՝ հենց բուն քաղաքի պատմության ընթացքը, նրա քաղաքական, սոցիալ-տնտեսական պատմության առանձնահատկությունները: Երևանն այժմ գոյություն ունեցող աշխարհի այն հնագույն բնակատեղիներից է, որը անցել է հասարակական շորս տնտեսաձև (նախնադարյան համայնական, ստրկատիրական, ֆեոդալական, կապիտալիստական) և 1920 թվականից թեկոխել սոցիալիստական ժամանակաշրջանը: Հաշվի առնելով քաղաքի և՛ սոցիալ-տնտեսական հարաբերություններն ու քաղաքական պատմությունը, և՛ հայ ժողովրդի ու ընդհանուր պատմության պարբերացումը, Երևանի պատմությունը մասնատել ենք հետևյալ ժամանակաշրջանների՝ հնագույն և հին (վաղագույն ժամանակներից մինչև VII դ. մ. թ.), միջին (VII—XVIII դդ.) և նոր (XIX դար և XX դարի սկիզբ):

Քաղաքի պատմության դարձակետերից երկուսը՝ նրա հիմնադրման տարին (782 թ. մ. թ. ա.) և Հոկտեմբերյան սոցիալիստական մեծ հեղափոխությունը (1917 թ.) կարծում ենք շեն կարող վիճարկման ենթարկվել: Այստեղ միայն խոսք կարող է լինել այն մասին, թե ինչու սահմանագիծ է ընդունված ոչ թե 1920 թվականը, երբ Հայաստանում հաստատվեցին սովետական կարգեր, այլ՝ 1917

Թվականը: Բայց թվում է, թե այդ նույնպես լուրջ առարկության չի կարող հարուցել, եթե ընդունենք, որ Հոկտեմբերյան հեղափոխությունից մինչև 1920 թվականը ընդգրկող 3 տարին փաստորեն երկրում սովետական կարգեր հաստատելու համար ծավալված պայքարի տարիներ էին, մի պայքար, որը հաղթանակով պսակվեց 1920 թվականի նոյեմբերի 29-ին: Քաղաքի պատմության միջին շրջանի արշալույս ենք համարել VII դարի (մ. թ.) սկիզբը, նկատի ունենալով, որ այդ ժամանակվանից քաղաքն արդեն հիշատակվում է մեր մատենագրության մեջ: Աշխատության առաջին գրքում նշվում է այն մասին, որ Երևանը մեր մատենագրությանը հավանաբար հայտնի է եղել ավելի վաղ ժամանակներից: Բայց այդ միայն հավանական ենթադրություն է և չի կարող հիմք դառնալ պատմության պարբերացման այս կամ այն դարձակետը որոշելու համար: Այսպիսով, հնագույն ու հին և միջին շրջանի սահմանագիծը VII դ. սկիզբը համարելը նույնպես չի կարող մեծ առարկության տեղիք տալ: Ընդունելի կարող են լինել նաև մյուս ներքին սահմանաթվերը, բացառությամբ 1500, 1801 և 1879 թվականների, որոնք նույնպես մեզ մոտ ընդունված են որպես քաղաքի պատմության դարձակետեր և որոնց մասին հարկ ենք համարում ասել հետևյալը:

1500 թվականը իբրև Երևանի պատմության միջին շրջանի սահմանաթիվ ենք ընդունել նկատի ունենալով, որ XVI դարի սկզբից Երևանը նվաճվում է մերթ Պարսկաստանի և մերթ էլ սուլթանական թուրքիայի կողմից, որ նա ավելի քան 200 տարի դառնում է կովախնձոր արևելյան այդ երկու պետությունների միջև և այդ ժամանակաշրջանում ավելի քան 10 անգամ անցնում է ձեռքից ձեռք: Դրանից առաջ էլ Երևանը գտնվում էր օտարների տիրապետության տակ: XIII դարի 30-ական թվականներից մինչև XIV դարի վերջերը այն ենթակա էր մոնղոլ նվաճողներին, ապա Լենկ Քեմուրին, նրա հաջորդներին և կարա-կոյունլու ու ակ-կոյունլու ցեղերին, որոնք XV դարի սկզբներից Երևանը դարձրել էին օտարների բարբառամբ Սահաթոփոս կամ Չուխուր-սահաթ կոչված կուսակալության (Երևանի կուսակալություն) կենտրոնը: Կարա-կոյունլուները և ակ-կոյունլուները իրենց նախորդներից՝ մոնղոլներից և նրանց հաջորդներից ոչնչով չէին տարբերվում: Նրանց տիրապետության ժամանակ Երևանը իբրև կուսակալության կենտրոն միայն բարձրացավ վարչա-քաղաքական առումով: Տնտեսական և մյուս առումներով XIII-XIV դարերի համեմատությամբ այն զգալի որևէ փոփոխություն չէր կրել, նրա կրած փոփոխությունը աննշան

էր նաև բնակչության ազգագրական կազմի տեսակետից. առաջվա նման Երևանի բնակչության ճնշող մեծամասնությունը կազմում էին հայերը: Մինչդեռ Երևանի պատմության XVI—XVIII դարերը բնորոշվում էին քաղաքը երկու պետությունների պայքարի առարկան դառնալով, օտարերկրյա տարրերի մուտք գործումով և բնակչության մեջ գրանց տեսակարար կշռի աճմամբ, շատ թե քիչ հաստատուն վարչակարգի գոյությամբ, ազատագրական և մասամբ սոցիալական շարժումներով: Այդ բոլորին պետք է ավելացնել նաև այն, որ նախորդ ժամանակաշրջանի համեմատությամբ Երևանի XVI—XVIII դարերի պատմական կյանքի վերաբերյալ կան բազմաթիվ և բազմատեսակ տեղեկություններ, որոնք հնարավորություն են տալիս քաղաքի պատմության այդ շրջանը ներկայացնել ավելի համակողմանի և հանգամանորեն:

Այդ բոլորով հանդերձ 1500 թվականը սահմանագիծ ենք ընդունել զգալի շափով հաշվի առնելով նաև տեխնիկական հանգամանքները՝ աշխատության գրքերի միջև որոշ համեմատություն պահպանելու համար: Իսկ այդ բոլորից դժվար չէ եզրակացնել, որ 1500 թվականը մեզ մոտ սահմանագիծ է ընդունվել միայն պայմանական կարգով, այն Երևանի (և Հայաստանի) պատմության մեջ շրջադարձային պահ չէ:

XVI դարի սկզբներից Երևանում հաստատված պարսկա-թուրքական տիրապետությունը տևում է մինչև 1828 թվականը: Թվում է, թե այդ թվականն էլ հենց պետք է հանդիսանար հիմնական սահմանագիծ միջին և նոր ժամանակների միջև: Բայց անժխտելի է, որ 1801 թվականը նշանավոր է ամբողջ Անդրկովկասի և Արևելյան Հայաստանի համար: Ինչ խոսք, 1828 թվականը Երևանի պատմության ամենահայտնի դարձակետերից մեկն է, բայց այդ, մեր կարծիքով, ամենևին չի բացառում 1801 թվականի կարևորությունը, Հայտնի է, որ 1801 թվականին Վրաստանը Ռուսաստանին միացնելուց հետո անմիջապես սկսվեց Անդրկովկասի մյուս մասերի ազատագրումը պարսկական լծից: Այդ հավասար շափով վերաբերում է նաև Երևան քաղաքին: Ավելին, XIX դ. առաջին երեք տասնամյակներում Անդրկովկասում տեղի ունեցած քաղաքական դեպքերի կիզակետերից մեկը Երևանն էր: Այդ 27—28 տարին (1801—1828 թթ.) փաստորեն Երևանը պարսկական լծից ազատագրելու ժամանակաշրջանն էր, եթե նկատի ունենանք, որ այդ տարիներին կազմակերպվել են ռազմական երեք արշավանքներ (1804, 1808 և 1827 թթ.) Երևանը պարսկական տիրապետությունից ազատագրե-

լու համար, որոնցից վերջինը պսակվեց վերջնական հաղթանակով։ Տեղին է նշել, որ այդ տասնամյակների Երևանի քաղաքական պատմությունը իրականում համընկնում էր Արևելյան Հայաստանի մեծագույն մասի պատմության հետ։ Հենց այդ է պատճառը, որ աշխատության երրորդ գրքում այնքան մանրամասնությամբ ենք նկարագրել նշված երեք արշավանքները՝ գրանք էքսկուրսիների միջոցով կապելով Արևելյան Հայաստանի տարբեր տեղերում ծավալված ռազմական գործողությունների հետ։

Այնուհետև, 1801 թվականը XIX դարի սկիզբն է և, իբրև այդպիսին, կարող է սահմանաթիվ լինել ցանկացած մենագրության ընդգրկած ժամանակաշրջանի համար՝ անկախ նրանից, թե մենագրության թեման ընդհանուր պատմությանն է վերաբերում, Անդրկովկասին, Հայաստանին, թե Երևանին։

1801—1828 թթ. Երևանի խանությունն ու նրա կենտրոն Երևանը զգալի առաջադիմություն են կատարել առևտրա-տնտեսական առումով։ 1801 թվականին վրաստանի միացմամբ՝ ռուսական պետությունը դառնում է Երևանի խանության անմիջական հարևանը, առևտուրը Ռուսաստանի և Պարսկաստանի միջև աշխուժանում է (որոշ դեպքերում այդ երկու երկրների միջև առևտուրը չի ընդհատվում նույնիսկ պատերազմների ժամանակ)։ Երևանն այդ առևտրի ամենակարևոր կայաններից էր։

Պարսկական տիրապետության վերջին շրջանում, ինչպես ցույց է տրված աշխատության երրորդ գրքում, նախորդ ժամանակների համեմատությամբ, քաղաքի ընդհանուր տնտեսական կյանքում նույնպես տեղի են ունենում որոշ փոփոխություններ։ Փոփոխություններն զգալի էին վերջին խանի՝ Հուսեյնի ժամանակներում, երբ ռոտզման ցանցի բարելավման, արտաքին առևտրի կանոնավորման պատճառով բավական առաջադիմում են քաղաքի գյուղատնտեսությունը, առևտուրը, ինչպես նաև արհեստները։ Վերջապես, պարսկական լծից ազատագրվելուց հետո, առաջին 50 տարվա ընթացքում քաղաքի տնտեսական, կոմունալ, մշակութային, վարչական կյանքում և այլ բնագավառներում կատարված տեղաշարժերը ակնհայտորեն ցույց տալու համար անհրաժեշտ էր քաղաքի այդ կեսդարյա պատմության ցուցանիշները համակցելով նախորդ 25—28 տարվա համապատասխան ցուցանիշների հետ ընդգծել գրանց տարբերությունները։ Մանավանդ, եթե նկատի ունենանք, որ պարսկական տիրապետության ամբողջ ժամանակաշրջանի համեմատությամբ բազմակողմանի և լրիվ տեղեկություններ ունենք հենց այդ տասնամյակների վերաբերյալ։

Թվում է, թե ավելի ճիշտ կլիներ Երևանի ֆեոդալական և կապիտալիստական ժամանակաշրջանների սահմանագիծը 1870 թվականը համարելը, երբ Հայաստանում կիրառվեց գյուղացիական ռեֆորմը և երկիրը այդ թվականից պայմանականորեն թևակոխեց կապիտալիզմի դարաշրջանը։ Սակայն մենք քաղաքի կյանքում այդպիսի դարձակետ ենք համարել ոչ թե 1870, այլ 1879 թվականը, երբ Երևանում անցկացվեց բուրժուական-քաղաքային ռեֆորմը և կիրառվեց քաղաքային կանոնադրությունը (городское положение), որի հիման վրա քաղաքում ստեղծվեց ոչ դասային բնույթ կրող դոմա և քաղաքային վարչություն։ 1879 թվականը Երևանի պատմության մեջ պայմանական կերպով սահմանագծային տարեթիվ կարելի է համարել նաև տնտեսական առումով։ Մինչ այդ՝ Երևանում կապիտալիստական արդյունաբերության ոչ մի ձևոնարկություն գոյություն չունեի, իսկ դրանից հետո՝ 80-ական թվականներից քաղաքում արդեն բացվում են այդ տիպի մի քանի ձևոնարկություններ՝ նախ գինու-կոնյակի, ապա նաև պահածոների գործարանները։

Մենք երբեք այնքան մեծ նշանակություն չենք տալիս 1879 թ. Երևանում քաղաքային կանոնադրության կիրառման փաստին, մենք այդ թվականը սահմանային ենք համարել պայմանական կերպով, որովհետև քաղաքային կանոնադրությամբ ստեղծված քաղաքային դոման և վարչությունը ինչպես կայսրության մյուս քաղաքներում, այնպես էլ Երևանում ամբողջապես ենթակա էին ցարական աստիճանավորներին ու իշխանության տեղական օրգաններին՝ ոստիկանական վարչությանը, նահանգական վարչությանը և այլոց, որ քաղաքային, այսպես կոչված, ինքնավարության օրգանները Վ. Ի. Լենինի բնորոշմամբ սոսկ «ռուսական պետական կառավարման կառքի հինգերորդ անիվն էին» և «անմիջականորեն գտնվում էին ադմինիստրացիայի հսկողության տակ»¹։ Բայց և այնպես, դա բուրժուական-քաղաքային ռեֆորմ էր, որով քաղաքի ներքին կյանքըն անցավ բուրժուազիայի տեղական ներկայացուցչական հիմնարկներին՝ քաղաքային դոմայի և քաղաքային վարչության ձևով։ Քաղաքին պատկանող հողերը, դպրոցական ու կոմունալ գործը, առևտրի ու արհեստագործության վրա անմիջական հսկողությունը և տեղական կարգի այլ բնագավառներ քաղաքային կանոնադրության կիրառումից հետո անցան քաղաքային դոմայի և վարչության իրավասության ներքո։ 1861 թվականի Ռուսաստանի կացու-

¹ В. И. Ленин, Соч., т. V, изд. IV, М., 1946, էջ 32։

Թաձևի և այդ թվականի գյուղացիական ռեֆորմից բխող ու գրան հաջորդած այլ ռեֆորմների, որոնց թվում և քաղաքային կանոնադրության կիրառման մասին Վ. Ի. Լենինը գրում է. «Եթե մի ընդհանուր հայացք ձգենք ռուսաստանյան պետության ամբողջ կացութաձևի վրա 1861 թվականին, ապա անհրաժեշտ է ընդունել, որ այդ փոփոխությունը եղել է քաղաքացիական միապետությունը բուրժուական միապետության վերածելու ուղղությամբ: Այդ ճիշտ է ոչ միայն տնտեսական, այլև քաղաքական տեսակետից: Բավական է հիշել դատարանի, վարչության, տեղական ինքնավարության բնագավառում կատարված ռեֆորմի և 1861 թվականի գյուղացիական ռեֆորմին հաջորդած այլ ռեֆորմների բնույթը,—համոզվելու համար այդ դրույթի ճշտության մեջ»¹:

Պետք է նկատի ունենալ, որ ցարական ինքնակալության կողմից, XIX դարի այն ինքնակալության, որը Վ. Ի. Լենինի արտահայտությամբ «ստիպված էր «վերևից» ազատագրել գյուղացիներին, բայց բայելով նրանց, ճանապարհ բաց անելով» կապիտալիզմի համար², բուրժուական-քաղաքային ռեֆորմը կիրառվում էր կայսրության ոչ բոլոր քաղաքներում: Բուրժուական-քաղաքային կանոնադրությունը կիրառվում էր միայն այնպիսի քաղաքներում, որոնցում կապիտալիստական տնտեսությունը և բուրժուազիան հասել էին որոշակի աստիճանի, կամ, համենայն դեպս, արդեն առկա էին դրանց կազմավորման ու զարգացման որոշ նախադրյալներ: Հետևապես ոչ թե բուրժուական-քաղաքային կանոնադրությունն ինքը, այլ նրա կիրառման փաստը ցույց է տալիս, որ Երևանում XIX դարի 80-ական թվականների սկզբներին առկա էին կապիտալիստական զարգացման և բուրժուական հարաբերությունների վերջնական ձևավորման նախադրյալները: Այդ տեսակետից էլ 1879 թվականը, մեր կարծիքով, Երևան քաղաքի կյանքում, պայմանականորեն, կարելի է համարել նշանավոր տարեթիվ:

Մեր այս տեսակետը կարելի է հիմնավորել նաև տնտեսական ու քաղաքական փաստարկումներով: Այսպես, 70-ական թվականների վերջերին և 80-ական թվականների սկզբներին քաղաքում հանդես էին եկել արտադրական նոր ձեռնարկություններ՝ ծխախոտի մեկ ֆաբրիկա (նախկինում էլ կար ծխախոտի ձեռնարկություն, բայց ավելի փոքր էր ու տնայնագործական տիպի), երեք տպարան,

¹ Վ. Ի. Լենին, Երկեր, հ. 17, Երևան, 1950, էջ 122:

² Տե՛ս նույն տեղը, հ. 15, էջ 416:

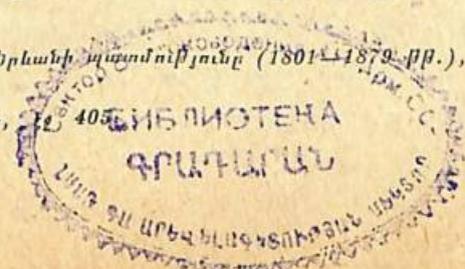
հանրային ջրերի երկու «գործարան»¹, 1885 թվականին հիմնվում է ն. Թայիրովի գինու-կոնյակի գործարանը, որը 1887 թվականից գործում է կանոնավոր կերպով, և այլն:

Երևանի տնտեսական կյանքի վրա իր ազդեցությունն է թողել 1877—1878 թթ. ռուս-թուրքական պատերազմը: Ինչպես հայտնի է այդ պատերազմի հետևանքով Ռուսաստանին միացվեց Կարսի մարզը՝ բաղկացած Օլթիի, Կարսի, Սարիղամիշի, Կաղզվանի ընդարձակ շրջաններից: Պատերազմից հետո, այդ նոր տերիտորիաների միացման և ստվարաթիվ կայազորների առկայության շնորհիվ օղու և գինու պահանջն ավելի է մեծանում: Երևանն այժմ Ալեքսանդրոպոլի, նոր Բայազետի և Երևանի նահանգի լեռնային գավառների հետ միասին սկսեց խմիչք մատակարարել նաև Կարսի մարզի քաղաքներին ու շրջաններին: Գինու և օղու արտադրության ձեռնարկություններն աստիճանաբար մեծանում են և որոշ չափով կատարելագործվում: 80-ական թվականների սկզբներից նկատվում է նաև տեղական էթան հումքի վրա հիմնված արտադրության մյուս ձեռնարկությունների (կաշեմշակման, ծխախոտի, բամբակազտիչ և այլն) խոշորացում և կատարելագործում:

80-ական թվականների Երևանի արհեստագործությունը որոշակի կերպով տարբերվում էր 70-ական թվականների արհեստագործությունից: Ռուսական զարգացող արդյունաբերության շնորհիվ Երևանում քայքայվում են արհեստներից շատերը: 70-ական թվականներին արհեստների բուռն զարգացումը 80-ական թվականների սկզբներից փոխարինվում է դրանց քայքայմամբ²: Հայկական ՍՍՀ ՊԿՊԱ 125-րդ ֆոնդի 7 և 25-րդ գործերից երևում է, որ եթե 1864 թ. Երևանում կային 1710 վարպետ, 655 բանվոր և 972 աշակերտ (բոլորը միասին 3337), ապա 1886 թ. դրանց համապատասխան թվերն էին՝ 396, 138 և 239 (բոլորը միասին 773): Այսպիսով, եթե մի կողմից քայքայվում էր արհեստագործությունը, ապա մյուս կողմից արտադրության որոշ ճյուղեր (գերազանցապես տեղական էթան հումքի վրա եղած ճյուղերը) զարգանում էին նոր հունով: Իսկ այդ երևույթը քաղաքում նկատելի է դառնում 70-ական թվականների վերջերից և 80-ական թվականների սկզբներից: Հետևապես, տնտեսական առումով ևս 1879 թվականը կարելի է պայմանական

¹ Թ. Խ. Հակոբյան, Երևանի պատմությունը (1801—1879 թթ.), Երևան, 1959, էջ 433—434:

² Տե՛ս նույն տեղը, էջ 405:

367

շրջադարձային պահ համարել: Պետք է նկատի ունենալ նաև, որ նշված պատճառների հետևանքով, արհեստներից շատերի քայքայման հետ միասին 80-ական թվականներից համարությունները սկսում են կորցնել իրենց նախկին դիրքերը՝ XX դարի սկզբներին դադարելով գոյություն ունենալուց:

80-ական թվականներին Երևանում նոր երևույթներ են նկատվում նաև հասարակական ու մշակութային կյանքի բնագավառներում: Այդ թվականներին Երևան է մուտք գործում նարոդնիկական գաղափարախոսությունը և այնտեղ ունենում իր կողմնակիցները, աճում են հակացարական տրամագրությունները: 1880—1883 թթ. Երևանում առաջին անգամ հիմք է դրվում պարբերական մամուլին (1880 թ. հրատարակվում է «Պասկ» թերթը, 1881 թ.՝ «Առողջապահական թերթ»-ը, 1883 թ.՝ «Երևանի հայտարարություններ»-ը), արական պրոգրամնադիան վերածվում է դասական գիմնադիայի, Հոփսիսիանց ուսումնարանը՝ պրոգրամնադիայի և այլն: Սրանք, անշուշտ, երկրի ընդհանուր պատմության պարբերացման համար չեն կարող որևէ չափով հիմք ծառայել, բայց մեր կարծիքով մի առանձին քաղաքի կյանքում, ինչպիսին մեր ուսումնասիրության առարկա Երևանն է, նշանակություն ունեն և պետք է պատշաճ կերպով նկատի առնվեն:

Նշված փաստերն ու իրողությունները մեզ համար հիմք են ծառայել Ֆեոդալական և կապիտալիստական Երևանի դարձակետը պայմանականորեն համարելու 1879 թվականը՝ բուրժուական-քաղաքային կանոնադրության կիրառման տարին:

«Երևանի պատմությունը» վերնագիրը կրող մեր այս աշխատությունն ունի բավական երկար պատմություն: Դրա վրա սկսել ենք աշխատել 1948 թվականից: Սկզբում կարծում էինք, որ այն բաղկացած է լինելու երեք գրքից կամ հատորից, որոնցից առաջինը ընդգրկելու էր քաղաքի հիմնադրումից (782 թ. մ. թ. ա.) մինչև XIX դարի սկիզբը՝ 1801 թվականը, երկրորդը՝ 1801—1879 թվականները, իսկ երրորդը՝ 1879—1917 թվականները: Այդպիսի պլանով էլ հրատարակվեց աշխատության վերջին երկու գիրքը: Բայց փորձը ցույց տվեց, որ 782 թ. մ. թ. ա.—1801 թվականը ընդգրկող հսկայական ժամանակաշրջանը անհնար է մեկ գրքով տալ. նյութի առատությունը, պրոբլեմային շատ հարցերի գոյությունը և այլ

հանգամանքներ բացառեցին քաղաքի պատմության մոտ 2600 տարի ընդգրկող այդ ժամանակաշրջանը լուսաբանել մեկ հատորով: Ուստի որոշեցինք այն բաժանել երկու հատորի, որոնցից մեկը՝ սույն հատորը ընդգրկում է քաղաքի հիմնադրումից մինչև XV դարի վերջն ընկած ժամանակաշրջանը, իսկ մյուսը՝ XVI—XVIII դարերը՝ այսինքն 300 տարվա մի ժամանակաշրջան: Այսպիսով, աշխատությունը բաղկացած է չորս գրքից, որոնցից երրորդն ու չորրորդը հրատարակվել են 1959 և 1963 թվականներին, առաջինն այս է, որ դնում ենք հրատարակի վրա, իսկ երկրորդը, որը նույնպես պատրաստ է, հրատարակության կհանձնվի առաջիկայում:

Աշխատության մեջ տեղ են գտել վավերագրային փաստաթղթերի (վկայականների, ատեստատների, պայմանագրերի, արձանագրությունների և այլն), առանձին կառույցների (բերդեր, եկեղեցիներ, բնակելի շենքեր, ձեռնարկությունների ու ուսումնական հաստատությունների շենքեր), քաղաքի թաղամասերի ու ընդհանուր համայնապատկերի, նշանավոր մարդկանց բազմաթիվ նկարներ, քաղաքի, նրա բերդերի ու ղրոսայգիների հատակագծեր և սխեմաներ: Աշխատության յուրաքանչյուր հատորի վերջում տրված են անձնանունների ու տեղանունների ցանկեր: Զետեղված են քաղաքի պատմության կարևոր դեպքերի ժամանակագրությունը, իշխանների, խաների, զենեբալ-նահանգապետների ժամանակագրությունը, վկայակոչված գրականության ցանկերը: Յուրաքանչյուր հատորի վերջում տրված են ռուսերեն և անգլերեն լեզուներով ամփոփումներ:

Մեր մայրաքաղաքի՝ հնագույն ժամանակներից մինչև Հոկտեմբերյան սոցիալիստական մեծ հեղափոխությունն ընկած մոտ 2700 տարվա պատմությունն ավելի լիակատար ներկայացնելու նպատակով, նշված չորս գրքերից բացի, պատրաստել ենք նաև կարևոր վավերագրական փաստաթղթերի մի ժողովածու՝ առաջաբանով, ծանոթագրություններով և քաղաքի պատմության գրականության ցանկով հանդերձ:

Երևանի մասին եղած գրականության ընդհանուր բնութագրումը: Սկզբնաղբյուրները և դրանցից կարևորագույնների բնույթը (մաբֆ-սիզմի կլասիկներ, արխիվային և հնագիտական նյութեր, արձանագրություններ, հրատարակված սկզբնաղբյուրներ): Պարբերական մամուլ (թերթեր և ամսագրեր): Ուսումնասիրություններ և այլ կարգի գրականություն

Երևանագիտությունը հայոց պատմության համեմատաբար երիտասարդ ճյուղերից է, չնայած Երևան քաղաքի պատմական կյանքը մոտ 3000 տարվա է հասնում: Եթե պատմական ուսումնասիրությունները Երևանի մասին դեռևս սակավաթիվ են ու որոշ հարցեր քիչ հետազոտված, ապա նույնը չի կարելի ասել աղբյուրների մասին: Սկսած ուրարտական հնագույն ժամանակներից Երևանի մասին պահպանվել են հնագիտական և գրավոր շատ հիշատակարաններ, որոնք հնարավորություն են տալիս այժմ նրա պատմությունը լուսաբանել բավարար ամբողջությամբ: Ուրարտուի կործանումից և քեմենյան տիրապետության անկումից հետո՝ IV դ. (մ. թ. ա.) մինչև VII դարը (մ. թ.) Երևանի մասին չկան արժանահավատ տեղեկություններ: Բայց դրանցից հետո հիշատակությունները դառնում են հաճախակի ու անընդմեջ: XV դարից, երբ Երևանը դառնում է վարչական կենտրոն և Հայաստանի մասշտաբով նշանավոր քաղաք, գրավում է պատմիչների և ճանապարհորդների ուշադրությունը: Այնպես որ, իր ընդհանրության մեջ վերցրած, Երևանի վերաբերյալ ուղղակի կամ անուղղակի սկզբնաղբյուրներն ու գրականությունն այնքան բազմաթիվ ու բազմազան են, որ անհնար է դրանք բոլորը առանձին-առանձին ներկայացնել: Ուստի սահմանափակվելու ենք միայն ընդհանուր գիտությունների վերաբերյալ և կարևորագույն աղբյուրների ու ուսումնասիրությունների համառոտ բնութագրություններով:

Աշխատության մեջ մի շարք հարցեր՝ Երևանի խանության վարչա-քաղաքական կարգը, քաղաքային-բուրժուական ռեֆորմի բնույթը, Արևելյան Հայաստանը պարսկական լծից ազատագրելու և Ռուսաստանին միացնելու փաստի առաջադիմական նշանակությունը, արհեստագործությունը քայքայվելու և կապիտալիստական ձեռնարկություններ առաջանալու պայմանները, Արևելյան Հայաստա-

նը տնտեսական առումով ուսական կայսրության մեջ ձուլվելու ժամանակը, կապիտալիստական վիճակագրության պակասավոր լինելը և այլն լուսաբանելիս ուղեցույց ենք ունեցել Կ. Մարքսի, Ֆ. էնգելսի և Վ. Ի. Լենինի հանրահայտ դրույթները:

Մեր կողմից օգտագործված սկզբնաղբյուրների մյուս շարքը կարելի է բաժանել հետևյալ խմբերի՝ արխիվային և հնագիտական նյութեր, վիճակագրական արձանագրություններ, պատմագիրների ու այլ կարգի հեղինակների հրատարակված երկեր:

Արխիվային նյութերի մեծ բաժինը ընկնում է ՀՍՍՀ Պետական կենտրոնական պատմական արխիվին: Այստեղ մենք ավելի քան 10 տարվա ընթացքում (1949—1960 թթ.) պրպտումներ ենք կատարել շուրջ 45 ֆոնդերի մեջ (№ 1, 3, 4, 5, 6, 7 և այլն) և ուսումնասիրել ավելի քան 50 հազար թղթապանակներ: Տարիների ընթացքում մեր հանրապետության արխիվից վերցված վավերագրային փաստաթղթերը հնարավորություն են տվել լուսաբանելու քաղաքի արհեստագործության, առևտրի, գյուղատնտեսական ճյուղերի, վարչական վիճակի, մշակույթի, կոմունալ պայմանների, քաղաքի ազգաբնակչության հետ կապված բազմաթիվ հարցեր: Գրանք կարևոր նյութեր են պարունակում նաև ազատագրական և սոցիալական շարժումների վերաբերյալ, որոնք նույնպես օգտագործված են համապատասխան հարցեր լուսաբանելիս:

Պատկառելի մաս են կազմում արխիվային և ձեռագրային նյութերը, որ վերցրել ենք Երևանի Մեսրոպ Մաշտոցի անվան Մատենադարանից: Այստեղ համապատասխան նյութեր ենք վերցրել Ա. Երիցյանի արխիվից, կաթողիկոսական դիվանից, Լևոն Տիգրանյանի հիշատակարանից, Մեսրոպ Մագիստրոսի տասնյակ թղթապանակներ կազմող արխիվից (ձեռագրաց ցուցակից), տասնյակների հասնող արժեքավոր այլ ձեռագրերից ու հիշատակարաններից: Մատենադարանից վերցված նյութերը հիմնականում վերաբերում են քաղաքի ազգաբնակչության հողային ու գույքային հարաբերություններին (մեծամասամբ վանքապատկան և եկեղեցական հողատիրություններ), քաղաքական դեպքերին և մշակույթին: Գրանք իրենց ձևող մասով պատկանում են XVI—XVIII դարերին և շատ մասերում կցկտուր են ու անորոշ: Այնուամենայնիվ հիշատակարանների համագրումից հնարավոր են եղել պարզաբանել մեծ ու փոքր մի շարք հարցեր, առանց որոնց դժվար է շարադրել քաղաքի համակողմանի պատմությունը: Մեր գիտության ու մշակութային կյանքի առանձին գործիչների արխիվներում Երևանին վերաբերող նյութեր կան ՀՍՍՀ ԳԱ Գրականության և արվեստի թանգարանում:

Այստեղ ուսումնասիրել ենք Ե. Շահազիզի, Պ. Պոռշյանի, Վ. Փափազյանի, էմին Տեր-Գրիգորյանի և ուրիշների ֆոնդերը, որոնցում նրանց կյանքի ու գործունեության հետ միասին կարևոր տեղեկություններ են պահպանվել քաղաքի թատրոնի, դպրոցների, ջրմուղի և քաղաքային կյանքի այլ կողմերի մասին: Այս թանգարանից ենք պատճենահանել XIX դարի վերջերին և XX դարի առաջին կեսում Երևանում ապրած դպրոցական, լուսավորչական և թատերական մի շարք գործիչների նկարները, որոնք ղեկավարված են աշխատության շորրորդ գրքում: Հեղափոխական շարժումների վերաբերյալ եղած նյութերի մեծագույն մասը վերցրել ենք ՀԿԿ ԿԿ կուսարխիվից:

Արխիվային նյութերի մի որոշ մաս ձևոք է բերված Սովետական Միության այլ արխիվներից՝ Պետական Կենտրոնական ռազմա-պատմական (ՍՊՄԿ), Մոսկվայի Պետական կենտրոնական պատմական (ՍՊԿԻԱՄ), Լենինգրադի Պետական կենտրոնական պատմական (ՍՊԿԻԱԼ) և Վրացական Պետական կենտրոնական պատմական (ՍՊԿԻԱ Գր. ՍՍՐ) արխիվներից: Վերջիններից քաղած նյութերը վերաբերում են Երևանի քաղաքական պատմությանը, Արևելյան Հայաստանը Ռուսաստանին միացնելուն, քաղաքի արտաքին առևտրին և տնտեսական կյանքին: Պետական կենտրոնական ռազմա-պատմական (ՍՊՄԿ) արխիվից վերցրած նյութերի մեջ կան նաև քաղաքի ու նրա բերդի մի քանի հատակագծերը, որոնք առաջին անգամ նկատել ենք և դրանց լուսանկարչական պատճենները ղեկավարված աշխատության երրորդ գրքում:

Երևանի պատմության հնագույն ժամանակաշրջանը հիմնականում վերականգնվում է հնագիտական նյութերի հիման վրա, դրանք հանվում են կազմակերպվող պեղումների և շինարարական աշխատանքների ընթացքում քաղաքի գրեթե բոլոր թաղամասերում և նրա շրջակայքում: Քաղաքի գոյության տարբեր ժամանակներին վերաբերող հնագիտական հսկայական նյութեր՝ գործիքներ, դենքեր, իրեր, դարձեր կուտակվել են պեղումների ընթացքում: Տաճարների, պալատների և այլ շենքերի մնացորդներ բացվել են հնագույն Շենգավիթ բնակավայրի և էրեբունի ու Թեյշեբախնի բերդաքաղաքների տեղում. պեղումներով և դիպվածով հայտնաբերվել են մի շարք սեպագիր արձանագրություններ: Հնագիտական պեղումները տվել են ուրարտական ժամանակաշրջանին անմիջապես հաջորդած արեմենյան տիրապետության շրջանի և հետագա դարերին վերաբերող նյութեր, որոնց մեջ հատուկ արժեք են ներկայացնում տարբեր ժամանակների և պետությունների դրամները:

Երևանում հայտնաբերված նյութական կուլտուրայի այդպիսի բազմազանությունն ու ծավալը համապատասխան մասնագետների հնարավորությունն տվեց լուսաբանելու մեր մայրաքաղաքի տարբեր ժամանակների պատմության շատ հարցերը. Շենգավիթի տեղում եղած հնագույն բնակավայր-ամրոցի բնույթը և գոյության մոտավոր ժամանակները, հնագույն Երևանի՝ էրեբունիի հիմնադրման ժամանակը և հանգամանքները, նրա բնույթը, խաղացած դերը, պատմական ձևատաղիքը, Թեյշեբախնի բերդաքաղաքի պատմության հարցերը և այլն, և այլն: Դրանց հիման վրա հնագետ-պատմաբանները պարզաբանել են ոչ միայն այն, թե ինչ են ներկայացրել էրեբունիի—Երևանն ու քաղաքի այլ մասերում եղած հնագույն բնակավայրերը, այլ տվել են դրանց բնակչության հասարակական հարաբերությունները, արտադրության բնույթը, շինարարական ու արտադրական տեխնիկան և շատ հարցեր, ելնելով Մարքսի հայտնի այն մտքից, թե պատմական ժամանակաշրջանները իրարից տարբերվում են ոչ թե այն բանով, թե ինչ են արտադրել, այլ այն բանով, թե ինչպես են արտադրել:

Երևանի պատմության շատ հարցերը լուսաբանելուն օգնում են վիմագիր արձանագրությունները: Հայաստանը քարի երկիր է և պատահական չէ, որ այստեղ այն փոխարինել է Եգիպտոսում գործածված պապիրոսին և Միջագետքում, Ասորեստանում ու խեթերի երկրում տարածում գտած աղյուսին: Ըստ գրության ձևի և հնության դրանք բաժանվում են երկու խմբի՝ սեպագիր և սովորական հնչյունային տառերով գրված արձանագրությունների: Հայաստանում հայտնաբերված սեպագիր արձանագրությունների թիվը հասնում է ավելի քան չորս հարյուրի, որոնք հավաքել և վերծանվել են ուրարտագետների կողմից: Ուրարտական արձանագրությունների նորագույն ժողովածուն, որը մեզ մոտ առայժմ համարվում է լավագույն, կազմել է Գ. Ա. Մելիքիշվիլին¹: Էրեբունի—Երևանին վերաբերող ուրարտական սեպագիր արձանագրությունների մեջ կարևոր են հատկապես երեքը, որոնք բոլորն էլ պատկանում են Արգիշտի I թագավորին: Դրանցից մեկը տեղ է գտել Վանի մոտ գտնվող Խոռխոռյան տարեգրության մեջ, իսկ մյուս երկուսը հայտնաբերվել են տեղում՝ Երևանի հարավ-արևելյան մասում՝ Արին-բերդ բլուրի շրջանում, հնագույն էրեբունիի տեղադրավայրում: Այդ արձանագրությունների մեջ ուրարտական թագավորը ազդարարում է էրեբունի քաղաքի հիմնադրման և կառուցման մասին:

¹ Գ. Ա. Меликишвили, Урартские клинообразные надписи, М., 1960.

Առանձին հարցերի լուսաբանման համար ոչ պակաս նշանակություն ունեն նաև Թեյշեբախինի (Կարմիր-բլուր) և էրեբունիի (Արին-բերդ) պեղումների ընթացքում հայտնաբերած այն սաղավարտները, վահանները և այլ իրեր, որոնց վրա սեպագրերով նշված են դրանց պատկանելության մասին: Սեպագիր այդ հիշատակությունների վերծանման ու ուսումնասիրության շնորհիվ հայտնի է դարձել դրանց պատրաստման ժամանակը, տեխնիկան: Դրանց վրա նշված են այն թագավորների անունները, որոնց պատկանում էին դրանք և այն քաղաքների (էրեբունի ու Թեյշեբախինի) անունները, որտեղ դրանք պահվում էին որպես զարդառարկա:

Անհամեմատ ավելի մեծաթիվ ու բազմաբովանդակ են հնչյունային գրերով վիմագիր արձանագրությունները: Դրանք շնչին բացառությամբ հայերեն արձանագրություններ են, որոնք փորագրված են երկրով մեկ սփռված տաճարների, եկեղեցիների, գավիթների, քարավանատների, մահարձանների, խաչքարերի վրա: Վիմագիր արձանագրությունների հավաքմամբ, վերծանմամբ և ուսումնասիրությամբ զբաղվել են շատ շատերը՝ Հովհ. Շահխաթունյանցը, Ղ. Ալիշանը, Ն. Մառը, Հ. Օրբելին, Գ. Հովսեփյանը, Կ. Կոստանյանցը, Կ. Ղաֆազարյանը, Ս. Բարխուդարյանը և ուրիշներ: Մինչև XX դարի սկզբները հայտնի հայերեն վիմագիր բոլոր արձանագրությունները հավաքել և մի ժողովածուով հրատարակել է Կ. Կոստանյանցը¹: Հետագայում հայտնաբերվել են հարյուրավոր նոր արձանագրություններ և ավելի ճշտվել նախկինում հայտնի շատ արձանագրությունների ընթերցումը: Այդ պատճառով այժմ կարիք է զգացվում վիմագիր արձանագրությունների նոր ժողովածուների կազմման, որին ձեռնամուխ է եղել ՀՍՍՀ ԳԱ Հնագիտության և ազգագրության ինստիտուտի գիտաշխատողների մի կոլեկտիվ: Արդեն հրատարակի վրա են ապագա համընդհանուր ժողովածուի առաջին և երկրորդ պրակները², աշխատանքներ են կատարվում մյուս պրակները կազմելու համար:

Վիմագիր արձանագրություններում Երևանի մասին հիշատակվում է IX դարից (Սևանա վանքի արձանագրությունը): Երևանի եկեղեցիների պատերին (Կաթողիկե, Պողոս-Պետրոս, սբ. Հովհաննես) և այլ վայրերում եղած արձանագրությունները, որոնք այս

¹ Տե՛ս Կ. Կոստանյանց, Վիմական տարեգիր, ցուցակ ժողովածու արձանագրությունաց հայոց, Ս. Պետրբուրգ, 1913:

² Գիվան հայ վիմագրության, պրակ I, 1968, պրակ II, Գորիսի, Սիսիանի և Ղափանի շրջաններ, կազմեց Ս. Գ. Բարխուդարյան, Երևան, 1966:

կամ այն չափով կապված են քաղաքի պատմության հետ, հասնում են մի քանի տասնյակի: Առանձնապես մեծ թիվ են կազմում XIII—XIV և XVII—XVIII դարերին վերաբերող արձանագրությունները: Դրանց բովանդակությունը հիմնականում կազմում են՝ եկեղեցիներին ու վանքերին տրվող նվիրատվությունները, եկեղեցիների և վանքերի կառուցումներն ու վերակառուցումները, տարբեր բնույթի «բարեգործական» աշխատանքները, կալվածքների վաճառքը և այլն: Դրանց հաղորդած տեղեկությունները հնարավորություն են ընձեռում լուսաբանել քաղաքի հողատիրության, հողային հարաբերությունների, պաշտամունքի հետ կապված կառուցվածքների, հասարակական տարբեր շերտերի իրավունքների ու տնտեսական վիճակի, արհեստների, առևտրի, քաղաքի բնույթի և մի շարք այլ հարցեր: Արձանագրություններն իբրև սկզբնաղբյուր պատմագրական երկերի և հիշատակությունների նկատմամբ ունեն այն առավելությունը, որ պահպանվել և մեղ են հասել իրենց նախնական վիճակով՝ չհաշված եղծումները, որոնք երբեմն միայն դժվարացնում են վերծանումները: Մինչդեռ պատմագրական երկերը տարբեր ժամանակներում և տարբեր գրիչների կողմից ընդօրինակման ընթացքում հաճախ ենթարկվել են որոշ փոփոխությունների, որոնք երբեմն պատճառ են դառնում գիտական տարակարծությունների:

Եթե չհաշվենք ուրարտական արձանագրություններում հիշատակված էրեբունի—Երևանը, հնագույն ու հին աղբյուրներում Երևանը ընդհուպ մինչև VII դարը գրեթե չի հիշատակված: VII—XII դարի աղբյուրներում այն հիշատակվում է ոչ հաճախ, իսկ հետագայում՝ մանավանդ XV դարից սկսած Երևանն արդեն դառնում է մեր և օտարերկրյա պատմագիրների ուշագրության առարկան: XV—XVIII դարերի Երևանի վերաբերյալ վկայություններն ու հիշատակություններն այնքան շատ են, որ հնարավոր չէ դրանց նույնիսկ մոտավոր թվարկումը:

Հայ մատենագրության մեջ Երևանը առաջին անգամ որոշակիորեն հիշատակվում է «Գիրք թղթոց»-ի մեջ: «Գիրք թղթոց»-ի մասին առաջին անգամ հիշատակում է Ուխտանեսու եպիսկոպոս պատմիչը: Դրա երևան գալու ժամանակը վերջնականապես չի ճշտված: Սակայն հավանական է համարվում, որ այն սկսել են կազմել «Կանոնագրքի» հետ միասին¹, որը առաջին անգամ խմբագրել է Հովհան Օձնեցին VIII դ. սկզբներին: Երևանի այդ հիշատա-

¹ Տե՛ս «Գիրք թղթոց», մատենագրութիւն նախնեաց, Թիֆլիս, 1901, նախաբան, էջ Գ—Դ:

կումը վերաբերում է VII դարի սկզբին, Դվինի եկեղեցական ժողովի առնչությամբ, որին մասնակցած հոգևորականների թվում նըշվում է նաև Երևանից նույն ժողովին մասնակցած Դավիթ անունով մի հոգևորական: Այդ հիշատակությունը սակայն այնքան անորոշ է, որ դրա հիման վրա դժվար է գաղափար կազմել այն ժամանակվա Երևանի մեծության և իբրև բնակավայր նրա բնույթի վերաբերյալ: Հաջորդ հիշատակությունները, ինչպես կտեսնենք, կատարվել են նույն դարի 40-ական և 50-ական թվականներին, կապված արաբական արշավանքների հետ: Ինչպես կտեսնենք, որոշ բանասերների ու պատմաբանների այն կարծիքը, թե Սեբեոսի այդ հիշատակությունը վերաբերում է ոչ թե Երևանին, այլ Առեստավանին (Վանա լճի հյուսիս-արևելյան ափին) կամ Հեր (այժմ՝ Խոյ) քաղաքին, անհամողիչ է ու անընդունելի: Այնպես որ մեր մատենագրության մեջ Երևանի երկրորդ հիշատակության պատիվը պատկանում է VII դարի մատենագիր Սեբեոս եպիսկոպոսին, որն «Պատմութիւն ի Հերակլին» երկի մեջ այլ շատ հարցերի հետ միասին նկարագրել է նաև արաբական առաջին արշավանքները: Իսկ այդ նկարագրություններից երևում է, որ Երևանն այդ ժամանակ ուներ ամուր բերդ: Իրենց բնույթով Սեբեոսի վկայությունից ոչնչով չեն տարբերվում Հովհաննես Դրասխանակերտցու, Սամվել Անեցու և այլոց հիշատակությունները, որոնք նույնպես վերաբերում են արաբական առաջին արշավանքներին և որոնց մեջ Երևանի հիշատակումը ումանք համարում են Սեբեոսից վերցրած: Միանգամայն այլ բնույթի է Ստեփանոս Օրբելյանի Երևանի մասին կատարած երկու վկայությունները: Դրանցից մեկում նա հաղորդում է Երևանից Սյունյաց աշխարհի Մաբենիս վանքին այգիներ տալու վերաբերյալ: Իսկ երկրորդ վկայության մեջ նա Երևանի անունը նշում է նույն աշխարհի Վայոց ձոր գավառում կառուցված մի վանքի սահմանները թվարկելիս¹: Օրբելյանի մյուս ժամանակակիցները Երևանի վերաբերյալ էական նշանակություն ունեցող վկայություններ չունեն, եթե նկատի չունենանք Վարդանը, որն իր «Աշխարհացոյց»-ի մեջ Երևանը հիշատակել է իբրև Կոտայք գավառի կենտրոն: Նույն բնույթն ունեն նաև Երևանի մասին Ստ. Օրբելյանի ժամանակակից Մխիթար Այրիվանեցու հիշատակությունները: Վերջինիս պատմագրական երկը² մէ համառոտ ժամանակագրություն է, որն իր մեջ ընդգրկում է հնագույն ժամանակներից մինչև 1289 թվականը:

¹ Տե՛ս Ստեփանոս Օրբելյան, Պատմութիւն նահանգին Սիսական, Թիֆլիս, 1910, էջ 174, 179, 361:

² Տե՛ս Մխիթարայ Այրիվանեցու, Պատմութիւն Հայոց, Մոսկուա, 1860:

XIV—XV դարերից, ինչպես ասվեց, Երևանի նշանակության և երկրի մասշտաբով նրա դերի բարձրացման հետ միասին ավելանում ու բազմաբովանդակ են դառնում սկզբնաղբյուրների հաղորդած տեղեկությունները: Երևանի այդ ավելի քան 600 տարվա (XIV—XX դդ. սկիզբ) պատմության վերաբերյալ եղած վկայությունները ցրված են մեծ թիվ կազմող զանազան հիշատակարաններում, ժամանակագրություններում, պատմագրական երկերում, ճանապարհորդական հուշերում, ականատես և ժամանակակից հեղինակների գրքերում, պաշտոնական ժողովածուներում, տարբեր ընկերությունների հրատարակած տեղեկատուներում, օտար աղբյուրներում:

Քուլանդակ Հայաստանի հետ միասին Երևանի պատմության վերաբերյալ շատ տեղեկություններ պարունակող հայերեն ձեռագրերի հիշատակարանները գրավել են մի շարք մասնագետների ուշադրությունը: Նրանց մշակման գործում առանձնապես խոշոր աշխատանք են կատարել Հ. Տաշյանը, Գ. Հովսեփյանը, Մեսրոպ Ազիստրոսը, Հ. Աճառյանը և ուրիշներ, որոնք կազմել են հայերեն ձեռագրաց ցուցակներ, ղրանցում զետեղել նաև այն բոլոր հիշատակությունները, որոնք պատկանում են գրիչներին, նախընտրելիս, ձեռագրերի հեղինակներին և այլն: Հ. Տաշյանից, Գ. Հովսեփյանից և Մեսրոպ Ազիստրոսից հետո (վերջինիս կազմած համասնյակ թղթապանակի, գտնվում է Մ. Մաշտոցի անվան Մատենադարանում, ձեռագիր վիճակում և կարիք ունի որոշ վերամշակման) պատմագրական տեսակետից շնորհակալ աշխատանք է կատարել Լ. Ս. Խաչիկյանը, որը հավաքել, մշակել և շորս մեծածավալ գրքերով հրատարակել է հայերեն ձեռագրերի հիշատակարանները¹: Հիշատակարաններում կարևոր տեղեկություններ են պահպանված Երևանի քաղաքական անցքերի, հողային հարաբերությունների, մշակութային կյանքի, բնական աղետների, վարչա-քաղաքական կարգի և այլ հարցերի մասին: Չափազանցություն չի լինի, եթե ասենք, որ Երևան քաղաքի պատմությունը անհնար է շարադրել առանց այդ հիշատակարաններին դիմելու:

¹ Լ. Ս. Խաչիկյան, ԺԳ դարի հայերեն ձեռագրերի հիշատակարաններ, Երևան, 1950. ԺԵ դարի հայերեն ձեռագրերի հիշատակարաններ, մասն առաջին (1401—1450 թթ.), 1955, մասն երկրորդ (1451—1480 թթ.), 1958, մասն երրորդ (1481—1500 թթ.), 1967:

Նշանակալից են նաև մանր ժամանակագրությունները, որոնց ընդգրկած նյութերն իրենց բովանդակությամբ նման են հիշատակարաններին: Վերջիններիս նման գրանց մեջ կարևոր տեղեկություններ կան մեր Երևանի քաղաքական պատմության, տնտեսական և մշակութային կյանքի, վարչական կարգի, ավերիչ երկրաշարժերի վերաբերյալ: Ժամանակագրությունները հավաքել և երկու գրքով հրատարակել է Վ. Հակոբյանը¹: Ժամանակագրությունների վկայությունների արժեքը պատմագիտական տեսակետից ավելի մեծ նշանակություն է ստացել դրանց հմուտ կազմողի ծանոթագրությունների և գիտա-համեմատական արժեքավոր էքսկուրսիաների շնորհիվ: Ժամանակագրությունների վկայություններին դիմող յուրաքանչյուր ուսումնասիրող գրեթե ամենևին կարիք չի զգում դրանց տվյալների հակասությունների ու տարբերությունների մասին նոր պրպտումներ կատարելու: Այդ աշխատանքը Վ. Հակոբյանն արդեն կատարել է մեծ բարեխղճությամբ:

Երևանի պատմության համակողմանի ուսումնասիրության տեսակետից ուշադրության արժանի աղբյուրներից են նաև պարսկա-թուրքական ժամանակներին վերաբերող կալվածագրերը, որոնց մեծագույն մասը առայժմ ձեռագիր վիճակում գտնվում է Մ. Մաշտոցի անվան Մատենադարանում ու արխիվներում: Մատենադարանի Կաթողիկոսական դիվանի ֆոնդում պահպանվող կարևորագույն վավերագրերը տեղ են գտել Հար. Աբրահամյանի կազմած ժողովածուում, որի առաջին պրակը հրատարակվել է 1941 թվականին և կրում է «Կալվածագրեր և տնտեսական այլ գործարքների վերաբերյալ արխիվային վավերագրեր» վերնագիրը: Կազմողը ժողովածուի համար գրել է առաջաբան, կատարել համապատասխան ծանոթագրություններ և կցել այդ վավերագրերում գործածված օտար տերմինների ու բառերի համառոտ բառարան:

Ավելի մեծ հետաքրքրություն է ներկայացնում Հ. Գ. Փափաղյանի կազմած պարսկերեն վավերագրերի ժողովածուն: Դրա առաջին պրակը լույս է տեսել 1956, իսկ երկրորդը՝ 1959 թվականին: «Մատենադարանի պարսկերեն վավերագրերը» վերնագիրը կրող այդ ժողովածուի լույս տեսած պրակներն ընդգրկում են XV դարից մինչև 1650 թվականը և կարևոր տեղեկություններ են պարունակում Երևանի պատմության տարբեր բնագավառների վերաբերյալ:

¹ Մանր ժամանակագրություններ, XIII—XVIII դդ., հատոր I, Երևան, 1951, հատոր II, 1956, կազմեց Վ. Ա. Հակոբյան:

Հայաստանի և Երևանի մասին տեղեկություններ են հաղորդել նաև վրացական աղբյուրները: Հայաստանի և հայերի վերաբերյալ նրանց տված վկայությունները հավաքել, թարգմանել և երեք հատորով հրատարակել է հայ ժողովրդի պատմության ու բանասիրության նշանավոր երախտավոր պրոֆ. Լ. Մելիքսեթ-Քեկեր¹: Նա կազմել է արժեքավոր ծանոթագրություններ, կատարել է էքսկուրսներ և մեզ համար անծանոթ ու անհասկանալի բառերի ու հասկացությունների բացատրություններ: Երևանի մասին դրանց վկայությունները հիմնականում սահմանափակվում են քաղաքական առանձին դեպքերի հիշատակմամբ ու նկարագրությամբ: Ընդ որում առաջին հատորում Երևանի վերաբերյալ չկա հաղորդված, իսկ երկրորդ հատորում Երևանը տարբեր հեղինակների կողմից հիշատակված է միայն 2—3 անգամ: Հիմնական հիշատակությունները մեյր քաղաքի մասին վերաբերում են XVIII—XIX դարերին, որոնք ամփոփված են Գ հատորի մեջ: Բազմաթիվ դեպքերի ու երևույթների առթիվ վրաց աղբյուրները իրենց վկայություններով լրացնում են մեր գիտելիքները Երևանի մասին: Միայն պետք է նշել, որ դրանցում պատմական որոշ դեպքերի վերաբերյալ եղած հաղորդումները երբեմն կողմնակալ են և իսկությունը պարզելու համար հարկ է լինում դիմել այլ աղբյուրների օգնության: Այդ բացառապես վերաբերում է 18-րդ դ. երկրորդ կեսի քաղաքական դեպքերին, հատկապես վրաց Հերակլ թագավորի դեպի Երևան կատարած արշավանքներին և Վրաստանի ու Երևանի խանության այդ ժամանակվա հարաբերություններին ընդհանրապես:

Արաբական աղբյուրներում Երևանի մասին հիշատակություններ չկան, իսկ թուրքական աղբյուրները, որ այնքան շատ են հիշատակում Երևանի անունը, գրեթե բացառապես տեղեկություններ են հաղորդում թուրք-պարսկական նվաճումների և քաղաքական այլ դեպքերի մասին: Հայաստանի հայերի և Անդրկովկասի մյուս ժողովուրդների մասին թուրքական աղբյուրների հաղորդած տվյալները հավաքել, թարգմանել, կազմել և երկու գրքով հրատարակել է Ա. Խ. Սաֆրաստյանը²: Ընդհանուր առմամբ թուրքական աղբյուրները պատմական շատ դեպքեր և իրադարձություններ՝ հատկապես

¹ Պրոֆ. դր. Լ. Մելիքսեթ-Քեկ, Վրաց աղբյուրները Հայաստանի և հայերի մասին, Երևան, հ. Ա (Ե—Ժ դար), 1934, հ. Բ (ԺԳ—ԺԸ դար), 1936, հ. Գ (ԺԸ—ՎԹ դդ.), 1955:

² Թուրքական աղբյուրները Հայաստանի, հայերի և Անդրկովկասի մյուս ժողովուրդների մասին, Երևան, հ. Ա, 1961, հ. Բ, 1964:

սուլթանական թուրքիայի նվաճողական պատերազմները ներկայացնում են խիստ կողմնակալ, փորձելով արգարացնել կամ մեղմացնել թուրքական բանակների կատարած ավերածությունները, գերելարումները, թալանը, բռնությունները: Նրանք, իբրև կանոն, համակրանքով են ներկայացնում արյունարբու սուլթաններին և թուրքական ավարառու զորավարներին, դրանց համարելով հերոսներ: Թուրքական XV—XIX դարերի այդ աղբյուրները սնունդ են տալիս այժմյան պան-թուրքական պատմագրությանը, որը այնքան կեղծում է իրական-պատմական դեպքերը: Բայց և այնպես նույն թուրքական աղբյուրների հիման վրա իսկական պատմաբանը չի կարող չբացահայտել այդ դարերի քաղաքական պատմության առանձին դրվագները, թուրքական բանակների կողմից Անդրկովկասի, Հայաստանի և Երևանի բարբարոսական ավերումները մի շարք անգամ, բնակչության ոչնչացումը, գերելարումները, թուրքիայի ժողովրդասպան թալանչիական քաղաքականությունը, երկրի տնտեսական կյանքի անկումը և այլն, և այլն:

Երևանի մասին եղած օտար աղբյուրները և՛ իրենց ընդգրկած հարցերով, և՛ քանակով չեն կարող համեմատվել մեր մատենագրության հետ, եթե նույնիսկ վերցնենք միայն XV—XVIII դարերը, երբ Երևանը դարձել էր քաղաքական իրադարձությունների կիզակետ և այդ պատճառով գրավում էր օտար հեղինակների ուշադրությունը:

VII—XIV դարերի հայ մատենագիրների մասին արդեն ասվեց վերևում: Այժմ համառոտակի կանգ առնենք XV—XIX դարերի այն հայ մատենագիրների և այլ կարգի աղբյուրների (ժողովածուների, ուղեգրությունների, ակնատես հեղինակների և այլն) վրա, որոնք իրենց վկայություններով ու հաղորդած տվյալներով հնարավորություն են տվել պարզարանել մեր մայրաքաղաքի պատմության կարևորագույն հարցերը: Միանգամայն հասկանալի է, որ պետք է կանգ առնենք դրանցից միայն մեր նպատակների տեսակետից ամենակարևորների վրա:

Լենկ թեմուրի արշավանքների մասին առաջինը գրել է Թովմա Մեծոփեցու ավագ ժամանակակից Գրիգոր Խլաքեցի Մերենցը (1350—1425): Նա մի չափածո պատմական ողբի մեջ հիշատակել է Լենկ թեմուրի կողմից Երևանը ավերելու և այնտեղ 500 մարդ սպանելու մասին: Գրիչ Վրդանես կրոնավորը «Յայսմաուրք»-ի 1491 թվականի իր հիշատակարանում գրում է, որ Գրիգոր Խլաքեցի Մերենցը եղել է քրտնաջան ու մեղվաջան հեղինակ, Աստվածաշնչի, Տոնականքի, Գավազանագրքի, Հարանց վարաց և այլ գրքերի

մեկնիչ, ինչպես և գրել է ինքնուրույն պատմություն¹, որի մասին նշվեց: Նրա պատմական չափածո երկը «Յիշատակարան աղէտից» վերնագրով առաջին անգամ տպագրվել է «Արարատ» ամսագրում (Վաղարշապատ, 1897) Գր. Խալաթյանցի նախաբանով:

Ժամանակագրական առումով Երևանի վերաբերյալ տեղեկություններ հաղորդող հաջորդ պատմիչը Թովմա Մեծոփեցին է, որն ապրել է XIV դարի վերջերին և XV դ. առաջին կեսին: Նա սկզբնական կրթությունը ստացել է Մեծոփա վանքում, որից հետո ուսանել Սուխրայի վանքում՝ Սարգիս և Վարդան վարդապետների մոտ, ապա աշակերտել Գրիգոր Տաթևացուն և նրանից էլ ստացել վարդապետի կոչում²: Չնայած բավական երկար ժամանակ Երևանում է ապրել, բայց դրա մասին թ. Մեծոփեցին միայն հիշատակել է կաթողիկոսական աթոռը Սսից Վաղարշապատ տեղափոխելու արարողության առնչությամբ՝ իր «Յիշատակարան»-ի մեջ:

Հովհաննես Մակվեցի տաղասացը չափածո գրել է Շահ-Աբասի 1604 թվականի արշավանքի պատմությունը: Այդ ողբ-ոտանավորը, որը կրում է «Ողբ ի վերայ գերութեան ի Շահաբբասէ» վերնագիրը, կարևոր տեղեկություններ է պարունակում Շահ-Աբասի արշավանքի և բազմահազար հայերի բռնի տեղափոխության մասին: Ողբը ամբողջական կերպով առաջին անգամ հրատարակվել է Ղ. Ալիշանի «Այրարատ» աշխատությունում³:

Բայց Շահ-Աբասի արշավանքի, նրա կատարած ավերումների և մեծ զանգվածներով հայերի տեղահանման ու դեպի Պարսկաստանի խորքերը բռնի գաղթեցման մասին ամենաարժանահավատ և ընդարձակ պատմությունը տվել է Առաքել Դավրիժեցի հայտնի պատմագիրը, որը ծնվել է Թավրիզ քաղաքում XVI դարի վերջին (1591—1596 թթ. սահմաններում) և ապրել մինչև 1670 թվականը: Սակայն նա ծննդավայրում քիչ է եղել, ապրել ու սովորել է էջմիածնում, որտեղ և թաղվել է: Առաքել Դավրիժեցու ծավալուն երկը կոչվում է ուղղակի «Պատմութիւն»: Այն իր մեջ ընդգրկում է ընդամենը 60 տարվա (1602—1662 թթ.) պատմություն: Դրանում ակնատես հեղինակը մանրամասն նկարագրում է Շահ-Աբասի և պարսիկ խաների ժամանակ Հայաստանում տեղի ունեցած աղետալի անցքերը, բռնի տեղահանված և դեպի Պարսկաստան տար-

¹ Տե՛ս Լ. Խաչիկյան, Ժե դարի հայերեն ձեռագրերի հիշատակարաններ, մասն կրթորդ (1481—1500 թթ.), Երևան, 1967, էջ 169:

² Տե՛ս Գ. Հովսեփյան, Թ. Մեծոփեցու կյանքը, Վաղարշապատ, 1914, էջ 6—7:

³ Տե՛ս Ղ. Ալիշան, Այրարատ, էջ 301:

ված հայերի տառապանքներն ու տված մեծ զոհերը, էջմիածնի վիճակը և այլն: Նա կատարել է երկարատև ճանապարհորդություններ, որոնց ընթացքում ականատես է եղել իր նկարագրած դեպքերից շատերին: Առաքել Դավրիժեցին անաջին այն հայ պատմագիրն է, որի երկը տպագրվել է իր կենդանության օրոք: Նրա «Պատմութիւն»-ը առաջին անգամ հրատարակվել է Ամստերդամում 1669 թ. հունվարին՝ Ոսկան Երևանցու ջանքերով և անմիջական մասնակցությամբ: Բայց լավագույնը համարվում է 1896 թվականի վաղարշապատի հրատարակությունը «Պատմութիւն Առաքել վարդապետի Դարիժեցոյ»¹:

Երևանի XVII դարի առևտրի, ճանապարհների, քաղաքի ֆինանսական գործերի (գլխավորապես դրամահատություն), վաճառականների գործունեության, բնակիչների կենցաղային-կրոնական որոշ սովորությունների, խաների գործադրած բռնությունների վերաբերյալ կարևոր տեղեկություններ է հաղորդել Առաքել Դավրիժեցու ժամանակակից Զաքարիա Ազուլեցին, որի հիշատակարանը տպագրվել է մեր օրերում (Զաքարիա Ազուլեցու օրագրությունը, Երևան, 1938): Ճիշտ է Զաքարիան ո՛չ Երևանում էր ծնվել և ո՛չ էլ այնտեղի մշտական բնակիչ էր, բայց տարվա մի զգալի մասը լինում էր Երևանում: Նրա օրագրությունից պարզ երևում է, որ նա 1647—1667 թթ. գրեթե ամեն տարի մեկ և ավելի անգամ լինում էր Երևանում²: Այնպես որ նա մոտիկից գիտեր Երևանը և դրա մասին կատարած հաղորդումները արժանահավատ են, եթե նկատի չունենանք իր անձնական և եղբոր գործերին վերաբերող որոշ դեպքերի խտացումները:

Հայաստանի և Երևանի մասին կարևոր հիշատակություններ է կատարել նաև Առաքել Դավրիժեցու և Զաքարիա Ազուլեցու ավագ ժամանակակից Գրիգոր վառդապետ Դաբանաղցին (կամ Կամախեցի), որը ծնվել է Կամախում 1576 թվականին: Նա կատարել է շատ ճանապարհորդություններ և ակտիվ մասնակցություն ցուցաբերել հայոց կրոնական-եկեղեցական գործերին: Գրիգոր Կամախեցու գրչին են պատկանում մի քանի երկեր, որոնց մեջ ամենից

¹ Առաքել Դավրիժեցու և նրա «Պատմության» մասին տես՝

ա) «Պատմութիւն Առաքել վառդապետի Դարիժեցոյ», վաղարշապատի 1896 թվականի առաջաբանը, որը գրել է Ղ. Սարկավազը:

բ) Մանուկ Արեղյան, Հայոց հին գրականության պատմություն, դիրք 11, Երևան, 1946, էջ 441—454:

² Տե՛ս Զաքարիա Ազուլեցու Օրագրությունը, էջ 29, 33, 37—38, 40—41, 43, 49—50, 56, 58 և այլուր:

ընդարձակը և արժեքավորը նրա ժամանակագրությունն է¹: Իր ժամանակագրության առաջին մասում նա համառոտակի կերպով տալիս է 1018—1592 թթ. թուրք-թաթարական արշավանքների դեպքերը, իսկ երկրորդ մասում համեմատաբար ավելի մանրամասը խոսում է հետագա տասնամյակներում (մինչև 1640 թվականը ներառյալ) տեղի ունեցած իրադարձությունների մասին, որոնցից մեզ հետաքրքրել են Հայաստանի ու Երևանի հետ առնչվող դեպքերը՝ օսմանական Մահմեդ III (1595—1603), Ահմեդ I (1603—1617), Մուստաֆա I (1617), Օսման II (1618—1622), Մուրադ IV (1622—1640) սուլթանների ու ջալալիների ասպատակությունները և Շահ-Աբասի արշավանքը:

Սակայն XVII դարի պառմիչների մեջ Երևանի վերաբերյալ ամենաընդարձակ տեղեկությունները հաղորդում է Զաքարիա Առկավագ Քանախեցին: Նա ծնվել է 1627 թ. Քանաքեռում և 50 տարուց ավելի եղել է Հովհաննավանքի միաբաններից: Հենց այստեղ էլ նա ստացել էր իր կրթությունը: Զաքարիա Քանաքեռցին ճանապարհորդել է Պոլիս, Զմյուռնիա, Կարին, եղել է Արևելյան Հայաստանի բազմաթիվ վայրերում: Նա հաճախ էր լինում Երևանում:

Մեզ համար առանձնահատուկ նշանակություն ունի նրա երեք հատորից բաղկացած պատմագրական երկը, որը մեկ գրքով՝ «Զաքարիայ Սարկաուզի Պատմագրութիւն» վերնագրով հրատարակվել է վաղարշապատում 1870 թվականին: Նա այդ աշխատության մեջ տվել է Հայաստանի XVII դարի պատմությունը՝ առաջին հատորը շարադրելով գլխավորապես Առաքել Դավրիժեցու պատմության հիման վրա, իսկ մյուս մասերը շարադրել է իբրև ականատես հեղինակ: Իր պատմագրության երկրորդ հատորի առաջաբանում նա ուղղակի գրում է.

«Զոր մինչև աստ գրեցաք զպատմութիւնս թագաւորացն պարսից՝ որք կոչին շխ-օղլի, Առեալ սկիզբն ջհան-շահ² թագաւորէն ի թուին ՌՉԼ մինչ ի թագաւորն շահ-Սաֆի և ի թիւն Ռ և ձգ քեզ ծանուցի թէ՛ սուտ թէ՛ իրաւ՝ զոր լուեալ էի ՚ի համբաւոյ: Այսուհետև գրեցից զայն՝ զոր տեսի աշօք և լուայ ունկամբ ՚ի ներկայումս ժամանակի ՚ի կատարեալ արանց՝ Բազ բանիւ յուշ արարից ասպազիցդ: Ի գալն մուրատ թագաւորին օսմանցուց ի յԱրարատ և առնուլն Երևան քաղաք. Ապա գալն Սաֆի թագաւորին պարսից և առ-

¹ Ժամանակագրութիւն Գրիգոր վառդապետի Կամախեցոյ կամ Դաբանաղցոյ, հրատարակից Մեսրոպ վարդապետ Նշանեան, Երուսաղէմ, 1915:

² Պահպանել ենք բնագրի ուղղագրությունը:

նուրն յետս զնոյն Երևան: Յիշեցուցից նաև զտառապանս մեր՝ զոր կրեցաք, զի դուք ՚ի միտ առեալ զգուշանայք, և զձերն տեսանելով՝ մեզ ողորմիք, և լինիք ողջ յամենայնի»¹:

Ինչպես տեսնում ենք, Զաքարիա Սարկավազը իր պատմագրութեան առաջին հատորում շարադրած նյութի հավաստիութեան համար երաշխիք չի տալիս, որովհետև այն շարադրել է իրեն նախորդած աղբյուրների հիման վրա, որոնց ինքը անվերապահորեն չի վստահում, իսկ մյուս երկու հատորները շարադրել է իբրև ղեպքերին ականատես հեղինակ և հավաստում է դրանց ճշտությունը:

Զաքարիա Սարկավազի աշխատությունը առատ և արժանահավատ նյութեր է տալիս Երևանի վարչական վիճակի, հարկերի նշանակման ու հավաքման, Երևանը XVII դարի թուրք և պարսիկ բռնակալների կողմից գրավման ու ավերման, Երևանի խաների բռնակալական իրավունքների, Երևանի խանությունում և Երևան քաղաքում տեղի ունեցած զանազան ղեպքերի մասին: Չափազանցություն չի լինի եթե ասենք, որ Երևանի XVII դարի պատմությունը առանց նրա հաղորդած նյութերի կլիներ շատ թերի ու պակասավոր: Զաքարիա Սարկավազի մոտ տեղ են դրել պարսկական խաների կողմից հարկեր նշանակելու և դրանց հավաքման ժամանակ դործադրած բռնությունների մասին այնպիսի ստույգ մանրամասնություններ, որ չի կարելի գտնել այլ պատմիչների երկերում և գրիչների մեծ ու փոքր հիշատակարաններում: Պատմական տեսակետից պակաս արժեքավոր չեն նաև պարսից խաներին տված նրա դիպուկ բնութագրումները: Պատմիչը խաներին իրար հետ համեմատելով նրանցից ոմանց որակել է որպես «բարի», «չինարար» և «առաքինի», իսկ մյուսներին՝ «չար», «պորտաբույժ» և «մուլի», ինչպես նկատում է Երվանդ Շահազիզը²: Սակայն խաների անհատական ունակությունները և դրանց բնավորության գծերի տարբերությունները ամենևին չեն կարող հիմք հանդիսանալ նրանցից ոմանց «բարի», «չինարար» կամ «առաքինի» կոչելու, դրանք բոլորն էլ արևելյան տիպի բռնակալներ էին Երևանի խանության մասշտաբով, բռնակալներ և՛ իրենց իրավունքներով ու դիրքով, և՛ վարած քաղաքականությամբ:

Երևանի պատմության համար անուղղակի նյութեր է հաղորդում նաև Ադամ Օլեարին, որը տնտեսական, զիվանագիտական

¹ Զաքարիայ Սարկավազի Պատմագրութիւն, հատոր II, էջ 1:

² Երվանդ Շահազիզ, Հին Երևանը, 1931, էջ 97:

նպատակներով երեք անգամ Մոսկվայով ճանապարհորդել է Պարսկաստան¹:

Ժամանակագրական առումով հաջորդ հեղինակը, որ Երևանի մասին հաղորդում է կարևոր տեղեկություններ, ֆրանսիացի նշանավոր ճանապարհորդ Ժան Շարդենն է (1643—1713): Նա երկու ճանապարհորդություն է կատարել դեպի Արևելք, որոնցից առաջինը 1665—1670 թթ., իսկ երկրորդը՝ 1671—1677 թթ.: Առաջին ճանապարհորդությունը կատարել է իր հայտնի ակնագործ և հարուստ զոհարավաճառ հոր հանձնարարությամբ: Նրան այդ ճանապարհորդության ընթացքում ուղեկցել է Լիոնի վաճառական Ռեզենը: Նրանք 1665 թվականին սկսելով իրենց ճանապարհորդությունը նախ լինում են Հնդկաստանում, ապա Պարսկաստանում, որտեղ Շարդենը մնացել է վեց տարի և այդ ժամանակաընթացքում այստեղ ստացել է արբունի ակնագործի կոչում, ծանոթացել պարսկական շատ մեծամեծերի հետ և մոտիկից տեղեկություններ քաղել երկրի քաղաքական կառուցվածքի, կառավարման ձևի և բնակչության սովորությունների մասին: Առաջին ճանապարհորդությունից Շարդենը հայրենիք է վերադարձել 1670 թվականին և հաջորդ տարում հրատարակել «Պատմվածք Պարսից Սուլեյման III-ի թագադրության մասին» վերնագիրը կրող իր աշխատանքը: Նրա առաջին ճանապարհորդությունն ու աշխատությունը թեև անմիջականորեն չեն առնչվում Արևելյան Հայաստանի և Երևանի այն ժամանակվա պատմության հետ, բայց և այնպես պարսից պետության վերաբերյալ հաղորդվող որոշ տեղեկություններ կարող են անուղղակիորեն դադափար տալ այդ պետության իշխանության տակ գտնվող Արևելյան Հայաստանի վարչա-քաղաքական վիճակի մասին:

Երևանի և Արևելյան Հայաստանի հետ անմիջապես կապվողը նրա երկրորդ ճանապարհորդությունն է, որի նկարագրությունը այնքան հայտնի է Եվրոպայում և այնքան աչքի է ընկնում հաղորդած տեղեկությունների համեմատական ճշգրտությամբ ու ինքնատիպությամբ: Նա իր երկրորդ ճանապարհորդությունը սկսել է 1671 թ. օգոստոսի 17-ին, դարձյալ ակնեղենի մեծ պաշարներով, որ նրան պատվիրել էր պարսից Շահ-Աբաս II-ը: Շարդենը Պարսկաստան է հասել Կոստանդնուպոլսով, Սև ծովով և Անդրկովկասի վրայով: Բացի վաճառական Ռեզենից նրան ուղեկցում էր նաև նկարիչ Գրե-

¹ Адам Олеари, Подробное описание путешествия Голштинского посольства в Московию и Персию в 1633, 1636 и 1639 годах, Москва, 1870.

լուն: Այս անգամ նա շորս տարի մնում է Սպահանում, ապա այս-տեղից անցնում Հնդկաստան, որտեղից էլ՝ Բարեհուսո հրվանդա-նով՝ 1677 թ. վերադառնում է Եվրոպա:

Իր երկրորդ ճանապարհորդության ընթացքում, Սև ծովից Պարսկաստան դալու ժամանակ Շարղենը անցել է Արևելյան Հա-յաստանի շրջաններով¹: Նա այստեղ 1673 թվականին մի քանի օր մնացել է Երևանում և նույնիսկ մասնակցել Սեֆի-Կուլի խանի եղ-բոր հարսանիքին: Այդ միջոցին նա ծանոթացել է քաղաքի տեսար-ժան վայրերին, ոռոգման առուներին, շուկաներին, և հետո նկարա-գրել քաղաքի արտաքին տեսքը, բերնե-բերան պատմվող առա-պելախառն ավանդությունները, Սեֆի-Կուլի խանի եղբոր հարսա-նիքի արարողությունները, պարերը, նվազը և այլն, և այլն: Նրա նկարագրությունից կարևոր նշանակություն ունեն մեղ համար քա-ղաքի եկեղեցիների, մզկիթների, հին ժամանակներից գոյություն ունեցող աշտարակի, բերդի, կամուրջների, առանձին շենքերի ու կառույցների մասին տեղեկությունները, քանի որ 1679 թվա-կանի երկրաշարժի հետևանքով դրանց մեծ մասը հիմնահատակ ավերվել է: Սակայն, ճշմարտության առաջ շեղանշելու համար ա-սենք, որ Շարղենի հաղորդած մի շարք տեղեկություններ (բնակչու-թյան պատմական անցյալին, Երևանի անվան ու պատմությանը վե-րաբերող որոշ թվեր և այլն) արժանահավատ չեն: Բայց, այնուա-մենայնիվ, դրանք չեն նսեմացնում ժան Շարղենի նկարագրություն-ների և վկայությունների արժեքը: Նրա աշխատությունները հրա-տարակվել են մի քանի անգամ բազմաթիվ հատորներով: Դրանց մեջ լիակատարն ու լավագույնը 1811 թ. Փարիզի հրատարակությունն է, բաղկացած 10 հատորից: Այդ հրատարակությունից քաղել ու ա-ռանձին գրքով ուսուսերեն են թարգմանել նշանավոր ճանապարհոր-դի՝ Անդրկովկասի մասին հաղորդած բոլոր տեղեկությունները²:

Երկար ժամանակ Վենետիկի Մխիթարյանների մատենադա-րանում պահպանվող մի ձեռագիր, որ առանձնակի նշանակություն ունի Երևանի 1724 թ. ազատագրական պատերազմի պատմությու-

նը վերականգնելու համար, մնում էր անհայտ: Այդ ձեռագրից անցյալ դարի վերջին օգտվել է Ղ. Ալիշանը իր «Այրարատ» աշխա-տությունը գրելիս: 1908 թ. այս ձեռագրին ծանոթացել է նաև պատ-մաբան Լեոն և օգտագործել իր մի քանի աշխատություններում: Պարզվում է, որ այդ ձեռագրի պատճենը Լեոն դեռևս 1928 թվակա-նին նվիրել է Ազգագրական ընկերության մատենադարանին հե-տևյալ մակագրությամբ. «Նվիրում եմ Ազգագրական ընկերության մատենադարանին առանց սակայն տպագրության իրավունքի», որ պատկանում է Վենետիկի Մխիթարյաններին: 1928 թ. հունվարի 13, Լեո»¹:

Այդ ձեռագիրը ուշագրության առարկա է դարձել 1935 թվա-կանին: Պարզվել է, որ դրա հեղինակը Աբրահամ Երևանցին է (Լեոյի նվիրած պատճենում հեղինակի անունը բաց է թողնված): Իբրև XVIII դ. մեր պատմագրության ուշագրության արժանի երկ ևՍՉՄ ԳԱ Հայկական ֆիլիալի պատմա-հնագիտական սեկտորը այն հրատարակում է 1938 թվականին, «Պատմութիւն պատերազ-մացն 1721—1736 թթ.» վերնագրով:

Աբրահամ Երևանցու այդ պատմությունը, ընդգրկում է 1721—1736 թվականների Հայաստանի պատմությունը, այսինքն՝ աֆղանների դեպի Պարսկաստան կատարած արշավներից մինչև Նադիր-շահի թագադրությունը: Պատմական տեսակետից ավելի կարևոր են աշխատության երկրորդ և յոթերորդ գլուխները, որտեղ հետաքրքիր տեղեկություններ են հաղորդվում հայ-թուրքական, վիրա-թուրքական, աֆղանա-պարսկական, թուրք-պարսկական հարաբերությունների և տեղի ունեցած պատերազմների վերաբեր-յալ: Աբրահամ Երևանցու աշխատությունը պատմական արժեքա-վոր տեղեկություններ է պարունակում մեր մայրաքաղաքի XVIII դ. առաջին քառորդի պատմության մասին: Այնտեղ ամենայն մանրամասնությամբ և ճշգրտությամբ նկարագրված է Երևանի 1724 թ. հերոսական պաշտպանությունը թուրքական զավթիչնե-րից, տրված են քաղաքի տեղագրությանը, թաղերին, բնակչությանը, բերդին, նրա կայազորին, պարսից խաներին վերաբերող ման-րամասնություններ: Նույնպիսի ճշտությամբ և մանրամասնությամբ են նկարագրված նաև Երևանի դեպքերին նախորդած Կարբիի անց-բերը: Երևանին և Կարբիին վերաբերող այդ բոլոր մանրամասնու-թյունները հաղորդված են նրա պատմության երկրորդ գլխում²:

¹ Տե՛ս Աբրահամ Երևանցի, Պատմութիւն պատերազմացն 1721—1736 թթ., Երևան, 1935:

² Տե՛ս Լեո, Պատմութիւն Երևանի թեմական հոգևոր դպրոցի, էջ 71—78:

¹ Այս ճանապարհորդության ժամանակ ժան Շարղենը Թիֆլիսից Երևան է եկել Դիլիջանի վրայով:

² «Путешествие Шардена по Закавказью в 1672—1673 гг.», Тифлис, 1902 Հենց այս գրքից էլ մենք քաղել ենք Շարղենի մասին մեր հաղորդած տեղեկու-թյունները (տե՛ս էջ 3—4, 254—255, 256—263): Հմմտ. Երվանդ Շահադիզ, Հին Երևանը, էջ 117—118: Ժան Շարղենից մոտ 20 տարի առաջ (1654 թ.) Արարատ-յան աշխարհում եղել է Տավնեթի՛ն՝ նույնպես ֆրանսիացի ճանապարհորդ, որը սակայն Երևանի մասին ուշագրության արժանի որևէ հիշատակություն չի թողել:

Աբրահամ Երեանցու¹ ժամանակակիցներին մեկը գրել է Սյունիքում Գավիթ-Բեկի զխալորած ազատագրական պատերազմների պատմությունը, որը հրատարակվել է Վաղարշապատում 1871 թվականին «Ընտիր պատմություն-Գալիթ Բեգին, և պատերազմաց Հայոցն Խափանու, որք եղեն ընդդէմ Քուրբաց ի մերում ժամանակի, այն է յամի տեան 1722, և Հայոց 1171» անունով և որը վերագրվել է Ստեփաննոս Վրդանեսյան-Շահումյանին: Գրա հեղինակը՝ ականատես և մասնակից է եղել դեպքերին: Երեանի 1724 թվականի հերոսամարտը կազմում է այդ ժամանակներում Սյունիքում և Հայաստանի այլ մասերում ծավալված ազատագրական պատերազմների օղակներից մեկը և, իբրև այդպիսին, անհնար է այն ներկայացնել առանց վերջինների պատմության: Այդ տեսակետից էլ «Ընտիր պատմություն Գալիթ Բեգին» պատմագրական երկը կարևոր է նաև Երեանի պատմության համար, թերևս այն պատճառով, որ ուղղակի հիշատակություններ կան Երեանի պաշտպանության մասին:

Երեանի մասին նույնպես կարևոր վկայություններ հաղորդող Պետրոս դի-Սարգիս Գիլանենցը ապրել է XVII դարի երկրորդ կեսերին և XVIII դ. առաջին քառորդում: Նա ջուղայեցի հայ վաճառական էր, որը թողել էր առևտրի ասպարեզը, իրեն նվիրել քաղաքականության: 100 հայ հեծյալներից մի ջոկատ կազմելով, միանում է Կասպից ծովի ափերին ռազմական գործողություններ ծավալած ռուսաց զորքին, որի առաջխաղացման հետ էլ նա կապում էր Հայաստանի ազատագրումը: Պետրոս դի-Սարգիս Գիլանենցը գրել է Պարսկաստանի ժամանակակից դեպքերի և ռուսաց զորքերի պատերազմական գործողությունների մասին մի հիշատակարան (1723 թ.), որի մեջ վկայություններ է տալիս նաև Երեանի պատմության հետ առնչվող մի շարք դեպքերի մասին: Այդ հիշատակարանը լույս է տեսել «Կոռնկ» ամսագրում 1863 թվականին: Պատմագիտական տեսակետից նշելի է նրան նվիրված Աշոտ Հովհաննիսյանի՝ «Պետրոս դի-Սարգիս Գիլանենց (պատմական-կենսագրական ակնարկ)» վերնագիրը կրող հոդվածը, որը տպվել է «Արարատ» ամսագրի 1916 թ. հունվար-փետրվար ամիսների համարում (էջ 105—128), և այդտեղից էլ հետագայում արտատպվել առանձին գրքուկով:

¹ Տե՛ս Աբրահամ Երեանցի, Պատմություն պատերազմաց 1721—1736 թթ. «Հրատարակության առթիվ» (նախարան), էջ V—VIII: Հմմտ. Երվանդ Շահազիզ, Հին Երեանը, էջ 246—247, Հ. Ս. Անասյան, Հայկական մատենագիտություն, Ե—ԺԸ դդ., հ. Ա, էջ 106—107:

Աբրահամ Կրետացի կաթողիկոսը (1734—1737) XVIII դ. առաջին կեսի պատմագիր է: Նա ականատես է եղել Նադիր-շահի նվաճումներին և մասնակցել Մուղանի դաշտում մեծ շուքով կատարված նրա թագադրության արարողություններին, որին ներկա էին պետության տարբեր ծայրերից եկած հարյուրավոր մեծամեծեր և հոգևորականներ: Աբրահամ Կրետացին կրթված ու դարգացած անձնավորություն էր: Նա կատարել էր ճանապարհորդություններ Հայաստանում և այլ երկրներում, քաջատեղյակ էր իր ասլրած ժամանակների իրադարձություններին և ձգտում էր Նադիր-շահի միջոցով բարձրացնել էջմիածնի հեղինակությունը ու Արևելյան Հայաստանում ստեղծել տանելի վիճակ: Նրա գրչին պատկանող «Պատմություն անցիցն իւրոց և Նատր-շահին Պարսից» պատմագրական երկը (Վաղարշապատ, 1870) բովանդակ Հայաստանի պատմության համար կարևոր նշանակություն ունի: Հեղինակը բազմաթիվ անգամ եղել է Երեանում, որի մասին հիշատակում ու տվյալներ է հաղորդում տարբեր առիթներով:

Մեր մատենագրության մեջ իր ուրույն տեղն ունի Քուրբիայում, Պարսկաստանում, Հնդկաստանում ճանապարհորդություններ կատարած, ժամանակի բարձր կրթություն ստացած, եկեղեցական ու լուսավորչական եռանդուն գործիչ, երկրի քաղաքական վիճակով մտահոգված, մի շարք աշխատությունների հեղինակ, կաթողիկոս (1763—1780) Սիմեոն Երեանցի, որի մասին հարկ կլինի ավելի մանրամասն խոսել նրա ասլրած դարի Երեանի մշակույթը ներկայացնելիս: Հայաստանի և Երեանի տնտեսական ու քաղաքական կյանքի պատմության համար հույժ կարևոր է նրա «Ջամբո» կոչված աշխատությունը¹, որը հրատարակվել է հեղինակի մահվանից գրեթե 100 տարի անց, նվիրատվությունների միջոցով²: «Ջամբո»-ը հատկապես կարևոր աղբյուր է հողային հարաբերությունների և եկեղեցական հողատիրության պատմության համար: Գրանում անհնայն մանրամասնությամբ տրված են էջմիածնի և Երեանի թեմի մյուս վանքերի կալվածքների ամփոփագրերը՝ նվիրատվությունները, ջրերի, ջրաղացների, դինգերի, տների, բանջարանոցների, այգիների, մշակելի հողերի առ ու վաճառքը, մուլբազնումները, հարկահանությունը և այլն, և այլն: «Ջամբո»-ում տեղ գտած վաճարակահանությունը և այլն, և այլն: «Ջամբո»-ում տեղ գտած վաճարակահան շահերի և Երեանի խաների ու փաշաների հրովար-

¹ Տե՛ս Սիմեոն կաթողիկոս Երեանցի, Ջամբո, Վաղարշապատ, 1873:

² Տե՛ս նույն տեղում, էջ 304:

տակներով և շարիաթի վճռով: «Ջամբո»-ից կարելի է լրիվ գաղափար կազմել Երևանում էջմիածնի և այլ վանքերի ունեցած ամենատարբեր կալվածքների և ունեցվածքների, ինչպես նաև վաշխառուական գործարքների վերաբերյալ: Միմեոն Երևանցին վավերագրային բնույթի տեղեկություններ է հաղորդում նաև Վրաստանի Հերակլ Թագավորի դեպի Երևան կատարած արշավանքների, Երևանի խաների քաղաքականության և Երևանի խանության հարկատվության մասին:

Նշվածներից բացի, Երևանի մասին կարևոր հաղորդումներ է արել նաև Հարություն Արարատյանը: Վաղարշապատեցի Հարություն Արարատյանը ապրել է XVIII դարի երկրորդ կեսին և ականատես է եղել Աղա-Մահմեդ խանի արշավանքներին ու կատարած ավերածություններին: Նրա հաղորդումները, իբրև ականատես հեղինակի վկայություններ, հավաստի են և լրացնում են այդ ժամանակվա Երևանի քաղաքական պատմությունը¹:

XVIII դարի վերջերից և XIX դ. սկզբներից ի վեր հանդես եկած այն հեղինակները, որոնք գրել են իրենց ապրած ժամանակների մասին կարելի է համարել և՛ սկզբնաղբյուրներ, և՛ ուսումնասիրողներ: Այդ կարգի հեղինակներ են, օրինակ՝ Հով. Շահխարունյանցը, Ի. Շոպենը, Կ. Օբլովսկին, Ստ. Զելինսկին, Ալեքսանդր Երիցյանցը, Ղ. Ալիշանը, Լիևշը, Լեոն, Նույնիսկ Երվանդ Շահագիրը և ուրիշներ: Այդ կարգի հեղինակների գործերին կանգարդանանք քիչ հետո, Երևանի վերաբերյալ եղած գիտական գրականության մասին խոսելիս: Իսկ ուսումնասիրողները և այլ գործերով Երևանում ժամանակավորապես եղած հեղինակների նոթերն ու նկարագրությունները իբրև ականատես մարդկանց հաղորդումներ կարելի է ամբողջապես դասել աղբյուրների շարքում:

Հայաստանի և Անդրկովկասի մասին օտարերկրյա ճանապարհորդների հաղորդած տեղեկությունները հավաքել, հայերեն թարգմանել և հատուկ ժողովածու է կազմել Հովն. Հակոբյանը: Նրա՝ «Աղբյուրներ Հայաստանի և Անդրկովկասի պատմության: Ուղեգրություններ» վերնագիրը կրող այդ ժողովածուն բաղկացած է 6 հատորից, բայց հրատարակվել է միայն 2-ը՝ I (Երևան, 1932) և VI (Երևան, 1934) հատորները, որոնցում ամփոփված են մեր երկրի մասին օտարերկրյա մի շարք ճանապարհորդների արժեքավոր դի-

տողություններն ու նոթերը, որոնք, սակայն, զերծ չեն թերություններից: Օտարերկրյա ճանապարհորդներից շատերը քիչ ժանոթ լինելով իրենց այցելած երկրին և նրա բնակիչներին, կարճատև ժամանակամիջոցում հնարավորություն չեն ունեցել ավելի հանգամանորեն իմանալ դրանց օբյեկտությունը, թույլ են տվել սխալներ ու թերություններ, որոնք պատմության ուսումնասիրության ընթացքում պետք է նկատի ունենալ:

Երևանի պատմության համար XIX դարի օտարերկրյա ճանապարհորդներից առանձնապես ուշադրության արժանի են Հաֆստ-հաուզենը և Մորից Վագները, որոնց դիտողություններն ու նկարագրությունները շատ նյութ են տալիս Երևանի XIX դ. առաջին կեսի պատմության համար: Հաբստհաուզենը Երևանում եղել 1843 թվականի ամռանը և հիմնովին ծանոթացել է քաղաքի ներքին կյանքին: Նրան ուղեկցել և մեծ օժանդակություն է ցույց տվել Խաչատուր Աբովյանը: Հայաստանի և Անդրկովկասի մասին Հաբստհաուզենի նոթերը, նկարագրություններն ու դիտողությունները ուսուցանող հրատարակվել է ս. Պետերբուրգում 1857 թվականին՝ «Закавказский край» վերնագրով: Հետագայում դրանք մեկ գրքով հրատարակվել են նաև հայերեն՝ «Ճանապարհորդութիւն յայսկոյս Կովկասու այն է ի Հայս և ի Վիրս» (Վաղարշապատ, 1872):

Հաբստհաուզենի վկայություններն ու նկարագրությունները արևմտաեվրոպական շատ ճանապարհորդների նոթերի համեմատությամբ ավելի հավաստի են այն պատճառով, որ դրանց հեղինակը անկողմնակալ է եղել տեղացիների նկատմամբ, ճիշտ է գնահատել դրանց պատմական անցյալն ու ժամանակակից վիճակը, տեղեկություններ է քաղել ավելի գիտակ մարդկանցից: Օրինակ՝ Երևանի այդ ժամանակվա հայտնի մելիքներից մեկի՝ Սահակ Աղամալյանի դիրքի, իրավունքների, խաղացած դերի մասին իր գրքում հաղորդում է ամբողջովին օգտվելով Խաչատուր Աբովյանի՝ Դորպատում (Տարտու) կազմած հուշերից: Նա գրում է. «Աբովյանը Դորպատում կազմել է հուշեր իր պատանեկան տարիների հիշողություններից, որոնք իրենց մեջ հայ ժողովրդի մասին պարունակում են հետաքրքիր շատ բաներ: Նա դրանք նվիրել է ինձ այն հաշվով, որ դրանցից օգտվեմ իմ ուղած ձևով»¹: Ներսես Աշտարակեցի կաթողիկոսը Հաբստհաուզենին ուղղած իր հատուկ նամակով նրան շնորհակալություն է հայտնում Կովկասի և նրա բնակիչների, որոնց

¹ Տե՛ս «Վաղարշապատեցի Յարութիւն Արարատեանի կեանքը», թարգմ. ուսուցիչներից—Պ. Պ., Թիֆլիս, 1892:

¹ Барон Август фон Гакстгаузен, Закавказский край, ч. I, С. Петербург, 1857, էջ 182:

թվում և հայ ժողովրդի մասին ճիշտ տեղեկություններ հաղորդելու համար: Այդ նամակը թարգմանիչը տեղագրել է Հաբստհաուզենի առաջաբանում: Եվրոպական շատ ճանապարհորդների հաղորդած սովյալների զգալի մասի կասկածելի լինելը և ընդհակառակը, Հաբստհաուզենի վկայությունների հավաստիությունը երևում է Աշտարակեցու նամակի հետևյալ հատվածից. «...ես պետք է նախ քեզ ցանկանամ խաղաղություն և բարյացակամություն, ապա հայտնել իմ խորին շնորհակալությունը այն հիանալի և ճիշտ տեղեկությունների համար, որոնք դու հաղորդել ես Կովկասի պրովինցիաների և դրանց բնակիչների, ինչպես նաև հայ ժողովրդի մասին»¹: Գիտակ կաթողիկոսն իր նամակում այնուհետև նշում է, որ Հաբստհաուզենը խորամուխ է եղել իրեն հետաքրքրած բոլոր հարցերի մեջ, հիմնովին ծանոթացել դրանց և մեծ սիրով ներկայացրել իր այցելած երկրի բնակիչներին, հակառակ եվրոպական մի քանի այլ ճանապարհորդների, որոնք իրենց հաղորդած սխալ տեղեկություններով միայն տարակուսանք ու դարմանք են պատճառում²:

Մոռից Վագները նույնպես Հայաստանում ճանապարհորդել է 1843 թվականին: Նա երևանում մնացել է մի քանի շաբաթ և Խաչատուր Աբովյանի ուղեկցությամբ մանրամասը ծանոթացել քաղաքին: Մ. Վագները կատարել է զարմանք պատճառող մանրամասն նկարագրություններ, որոնք վստահելի նյութ են ծառայում երևանի ու նրա բնակիչների ներքին կյանքի շատ կողմեր լուսաբանելու համար: Նրա կատարած ճանապարհորդության նկարագրությունները քաղելով 1851 թ. հայերեն է թարգմանել Վիեննայի Մխիթարյան միաբան Փիլիպոս Ժամեյանը:

Նույն այդ թվականին երևանում եղել է նաև ճանապարհորդ Դյուբուա-դե-Մոնպեոն, որն իր «Voyage autour de Caucase» վերնագիրը կրող նոթերի մեջ մանրամասը նկարագրել է նաև երևանի բերդը:

Արևմտաեվրոպական մյուս ճանապարհորդը, որը նույնպես մանրամասն ու ճիշտ տեղեկություններ է հաղորդել Հայաստանի և հայերի մասին՝ անգլիացի Լինչն է: Նա իր ճանապարհորդական նկարագրությունները «Հայաստան» վերնագրով հրատարակել է երկու հատորով, մեկը նվիրված՝ Արևելյան Հայաստանին, իսկ մյուսը՝ Արևմտյան Հայաստանին: Նա ամենայն մանրամասնու-

թյամբ նկարագրել է Հայաստանի բնությունը, բնակիչներին, տեսարժան վայրերը, հայ ժողովրդի պատմական անցյալը և այլն, և այլն: Լինչը իր ուղեկից երկրաբան Օսֆալդի հետ միասին կազմել ու այդ աշխատությանն է կցել Հայկական լեռնաշխարհի ֆիզիկական բարտեզը, որն իր ճշգրտությամբ, արտահայտչական ձևերով ու հնարանքներով, դյուրընթեռնելիությամբ և մանրամասնությամբ մինչև օրս էլ պահպանում է իր թարմությունը: Աշխատության Արևելիցյան Հայաստանին նվիրված I հատորում (Քիֆլիս, 1910) մեծ տեղ է հատկացված նաև երևանին՝ նրա բնության, ջրանցքների, արժանահիշատակ կոթողների նկարագրությանը, պատմությանը և ժամանակակից կյանքին:

Անհմեմատ ավելի մեծ թիվ են կազմում երևանի մասին տեղեկություններ հաղորդող ուսու ճանապարհորդները, զիտնականներն ու պաշտոնական անձիք, որոնք այս կամ այն առիթով եղել են այստեղ: Դրանց թվում են՝ Ա. Ս. Գրիբոյեդովը, դեկարրիստ Ե. Լաչինովը, ծագումով գերմանացի Հեմման Արիխը, Մուրավյովը, կոմսուհի Ուվարովան, Գ. Լ. Մարդովցեր և ուրիշներ:

Ա. Ս. Գրիբոյեդովը երևանում եղել է նախքան Արևելյան Հայաստանը Ռուսաստանին միացնելը՝ 1819 թ. փետրվարին, երբ նա որպես ռուսական ղեկավարության քարտուղար գնում էր Քավրիզ: Սուր դիտողականությամբ օժտված տաղանդավոր գրողին ընդամենը մի քանի օրն էլ բավականացնում է, որպեսզի կարողանա մանրամասն, ճշտությամբ և զեղարվեստական ճաշակով նկարագրի երևան քաղաքը, նրա բերդը և պարսկական վերջին խանին՝ Հուսեյնին, որին իրավացիորեն ներկայացրել է իբրև կատարյալ արևելյան բռնակալ: Նա իր առաջին այցելության այդ տպավորությունները շարագրել է 1819 թ. փետրվարի 4-ին և 5-ին գրած երկու նամակում, որոնք ղետեղված են նրա աշխատությունների մեջ: Հետագայում ևս Գրիբոյեդովը լինում է երևանում: Քաղաքի ինքնագործ թատերական կյանքն սկսվում է նրա «Ենկրից պատուհաս» հայտնի պիեսի բեմադրմամբ (1827 թ.):

1826—1828 թթ. ռուս-պարսկական պատերազմին մասնակցած ղեկաբրիստներից մեկը՝ Ե. Լաչինովը երևանում եղել է հենց այդ տարիներին: Նա իր տպավորությունները գրի է առել հատուկ տետրում, որը պահվում է Վրացական ՍՍՀ պետական թանգարանում (ձեռագրերի ֆոնդ, գործ № 372): Մ. Գ. Ներսիսյանը՝ այդ գործը մի փոքր համառոտագրելով, ղետեղել է «Из истории русско-армянских отношений» (книга первая, Ереван, 1956) աշխատության «Документы» կոչված բաժնում՝ «Записки декабриста

¹ Барон Август фон Гакстгаузен, Закавказский край, ч. I, Предисловие от переводчика.

² Տե՛ս նույն տեղում:

Е. Лачинова об Армении» վերնագրի տակ, որը գրավում է աշխատության 312—396 էջերը: Իբրև ականատես հեղինակ Ե. Լաչինովն իր «Записки»-ում պարզ ու պատկերավոր ոճով պատմում է Հայկական մարզի և նրա բնակավայրերի՝ այդ թվում և Երևան քաղաքի բնության, բնակչության, պատմության, հուշարձանների, բնակչության սովորությունների մասին: Իբրև անկողմնակալ և հայ բնակիչների նկատմամբ մեծ համակրանք ունեցող հեղինակի՝ Ե. Լաչինովի վկայությունները պատմագիտական տեսակետից մեծ հետաքրքրություն են ներկայացնում: Դրանք օգտագործվել են մեր կողմից որպես ստույգ վկայություններ XIX դ. առաջին քառորդի Երևանի ու նրա բերդի արտաքին տեսքը նկարագրելիս, 1827 թ. Երևանը պարսկական լծից ազատագրելու համար ծավալված ռազմական գործողությունները շարագրելիս և քաղաքի պատմության այլ հարցերի լուսաբանման առիթներով:

Երևանի մասին կարևոր հիշատակություններ ունեցող մյուս հեղինակը ռուս հնագետ կոմս Ա. Ս. Ուվարովի կինն է՝ կոմսուհի Ուվարովան: Նա Երևանում եղել է 1880 թվականին, Ալեքսանդր Ծրիցյանի հետ միասին, վաղեմի Արմավիր մայրաքաղաքի տեղում պեղումներ կատարելու համար: Հնագետ տիկնոջ կատարած նկարագրությունները մասամբ արդյունք են իր սեփական դիտումների, իսկ մասամբ էլ քաղված են Դյուրուայի վկայություններից, որոնք վերաբերում են նույն դարի 40-ական թվականներին: Ուվարովայի ճանապարհորդական բոլոր դիտումներն ու նկարագրությունները ամփոփված են «Кавказ. Путевые заметки» ակնարկային աշխատության մեջ, որը հրատարակվել է Մոսկվայում 1887 թվականին:

Սակայն ճանապարհորդների, պաշտոնական անձանց և ուսումնասիրողների վկայությունները մեր մայրաքաղաքի պատմության աղբյուրների միայն մի փոքր մասն են կազմում: XIX դարում և XX դ. սկզբներին հրատարակվել են տասնյակների հասնող վավերագրերի ժողովածուներ, վիճակագրական տեղեկատուներ, գործող օրենքների ժողովածուներ, գիտական ընկերությունների տեղեկագրեր և այլ կարգի գրականություն, որ այնքան առատ նյութ են պարունակում նաև Երևանի պատմության համար:

Սկզբից ասենք, որ ինչպես այդ բոլոր կարգի ժողովածուները, տեղեկագրերն ու տեղեկատուները, այնպես էլ առանձին հեղինակների աշխատություններ պարունակում են միտումնավոր կամ հեղինակների ցանկությունից անկախ առաջացած սխալներ և անճշտու-

թյուններ: Միշտ պետք է հիշել, որ բուրժուական քաղաքատնտեսությունն ու վիճակագրությունը տառապում են աններելի սխալներով, որոնց մասին զգուշացնում է Կ. Մարքսը¹, և որ դրանցից օգտվելու համար անհրաժեշտ է խիստ բնադատական, համեմատական մոտեցում, որպիսին մեր աշխատությունը գրելիս մշտապես փորձել ենք կիրառել նաև մենք:

Նշված կարգի աղբյուրներից կարելի է հիշատակել «Акты, собранные Кавказскою Археографическою Комиссиею», «2-ое полное собрание законов», «Городовое положение, высочайше утвержденное 16 июня 1870 года», «Городовое положение 1892 года», «Договоры России с Востоком, политические и торговые», «Закавказье», статистико-экономический сборник, «Кавказский календарь», «Материалы для статистики Эриванской губернии», «Памятная книжка Эриванской губернии», «Первая всеобщая перепись населения Российской империи 1897 года», «Полное собрание законов 1828 года», «Сборник материалов для описания местностей и племен Кавказа», «Сборник сведений о Кавказе», «Сборник статистических сведений о Кавказе», «Свод законов Российской империи», «Экономический вестник Армении», «Эриванский сборник» և այլն: Վիճակագրական, պատմա-տնտեսական և տարբեր բնագավառներում գործող օրենքների նշված ժողովածուները հսկայական նյութեր են պարունակում: Տասնյակ հատորների հասնող այդ ժողովածուներից մենք նյութեր ենք քաղել քաղաքի պատմության բազմաթիվ բնագավառների վերաբերյալ՝ սկսած քաղաքական պատմությունից ու բնական պայմաններից և վերջացրած մշակութային կյանքով: Մեծ մասամբ պարբերաբար հրատարակվող նշված ժողովածուներն այնքան հայտնի են, որ հազիվ թե հարկ լինի դրանց մասին ծանոթագրություններ անել:

Երևանի պատմությանը վերաբերող շատ հարցեր շոշափվել են մեր և ռուսական մամուլում: Մենք օգտագործել ենք մոտ 100 անուն թերթեր, ամսագրեր, հանդեսներ և գիտական տեղեկատուներ: Դրանց թվում են՝ «Առողջապահական թերթ» (Երևան), «Արարատ» (Էջմիածին), «Արժուի Վասպուրական» (Վարազ), «Մուրճ» (Թիֆլիս), «Սովետական արվեստ» (Երևան), «Սովետական գրականություն» (Երևան), «Փորձ» (Թիֆլիս), «Вестник Европы», «Большевик» ամսագրերը, ՀՍՍՀ ԳԱ հասարակական գիտություն-

¹ См. К. Маркс, Капитал, т. I, 1928, т. XXXIV:

ների բաժանմունքի «Տեղեկագիր»-ը, «Պատմա-բանասիրական հանդես»-ը, Երևանի պետական համալսարանի «Գիտաշխատություններ»-ը, «Գրական թերթ» (Երևան), «Երևան» (Երևան), «Մշակ» (Թիֆլիս), «Նոր դար» (Թիֆլիս), «Պսակ» (Երևան), «Սովետական Հայաստան» (Երևան), «Искра», «Кавказ» (Тифлис), «Коммунист» (Երևան) թերթերը, «Эриванские губернские ведомости» և «Эриванские объявления» թերթիկները: Դրանց էջերում տեղ են դրել Երևանին վերաբերող ամբողջական աշխատություններ, հոշեր ու տպավորություններ, առանձին հարցերին վերաբերող հոդվածներ, վիճակագրական տեղեկություններ, վավերագրային նյութեր: Կարելի է ասել, որ առանց մեր պարբերական մամուլի էջերում եղած նյութերի և գիտական տեղեկատուների հաղորդած տեղեկությունների անհնար կլինեք Երևանի պատմության շատ հարցեր լուսաբանել:

Այդ բյուրոների համեմատությամբ ուղղակիորեն Երևանի պատմությանը վերաբերող ուսումնասիրությունները սակավաթիվ են: Ընդ որում Երևանի պատմության տարբեր ժամանակաշրջաններն ուսումնասիրված են տարբեր շափով ու խորությամբ: Համեմատաբար լավ են ուսումնասիրված նրա հնագույն՝ ուրարտական ժամանակները և XIX դ. պատմությունը: Որքան էլ պարադոքսալին թվա, այնուամենայնիվ, չի կարելի չնշել, որ մեր մայրաքաղաքի նորագույն՝ սովետական ժամանակաշրջանի պատմությունը դեռևս վատ է ուսումնասիրված, չնայած այդ շրջանի աղբյուրները անսպառ են:

Սովետական Հայաստանում մեծ նվաճումների հասած ուրարտագիտության հետազոտության ամենակարևոր առարկան Երևանում գտնվող ուրարտական էրեբունի և Թեյշեբաինի բերդաքաղաքների ավերակներն են, որոնք պարբերաբար ու հիմնովին ենթարկվում են հնագիտական ուսումնասիրության: Հնագիտական պեղումներից ստացված նյութերը և դրանց հիման վրա գրված մենագրություններն ու գիտական հոդվածները արդեն ընդհանուր գծերով լուսաբանել են մեր մայրաքաղաքի հնագույն ժամանակաշրջանի պատմության հիմնական հարցերից շատերը, չնայած շատ հարցեր դեռ մնում են վիճելի, իսկ շատ հարցեր էլ՝ չուսումնասիրված: Այսպես ճշտվել է ուրարտական ժամանակաշրջանի Երևանի՝ էրեբունիի և Թեյշեբաինիի դիրքը, մոտավոր գրաված տարածությունը, պարզարանվել է դրանց բնույթը, պեղվել ու նկարագրվել են առանձին կառույցների մնացորդներ, բաց են արվել ամբողջական փողոցներ ու թաղամասեր, լուսաբանվել են դրանց ճարտարապետության հիմնական առանձնահատկությունները, բնակչու-

թյանը վերաբերող մի քանի հարցեր, տնտեսական կյանքի կարևոր կողմերը, քաղաքական պատմության որոշ հարցեր, հիմնավորված է Երևանի անվան ծագման հարցը և այլն, և այլն: Մի խոսքով արդեն բավական հարուստ գրականություն է ստեղծվել մեր մայրաքաղաքի ուրարտական ժամանակաշրջանի և դրան հաջորդած դարերի պատմության գծով: Չնայած դրան, Երևանի պատմության հնագույն ժամանակաշրջանի հիմնական բոլոր հարցերն ընդգրկող ամբողջական մենագրություններ դեռևս չկան: Նշված աշխատություններն ու գիտական հոդվածները վերաբերում են նրա պատմության միայն առանձին կողմերին:

Երևանի միջին և նոր շրջանի պատմության հարցերը շոշափվել են տարբեր բնույթի աշխատություններում՝ հատուկ այդ հարցերին նվիրված մենագրություններում, հայ ժողովրդի ընդհանուր պատմությանը վերաբերող գրքերում, գիտական ու թերթային հոդվածներում, գրական-ակնարկային և գիտա-հանրամատչելի աշխատություններում: Ըստ այդ խմբերի էլ փորձենք մասնագետի ուշադրությանն արժանացնել երևանագիտության նշման արժանի գործերը:

Երևանի՝ մեզ հետաքրքրող բազմադարյան պատմության վերաբերյալ փաստորեն մենք ժառանգություն ենք ստացել միայն մի մենագրություն՝ դա բանասեր և պատմաբան Երվանդ Շահագիզի «Հին Երևանը» վերնագիրը կրող աշխատությունն է (Երևան, 1931), որից և սկսում ենք մեր համառոտ տեսությունը:

¹ М. В. Никольский, Клинообразная надпись из Ганли-тапа около Эривани, Москва, 1894, Гр. Капанцян, Историко-лингвистическое значение топонимики древней Армении (Երևանի պետհամալսարանի «Գիտական աշխատություններ», 1940, հատ. 14), Ուրարտուի պատմությունը, Երևան, 1940, Б. Б. Пиотровский, Кармир-блур I, Ереван, 1950, II, 1952, III, 1955, Ванское царство (Урарту), М., 1959, А. А. Мартиросян, Город Тейшебаини по раскопкам 1947—1959 гг., Ереван, 1961, К. Л. Оганесян, Архитектура Тейшебаини, Ереван, 1955, его же, Архитектура Эребуни по материалам раскопок 1950—1959 гг., Ереван, 1961, Մ. Իսրայելյան, Ուրարտական երկու նոր արձանագրություն (Ճեղեկագիր) ՀՍՍՀ ԳԱ հաս. գիտութ., 1951, № 8, Ա. Միրզոյան, Երևանի անվան ծագման շուրջը (Ճեղեկագիր) ՀՍՍՀ ԳԱ հաս. գիտութ., 1951, № 11), F. W. König, Die Gründung der Stadt Erivan (ca 785 v. Chr.) (տե՛ս «Հանդէս ամսօրեայ», 1954, № 7—8), Ն. Վ. Հարությունյան, Երևանի հիմնադրման ժամանակի հարցի շուրջը (Պատմա-բանասիրական հանդես), Երևան, 1959, № 2—3), Նույնի, Новые Урартские надписи Кармир-блур, Ереван, 1966, և այլն:

քացի, հույժ կարևոր վիճակագրական տվյալներ են հաղորդված նաև դպրոցների մասին¹։

Երվանդ Շահազիզի գիրքը հրատարակ գալուց 10 տարի անց՝ 1941 թվականին պատմաբան Հ. Ժամկոչյանը թեկնածուական դիսերտացիա է գրում Երևանի մասին։ Այդ դիսերտացիոն աշխատանքը, որը կրում է «Երևանը XIII—XIV դարերում» վերնագիրը, մինչ այժմ ձեռագիր վիճակում է և գտնվում է Երևանի պետական համալսարանի գրադարանում։ Իր դիսերտացիոն աշխատության մեջ Հ. Ժամկոչյանը նախ մի համառոտ ակնարկ է ձգում Երևանի պատմության նախորդ ժամանակների վրա, ապա սկզբնաղբյուրների ու գիտական գրականության մանրագնին ուսումնասիրության հիման վրա լուսաբանում քաղաքի բնակչության այդ դարերի սոցիալ-տնտեսական հարաբերությունները, քաղաքացիների տնտեսա-իրավական վիճակը, քաղաքական պատմության առանձին դրվագներ, բայց հատկապես մեծ տեղ տալով հարկային սիստեմի վերլուծմանը։ Դրանում քաղաքի պատմության հարցերը քննարկվում են ամբողջ երկրի պատմության ֆոնի վրա, դրա հետ սերտորեն առնչված։ Սակայն քաղաքի պատմության մի շարք հարցեր (մշակույթային կյանքը, քաղաքական պատմության որոշ հարցեր, քաղաքի ներքին կյանքն ու արտաքին տեսքը, հնություններն ու կոթողները և այլն) դուրս են մնացել դիսերտացիոն աշխատության շրջանակներից։

Երևանի պատմության առանձին հարցերին ու ժամանակաշրջաններին վերաբերող մի քանի աշխատություններ և հոդվածներ է գրել Ա. Միրզոյանը²։

Պատմությունից բացի, հատուկ աշխատություններ են գրվել նաև Երևանի բնական պայմանների վերաբերյալ։ Այդ բովանդակությամբ առաջին աշխատությունը Ադամ Ադամյանցի գիրքն է, որը կրում է «Տեղագրութիւն (հայրենագիտութիւն) Երևանի» վերնագիրը (Երևան, 1889)։ Աշակերտների համար գրված այդ հայրենագիտական աշխատությունը իր ժամանակին համեստ նպատակների ծառայելուց բացի, այժմ դարձել է մեղ համար աղբյուր անցյալ դարի վերջերի Երևանի պատմության ու հայրենագիտության։ Դրա բովանդակության և նպատակի մասին համեստ ուսուցիչ—հե-

¹ Մեծանուն գրող Ալ. Շիրվանզադեն Ստ. Զեյինսկուն համարում է «իր ժամանակի հայտնի կովկասագետ» և «վերին աստիճանի համակրելի» մի մարդ (Շիրվանզադե, Երկերի լիակատար ժողովածու, հ. 8, Երևան, 1951, էջ 124, տողատակի ծանոթագրություն)։

² «Հին Երևանի պատմությունից», Հայկական պետական հեռակա մանկիստիտուտ, գիտ. աշխ. ժողովածու, 1957, № 4։

ղինակը առաջաբանում գրում է. «Մեր այս աշխատությունը, պարունակելով իր մեջ աշխարհագրական բազմակողմանի նյութեր, ապագայում ոչ սակավ կարող է նպաստել աշակերտին՝ ընդհանուր աշխարհագրությունը ուսումնասիրելու ժամանակ» (առաջաբան, էջ I—II)։ Բայց հատկապես ուշադրության արժանի են Ա. Գ. Ներսիսյանի թեկնածուական դիսերտացիան¹ և Ս. Աբղալյանի ծավալուն աշխատությունը²։ Դրանցից առաջինում բավական մանրամասնությամբ խոսվում է Երևանի կլիմայական պայմանների վերաբերյալ, ինչպես և փոքրիկ ակնարկ կա քաղաքի ու նրա շրջակայքի բնական պայմանների մասին ընդհանրապես, իսկ Ս. Աբղալյանի գրքում տրված են Երևան քաղաքի ու դրան հարող Արարատյան դաշտի որոշ մասերի երկրաբանությունը, բնական պայմանները, հնությունները և հայրենագիտական այլ հարցեր, որոնք երկրաբանից ու աշխարհագրագետից բացի կարող են պիտանի լինել նաև պատմաբանի համար։

Երևանի պատմության և աշխարհագրության շատ հարցեր շոշափված են ամբողջ Հայաստանին կամ նրա առանձին մասերին վերաբերող մի շարք աշխատություններում։ Սկսած XIX դ. սկզբներից այդ կարգի աշխատությունների թվին են պատկանում՝ Ղ. Ինճիկյանի «Աշխարհագրութիւն շորից մասանց աշխարհի» (հատ. 1, Վենետիկ, 1802), Հովհ. Ծանխարունյանցի «Ատորագրութիւն կաթողիկէ էջմիածնի և հինգ գաւառացի Արարատայ» (հատոր Ա, Բ և Գ, էջմիածին, 1842), Ի. Շուպենի «Исторический памятник состояния Армянской области в эпоху ее присоединения к Российской империи» (С. Петербург, 1852), Ղ. Ալիշանի «Այրարատ» (Վենետիկ, 1890), Հ. Ս. էփրիկյանի «Պատկերազարդ բնաշխարհիկ բառարան» (հ. I, Վենետիկ, 1903—1905), Հ. Հյուբրլմանի «Հին հայոց տեղւոյ անունները» (Վիեննա, 1907), տողերիս հեղինակի «Հայաստանի պատմական աշխարհագրություն» (պրակ III, Երևան, 1953) և ուրիշ հեղինակների այլ աշխատություններ։ Դրանց մեջ Երևանը նկարագրված է առանձին զխի կամ ենթազխի տակ՝ զխալոբրապես պատմական և աշխարհագրական առումներով։ Նշված աշխատությունների հեղինակների ուշադրությունն առանձնապես գրավել են քաղաքի անվան ծագման, նրա քաղաքական պատմության, տնտեսական ու մշակութային կյանքի,

¹ А. Г. Нерсисян, Климатическое описание города Еревана и его окрестностей (диссертационная работа), рукопись (հրատարակված է սահմանափակ տիրաժող), Ереванский госунт, 1946.

² Պրոֆ. դոկտ. Ս. Աբղալյան, Երևան, Թեհրան, 1947։

բաղաբի արտաքին տեսքի, բնական պայմանների, բաղաբում տեղի ունեցած բնական աղետների (երկրաշարժեր և հեղեղներ) հետ կապված հարցերը, որոնք առանձնապես հանգամանորեն են ներկայացված Ղ. Ինճիրճյանի, Ի. Շոպենի, Ղ. Ալիշանի և Հ. Ս. էփրիկյանի նշված աշխատություններում: Գրանցում փաստորեն շոշափված են բաղաբի պատմության գրեթե բոլոր հարցերը: Այդ աշխատություններն իրենց ղգալի մասով սկզբնաղբյուրների բնույթ ունեն: Իսկ ինչ վերաբերում է Ի. Շոպենի աշխատությանը, ապա այն առաջին հերթին հենց սկզբնաղբյուր է, Երևանի (և ամբողջ Հայկական մարզի) XVIII դ. վերջի և XIX դ. առաջին տասնամյակների պատմության և տնտեսական կյանքի վերաբերյալ:

Ի. Շոպենը ցարական աստիճանավոր էր, Հայկական մարզի եկամուտների և պետական գույքերի վարչության նախագահ: Գեներալ Պասկևիչի հրամանով նա 1829—1832 թթ. անց է կացրել Հայկական մարզի այսպես կոչված «կամերալ ցուցակագրումը», որի արդյունքները պահվում են ՀՍՍՀ ՊԿՊԱ 90-րդ ֆոնդում: «Կամերալ ցուցակագրում» հարուստ նյութերի հիման վրա նա շարադրել է վերը նշված աշխատությունը, որը տպագրվել է դրանից մոտ 20 տարի անց՝ 1852 թվականին: Գրքի «Исторический памятник Армянской области...» վերնագիրը լրիվ չի արտահայտում նրա բովանդակությունը: Նա փաստորեն Հայկական մարզի (և շատ ղեպքերում ամբողջ Արևելյան Հայաստանի) և՛ աշխարհագրությունն է, և՛ վիճակագրությունը, և՛ պատմությունն ու ազգագրությունը: Գրանում ամենայն մանրամասնությամբ նկարագրված է երկրի պատմական անցյալն ու ժամանակակից դրությունը: Իրենց պակասավոր կողմերով ու թերություններով հանդերձ առանձնապես մեծ արժեք են ներկայացնում վիճակագրական այն տվյալները, առանց որոնց հնարավոր չէ ղաղափար կղմել այդ ժամանակվա Հայկական մարզի և նրա կենտրոնի՝ Երևանի մասին: Այդ տեսակետից միանգամայն ընդունելի է Կովկասն այնքան լավ իմացող Դմ. Պագրեի «Шопен и камеральные описания Армянской области в 1829—30 годах» ծավալուն հոդվածում արտահայտված այն կարծիքը, թե Շոպենի հաղորդած տվյալները առաջին լուրջ, պաշտոնական վիճակագրական տվյալներ են Հայաստանի այդ շրջանների մասին¹:

Բաղաբի XIX դարի բնակչության թվի, հատկապես 1828 և 1829 թվականներին Պարսկաստանի հայաբնակ շրջաններից և Արև-

մբոյան Հայաստանից Արևելյան Հայաստան ու Երևան ղաղթած հայերի վերաբերյալ վիճակագրական մշակված կարևոր տեղեկություններ կան Ալ. Երիցյանցի «Ամենայն հայոց կաթողիկոսութիւնը և Կովկասի հայք XIX դարում» (մասն Ա և Բ, Թիֆլիս, 1894) աշխատության մեջ: Այդ նույն ղարի բաղաբական պատմության հիմնական հարցերը լուսաբանված են Ն. Գուրբովի («История войны и владычества русских на Кавказе», тт. III, IV и V, СПб, 1885—1887) և Վ. Պոստոյի («Кавказская война в отдельных очерках, эпизодах, легендах и биографиях», тт. I, II, III, С.-Петербург, 1888) աշխատություններում, իսկ Ս. Ա. Եղիազարովի արժեքավոր մենագրություններում («Исследование по истории учреждений в Закавказье», ч. II, Казань, 1891, «О водовладении в Закавказском крае», Киев, 1896 և այլն) շոշափած թեմաները նպաստել են Երևանի XIX դարի վարչակարգին և տնտեսական կյանքին վերաբերող մի ամբողջ շարք կղմող հարցերի լուսաբանմանը:

Երևանի XIX դարի և XX դ. սկզբի բնակչության վերաբերյալ հետաքրքրական տեղեկություններ է պարունակում Զ. Կոբկոտյանի «Երևան բաղաբի ժողովրդագրությունը» (Երևան, 1931) վիճակագրական բովանդակություն ունեցող գիրքը, որի համար աղբյուրներ են ծառայել 1829—32 թվականների կամերալ ցուցակագրումը և 1897 ու 1924 թվականների մարղահամարները:

Երևանի խանությունում XVIII դարի վերջերին տեղի ունեցած բաղաբական ղեպքերը և ներքին կոիվները բավական մանրամասնությամբ տրված են Վ. Գրիգորյանի «Երևանի խանությունը XVIII դարի վերջում (1780—1800)» (Երևան, 1958), իսկ ոռոգման հին ցանցի պատկերը՝ Հովհ. Շահխաթունյանցի, Ի. Շոպենի և Հաբաստահանյանի աշխատություններից հետո՝ Գր. Շիրմաղյանի «Գրվաղաներ ոռոգման պատմությունից» (Երևան, 1962) գրքում:

Մեր օրերում բուռն ղարգացող հայաղիտությունը շէր կարող շնպաստել նաև Երևանի պատմության առանձին կողմերի լուսաբանմանը: Հայ ժողովրդի պատմության տարբեր ժամանակաշրջաններին և ամենատարբեր պրոբլեմներին վերաբերող տասնյակների հասնող արժեքավոր մենագրություններում ուղղակի կամ անուղղակի կերպով շոշափվել են մեր մայրաբաղաբի պատմության շատ հարցեր: Առանձնապես հիշատակության արժանի են Լեռնի, Հ. Մանանդյանի, Մ. Արեղյանի, Հ. Անաղյանի, Գ. Առնյանի, Թ. Թորամանյանի, Ն. Տոկարսկու, Կ. Ղաֆաղաղյանի, Ա. Հովհաննիս-

¹ Տե՛ս «Кавказ» (газета), Тифлис, 1892, №№ 166, 167 և 168:

յանի, Մ. Ներսիսյանի, Վ. Պարսամյանի, Աբգ. Հովհաննիսյանի, Վ. Ռշտունու, Բ. Առաքելյանի, Ս. Երեմյանի, Ս. Պողոսյանի, Ս. Հակոբյանի, Մ. Աղայանի, Պ. Հարությունյանի, Ա. Կարինյանի, Ի. Ենիկոյսյանի, Զ. Գրիգորյանի, Հով. Թումանյանի, Մ. Աղոնցի, Խ. Իսկանյանի, Ի. Պետրուշևսկու և այլոց աշխատությունները, որոնցում լուսաբանված բազմատեսակ հարցերը՝ սկսած քաղաքական պատմությունից ու սոցիալ-տնտեսական հարաբերություններից և վերջացրած մշակույթով, իրենց որոշ մասով վերաբերում են նաև Երևանին: Հարկ չհամարելով աշխատության օգտագործված գրականության ցանկում ցույց տրված այդ հեղինակների աշխատությունների անուններն այստեղ նորից նշելու, նկատենք, սակայն, որ դրանք միայն մի շնչին մասն են կազմում այն բազմաթիվ հեղինակների, որոնց ուսումնասիրություններն այս կամ այն կերպ վկայակոչվել են մեր կողմից:

Պակաս թիվ չեն կազմում նաև մեր օրերում գրված՝ Երևանի պատմության տարբեր ժամանակներին ու հարցերին վերաբերող գիտական հոդվածները: Այդ կարգի հոդվածներով հանդես են եկել Գ. Լևոնյանը, Ինժ. Կիստյանը, Բ. Հարությունյանը, Ն. Ակինյանը, Կ. Ղաֆաղարյանը, Ս. Բարխուդարյանը, Հ. Քյուրդյանը, Հ. Ժամկոչյանը, Մ. Իսրայելյանը, Ն. Հարությունյանը, Ա. Միրզոյանը, Հ. Փափագյանը և շատ ուրիշներ, որոնց հոդվածները վկայակոչված են աշխատության տարբեր հատորներում: Երևանի պատմությանն աղերսվող բազմաթիվ հոդվածներ ու հաղորդումներ կան նաև թերթերում ու ընթերցվող լայն խավերի համար հրատարակվող ամսագրերում: Կան նաև առանձին գրքերով հրատարակված գեղարվեստական-ակնարկային գրքեր, վիճակագրական տեղեկատուներ, պարբերական մամուլում լույս տեսած օտարերկրացի այցելուների տպավորություններ և այլն, և այլն:

Այդպիսին է մեր օգտագործած աղբյուրների և գրականությանը բնույթն ու ձևավոր: Դրանց մեծ մասի վերաբերյալ մենք հնարավորություն չունենք մանրամասն խոսելու: Բավարարվում ենք միայն վերոգրյալով, համոզված լինելով, որ օգտագործված աղբյուրներն ու գրականության նկատմամբ բուն տեքստում մեր արած դիտողություններն ու դատողությունները, աշխատության շարադրանքի ընթացքում խիստ կերպով պահպանած գիտական ապարատը և I, II ու IV հատորների վերջում ղեկավարած գրականության ցանկերը լրացնում են այդ բացը:

Պիրքը, սահմանները, գրաված տարածությունը: Քաղաքի և նրա շրջակայքի ռելիեֆը, կլիմայական պայմանները, ջրերը, հողերը, բույսերն ու կենդանիները: Բնական հումքերը: Բնական աղետները

Երևանը գտնվում է մոտավորապես 40°08' հյուսիսային լայնության և 44°10' արևելյան երկայնության տակ: Քաղաքի մեծագույն մասը ծովի մակարդակից ունի 900—1000 մ բարձրություն: Նա գրավում է Արարատյան դաշտի հյուսիս-արևելյան մի հատվածը և դրան հարակցող բարձրությունների մեղմաթիք լեռնալանջերը:

Բնականից աշխարհագրական հարմար դիրք ունի Երևանը: Այստեղ էին հատվում Արաքսի և Հրազդանի ավերով ձգվող ճանապարհները, որոնք բանուկ են եղել հնագույն ժամանակներից ի վեր: Նա իշխող դիրք ունի Արարատյան դաշտի նկատմամբ և իր հիմնադրման օրից միշտ գտնվել է քաղաքակրթված երկրի կենտրոնական մասում: Քաղաքն օղակող բլուրներն ու լեռնաձյուղերը բնական մեկ-մեկ ամրոց են եղել նրա համար, իսկ Հրազդանն ու նրա ձախակողմյան վտակ Գետառը՝ ոռոգման և խմելու ջրի անսպառ աղբյուրներ:

Սակայն այս կամ այն քաղաքի, երկրի դիրքի նպաստավոր կամ աննպաստ լինելը բացարձակ իմաստ չունի: Աշխարհագրական դիրքի նպաստավոր կամ աննպաստ լինելը բնականից բացի մեծապես կախված է պատմական հանգամանքներից:

Այդ հավասար չափով վերաբերում է նաև Երևանին: Մենք հետազայում կտեսնենք, որ իրերի բերումով պատմական տարբեր ժամանակներում Երևանի դարգացման պայմանները և, դրանցից կախված, դիրքի նպաստավոր կամ աննպաստ լինելը տարբեր են եղել:

Երևանի և նրա շրջակայքի համայնապատկերի գեղեցկությունն ու աշխարհագրական դիրքի նպաստավորությունը նշել են շատ հեղինակներ ու ճանապարհորդներ¹: Սակայն դրանց մեջ Երևանի դիրքն ու համայնապատկերը ամենից դիպուկ ու պատկերավոր բնութագրել է Լինչը իրեն հատուկ բանաստեղծական ոգևորությամբ: Նա գրում է, որ Երևանը «աչքի է ընկնում ինչպես իր աշ-

¹ Աղամ Աղամյանց, Տեղագրութիւն (հայրենագիտութիւն) Երևանի, Երևան, 1889, էջ 9—10, «Աղբիւր», ամսագիր, Թիֆլիս, 1902 թ., № 2, էջ 82, Երվանդ Շահազիզ, Հին Երևանը, Երևան, 1931, էջ 14—15 և այլն:

խարհագրական դիրքով ու բնական ճարտարապետական հսկա կառույցներով... նույնպես և այն պատվավոր տեղով, որ նա գրավում է հրաշապատումների ու պատմության մեջ¹: նա նշում է, որ Երևանը գտնվում է Կասպից ծովի ափերից «գեպի Փոքր Ասիայի սիրտը» տանող բնական ճանապարհի վրա, որ հենց այդ ճանապարհով են պատմության ընթացքում «Մերձկասպյան և Անդրկասպյան երկրների ժողովուրդները» գնացել դեպի «Սև և Միջերկրական ծովերի, առափնյա շրջանները²: Բիրլիական «գրախտի երկրի» բանուկ ճանապարհների վրա լինելու հետևանքով, երկրի հետ միասին Երևանն էլ բազմաթիվ անգամ ենթարկվել է նվաճման ու ավերման: Նա ականատես է եղել արյունահեղ շատ պատերազմների³:

Պակաս ոգևորությամբ չի նկարագրել Երևանի գեղադիր լինելը նաև Հ. Գ. Սրվանձությանը. «Գեղեցիկ է սորա (Երևանի) դիրքը, — գրում է նա, — բլրաձև դարի վերայ շինուած՝ երեսը դէպի հարավն ինկած Այրարատ դաշտը յուր բազմաթիվ ու ծառազարդ գեղերով տարածված է բազաբիս հանդիման, մեկ աչքով Մասիսը, մեկալով՝ Արագած Հայրենի հին հսկայաբերձ լեռները կ'դիտէ և իմիջո վաղարշապատու արքայական ավերակներն ու էջմիածնա սրբազան կաթողիկէները⁴:

Երևանը տարբեր ժամանակներում ունեցել է տարբեր սահմաններ ու մեծություն: Հին Երևանը փռված քաղաք էր: Նա իր բնակելի թաղերով և քաղաքապատկան հողերով XIX դարի 60-ական թվականներին գրավում էր մոտ 45 կմ արտաքին շրջագիծ ունեցող մի տարածություն (նույն դարի 30-ական թվականների սկզբին քաղաքի արտաքին շրջագիծը ընդամենը 28—30 վերստ էր, այսինքն՝ 30—32 կմ), որը հյուսիսում սահմանակցվում էր Քանաքեռի, արևմուտքում և հարավ-արևմուտքում՝ Նորագավիթ, Վերին Շենգավիթ, Ներքին Շենգավիթ, Սարվանդար, Ջաֆարաբադ, Փարաբար (Շիրաբադ), Եղվարդ գյուղերի, արևելքում և հյուսիս-արևելքում՝

¹ X. Փ. Բ. Լինչ, Армения, Путевые очерки и этюды, т. I, Тифлис, 1910, էջ 191:

² Տե՛ս նույն տեղը:

³ Տե՛ս նույն տեղը: Հմմտ. Bryce, Transcaucasia and Ararat, 4-րդ հրատ., Լոնդոն, 1896, էջ 312:

⁴ Յ. Գ. Մրուսնմանց, Տեսարան Հայրենի աշխարհաց, Երևան քաղաք («Արժուի վասպուրական», Վարադ, 1861, № 1, էջ 17):

Ավան ու Զրվեժ, իսկ հարավում՝ Աղբաշ գյուղերի հանդամասերին¹: Այդպիսի սահմաններով 1863 թվականի հաշիվներով Երևանն իր բնակելի թաղամասերով, գյուղատնտեսական տարածություններով, ճանապարհներով, գետերով, կամուրջներով, անպտուղ մասերով հանդերձ գրավում էր մոտավորապես 4641 դեսյատին 1137 քառ. սաժեն տարածություն² և բաժանված էր յոթ թաղի՝ Երկաթաղ-բյուր (Գամիրբուլաղ), Շենքաղ, Խանլըղբաղ (կամ Նոր-քաղ), Շհար, Չորագյուղ, Կոնդ և Նոր³, որոնցից յուրաքանչյուրն ուներ իր բնական պայմանների առանձնահատկությունները:

Բուն հին Երևանի տեղը երկրաբանական նոր ժամանակներում ծածկված է եղել ջրով, կազմելով Արարատյան դաշտում այդ նույն ժամանակներում գոյություն ունեցող ընդարձակ լճի մի մասը: Հետագայում այն աստիճանաբար ցամաքել է թողնելով կավի, գիպսի և նստվածքային այլ նյութերի հզոր շերտեր⁴: Ժամանակի ընթացքում քաղաքի դրաղեցրած շրջանից Գետառը բշխ-տարել է հին նստվածքների ու հողմնահարված ապարների զգալի մասը: Բայց մյուս կողմից նույն Գետառը սելավների ժամանակ հսկայական քանակությամբ նյութ է բերել ու նստեցրել քաղաքում և նրա մերձակայքի հարթություններում: Հին Երևանի բնակեցված և ոչ բնակեցված ցածրադիր տարածությունները ծածկված են գետային այդ նստվածքներով՝ լիժքերով: Բայց Երևանի բռնած շրջանի լանդշաֆտը փոփոխության է ենթարկվել ոչ միայն բնական եղանակով, բնական ուժերի ազդեցության տակ, այլ նաև մարդու գործունեության շնորհիվ: Եթե մարդը հազարամյակների ընթացքում շմիջամրտեր Երևանի բնական պայմանների փոփոխմանը, ապա նրա գրաված տեղանքը պարզապես կիսանապատ կլիներ՝ զրոտատարած, շոր ու անպտուղ մի շրջան, որպիսին ներկայացնում են նրա շր-

¹ Տե՛ս И. Шопен, Исторический памятник Армянской области в эпоху еѣ присоединения к Российской империи, С.—Петербург, 1852, 464 և 955. С. Зелинский, Город Эривань («Сборник материалов для описания местностей и племен Кавказа», вып. I, Тифлис, 1881, отдел I, էջ 9), Աղամեաց, Տեղագրութիւն (հայրենագիտութիւն) Երևանի, էջ 10, Երվան Շահագիդ, Հին Երևանը, էջ 15: Հմմտ. Թ. Խ. Հակոբյան, Երևանի պատմութիւնը (1801—1879 թթ.), Երևան, 1959, էջ 219 և 553:

² Տե՛ս Թ. Խ. Հակոբյան, Երևանի պատմությունը (1801—1879 թթ.), էջ 553—554:

³ Տե՛ս Աղամ Աղամեաց, Տեղագրութիւն (հայրենագիտութիւն) Երևանի, էջ 10:

⁴ Երևանի գրաված շրջանի երկրաբանության մասին մանրամասը տե՛ս պրոֆ. զոդոս. Ս. Արղայան, Երևան, Թեհրան, 1947, էջ 1—174:

ջակայքի շոտովող և անմշակ տարածությունները: Հաղարամյակներին պատմություն ունեցող Երևանում մարդը հսկայական փոփոխություններ է մտցրել նրա բնական պայմանների մեջ: Արհեստական ոռոգման առուների խիտ ցանցի շնորհիվ ժամանակի ընթացքում կիսանապատը վերածելով այգիների ու բանջարանոցների, դրանով իսկ, փոխել է նրա լանդշաֆտն ընդհանրապես:

Հին Երևանը ուներ իր բնական որոշակի սահմանները: Բուն քաղաքը ամֆիթատրոնի ձևով երեք կողմերից պատած էր Նորքի, Քանաքեռի և Կոնդի բարձրություններով, կաղմելով Արարատյան դաշտի մի լեզվակը, յուրատեսակ մի «Ֆերակղզի», որի հյուսիսային կեսը փռված էր նշված բարձրությունների լեռնալանջերին, իսկ հարավային կեսը՝ դրանց ոտքերին ընկած հարթավայրում: Այլ կերպ ասած, հյուսիսից զեպի հարավ քաղաքի բռնած տարածությունը, աստիճանաբար իջնելով, ձուլվում էր Արարատյան դաշտին: Մեր ժամանակների աշխարհագրագետները Երևանի ու նրա շրջակայքի հարթությունը, որը կազմում է Արարատյան դաշտի մի մասը, կոչում են Երևանյան գոգավորություն:

Հյուսիսից հարավ թեքություն ունենալու պատճառով Երևանի հարավահայաց բոլոր անկյուններից Մեծ և Փոքր Մասիսները երկվում են ամբողջությամբ՝ «հիմքից մինչև կատարները»¹, որոնք հաճախ ծածկված են լինում ամպերով:

Երևանի շրջակայքում, ինչպես ասացինք, ձգվում են Կոնդի, Քանաքեռի և Նորքի ոչ բարձր ու մեղմաթեք լանջեր ունեցող բարձրությունները: Դրանց համակարգին պատկանող մի քանի բլուրների հայտնի են մեր մայրաքաղաքի պատմության մեջ: Այսպես, քաղաքի հյուսիսային ու հյուսիս-արևմտյան կողմում գտնվում են Քյոշաբլուի, Աղջկաբերդի (Կրկակալայի) և Կաքավի (կամ Կաքավակոնդ) բլուրները: Աղջկաբերդի մոտ, այն ժամանակներում Երևանից—Քիֆլիս տանող արբունական ճանապարհի ձախ կողմում գտնվում էր Կոզեռն կոչված բլուրը, որի վրա տեղադրված էր քաղաքի հին գերեզմանոցը: Արևմտյան կողմի բլուրներից էին՝ Դալմայի (կամ Նորադյուղի), Չորագյուղի և Հերակլի (Բորչի-Յափա) բլուրները, հարավային կողմում՝ Խոսրովապատ (Մուխանաթ-Յափա, այժմյան երկաթուղային կայարանից ոչ հեռու) բլուրն ու Ահմանկան լեռնաձյուղը²: Երևանի հնագույն պատմության մեջ առանձնապես կարեւոր դեր են խաղացել երկու ոչ բարձր բլուրներ՝ Կարմիր-բլուրը,

¹ X. Փ. Բ. Линч, Армения, т. I, էջ 271:

² Տե՛ս Աղամ Աղամեանց, Տեղագրութիւն (հայրենագիտութիւն) Երևանի, էջ 11:

որը գտնվում է քաղաքի արևմտյան մասում, նախկին Չարբախ գյուղի մոտ (այժմ Երևանի թաղամասը), Հրազդան գետի ձախափին, և Արին-բերդ բլուրը, որը գտնվում է քաղաքի հարավ-արևմելյան կողմում, Ողջաբերդի լեռնային համակարգի վրա: Դրանցից առաջինի լանջերին ու շրջակայքում ուրարտական ժամանակաշրջանում փռված էր Թեյշեբաինի բերդաքաղաքը, իսկ Արին-բերդի շրջակայքում հնագույն Երևանն էր՝ էրեբունի հայտնի բերդաքաղաքը:

Հայրենագիտական տեսակետից ուշագրություն կարող են արժանանալ նաև Հրազդանի հովտում հիշատակվող ձորերը՝ Հաջի-Պետրոսի (Դաբախանայի), Հաջի-Մելիթոնց, Խորում աղբյուրի, Դալլաք-գյուղի, Մելիթենց և Ռաջաբի ձորերը, որոնց միջով սրբնթաց հոսում է Հրազդանը: Իսկ Նորքում եղած ձորերից համեմատաբար հայտնի են Բերդաձորը¹, Աղվեսաձորը և Ավանի ձորը: Վերջինիս աջ լանջին (որը նորքեցիները մինչև օրս էլ կոչում են «էրի դոշ», այսինքն՝ «այրի», «քարայրի լանջ») կա մի մեծ քարայր, որն ըստ հրեույթին նախամարդու կայան է եղել քարեդարյան ժամանակաշրջանում²:

Երևանը գտնվում է շոր-մերձարևադարձային կլիմայական գոտում: Չնայած ծովի մակարդակից ունեցած բավական մեծ բարձրությանը, այնուամենայնիվ, այստեղ լինում են անտանելի շոգեր:

Երևանի կլիման բնորոշվում է նախ և առաջ իր ցամաքայնությամբ, որին հատուկ է օրական և տարեկան ջերմաստիճանների կտրուկ ու մեծ տատանումները, ամռան կեսին ուժեղ շոգերը և պարզկա ու շոր եղանակները, իսկ ձմռան կեսին՝ ցուրտ եղանակներն ու մառախլապատությունը³: Մարտ և մասամբ ապրիլ ամիսներին եղանակները փոփոխական են, բայց տեղումներն առավելագույնի են հասնում մայիսին: Տեղումներով ամենաաղքատ ամիսները հուլիսն ու օգոստոսն են: Աշնան առաջին ամիսները՝ սեպտեմբերն ու հոկտեմբերը սովորաբար տաք են լինում, մեղմ ու հաճելի եղանակներով, իսկ նոյեմբերը բավական ցուրտ է լինում և մթնոլորտային տեղումները՝ բավական առատ: Չմեռը սովորաբար վրա է հասնում դեկտեմբերի կեսերից և տևում է մինչև փետրվարի

¹ Տե՛ս Աղամ Աղամեանց, Տեղագրութիւն (հայրենագիտութիւն) Երևանի էջ 11—12: Հմտ. Երվանդ Շահազիզ, Հին Երևանը, էջ 15—16:

² Դրականագետ-բանասեր Խ. Սամվելյանի վկայությամբ այդ «այրի» մասին մինչև օրս նորքեցիների մոտ պահպանվել են ավանդություններ և զրույցներ:

³ Տե՛ս Ա. Գ. Нерсисян, Климатическое описание города Еревана и его окрестностей, канд. диссерт., Ереван, 1946, էջ 7—8:

վերջերը¹: Տարվա եղանակներից ամենատեղականը այստեղ աշունն է, իսկ ամենակարճատևը՝ գարունը: Ամառային շոգերը վրա են հասնում հանկարծակի, ոչ երկար գարնանային եղանակներից հետո:

Ձմռանը Երևանում որոշակի կերպով նկատվում է ինվերսիոն երևույթը՝ բուն քաղաքում երկար ժամանակ ավելի ցուրտ է լինում, քան շրջակայքի լեռնալանջերին և ավելի բարձրադիր վայրերում: Այդպիսի եղանակներին սովորաբար ուղեկցում է օդի կատարյալ հանդարտությունը: Քամու արագությունը մեծանում է ամռանը, երբ Արարատյան դաշտի օդը ավելի է տաքանում, քան մոտիկ լեռնային շրջանների օդը: Այդ պատճառով էլ ամառվա ամիսներին Գեղամա լեռներից և մասամբ Արագածից ու Արայի սարից՝ կեսօրից հետո, փչում է լեռնահովտային քամին, հագեցած ալպյան ծաղիկների անուշաբույր հոտով: Այս լեռնահովտային քամին երևանցիները սովորաբար կոչել են «Լուսավորիչի» քամի, որը անտանելի տոթը մեղմացնելու հետ միասին փոշով է ծածկել կավակերտ քաղաքի թաղամասերը:

Մի փոքր գույները խտացնելով, բայց զեղարվեստական մեծ շնչով խաշատուր Արովյանը հետևյալ կերպ է նկարագրում ամռանը քաղաքում փոշու ամպեր առաջացնող այդ լեռնահովտային քամին.

«Որ քամին մեկ կողմից, բուբն ու բորյազը մյուս ղեհից ինչպես կատաղած դահիճ՝ սրարձակ դամշով, մաթրախով, թոփով, մզրախով սարերի զլխրներիցը, ձորերի միջիցն՝ թո՛ղ, ա՛վազ, հո՛ղ, ազբ, զիբիլ առաջն առած՝ փոսերիցը հանում, պատեպատ շի տալիս... ու մեկ կիտուկ հող, ավազ, շունչը քաշելիս, կամ աչքդ բանալիս՝ երկու ձեռքով բերանդ ու բաց բիթդ շի խցկում, լցնում, շունչդ կտրում, բիթդ կլանում, փակում, աչքերդ խավարացնում ու ականջիդ տակին թոփի գյուլլի պես կամ սուր նետի նման՝ վզվզալով, դզդզալով՝ եզ դառնում շուտով երեսիդ էնպես խփում, որ աչքերդ մթնած՝ կեծակին են տալիս»²:

Բացառված չեն նաև այնպիսի դեպքերը, երբ ամռանը քաղաքում օդը կատարյալ անդորր է լինում և երկինքը պատած շոր ամպերով: Այդպիսի եղանակներին Երևանում տոթն այնքան է սաստկանում, որ քաղաքում անհնար է լինում քնելը:

1885—1946 թվականների ընթացքում Երևանում օդի առավելագույն ջերմությունը հասել է 40,3°-ի (1935 թ. օգոստոսի 2—

¹ А. Г. Нерсисян, Климатическое описание города Еревана, էջ 8:
² Խ. Արովյան, Երկերի լրակատար ժողովածու ութ հատորով, հատոր III, Երևան, 1948, Վերը Հայաստանի. Հավելված, Զանգի, էջ 192:

3-ին), իսկ 1965 թ. այն հասել է 41,3°-ի: Վերջին ավելի քան 70 տարվա ընթացքում օդի նվազագույն ջերմությունը իջել է —27,8°-ի (1933 թ. դեկտեմբերի 31-ին): Օդի ջերմության այդպիսի կտրուկ փոփոխությունները տեղի են ունենում արևադարձային և արևադարձային օդային զանգվածների ներխուժման հետևանքով, ընդ որում առաջինը ներխուժում է ամռանը և պատճառ դառնում օդի ջերմության կտրուկ բարձրացմանը, իսկ երկրորդը՝ ձմռանը, պատճառ դառնալով օդի սառեցմանը¹:

Հին ժամանակների համար մենք շունենք Երևանի օդի բարեխառնության տատանումների վերաբերյալ դիտականորեն ընդունելի տվյալներ: Այդպիսիները չէին էլ կարող լինել, որովհետև օգեբուսաբանական կանոնավոր դիտումները հին պատմությունը չունեն: Բայց և այնպես Երևան այցելած XVII—XVIII դարերի ճանապարհորդների մեծ մասը նշել է նրա կլիմայի խստությունը, օդի բարեխառնության կտրուկ տատանումները, ձմռան երկարատև լինելը²: Իսկ Ղ. Ալիշանն արդեն օգտվելով Երևանի բերդի սպաների հաղորդած տվյալներից և հետագայում արական գիմնադիպի օգեբուսաբանական կայանի դիտումներից՝ տալիս է Երևանում օդի բարեխառնության և կլիմայական մյուս պայմանների փոփոխության ընդհանուր պատկերը³:

Օդի տարվա միջին ջերմաստիճանը Երևանում հետևյալ պատկերն է ներկայացնում⁴.

Ա մ ի ս ն ե ր												Օդի տարվա միջին ջերմաստիճանը
I	II	III	IV	V	VI	VII	VIII	IX	X	XI	XII	
-5,8	-3,5	3,8	11,5	17,1	21,6	25,4	25,5	20,5	14,1	6,4	-0,6	11,3

Պարզկա օրերի միջին թիվը Երևանում տարվա ընթացքում հասնում է 104,3-ի, մառախլապատ օրերին՝ 86,5-ի, ամպամած օրերի միջին թիվը՝ 79 օրվա, միջին տարեկան արևափայլքը՝ 2602 ժամի, տարեկան տեղումների միջին քանակությունը՝ 317 մմ-ի⁵:

¹ Տե՛ս А. Г. Нерсисян, Климатическое описание города Еревана, էջ 18—20:
² Տե՛ս «Путешествие Шардена по Закавказью в 1672—1673 гг.», Тифлис, 1902, էջ 243:
³ Տե՛ս Ղ. Ալիշան, Այրարատ, Վեներիկ, 1890, էջ 319:
⁴ А. Г. Нерсисян, Климатическое описание города Еревана, էջ 57:
⁵ Տե՛ս նույն տեղը, էջ 107—109, 112, 120—121:

Երևանի համար օտար չեն կարկուտը, ամպրոպը, դարնանային ու աշնանային ցրտահարությունները: Երևանում ձյունածածկը սովորաբար կայուն է, բուք հազվագեղ է լինում¹:

Ամռանը, շոգերի պատճառով բուն քաղաքից շատերը փոխադրվել են համեմատաբար հով այգիները, իսկ մեծամեծ քաղաքացիներն ու կալվածատերերը մի քանի ամիս ամառանոց են գնացել մոտակա բարձրադիր գյուղերը և հատկապես Ծաղկաձոր:

Այդպիսի շոգերին չեն կարողացել դիմանալ մանավանդ եվրոպացիները, որոնք առանց բացառություն ամռանը բարձրանում էին լեռնային հովառուն վայրերը²: Անտանելի շոգ ու տոթի պատճառով հին Երևանում տարածված էին տենդն ու այլ հիվանդություններ, հին երևանցին դալուկ էր և հյուժված, այստեղ «կենդանին» չէր տարբերվում «մեռածներից», ինչպես ասում է ժողովրդական առածը³:

Հին Երևանը համարվել է շատ ջրառատ քաղաք: Քաղաքի արևմտյան կողմով հոսող Հրազդանը և նրա ձախակողմյան վտակ Գետառը իրենց ջրերով հագեցրել են կանաչ տարածությունների ծարավը: Քաղաքն ուներ նաև ջրի այլ աղբյուրներ: Բայց այդ բոլորի մեջ ամենից կարևորը Հրազդանն է (Ձանգու)⁴, որը սկիզբ է առնում Սեանա լճից և ձախ կողմից թափվում Արաքս: Հրազդանը, Երևանի բնակչության ջրի կարիքները և քաղաքի հողերը ոռոգելուց բացի, ջուր է տվել նաև իր ստորին հոսանքի վրա ընկած պապակ դաշտերին: Նա տեղական նշանակությամբ մի լուրահատուկ մայր գետ է, որը նույնպես դարձել է մեր բանաստեղծների ու գրողների գովքի առարկան: Հրազդան-Ձանգուն առանձնապես մեծ շնչով ու կրակված սիրով է գրվատված Խ. Աբովյանի «Ձանգի»-ի մեջ.

«Ձանգի՛, Ձանգի՛. գեղեցի՛կդ իմ Ձանգի: Քո երկնանման երեսը տեսնելիս, քո տխուր ձենը լսելիս, քո սուրբ ջուրը բերան առնելիս, քո ծաղկազարդ ձորերի միջումն, քո դովարար ափերի դրաղին, քո սպիտակ, լուսաթաթախ փրփրի տակին, քո պարկեշտ Մամ-

¹ Երևանի կլիմայական պայմանների մասին տե՛ս նաև՝ Երվանդ Շահագիզ, Հին Երևանը, էջ 16—18, 55, Աղամ Աղամեանց, Տեղագրութիւն (հայրենագիտութիւն) Երևանի, էջ 22—25:

² Տե՛ս Ան, Հայոց պատմություն, հատոր I, Թիֆլիս, 1917, էջ 151:

³ Տե՛ս Էլիզե Ռեկլյու, Ռուսական Հայաստան կամ Արաքսի ավազանը, Վաղարշապատ, 1890, էջ 33:

⁴ Շոպենը ենթադրում է, որ Հրազդանը Ձանգու է կոչվել բենի-զենգի անունով, որը իրր այս մասում պաշտպանում էր Դվինի արարական էմիրության սահմանը (տե՛ս И. Шопен, Исторический памятник Армянской области, էջ 260):

բըրու ափին, քո խնկահոտ ծառերի տակին ... , քո սիրուն աչքերի՛ աղի արցուքը տեսնելիս—բաս ինչ կըլեր, որ քո բախտավոր, վաղուց հեռացած, մեր գլխիցը պակասած—մեծազգն, քաջազոր, ... անհաղթելի, անպարտելի իշխանաց, աշխարհակառույց թագավորաց մեծազոր ... , տարաբախտ ... , աղքատ, չբավոր՝ որդիքը ու թոռունքը՝ մեկ միտք ունեին, գլխըներին վա՛յ տային, իրանց սև օրը լայքըլին՝ թե ո՛վ քեզ առաջ ուրախ ձայնիվ ... ողջույն տվեց, քո համն առավ ... , ազդու բառբառով, երկնալից բերանով, քերովբեական լեզվով գոչաց. «Հրազդան դու ես իմ այսուհետև նազելի բնակարան»¹:

Նույն բանաստեղծության մի այլ հատվածում Հրազդանը համահավասար է համարում Արաքսին, այդ երկուսի ջրերը համեմատելով մոր կաթի հետ. «Ձանգի՛, Երա՛սխ, Հրազդա՛ն, Արա՛զ. կաթնահամ ստինք մօր իմոյ սիրելույ և գորովագութ ծնողի՛ մեծինն Հայաստանի: Ո՛ւր ձեր տիեզերատուն անճճն, ո՛ւր այն ոսկեղէն դարք»²:

Երևանի մայր գետին նվիրված բանաստեղծությունը հետևյալ խոսքերով է սկսում Հայաստանի տեղագրության մեծագույն գիտակց Ղևոնդ Ալիշանը.

Հրազդա՛ն, գետակդ իմ հայրենի,
Հրազդա՛ն, ջրիկդ իմ անուշիկ.
Ահա թողել զհողն օտարի
Բարկէնս հասել եմ պանդխտիկ.
Ա՛յ Հրազդան, ա՛յ ջուրք հայրենիք
Ա՛յ ափունք, յէ՞ր լայք լուիկ³:

Հետագայում նույնպես Հրազդան-Ձանգուն մնացել է իբրև մեր բանաստեղծների ու գրողների ներշնչանքի առարկա:

Հրազդանն սկիզբ առնելով Սեանա լճից՝ աջից ու ձախից ընդունում է մի շարք վտակներ ու աղբյուրներ և դառնում բավական հորդառատ մի գետ: Գարնանը, ձնհալքի և անձրևների ժամանակ Հրազդանը հորդանում է, բայց սեղմված լինելով բազալտյա խոր ձորում, քաղաքին առանձին վնաս չի տալիս: Ամառվա ամիսներին նրա ջրի մեծագույն մասն օգտագործվել է ոռոգման համար և իզուր չէ, որ ժողովուրդը ստեղծել է հետևյալ առածը. «Արազը (Արաքս)

¹ Խ. Աբովյան, Երկերի լիակատար ժողովածու, հ. III, Երևան, 1948, էջ 196—197:

² Նույն տեղում, էջ 198:

³ Տե՛ս «Աղբիւր», ամսագիր, Թիֆլիս, 1902 թ., № 2, էջ 125:

բազալտն էլ ունի լավագույն հատկություններ՝ գրեթե անջրանցիկ է, համեմատաբար թեթև, հեշտ արդյունահանվում է (հաճախ ամբողջական շերտերով), ունի գեղեցիկ գույն (գորշ, մոխրագույն, կապտավուն և այլն) և բեկորները կրաշաղախով լավ կապակցվում են իրար հետ:

Քաղալտով նույնպես հարուստ է Երևանը: Հրազդանի ձորում քաղալտը հզոր շերտեր է կազմում և հանդես է գալիս սյունաձև առանձնացումներով: Քաղալտն շերտեր կան նաև Քոխմախ-գյուլի (Կոմսոմոլի լիճ) մոտ, Կոնդում, Աբովյան փողոցի հյուսիսային վերջավորության մոտակայքում¹ և այլուր: Այդ բոլոր վայրերի քաղալտները հոծ զանգվածային են կամ, ինչպես ասում են, խիտ են, բիշ ծակոտկեն:

Հին Երևանում սակայն հիմնականում արդյունահանվել են քաղաքի հարավային թաղամասի՝ Երկաթաղբյուրի (Դամիր-բուլաղ) տուֆն ու քաղալտը: Եվ իզուր չէ, որ այդ թաղամասը երբեմն կոչվել է նաև Քարահանքի թաղամաս:

Նախկինում տուֆի ու քաղալտի հետ միասին և նույնիսկ դրանցից ավելի լայն կիրառություն է ունեցել կավը: Շինարարությունից բացի կավը բնական հումք է ծառայել ժողովրդական տնտեսության մի կարևոր ճյուղի՝ կավագործության համար, որն ուներ իր մի շարք ենթաճյուղերը: Կավագործությունը Երևանում հնագույն պատմություն ունի և այն օգտագործել է տեղական կարմիր ու մոխրագույն կավը: Մեծ քանակությամբ կավեր կան հատկապես քաղաքի հարավային մասում՝ նախկին Դամիր-բուլաղ թաղամասում²: Կավ կան նաև քաղաքի մյուս մասերում և շրջակայքում: Կավով և կավագործությամբ հայտնի էր հատկապես Նորք գյուղը, որն այդ պատճառով կոչվել էր Չումաբշի (= կավագործ): Կավից էին կերտված հին Երևանի տների մեծ մասը, կավը ամենուրեք օգտագործվում էր իբրև շաղախանյութ, ծեփանյութ, կավե աղյուսներից էին շարված ուրարտական բերդերի պարիսպները, պալատները, տաճարները, հետագա ժամանակների կարևոր կառույցներից շատերը՝ մզկիթները, խաների պալատները, քաղաքի միջնադարյան բերդի ամրությունները:

Երևանը հարուստ է նաև ավազով: Նրա շրջակայքում կա գիպս, որը, սակայն, նախկինում չեն օգտագործել: Քաղաքը սեփական փայտանյութ չի ունեցել: Երևանի շրջակայքում անտառներ իսպառ

չեն եղել: Շինարարական փայտը մեծ մասամբ բերվում էր այլ շրջաններից, եթե նկատի չունենանք քաղաքի ղեկորատիվ ու մրգատու ծառերի փայտանյութի մասնակի օգտագործումը նաև շինարարական նպատակներով:

Մեր օրերում կատարված երկրաբանական հետազոտությունների շնորհիվ Երևան-Ավան շրջանում հայտնաբերված է մեծ քանակությամբ քարաղ, որը հայտնի լինելու գեպքում էլ հին երևանցու համար անմատչելի կլիներ, ղեմնի խոր շերտերում գտնվելու պատճառով:

Երևանի և նրա շրջակայքի բնական ալյուվիսի պայմանները՝ բնականից նպաստավոր դիրքը, տաք կլիման, ընդարձակ հողային տարածությունները, ջրառատությունը, բնական հումքերը հնագույն ժամանակներից ի վեր նպաստել են նրա զարգացմանը և հարուստ, խոշոր ու բարեկարգ բնակավայր լինելուն:

Բնական աղետների՝ երկրաշարժի, սելավի, կարկտահարության, սովի, մորեխի պատճառած վնասները, համաճարակ հիվանդությունները, համապատասխան մասնագետներին հավասար հետաքրքրում են նաև պատմաբանին: Երևանն իր երկարաձիգ պատմության ընթացքում շատ է ենթարկվել բնական ալյուվիսի աղետների:

Միայն 1828—1865 թվականների ընթացքում Երևանում 7—8 անգամ տարածվել է մահասփյուռ խոլերան (1830, 1842, 1845, 1855, 1865 թթ. և այլն): Դրանք քաղաքի բնակչությունից խլում էին մեծ թվով զոհեր և նույնիսկ պատճառ դառնում ամիսներով տնտեսական կյանքի ընդհատմանը: Մասնագետների կարծիքով, միայն 1829—1830 թթ. տարածված համաճարակ հիվանդությունների հետևանքով ոչնչացել է Հայկական մարզի բնակչության մոտ 10 տոկոսը¹:

Երևանի համար պակաս չարիք չեն եղել նաև Գետառի սելավները, որոնք սովորաբար լինում էին գարնան վերջերին և ամռանը: XIX դ. ընթացքում եղած սելավներից Երևան քաղաքին առանձնը: XIX դ. ընթացքում եղած սելավներից Երևան քաղաքին առանձնը: Նապես մեծ վնաս են հասցրել 1860 թ. հունիսի 19-ի և 1873 թ. օգոստոսի 14-ի սելավները: Դրանք քանդել ու ավերել են այգիների ու բանջարանոցների պարիսպները, խոշոր քարերով ու լիցքով ծածկել մշակված տարածությունները, ավերել տներ, բշխ-տարել են անասուններ, պատճառ դարձել մարդկային զոհերի²: Սելավներն

¹ Տե՛ս «Տեխնիկական մասսաներին», Երկուշաբթաթիվ, 1932 թ., 5—6, էջ 15:
² Աղամ Աղամեանց, Տեղագրություն (հայրենագիտություն) Երևանի, էջ 29:

¹ Տե՛ս Թ. Խ. Հակոբյան, Երևանի պատմությունը (1801—1879 թթ.), էջ 573:
² «Кавказ» (լրագիր), Քիֆլիս, 1860, № 54: 2-րդ մտ. Թ. Խ. Հակոբյան, Երևանի պատմությունը (1801—1879 թթ.), էջ 576—577:

ու հեղեղները պարբերաբար կրկնվել են և՛ դրանից առաջ, և՛ հետո: Քաղաքին առանձնապես մեծ վնաս հասցրեց մեր օրերում (1946 թ. հունիսին) եղած ահավոր սելավը: Այդ ժամանակ կատաղած Գետառը դուրս գալով իր հունից հսկայական ավերածություններ կատարեց Նալբանդյան, Աբովյան փողոցներում և քաղաքի հարավային կեսում, խլելով նաև մարդկային զոհեր:

Երևանը գտնվում է երկրաշարժային գոտում, որտեղ երկրի ներքին ուժերը դեռևս չեն դադարել գործելուց: Հայտնի է, որ Արարատյան դաշտում և նրան հարող շրջաններում պատմության ընթացքում պարբերաբար կրկնվել են տարբեր ուժի բաղմամբիվ երկրաշարժեր, որոնց հետևանքով կործանվել կամ վնասվել են քաղաքներ, գյուղեր, առանձին ճարտարապետական կառույցներ, կամուրջներ և այլն: IV դարում Մասիսի շրջանում տեղի ունեցած երկրաշարժը, IX դ. Դվինի երկու աղետաբեր երկրաշարժերը, 1319 թ. Անիի երկրաշարժը, և մյուս համեմատաբար ուժեղ երկրաշարժերն արտահայտվել են նաև Երևանում: Երևանում ուժեղ ցրնցումներ են զգացվել նաև 1840 թ. հունիսի 20-ին Մասիսների շրջանում տեղի ունեցած աղետաբեր երկրաշարժի ժամանակ, որի հետևանքով ամբողջապես ցեխի հսկայական զանգվածի տակ թաղվեց պատմական Ակոռի գյուղն իր 1000 բնակիչներով: Այդ երկրաշարժը զգալի վնասներ է հասցրել նաև Երևանի տներին ու այլ կառույցներին: Մեր օրերում նույնպես Երևանում պարբերաբար տեղի են ունենում երկրաշարժեր: 1937 թ. հունվարի 6-ին Երևանում տեղի ունեցավ բավականին ուժեղ երկրաշարժ, որը, սակայն, վնաս չպատճառեց: Քաղաքում մի քանի անգամ ցնցումներ եղան 1965—66 թթ.: Ավելին, գրեթե ամեն տարի արձանագրվում են մի քանի զգալի և բաղմամբիվ թույլ երկրաշարժեր, որոնք կարող են հետաքրքրել երկրաբանին կամ աշխարհագրագետին, բայց հատկապես՝ երկրաշարժերի ժամանակագրությամբ զբաղվողներին: Միայն պետք է նշել, որ հավանական վնասներից ու ավերումներից խուսափելու համար մեր ժամանակներում ձեռնարկում են համապատասխան միջոցառումներ՝ կառուցվածքները հակասեյսմիկ դարձնելու համար:

Սակայն առանձին ուշադրության պետք է արժանանա XVII դ. տեղի ունեցած Երևանի երկրաշարժը, որը փաստորեն հողին է հավասարեցրել ամբողջ քաղաքը: 1679 թ. հունիսի 4-ին (ցերեկը) տեղի ունեցած այդ երկրաշարժն ու նրա հետևանքները հիշատակված ու բավական մանրամասնությամբ նկարագրված են ականատես

գրիչների ու պատմագիրների կողմից¹: Դրանց հաղորդած տեղեկությունների հիման վրա Երևանի երկրաշարժը պատմական հարցերի հետ միասին ուշադրության առարկա է դարձել մի շարք ականավոր հայագետների համար (Մ. Չամչյան, Ն. Շահխաթունյան, Ն. Տաշյան, Մ. Սմբատյանց, Լեո, Ե. Շահազիզ, Ն. Ակիսյան), որոնք հրապարակել են սկզբնաղբյուրների տեքստերը և դրանք ծանոթագրել կամ վկայակոչել զանազան առիթներով:

Արդ տեսնենք ինչ բնույթ ու ուժ ունենալու էր այդ երկրաշարժը և ինչպիսի վնասներ է պատճառել մեր քաղաքին:

Երկրաշարժի մասին նշված աղբյուրներում հաղորդված տեղեկությունները համապատասխանում են իրար, դրանցում իրարամերժ մտքեր ու տվյալներ գրեթե չկան, բայց որոշ դեպքերում մեկը լրացնում է մյուսին: Իմի բերելով դրանց բոլոր հիշատակությունները կարելի է հանգել հետևյալին. երկրաշարժը տեղի է ունեցել 1679 թվականի հունիսի 4-ին: Տատանումները փոքր ընդմիջումներով շարունակվել են 9 օր, ապա գետինը հանդարտվել է, բայց կարճ ժամանակով: Թույլ տատանումները նորից են սկսվել և ընդմիջումներով տևել մինչև հոկտեմբեր և նույնիսկ մինչև տարեվերջ: Վերջին ուժեղ ցնցումը տեղի է ունեցել սեպտեմբերի 8-ին: Ընդ որում սկզբնաղբյուրների մեծ մասը երեք ուժեղ տատանումներ են նշում, որոնցից առաջինը տեղի է ունեցել հունիսի 4-ին, չորեքշաբթի օրը, երկրորդը՝ դրանից 8 օր անց, հինգշաբթի, իսկ վերջինը, ինչպես ասվեց, տեղի է ունեցել սեպտեմբերի 8-ին²: Նկարագրություններից դժվար չէ կռահել, որ երկրաշարժի ուժը հասել է 8—9 բալի և նրա էպիկենտրոնը գտնվում էր կամ Երևանում և նրա մերձակայքում, կամ Գառնիի կողմերում: Այդ հե-

¹ Տե՛ս Երևանի Մեսրոպ Մաշտոցի անվան Մատենադարան, ձեռագիր № 34, էջ 354ա—355բ (համտ. «Բանասէր», ամսաթերթ, Պարիս, 1902, հատ. Դ, № 5, էջ 131—132), Մեսրոպ Մագիստրոսի արխիվ, Ձեռագրաց ցուցակ հիշատակություններով հանդերձ, ժամգիրք, թղթապանակ № 213, էջ 236, Հակովբ Տաշեան, Ցուցակ հայերէն ձեռագրաց մատենադարանին Մխիթարեանց ի Վիեննա, Վիեննա, 1895, էջ 863, «Արարատ», ամսագիր, Վաղարշապատ, 1888, սեպտեմբեր, էջ 528—529, «Շահգէս ամսօրեայ», ամսագիր, Վիեննա, 1934, № 5—7, էջ 336—337, Ջաֆարեայ Սարկաազի Պատմագրութիւն, հատ. II, Վաղարշապատ, 1870, էջ 104—105, Ջաֆարիա Ազուլեցու Օրագրութիւնը, Երևան, 1938, էջ 143—144, և այլն: Վ. Ա. Հակոբյան, Մանր ժամանակագրութիւններ, XIII—XVIII դդ., Երևան, հ. I, 1951, էջ 395 և 401, հ. II, 1956, էջ 272 և 279—280:

² Տե՛ս Մեսրոպ Մաշտոցի անվան Մատենադարան, ձեռագիր № 34, էջ 354ա—355բ, «Բանասէր», 1902, հատ. Դ, № 5, էջ 129—130, «Արարատ» ամսագիր, 1888, սեպտեմբեր, էջ 528—529, Ջաֆարեայ Սարկաազի Պատմագրութիւն, հ. I, էջ 104—105, Ջաֆարիա Ազուլեցու Օրագրութիւնը, էջ 143—144:

¹ AKAK, T. IX, էջ 579:

հաղորդում և երկրաշարժի տարեթիվը¹: Պետք է նկատի ունենալ և այն, որ երկրաշարժը տեղի էր ունեցել հունիսին—գաշտային աշխատանքների եռուն պահին, ցերեկը, երբ բնակչության մեծագույն մասը տներից դուրս էր գտնվում: Այդպիսի պայմաններում հաղիվ թե Երևանի զոհերի թիվը հասնել էր 8000-ի, այսինքն՝ բնակչության մոտավորապես 40—50 %-ին:

Մեր վկայակոչած բոլոր հիշատակությունների և պատմագրական երկերի մեջ բավական մանրամասնությամբ, խորին կսկիծով և գույներով որոշակի խտացմամբ է նկարագրված 1679 թվականին Երևանում ու նրա շրջակայքում տեղի ունեցած այդ աղետալի երկրաշարժը: Նրանք պատմում են, որ Արարատյան աշխարհը ճոճվում էր որպես նալը ալեկոծության ժամանակ ծովում, որ բաղամթիվ աղբյուրներ ցամաքեցին և բացվեցին նոր աղբյուրներ, որ կտրվեցին ճանապարհները և խափանվեցին առուները, տները, բերդը, Հրազդանի կամուրջները, եկեղեցիներն ու մզկիթները ավերվեցին, զոհերին «ոչ գոյ է թիւ», օրեր շարունակ պեղում էին զոհվածների դիակները հանելու համար և այլն, և այլն: «Իսկ ի թուականի մերում ՌՃԻԸ յամսեանն յունիսի ... յանկարծակի դղրդեալ շարժեցաւ յերկիրս Արարատեան,—գրում է հիշատակագիրը,—և այնքան սաստկագոյն, մինչ զի թուէր որպէս թէ նաւ ի վրայ ծովու, ի սաստիկ հողմոյ ալեկոծելոյ: Եւ ի սաստկութենէ շարժին... բուլաւ քաղաքն Երևան, հանդերձ բերդով և պարսպաւ: Կործանեցան տունք և սպարանք զեղեցկաշէնք: Քակեցան եկեղեցիք և վանորայք: Յամաքեցան աղբիւրք. և տեղիս-տեղիս ելին ջուր սակաւ: Պատուեցան վէմք և լերինք, և ի պատումանէ վիմացն՝ բոց ծիրանացեալ ելանէր... և Բարձրացաւ մառախուղն և ծածկեաց զերկիր, ի գաւառէն Գառնույ մինչև ցլեառն Արագած, հանդերձ լերամբք և դաշտօք. մինչ զի արգել ճառագայթս արեգական. և թուէր, որպէս թէ կատարածն լինիլ աշխարհի, իսկ մեռելոցն ոչ գոյր թիւ: Անդ էր տեսանել գտապ մեծի տազնապին, և զանբաւ աղետս տարակուսանաց մնացելոցն: Անդ էր տեսանել զկոծ և զկսկիծ ծնողաց և զաւակաց: Անդ էր տեսանել զվայ և զեղուկ սիրելեաց և բարեկամաց: Գոչէին և հառաչէին և ոչ ոք էր օգնէր նոցա: Միանային և ձեռամբ պեղէին այսր ու անոր... Հանէին զմարսն...ի գիրկս ունելով զորդիս իւրեանց...: Հանէին զհարսն ի ձեռն ունելով զորդիս իւրեանց, զեղբայր պատուտել զեղբարբ, և քոյր զքերբ...: Եւ հատեալ մի գերեզման՝ շորիք և հինգ ի միասին թաղէին, հանդերձիւք իւրեանց, առանց օրինաց և քահանայի: Գային յայլոց զաւառաց յօգնութիւն նոցա...: Եւ

¹ Տե՛ս Վ. Հակոբյան, Մանր ժամանակագրություններ, հ. 1, էջ 327:

յինն երրորդումն աւուր... ըստ նմանութեան առաջին շարժին՝ և դարձեալ շարժեցաւ, և զոր ինչ խախտեալ մնացեալ էր յառաջին շարժէն, և սա իսպառ կորոյս և տապալեաց: Եւ դարձեալ շարժէր շարժն ի տուէ և ի գիշերի: Եւ յաւուրս ութերորդի յամսոյն սեպտեմբերի պատահեցաք ի դամբարանի սրբոյ վարդապետին Յովհաննիսի, մականուամբ Կողբա կոչեցելոյ, ի գիտին ի վրայ Հրաստան գետոյ, որ է հանգստարան ննջեցելոցն Երևանայ քաղաքին... յանկարծակի դղրդեալ շարժեցաւ երկիր. և ի սաստկութեան շարժին զվիմատաշ քար գերեզմանացն հարեալ յիւրեարս ճոնշային: Եւ հիշեցեալ այսմք փառք քեզ աստուած... Եհաս ժամ, զի հարիցեն մեռեալք ի գերեզմանաց իւրեանց: Եւ յերկարեալ շարժն մինչի ի գլուխ ամին և այլ և աւելի»¹:

Երկրաշարժը աշուղական ողբի ձևով է նկարագրել հայազգի ոմն Սաֆար-օղլին, որը նույնպես հավանաբար ականատես է եղել բնական այդ մեծագույն աղետին: Բերում ենք նրա ողբից (կամ «աշըղլամա» ինչպես այն կոչված է) մի քանի քառյակ.

«Երկինքըն թունա առաւ գետինըն գոռաց,
Անդունդքէն վեր եկաւ ջուրն Երևանայ:
Երկինքըն շարժ ելաւ մեղաց պատուհաս ելաւ,
Փառն ու գոշումն դուռն Երևանայ:
Քակաւ պազազ, տունը փլաւ շուկանին,
Պատարագ կանգնեցան զանկայձայնին,
Խոտվանքը հաւուց այն տէր կենդանին.
Աստուածուցը եկաւ սուրն Երևանայ:
Հայրը կորուցեր է, շգտաւ մայրն.
Երկունցը դէմ առաւ իրահու զարը,
Մանուկներուն վրան դրին սալ քարը,
Յետեւանցը կու լայ քուրն Երևանայ...
Շարժ ելաւ ու թռաւ սուն ու գերանը,
Ջարդեցաւ մէջք ու պէջքը, աչքն ու բերանը,
Շրջեցաւ պարիսպը, փլաւ խորանը,
Չարութիւնը բերեց սուրն Երևանայ...»²:

Սակայն 1679 թվականի երկրաշարժի ամենալավ ու ամբողջական նկարագիրը տվել են Զաքարիա Քանաքեռցի և Զաքարիա

¹ Մեսրոպ Մաշտոցի անվան Մատենադարան, ձեռագիր № 34, էջ 354ա—355ա: Հմմտ. «Քանասէր» ամսաթերթ, 1902, հատ. Գ, № 5, էջ 130—132, Ն. Տաշեան, Ծուցակ հայերէն ձեռագրաց մատենադարանին Մխիթարեանց ի Վիեննա, էջ 183:

² Ն. Ալիքնեան, Հին Երևանը (Եր. Շահազիզի «Հին Երևանը» գրքի մասին) («Հանդէս ամսօրեայ», Վիեննա, 1934, № 5—7, էջ 336—337):

«Ի թիվ հազար հարուր վաթսուն երկույ. աւելի հետ ի նոյն. եկաւ մարախ բազում անհուն ի քաղաքն էրիվանոյն: Ծածկեալ եղև երեսս աւգոյն. էհեղ յերկրից իբրև դձիւն: Թուա իջեալ մէջ յարտերոյն. ըսկասն ուտել իբրև դշուն:... Ինչ պատոյհաս է մեր զլխոյն. շէինք տեսած բնաւի նոյն: Մահն եկաւ ի նոյն տարոյն. հակասարեց ամէն տեղւոյն:...»¹:

Մորեխին հաջորդում են սովն ու մահտարածամը:

Այսպիսով, շնայած Երևանի բնական պայմանները նպաստավոր էին և՛ գյուղատնտեսական, և՛ քաղաքային զբաղմունքների համար, սակայն պարբերաբար կրկնվող բնական աղետները՝ սելավները, երկրաշարժերը, մորեխը և համաճարակ հիվանդութիւնները մեծ վնասներ էին հասցնում քաղաքի տնտեսական կյանքին, պատճառելով նաև մարդկային զոհեր: Սակայն դրանք աննշան էին այն երկարատև ու համատարած ավերումների և տնտեսական կյանքի անկման համեմատութեամբ, որ մեր քաղաքին հասցնում էին թշնամական արշավանքներն ու արյունահեղ պատերազմները:

¹ «Հանդէս ամսօրեայ», 1934, № 5—7, էջ 338:

ԵՐԵՎԱՆԸ ՀՆԱԳՈՒՅՆ ԵՎ ՀԻՆ ՇՐՋԱՆՈՒՄ
(հնագոյն ժամանակներից մինչև VII դ. մ. ք.)

I. ԵՐԵՎԱՆԻ ՏԵՐԻՏՈՐԻԱՅՈՒՄ ԵՂԱՄ ՆԱԽԱՌԲԱՐՏԱԿԱՆ
ՀՆԱԳՈՒՅՆ ԲՆԱԿԱՎԱՅՐԵՐԸ

Երևանի տերիտորիայում հայտնաբերված նախաուարտական հնագոյն բնակավայրերը և նյութական կուլտուրայի մնացորդները: Շենգավիք բնակավայր-ամրոցը: Նրա գոյության ժամանակը, բնույթը և պատմա-հնագիտական բնութագիրը: Միծեռնակաբերդում երբեմնի եղած հնագոյն բնակավայր-ամրոցը: Հին հայկական ավանդությունը Միծեռնակաբերդի մասին: Միծեռնակաբերդի առնչությունը Երևանի հետագայի բերդի հետ: Կարմիր-բլուրի նախաուարտական բնակատեղին: Մյուս հնագոյն բնակավայրերը

Հայկական լեռնաշխարհը կազմում է Ասիայի, Եվրոպայի ու Աֆրիկայի մերձարևադարձային ու տաք բարեխառն գոտիներից բաղկացած այն հսկայական մարզի բաղկացուցիչ մասը, որտեղ, ըստ գիտությունների, տվյալների, ձևավորվել է այսպես կոչված մտածող մարդը (homo sapiens-ը): Հայկական լեռնաշխարհը հին բարեդարյան ժամանակներից դարձել է մարդու օրրաններից մեկը և այստեղ մարդկային կյանքը անընդմեջ շարունակվել է հետագա բոլոր ժամանակներում:

Հայկական լեռնաշխարհի մյուս մասերի նման վաղագույն ժամանակներից բնակեցված է եղել նաև Արարատյան դաշտն ու նրա մեջ մտնող Երևանի շրջակայքը: Վերջինս իր արգավանդ հողերով, առատ ջրերով և կլիմայական բարենպաստ պայմաններով ամենահին ժամանակներից դարձել է տարբեր բնակավայրերի տեղադրավայր: Եթե նույնիսկ նկատի չունենանք այստեղ հայտնաբերված հնությունները, միայն կուլտուրական հողի հզոր շերտի առ-

վածը, բնակատեղիից դուրս գտնվող տոհմական գերեզմանոցը, ջրի համար կառուցված գաղտնի ճանապարհը: Հեռու չէ այն օրը, որ մեր մայրաքաղաքի «նախահայր» Շենգավիթի հողածածկ բոլոր գաղտնիքները հայտնի կդառնան գիտությունը:

Բնակարանների յուրաքանչյուր կոմպլեքս բաղկացած է կենտրոնում գտնվող մոտ յոթ մետր տրամագիծ ունեցող շրջանաձև շինությունից և դրա շուրջը դասավորված տարբեր մեծության քառանկյունի սենյակներից: Բնակարանային բոլոր կառուցվածքների հիմքերը շարված են անմշակ բազալտով, իսկ պատերը՝ չթրծված աղյուսով: Յուրաքանչյուր կոմպլեքս ունի իր օջախը, թոնիրը և այլ հարմարանքներ¹: Պատերը խնամքով ծեփված են, ներսի կողմից ներկված կապույտ գույնով: Գա հավանաբար մի քանի սենյակից բնակարան ստեղծելու առաջին քայլերն էին²:

Շենգավիթում հայտնաբերված իրերի մեծագույն մասը պատրաստված է քարից, ոսկրից, իսկ վերին շերտերի իրերի մի մասը՝ պղնձից: Հայտնաբերված են քարե կացին, նետերի ծայրեր³: Հարուստ է խեցեղենը: Բնակավայրի վերին շերտում հայտնաբերված կավե ամաններն ունեն սև, փայլուն գույն և պատրաստված են բավական վարպետորեն⁴:

Այստեղ հայտնաբերված աղորիքները, քարե մանգաղները, գարու և ցորենի հորած պաշարները ցույց են տալիս, որ Շենգավիթի բնակավայրը մշտական էր, նրա բնակչությունը նստակյաց էր, երկրագործ: Հնագույն Շենգավիթի բնակչության երկրագործական զբաղմունքը պատահական չէ: Ցորենի հայտնի մասնագետ Մ. Թումանյանի ուսումնասիրություններով պարզվել է, որ ցորենի հայրենիք Հայաստանում ցորեններ ցանվել են ուրարտացիներից տակավին 2000 տարի առաջ և մեզ են հասել նույնիսկ սրանից 6500 տարի առաջ մշակված ցորենների մնացորդ-նմուշներ⁵:

Հայաստանում և նրա շրջակայքում հայտնաբերված են քարե-պղնձի դարի (էնեոլիթի) մետաղյա իրերի առանձին նմուշներ: Շեն-

գավիթի վերին շերտում 1936 թվականի պեղումների ընթացքում, օջախի մոտ հայտնաբերվել է կացին ձուլելու կաղապար¹:

Երկրագործության և մետաղամշակման անկախությունը ցույց է տալիս, որ հնագույն Շենգավիթի բնակիչները գտնվում էին զարգացման բարձր աստիճանի վրա: Նրանց զբաղմունքների մեջ, ինչ-պես կարելի է եզրակացնել պեղումների արդյունքներից, կարևոր տեղ էր զբաղում նաև անասնապահությունը: Այստեղ հայտնաբերված են եզան, ոչխարի, այծի, խոզի, ձիու ոսկորներ և կավից ձեփած արձանիկներ²:

Երևանը բազմադարյան պատմության տարբեր ժամանակաշրջաններում ունեցել է ջրամատակարարման տարբեր համակարգեր: Այստեղ մեզ հայտնի ամենահին ջրամատակարարման համակարգը հայտնաբերվել է Շենգավիթում: Պեղումների ընթացքում հայտնաբերվել է ստորերկրյա մի անցք, որը սկսվում է բնակավայրի կենտրոնական մասից, անցնում պարսպի՝ հայտնաբերված հատվածի տակով և ըստ երևույթին հասնում մինչև Հրազդան գետը: Հրազդանը բնակավայրից ցածր է, ինքնահոսով այդտեղից գետը չի կարող գալ: Պետք է ենթադրել, որ բնակիչները սովորական խաղաղ պայմաններում ջուր բերելու համար չէին օգտվում այդ անցքից: Այդտեղով Հրազդանից հավանաբար ջուր էին բերում միայն պաշարված ժամանակ, կամ երբ ընդհանրապես արտաքին պայմաններով կար: Այդ գետնուղին այնքան լայն ու բարձր է, որ նրանով մարդը կարող է ազատ երթևեկել: Նրա կողքերն ու վերևի մասը սալապատ են:

Շենգավիթի պեղումները ղեկավարող՝ Ս. Սարգսյանի կարծիքով այստեղի բնակավայրը անընդմեջ գոյություն է ունեցել շուրջ 2000 տարի՝ 4-րդ հազարամյակի երկրորդ կեսից (մ. թ. ա.) մինչև 2-րդ հազարամյակի առաջին կեսը (մ. թ. ա.): Նրա վերջին, 4-րդ հազարամյակի շերտը վերաբերում է վաղ բրոնզի դարին, իսկ վերջին կուլտուրայի շերտը վերաբերում է վաղ բրոնզի դարին, իսկ վերջին երեք շերտերն ընդհանրապես կրկնված են նաև Հայաստանի այլ մասերում՝ Կիրովականում, Էջմիածնում, Իզմիրում և ուրիշ տեղերում³: Հայտնաբերված նյութերը միանգամայն հուսալի հիմք են

¹ Ս. Սարգսյան, Երևանը 6000 տարեկան է... («Երևան», 1960, № 79):

² Նույն տեղում: Տե՛ս նաև «Ակնարկներ հայ արվեստի պատմության», 2, էջ 23—24:

³ «Երևան», 1960, № 79:

⁴ А. А. Мартиросян, Армения в эпоху бронзы и раннего железа, էջ 23—24:

⁵ Տե՛ս Պ. Ղանդիլյան, Ցորենն աշխարհում և Հայաստանում («Հայրենիքի ձայն» թերթ, Երևան, 1967, № 3, 15 հունվարի):

¹ Տե՛ս Եվգենի Բայրուդյան, Աշխատանքի գործիքները հին Հայաստանում («Պատմության և գրականության ինստիտուտի Տեղեկագիր», գիրք առաջին, էջ 195—197): Հմմտ. А. А. Мартиросян, Армения в эпоху бронзы и раннего железа, էջ 25:

² Տե՛ս «Երևան» թերթ, 1960, № 79 (2 ապրիլ):

³ Նույն տեղում:

տալիս նրան ենթադրելու, որ Երևանի գրաված շրջանում ընդհանրապես անընդմեջ գոյություն են ունեցել բնակավայրեր և այստեղ հասարակական կյանքը միշտ առաջ է ընթացել առանց ընդհատվելու։ Շենգավիթին հաջորդել են բրոնզե դարի բնակավայրերը (Միծեռնակաբերդում, Բերդաձորում և Կարմիր-բլուրի տեղում՝ մինչև ուրարտական Թեյշեբախի բերդաքաղաքի հիմնադրումը)՝ երկրորդ հազարամյակի կեսերից մինչև նույն հազարամյակի վերջերը, ապա՝ ուրարտական էրեբունի և Թեյշեբախի բերդաքաղաքները (VIII—VI դդ. մ. թ. ա.), Վերին Շենգավիթի մոտ եղած հայկական ամրոց-քաղաքատեղին (մոտավորապես V—I դդ. մ. թ. ա.), Կարմիր բերդի վերին շերտի միջնադարյան ամրոցը (I—X դդ. մ. թ.), Երևանի հայկական հին բերդը և այլն¹։ Այլ կերպ ասած, Երևանի մեզ հայտնի առաջին բնակավայրի՝ Շենգավիթի հիմնադրումով Երևանի գրաված տարածությունը մեկընդմիշտ դառնում է բնակեցված շրջան, իսկ Շենգավիթը գոյություն է ունեցել մեզինից շուրջ 6000 տարի առաջ, հետևապես Երևանն էլ (իբրև բնակավայր) այդքան տարեկան է, ինչպես իրավացիորեն եզրակացրել է Ս. Սարգսյանը²։ Նա ժամանակակիցն է աշխարհի ամենահնագույն քաղաքների՝ Նինվեի, Սուզի, Տրոյայի, Կրետեի և այլն։ Պատմության տրամաբանությունը գալիս է ասելու, որ ինչպես Շենգավիթի այնպես էլ բուն Երևանի տեղում հետագայում եղած բնակիչները, որոնք եղել են նստակյաց՝ երկրագործ ժողովուրդ, պատկանում են մեր հեռավոր նախնիների շարքին։ Նրանք քոչվորական հորդաններ չէին, որ առանց դժվարության շվեին մի տեղից մյուսը և ոչ էլ ենթարկվել են կործանիչ վթարի։ Նրանք այստեղի մշտական և կուլտուրային զարգացած բնակիչներն էին, որ կարող էին միայն իրենց բնակավայրը քաղաքի գրաված շրջանի մի տեղից տեղափոխել և հաստատել մի այլ տեղում, ինչպես ուրարտական էրեբունի բերդաքաղաքի բնակիչների մի մասը իր ժամանակին հավանաբար տեղափոխվել է Թեյշեբախին։

Շենգավիթի քարե-պղնձի դարի բնակավայրի գոյության վերջին շրջանում և հետագայում Երևանի գրաված տերիտորիայում եղած բնակավայրերից մեզ հայտնի են Միծեռնակաբերդի, Բերդաձորի, Կարմիր-բերդի, Մուխաննաթ-թափայի և Կարմիր-բլուրի նախուրարտական բրոնզեդարյան բնակավայրերը։

Հետագայում կրկնությունից խուսափելու համար, հարկ ենք համարում մի փոքր էքսկուրս կատարել Միծեռնակաբերդում եր-

կար ժամանակ գոյություն ունեցած բնակավայրի և միջնադարյան բերդի մասին։

Մեր օրերում այստեղ կատարված անտառատնկման ժամանակ հայտնի դարձավ, որ Միծեռնակաբերդի լանջերում հսկայական տարածություն է գրավում հին կուլտուրական հողը, որը տեղ-տեղ հասնում է բավական հաստ շերտի, հակառակ քաղաքի շրջակայքի անմշակ ու քարքարոտ զրոների, որտեղ երբեք բնակավայր չի եղել։ Կուլտուրական հողի առկայությունը նույնպես գալիս է ասելու, որ Միծեռնակաբերդի վրա դարեր շարունակ գոյություն է ունեցել ինչ-որ բնակավայր։

Միծեռնակաբերդում հատուկ պեղումներ չեն կատարված, բայց այստեղ պատահական այցելությունների ժամանակ նկատվել է կիկլոպյան պաշտպանական պարիսպով ամրացված բնակավայր՝ բերդագյուղ։ Հայտնաբերված են նաև նյութական կուլտուրայի մնացորդներ՝ հատկապես խեցեղենի նմուշներ։ Նորերս այստեղ, 1915 թվականի եղեռնին նվիրված հուշարձանի հիմքերը փորելիս նույնպես նշմարվեցին հնագույն շրջանի նյութական կուլտուրայի և կառուցվածքների հետքեր։

Միծեռնակաբերդ բլուրը, որը գտնվում է Կոնդ և Չորագյուղ թաղամասերի դիմաց, Հրազդան գետի աջ ափին, պաշտպանական տեսակետից ունի ամուր դիրք։ Նրա արևելյան մասում ընկած է Հրազդանի խոր ու ժայռոտ ձորը, իսկ մյուս կողմերում (մանավանդ հարավային կողմում) բլուրը ունի դարձյալ բավական զառիվեր լանջեր, որոնք դժվարամատուց են դարձնում նրա գազաթային մասը՝ հին բնակատեղին։

Այսպիսով, կարելի է ենթադրել, որ Միծեռնակաբերդում երբեմնի եղած բնակավայրը ամրոց էր կամ բերդ և գոյություն է ունեցել շատ երկար ժամանակ։

Բյուզանդական պատմագիր Կեդրենոսը XI դարի քաղաքական դեպքերի մասին խոսելիս՝ պատմում է սելջուկյան զորավար Աբուլսուվարի կողմից Հայաստանում գտնվող բյուզանդական բանակի կրած մի խայտառակ պարտության մասին և ապա նշում, որ կայսեր կողմից նոր նշանակված Կեկավմենոս ու Կոստանդին զորավարները՝ հավաքելով իրենց զորքերը, նոր արշավանք սկսեցին Աբուլսուվարի դեմ¹։ Համառոտագրելով մեջբերված պատմիչի խոսքերը բյուզանդական զորքերի այս արշավանքի մասին.

¹ Sk'us Georgiv Cedrenus, Ioannis Scylitzae ope ab Immanuele Bekker, t. II, Bonnæ, 1839, էջ 559—560.

¹ Sk'us «Երևան» լրագիր, 1960, № 79.

² Նույն տեղում։

է տալիս, որ Միծեռնակաբերդում միջին դարերում պետք է գոյութիւն ունեցած լինէր բերդ կամ ամրոց, իսկ հետագայում՝ թուրք-իրանական տիրապետութեան շրջանում նոր պայմաններին համապատասխան XVI դարի վերջերին կառուցվում է նոր բերդը Հրազդանի ձախ ափին, որը 1679 թվականի երկրաշարժից հետո հիմնովին վերակառուցվելուց ու մի շարք վերանորոգումներից հետո՝ իր գոյութիւնը պահպանել է մինչև նորագույն ժամանակները: Հայկական այդ հին բերդի մասին պահպանվել է մի ավանդութիւն, որը գրի է առել Երևանի քաղաքային բժիշկ Լևոն Տիգրանյանցը¹: Նա գրում է, որ ըստ ժողովրդական ավանդութեան Հրազդանի աջ կողմում գտնվող այդ լեռնագագաթի վրա հնում կար մի բերդ, որը սիրո աստվածուհի Աստղիկի անունով կոչվել է Աստղկաբերդ: Ավանդութիւնն ասում է, որ բերդում գտնվում էր Աստղիկի դիցաւայել ապարանքը: Բերդն ուներ մի «բարձրաբերձ աշտարակ, — գրում է Լ. Տիգրանյանցը, — որի ամենավերին հարկում բնակվում էին ծիծեռնակներն, այն է՝ Աստղիկ դիցուհու սուրհանդակները, որոնք տանում էին ընտրյալներին դիցուհու բորբոքը, որպես հրավերք: Այդ է պատճառը, որ այդ լեռնագագաթը մինչև այժմ էլ հայտնի է որպես Միծեռնակաբերդ»²:

Այսպիսով, Միծեռնակաբերդը հնագույն ժամանակներից մինչև ուշ միջնադարը բնակեցված է եղել: Այստեղ գտնվող բնակավայրը և բերդը հավանաբար գոյութիւն են ունեցել մինչև XVI դարի վերջերը, երբ քաղաքի համար նոր տեղում կառուցվեց բերդ, իսկ Միծեռնակաբերդի նախկին բնակավայրի ու բերդի ավերակները աստիճանաբար վերացան:

Երևանի գրաված շրջանում նախաուրարտական ժամանակներում գոյութիւն ունեցած հաջորդ բնակավայրը գտնվում էր Կարմիր-բլուրում և նախորդել է այստեղի ուրարտական Թեյշեբաինի բերդաքաղաքին: Նախաուրարտական այդ բնակավայրը ժամանակագրական տեսակետից ընդհանուր առմամբ հաջորդել է Շենգավիթին և պատկանում է ուշ բրոնզեդարին ու վաղ երկաթե դարին, երբ սկսում է նախնադարյան-համայնական հասարակարգը քայքայվել³: Իր բնույթով այս բնակավայրը տոհմական էր, որը մա-

սամբ ընկած էր ուրարտական Թեյշեբաինի բերդաքաղաքի տեղում, իսկ մասամբ էլ՝ նրանից դուրս:

Կարմիր-բլուրի նախաուրարտական բնակավայրն առաջին անգամ հայտնի է դառնում 1936 թվականին և այդ նույն թվականին էլ նախնական ուսումնասիրութեան է ենթարկվում Կ. Ղաֆադարյանի կողմից: Նրա առանձին հատվածները 1939—1940, 1947—1948 և 1954 թթ. հետագա ուսումնասիրութեան են ենթարկում Ա. Ա. Վաչմանը և Վ. Ս. Սորոկինը⁴, ապա այստեղ երկարատև ու բեղմնավոր հետազոտութիւններ է կատարում Հ. Մարտիրոսյանը, որը և իր գրքում իմի է բերել նաև նրանց բոլորի կատարած ուսումնասիրութիւնների արդյունքները⁵: Պեղումների շնորհիվ ձեռք բերված նյութական կուլտուրայի մնացորդների ուսումնասիրութիւնը ցույց է տվել, որ Կարմիր-բլուրում նախաուրարտական ժամանակացույց է տվել, որ Կարմիր-բլուրում նախաուրարտական ժամանակագործական-անասնապահական էր: Այստեղ հայտնաբերվել են գարու մնացորդներ (ինչ խոսք որ նրա բնակիչները ցանում էին նաև գուցե ավելի շատ՝ ցորեն, տարեկան, բանջարեղեն, որ մինչև այժմ դեռ չեն հայտնաբերված), կովի, այծի, խոզի, ձիու, ավանակի ոսկորների մնացորդներ, խնոցու ջարդված մասեր, կաթնամթերքների ամանների բեկորներ⁶: Երկրագործութիւնն ու անասնապահութիւնը Արարատյան դաշտում նորութիւն չէին: Այդ զբաղմունքներն այստեղի բնիկների համար սովորական էին դեռևս էնեոլիթի ժամանակներից և հետագայում միայն ապրել են զարգացման նոր շրջան: Գյուղատնտեսական այդ զբաղմունքների բնութագրման հետ միասին բնակատեղի և նրա տոհմական գերեզմանոցի պեղումները որոշ բանակութեամբ նյութեր են տվել նաև արհեստների զարգացման մասին: Այստեղ հայտնաբերվել են մետաղյա սղոցի ու կացնի օգտագործման հետքեր, «նիզակի ու դաշույնի ծայրեր, ապարանջաններ» և այլ զարդաոսկրականներ, որոնց մի մասը տեղական ծագումի է⁷: Բավական հարուստ է նաև կերամիկան, որը հիմնականում արտադրվել է տեղում: Տարբեր տեսակի այդ կավե ամանները ունեն սև ու փայլուն գույն: Դրանք օրգանապես կապված են Հաստանի այդ ժամանակվա մյուս վայրերում (Շենգավիթ, Կիրովա-

¹ А. А. Мартиросян, Город Тейшебаини по раскопкам 1947—1958 гг., Ереван, 1961, էջ 7—9:

² նույն տեղում, էջ 8—37:

³ Տե՛ս նույն տեղը, էջ 67—69:

⁴ Տե՛ս նույն տեղը, էջ 67:

¹ Տե՛ս «Լուսա» ամսագիր, Թիֆլիս, 1906, № 3, էջ 6—7, Լևոն Տիգրանյանց, Միծեռնակաբերդ, «Ճանապարհորդական պատկերներ» անտիպ շարադրութիւնից:

² «Լուսա» ամսագիր, 1906, № 3, էջ 6—7:

³ А. А. Мартиросян, Город Тейшебаини по раскопкам 1947—1958 гг., Ереван, 1961, էջ 7—9:

կան, լճաշեն, Մուխաննաթ-թափա) արտադրվող համանման իրերի հետ և նման են դրանց¹: 2. Մարտիրոսյանը ամենայն մանրամասնությամբ նկարագրել է Կարմիր-բլուրի հնագույն բնակավայրում ու դրա գերեզմանոցում հայտնաբերված գործիքները, կենցաղային իրերը, զարդառարկաները և զենքի մասերը՝ տալով դրանց հնագիտական-պատմագիտական ճիշտ գնահատականը և դրանց օգնությամբ պարզաբանելով բրոնզեդարյան ու վաղ երկաթեդարյան այդ բնակավայրի բնույթը²:

Երևանի և նրա շրջակայքի մյուս հնագույն բնակատեղիին գտնվում էր այժմյան երկաթուղային կայարանի մոտ, Մուխաննաթ-թափա կոչված բլրի վրա³: Այս բնակատեղին հայտնի է դարձել անցյալ դարի վերջերից, սակայն հնագետների ուշադրությունը գրավել է միայն մեր դարի 30-ական թվականներին: Հնագույն բնակատեղի բնույթը, գոյության ժամանակը և գրաված շրջանը պարզաբանելու համար Մուխաննաթ-թափա բլրի վրա 1935—1936 թթ. կատարվել են հնագիտական պեղումներ, որոնց ընթացքում հայտնաբերվել են կավե ամանների բեկորներ, հասարակ ձուլարան-օջախ, որի մոտ կար հին խարամ (շլաք), կացին ձուլելու բարե կաղապար, մեղալիոններ, զարդարանքներ ձուլելու կաղապար և այլն⁴: Այդ կարճատև պեղումների ընթացքում ուրվագծվեց նաև հնագույն բնակատեղի մոտավոր դիրքը: Հետագայում սակայն պեղումներն ընդհատվել են և դրա հնագիտական ուսումնասիրությունը մնացել է թերի: Սակայն անտարակուսելի է, որ Մուխաննաթ-թափայի բնակատեղում հայտնաբերված կուլտուրան վերաբերում է միջին ու ուշ բրոնզի և ուրարտական ժամանակներին⁵: Թե

երբ է այն լքվել մարդկանց կողմից կամ գրավվել ու ավերվել արտաքին նվաճողներից մնում է անորոշ: Միայն տրամաբանությունը հետևեկով կարելի է ասել, որ Մուխաննաթ-թափայի բնակավայրը ըստ երևույթին անմարդաբնակ է դարձել ուրարտական ժամանակաշրջանին հաջորդած դարերում, երբ էրբերունի—Երևանի նախկին բնակելի թաղերի փոխարեն նոր թաղեր առաջացան նրանից հյուսիս-արևմուտք փոխված հարթավայրում, այժմյան բուն Երևանի տեղում, և զեպի այդ մասերը ձգվեցին էրբերունի բնակիչները:

Նշվածներով շեն սահմանափակվում Երևանի նախաուրարտական հնությունները, դրանց մի զգալի մասը երկրի երեսից ջնջվել է 1679 թվականի երկրաշարժի հետևանքով: Հնագույն բնակատեղերի հետքեր կան Քանաքեռի ուղղությամբ՝ Հրազդան գետի ափին: Նախկինում այդ հնագույն բնակատեղին հին երևանցիները կոչել են Կարմիր-բերդ, և կազմել է Երևանի արվարձաններից մեկը: Նույնպիսի հնագույն բնակատեղեր են նշմարվում Նորքի հանգամասում գտնվող Բերդաձորում, Հրազդանի ձորում գտնվող Խորումբուլաղ վայրում՝ Միծեռնակաբերդի դիմաց⁶ և այլն: Դրանք, սակայն, ամենևին չեն ուսումնասիրվել: Այդ պատճառով նույնիսկ դժվար է վերջնականապես ասել, թե դրանք որ ժամանակաշրջանի բնակատեղեր են և ինչպիսի բնույթ են ունեցել: Այնուամենայնիվ հիմք չկա դժգոհելու մեր մայրաքաղաքի նախաուրարտական ժամանակաշրջանը թերի ուսումնասիրելու համար: Ինչպես տեսանք, ժամանակակից հնագիտությունը, պատմությունը և դրանց օժանդակ մյուս գիտությունները ընդհանուր գծերով պարզաբանել են նրա նախաուրարտական-հնագույն շրջանի պատմությունը, ուսումնասիրելով նրա տերիտորիայում երբեմնի եղած քարե-պղնձի, բրոնզի և վաղ երկաթի դարերի մի ամբողջ շարք կազմող շեն-ամբողջները և դրանով իսկ պարզելով, որ Երևանը որպես բնակատեղի ամենահամեստ հաշիվներով 5—6 հազար տարվա պատմություն ունի:

¹ Տե՛ս Երվանդ Շահազիզ, Հին Երևանը, էջ 11 և 187:

¹ Տե՛ս А. А. Мартиросян, Город Тейшебаини по раскопкам 1947—1958 гг., Ереван, 1961, էջ 37—39 և 74:

² Տե՛ս նույն տեղը, էջ 37—67:

³ Այդ բլրից շատ հարձար է եղել ոմբակոծել Երևանի բերդը, որի պատճառով էլ Երևանի այլադղի բնակիչներն այն կոչել են Մուխաննաթ-թափա (=դավաճան դազաթ):

⁴ Պրոֆ. Խ. Սամուելյան, Հին Հայաստանի կուլտուրան, հատոր II, էջ 24—25:

⁵ Տե՛ս А. А. Мартиросян, Город Тейшебаини по раскопкам 1947—1958 гг., էջ 69 և 74:

1. ԷՐԵՎՈՒՆԻ — ԵՐԵՎԱՆ

Երևանի անվան տարբերակները և այլ լեզուներով ունեցած տառադարձությունները: Երևան անվան ծագումը ըստ հին առասպելի և սյառակական միջնադարյան կիսա-առասպելական ավանդության: Երևան ֆաղափի և Երվանդ թագավորի անունների կապի հարցը: Առաջին գիտական փորձը Երևանի անվան ծագման մասին: Երևանի անունը ուրարտական էրիայինի երկրանվան հետ կապելու սխալական լինելը: Երևանի անվան ծագումը ուրարտական էրեբունի ամբոց-ֆաղափի անունից: Էրեբունի—Երևան ֆաղափի հիմնադրումը: Նրա նշանակությունը որպես բերդ և վարչա-տնտեսական կենտրոն: Բաղափի դիրքն ու մեծությունը: Էրեբունիի պեղումները: Ուրարտական ժամանակաշրջանի նրա պատմության բնորոշ կողմերը: Քաղափի կառուցվածքն ու նախապատկերությունը: Բնակչությունը. նրա էթնիկական ու սոցիալական կազմը և վիճակը: Բնակչության զբաղմունքը. երկրագործություն, այգեգործություն, անասնապահություն, արտոդրություն: Քաղափի արհեստներն ու մշակույթը ըստ պեղված նյութական կուլտուրայի մնացորդների

Երևան անունը մեր և օտար աղբյուրներում հիշատակված է բազմաթիվ տարբերակներով ու տառադարձություններով, որոնք, սակայն, իրարից արմատապես չեն զանազանվում: Հայ մատենագրության մեջ և հիշատակարաններում Երևանը հիշատակված է Երևան, Երևան, Էրևան, Էրվան, Էրեվան, Էրևան, Արևան, Արևան, Իրևան, Իրևան, Այրևան (նույնիսկ Այրիևան) և այլ ձևերով¹: Ուրիշ լեզուներով նա հայտնի է Эривань, Ереван, Эрван, Реван, Իраван, Иреван, Errevant, Erwan, Erivan, Irwan, Revant և մի քանի այլ ձևերով², որոնք փաստորեն սոսկ հայկական տարբերակների օտար տառադարձական հետևանք են:

¹ Տե՛ս Ղ. Ալիշան, Այրարատ, էջ 299, «Հանդէս ամսօրեայ», 1934, № 5—7, էջ 327—328 և այլուր:

² Տե՛ս «Աշխարհացոյց Վարդանայ վարդապետի», Բարիդ, 1960, էջ 14 և 35, Ղ. Ալիշան, Այրարատ, էջ 299, С. Зелинский, Город Эривань, («Сборник мат. для опис. местн. и племен Кавказа», вып. I, Тифлис, 1881-отдел I, էջ 1), Կ. Ս. Էփրիկեան, Պատկերագրող բնաշխարհիկ բառարան, հ. 1, Վենետիկ, 1903, էջ 694 և այլն:

Երևանի անվան ծագման և ստուգաբանության հարցը մեր պատմագրության ու լեզվաբանության մեջ առաջ է քաշվել դեռևս XVIII դարում, շահված դրա մասին եղած առասպելներն ու ավանդությունները, որոնք անշուշտ ավելի հին ծագում ունեն:

Մեկը մյուսին հետևելով մի քանի հեղինակներ կրկնել և ընդունել են այն տեսակետը, ըստ որի Երևանի անվան ծագումը կապ ունի Նոյի մասին եղած աստվածաշնչի առասպելի հետ: Առասպելն ասում է, որ տեղի է ունեցել համաշխարհային ջրհեղեղ և Նոյի տապանը կանգ է առել Արարատ (Մասիս) լեռան վրա¹: Ամենից առաջ պետք է նշել, որ այդ առասպելում ոչինչ չի ասված Երևանի, Նախճավանի, Ակոռի գյուղի, Առնոյտն գավառի, Մարանդ քաղաքի և մյուս տարբեր կարգի տեղանունների մասին, որոնց ծագումը XIX դարի որոշ հեղինակներ կապում են դրա հետ²: Ըստ երևույթին Երևանի անունը Նոյի առասպելի հետ կապելու այդ ավանդությունը գալիս է հնից³, բայց այն առաջին անգամ մեր նշած ձևով ձևակերպել և ժառանգություն է թողել Ղուկաս Ինճիճյանը: Մի շարք հեղինակներից մեջբերումներ կատարելուց ու դրանց մասին որոշ մեկնություններ տալուց հետո՝ նա ուղղակի գրում է. «...ընդ այսչափ մատենագիրս քրիստոնէից և հեթանոսաց յաւել և զհամաձայնութիւն պատմութեան և աւանդութեան և յիշատակարանաց ազգայնոց անդանօր բնակելոց ՚ի սկզբանէ հետէ, որ առ ողջամիտ բնաբանս է ապացոյց զօրաւոր: Զի մինչև ցայժմ ցուցանեն զլեւոքն Մասիս՝ ուր նստաւ տապանն Նոյի. ցուցանեն զտեղին և զկողմն երևելոյ գլխոց լերանց Երևան կոչեցեալ...»⁴:

Այստեղից էլ հայագիտության մեջ տարածվել է այն կարծիքը, թե «Երևան» անունը ուղղակի առաջացել է հայերեն «երևալ» բառից և որ իբր Նոյը Արարատի (Մասիսի) կողմից առաջին ցամաքը

¹ Տե՛ս «Գիրք աստուածաշունչը հին և նոր կտակարանաց», Վենետիկ, 1860, էջ 9—10:

² Տե՛ս օրինակ՝ Միխայիլ Նալբանդյան, Հայոց լեզվի ուսումնասիրությունը Եվրոպայում և հայ գրականության գիտական նշանակությունը («Անտիպ երկեր», Խմբագրություն և կոմենտարներ Աշոտ Հովհաննիսյանի, Երևան—Մոսկվա, 1935, էջ 41—42):

³ Այդ երևում է նրանից, որ դեռևս XVII դարում Երևանի հայերից մեկը Ֆրանսիացի ճանապարհորդ Շարդենին հաղորդել է նշված ավանդությունը (տե՛ս Путешествие Шардена по Закавказью в 1672—1673 гг., էջ 244, X. Ф. Б. Липч, Армения, т. I, էջ 273):

⁴ Ղուկաս Ինճիճյան, Հնախօսութիւն աշխարհադրական Հայաստանեաց աշխարհի, հ. առաջին, Վենետիկ, 1835, էջ 273—274, Ստորագրութիւն հին Հայաստանեայց, Վենետիկ, 1822, էջ 455:

այստեղ Հաննիրալը այցելել է Տիգրանին¹: Ինչպես տեսնում ենք, Հաբստհաուզենը պարզապես շփոթել է միանգամայն տարբեր քաղաքներն իրար հետ: Բայց մենք այդ ուշադրության առանք միայն այն նկատառումով, որ Հաբստհաուզենի հաղորդած տեղեկություններն արևմտյան հեղինակների համար հաճախ ծառայել են ստույգ հաղորդումներ հայադիտական զանազան հարցերի մասին դատողություններ անելիս:

Երևանի անվան ծագումը լուսաբանելու իսկական դիտական փորձերը սկսվեցին միայն XIX դարի վերջերից, երբ Հայաստանի տերիտորիայում հայտնաբերված էին ուրարտական սեպագիր բաղամաթիվ արձանագրություններ, ամրոցների ու այլ կարգի բնակավայրերի ավերակներ, և երբ ուրարտագիտությունն արդեն ձևավորվում էր որպես պատմա-հնագիտական մի առանձին գիտություն՝ առաջ քաշելով ու մասամբ լուծելով տոպոնիմիկական, պատմական և հնաբանական բաղամաթիվ հարցեր: Դեռ այդ ժամանակներից արդեն հայտնի դարձավ, որ Հայաստանի աշխարհագրական-տեղագրական բաղամաթիվ անուններ (Տայք, Հանձիթ, Արածանի, Ծոփք, Վան, Ապահունիք և այլն, և այլն) մի փոքր այլ տառադարձություններով գոյություն են ունեցել ուրարտական և դրան նախորդած խեթթա-խուրրիական ժամանակներից, երբ հայկական ցեղերի գրաված տերիտորիաները միավորված էին ցեղակից խուրրիների և դրանց հաջորդած ուրարտացիների-բիախնացիների պետությունների կողմից:

Ուստի միանգամայն տրամաբանական է հայկական աշխարհագրական հին անունների մի մասը ուրարտական ժամանակների հետ կապելը: Այդ կարգի անունների թվում է նաև մեր մայրաքաղաք Երևանը: Ընդ որում սկզբնական շրջանում Երևան անունը սերած էին համարում ուրարտական էրիախի երկրանունից, իսկ վերջին ժամանակներս արդեն հիմնավոր փաստերով Երևանի անունը կապում են էրեբունի ամրոց-քաղաքի անվան հետ:

Արդ դրանք քննարկենք առանձին-առանձին:

Երևանի անվան ծագումը ուրարտական էրիախի (կամ Երիախի) երկրանվան հետ առաջին անգամ կապել է ռուս հայտնի հնագետ Մ. Վ. Նիկոլսկին²: Ուրարտական էրիախի (Eriaini) անունը

¹ Б. А. фон Гакстгаузен, Закавказский край, ч. I, էջ 164:
² Shtu M. B. Никольский, Клинообразные надписи Закавказья, «Материалы археологии Кавказа», вып. V, Москва, 1896, էջ 97: Հմմտ. Լեո, Հայոց պատմություն, I, Թիֆլիս, 1917, էջ 226:

հիշատակված է Սևանա լճի հարավային ափին գտնվող Ծովինար գյուղում (Մարտունու շրջան) Ռուսա I թագավորի թողած սեպագիր արձանագրության մեջ, ուրարտական 22 այլ երկրանունների հետ միասին³: Մ. Նիկոլսկին այդ երկիրը տեղադրում է այժմյան Երևանի շրջակայքում, վերջինս նույնացնում էրիախի երկրանվան հետ՝ համարելով նրա համանուն կենտրոնը: Նա էրիախի ամրոց-քաղաքը տեղադրում է այժմյան Երևանի հարավ-արևելյան կողմում գտնվող Արին-բերդ բլրի վրա, որտեղ Ա. Իվանովսկին առաջին անգամ հետազոտել ու նկարագրել է ուրարտական հնագույն ամրոցի ավերակները⁴: Որ Արին-բերդի տեղում ուրարտացիների օրոք գոյություն է ունեցել հայտնի ամրոց-քաղաք և դրանից է սերել այժմյան Երևանը, մենք մանրամասը կտեսնենք հետո, բայց անընդունելի է Նիկոլսկու տեսակետի այն մասը, թե Երևանի անունը գոնե չէ էրիախից և որ վերջինս իրր գտնվում էր այժմյան Երևանի շրջակայքում: Ի. Ի. Մեջլանիովը և Գ. Ա. Մելիքիշվիլին էրիախի երկիրը և համանուն ամրոց-քաղաքը տեղադրում են Սևանա նի երկիրը և համանուն ամրոց-քաղաքը տեղադրում են Երիախի ամրոցն լճից հյուսիս-արևելք ընկած լեռնային շրջանում: Էրիախի ամրոցն ու երկիրը այդ նույն տեղում է տեղադրում նաև Գր. Ղափանցյանը, այն համարելով էրիա (eria, aria) ցեղի երկիրը, միաժամանակ այն համարելով էրիա (eria, aria) ցեղի երկիրը, միաժամանակ նշելով, որ սրող ուսումնասիրողներ մերձեքանյան էրիախի քանշելով, որ սրող ուսումնասիրողներ մերձեքանյան էրիախի քաղաքը համարում են էրիախի (Eriaxi) տարբերակը և «դրանով իսկ դրան համարում են էրիախի (Eriaxi) տարբերակը և «դրանով իսկ էրիախին հնչյունականությամբ նույնացրել ժամանակակից Երևանի հետ»⁵: Այնուհետև, ականավոր ուրարտագետը նշում է, որ հնարավոր է Երևանի անունն առաջացած լինի «eri(a) + awan «այսինքն՝ «eri—երկիր»-ից, որը հայերենում հետագայում կարող էր դառնալ Երևան (Erewan)⁶: Բայց պրոֆ. Գր. Ղափանցյանը առանց դառնալ Երևան (Erewan)⁶: Բայց պրոֆ. Գր. Ղափանցյանը առանց վերապահության չի ընդունում այդ տեսակետը: Նա էրիախի երկիրը, որը ոմանք համարել են էրիախի տարբերակը, փաստերի հիման վրա տեղադրում է այժմյան կենինականի շրջակայքում, իսկ Երևանի անունը այդ ցեղի ու երկրի անվան հետ կապելը համարում չափազանց վիճելի: Նա գրում է, որ «Երևանի անունը էրիա

¹ Ծովինարի սեպագիր արձանագրության տեքստը տե՛ս Б. Б. Пиотровский, Ванское царство (Урарту). Москва, 1959, էջ 91:

² Shtu «Материалы археологии Кавказа», вып. V, էջ 97—98:

³ Гр. Капанцян, Историко-лингвистическое значение топонимики древней Армении (Երևանի պետհամալսարանի «Գիտաշխատություններ», 1940, հ. 14, էջ 321—322):

⁴ Shtu Երևանի պետհամալսարանի «Գիտաշխատություններ», 1940, հ. 14, էջ 322:

Մարգարիտա Իսրայելյանը¹: նա նշված երկու արձանագրությունների նախնական ուսումնասիրությունից զալիս է կարևոր մտահանգումների, որոնցից մեկը անմիջապես առնչվում է Երևանի հետ: «Արին-բերդի այս երկու արձանագրությունները, — գրում է նա, — թե՛ իրենց հայտնաբերման փաստով և թե՛ իրենց բովանդակությամբ պատմական գիտական խոշոր արժեք ունեն: Պարզվում է, որ Արգիշտի I-ի կառուցած Իրբունին եղել է բերդ-բաղամբ և գտնվել է Երևանի մերձակայքում: Իրբունիում (այսօրվա Արին-բերդում) ոչ միայն Արգիշտին, այլև Սարգուր II կառուցել են E'ari, կատարվել են այլ հզոր ձեռնարկություններ»²: Այդ, ինչպես և լեզվաբանական-հնչյունաբանական իրողությունները նկատի ունենալով՝ Մ. Իսրայելյանը, ճիշտ է տողատակ և բավական զգուշավորությամբ, առաջ է քաշում նոր կարծիք այժմյան Երևանը ուրարտական էրբունի կամ էրբունի ամրոց-քաղաքի հետ նույնացնելու մասին: Նա այդ հայտնի ծանոթագրության մեջ գրում է. «Արգուր հնարավոր չէ Երևան անունը սերել ուրարտական Irbuni (Erbuni)³-ից, հայտնի է, որ ուրարտական Ե հայերենում սովորաբար տալիս է W (վ), ինչպես Biaina > վան, ebani > ավան, abili > ավել և այլն. Irbun(i) (Erbuni) > Իրվունի > էրվունի, որ հեշտությամբ կարող է դառնալ Երևան, մանավանդ, որ ուրարտական Իրբունի քաղաքը հենց կայած է Երևանին, իսկ հանրահայտ է, որ սովորաբար տեղանունները պահպանողական են»⁴:

Այդ գիտական ճիշտ ենթադրության օգտին՝ նույն թվականին, Մ. Իսրայելյանից մի քանի ամիս անց հանդես է գալիս պատմաբան Արմենակ Միրզոյանը, որը խոսելով այդ հարցի առթիվ եղած բոլոր տեսակետների մասին՝ սկսած նույն հետ կապված ավանդությունից մինչև Մ. Իսրայելյանի արտահայտած նորագույն ու ճիշտ կարծիքը՝ ընդունում է վերջինս և այն ավելի հավանական դարձնում մի քանի կողմնակի փաստերով ու դիտողություններով: Նա գրում է, որ «պետք է հավանական համարել այն ենթադրությունը, որ Երևան անունը սերել է Իրբունի անունից և Իրբունի քաղաքը

¹ Մ. Իսրայելյան, Ուրարտական երկու նոր արձանագրություններ, «Տեղեկագիր» ՀՍՍՌ ԳԱ (Հաս. գիտություններ), 1951, № 8, էջ 89—97:

² Նույն տեղում, էջ 97:

³ Հետազոտում գրած իր հոդվածներից մեկում Մ. Իսրայելյանը ենթադրել է, որ էրբունի (erbuni) ուրարտերեն պետք է նշանակի «Հաղթանակ» (տե՛ս «Հայրենիքի ձայն» լրագիր, Երևան, 1966, № 5, 30 հունվարի):

⁴ ՀՍՍՌ ԳԱ «Տեղեկագիր» (Հաս. գիտություններ), 1951, № 8, էջ 97:

հնագույն Երևանն է ...: Սակայն այդ հավանական ենթադրությունը ... անհրաժեշտ է հնագիտական և լեզվաբանական նոր փաստերով հանգամանորեն հիմնավորել»¹:

Մ. Իսրայելյանի և Ա. Միրզոյանի ենթադրությունները հավանական է համարել Բ. Բ. Պիոտրովսկին դեռևս 1955 թվականին, Կարմիր-բլուրի պեղումների արդյունքների հերթական (երրորդ) պրակում²: Հենվելով հնագիտական ու լեզվա-հնչյունաբանական տվյալների վրա՝ ականավոր ուրարտագետը գրում է, որ Երևան քաղաքի անունը ուրարտական Իրբունի (այժմյան Ճզրիտ ընթերցմամբ՝ Երբունի) անունից ծագելու մասին Մ. Ա. Իսրայելյանի և Ա. Բ. Միրզոյանի ենթադրությունը միանգամայն հավանական է³: Նա նույն այդ կարծիքն է արտահայտում (բայց մի փոքր ավելի զգուշավոր) նաև իր «Ուրարտուի պատմությունը և կուլտուրան» աշխատության վերահրատարակության մեջ⁴:

Այդ տեսակետը վանի, Արին-բերդի արձանագրությունների և այլ բազմաթիվ փաստերի վրա խարսխված ավելի հիմնավոր է դարձրել ն. Հարությունյանը⁵, Երևան քաղաքի հիմնադրմանը նվիրված ընդարձակ ու մանրակրկիտ հոդվածի մեջ: Նրանից դեռ առաջ (1954 թ.) Երևանի հիմնադրման նույն հարցի վերաբերյալ հոդված է գրել նաև Քյոնիգը⁶, որը նույնպես ընդունում է Երևանը էրբունիի հետ նույնացնելը:

Այժմ, գրեթե առանց բացառության, բոլոր մասնագետները ընդունում են Երևանը ուրարտական էրբունի (Երբունի) ամրոց-քաղաքից սերած լինելը, դրանք իրար հետ նույնացնելը: Ընդ որում, դրանցից շատերը այն ընդունում են առանց որևէ վերապահության: Օրինակ՝ Բ. Առաքելյանը ուղղակի գրում է. «Երևան անունը, ինչպես պարզված է, ծագում է ուրարտական էրբունի բերդի անունից, որի մնացորդները գտնվում են քաղաքի հարավ-արևելյան ծայրին (Արին-բերդ)»⁷: Իսկ Կ. Լ. Հովհաննիսյանը, որ այնքան

¹ ՀՍՍՌ ԳԱ «Տեղեկագիր» (Հաս. գիտություններ), 1951, № 11, էջ 99:

² Տե՛ս Кармир-блур, III, Б. Б. Пиотровский, Результаты работ... 1951—1953 гг., Ереван, 1955:

³ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 27:

⁴ Տե՛ս Б. Б. Пиотровский, Ванское царство (Урарту), Москва, 1959, էջ 31:

⁵ Ն. Վ. Հարությունյան, Երևանի հիմնադրման ժամանակի հարցի շուրջը, «Պատմա-բանասիրական հանդես», Երևան, 1959, № 2—3:

⁶ Die Gründung der Stadt Erevan (ca 785 v. c.), von F. W. König, «Հանդես ամսօրեայ», 1954, № 7—8, էջ 285—294:

⁷ Բարիկե Առաքելյան, Քաղաքները և արհեստները Հայաստանում IX—XIII դդ., Երևան, հ. II, Երևան, 1964, էջ 86:

մանրամասնությամբ ուսումնասիրել է էրեբունիի ու Թեյշեբախիի ճարտարապետությունը, հնագույն Երևանը ուրարտական էրեբունիի հետ նույնացնելու հարցը համարում է միանգամայն լուծված և նշում, որ էրեբունին հետագայում էլ դարեր շարունակ գոյություն է ունեցել և նրա գրաված տարածությունն էլ ամփոփվել է ժամանակակից Երևանի գրաված շրջանի մեջ: Նա գրում է, որ «էրեբունիի կառուցման ժամանակը կարելի է համարել Երևանի հիմնադրման ժամանակը, որը, մեզ թվում է, տեղափոխվել է դեպի հյուսիսարևմուտք, և ապա, ընդարձակումից հետո, նորից իր մեջ ընդգրկել սկզբնական կորիզը»¹:

Եվ այսպես, էրեբունին հնագույն Երևանն է:

Այժմ տեսնենք երբ է հիմնադրվել մեր մայրաքաղաք էրեբունի-Երևանը և այն ինչ էր իրենից ներկայացնում VIII—VI դարերում (մ. թ. ա.):

էրեբունի—Երևան քաղաքի հիմնադրման ժամանակն ու նպատակը և աշխարհագրական ճշգրիտ դիրքը քաջ առ քաջ սկսեցին պարզաբանել դեռևս անցյալ դարի 90-ական թվականներից, երբ այժմյան Երևանի հարավ-արևելյան մասում, Արին-բերդ բլրի վրա հայտնաբերվեց այդ քաղաքին վերաբերող ուրարտական առաջին արձանագրությունը:

1894 թվականի ամռանը Մոսկվայի հնագիտական արքայական ընկերության իսկական անդամ Ա. Ա. Իվանովսկին Անդրկովկասում կատարած գիտարշավի ընթացքում ձեռք է բերում ուրարտական սեպագիր մի արձանագրություն, որը հայտնաբերել էր նորբեցի Տեր-Ավետիսյանը դրանից 15 տարի առաջ: Վերջինս տեղեկացնում է Ա. Ա. Իվանովսկուն, որ ինքն այդ արձանագրությունը գտել է Արին-բերդ (Ղանլի-Յափա) բլրի մոտ վար անելիս²: Ա. Իվանովսկին առանց ժամանակ կորցնելու հետազոտում է Արին-բերդ բլուրըն ու նրա շրջակայքը, նկարագրելով ուրարտական վաղեմի բերդի ավերակները՝ դրանց գրաված տարածությունը, դիրքը, վիճակը և այլն: Արձանագրությունը փորագրված է մի ոչ մեծ բազալտյա քարի վրա և բաղկացած է չորս տողից: Այն ուղարկվում է Մոսկվա,

որտեղ Մ. Վ. Նիկոլսկին, օգտվելով պրոֆ. Դ. Մյուլլերի և պրոֆ. Ա. Ն. Սեյսի կողմից համանման արձանագրությունների վերծանման փորձից՝ վերականգնում է բավական եղծված այդ արձանագրությունը և նրա տեքստը ընթերցում հետևյալ կերպ.

«Արգիշտին, Մենուայի որդին, կառուցեց այս բերդը այս 10 100 քարից»³:

Հետագայում այդ արձանագրության վերծանումն ավելի ճշտրվեց, ուրարտական մի շարք բառերի իմաստը այլ արձանագրությունների միջոցով հայտնի դառնալու շնորհիվ: Ուրարտագետներին հայտնի դարձավ, որ «ari»-ին ոչ թե բերդ կամ քաղաք իմաստն ունի, այլ պահեստի: Ըստ այդմ էլ, Արգիշտիի այդ արձանագրությունը ազդարարում էր ոչ թե քաղաքի, այլ լոկ ցորենի մի պահեստի կառուցման մասին, որը կարող էր տեղավորել 10100 «կապի» ցորեն: Մ. Նիկոլսկին ևս քաջ գիտեր, որ իր կատարած վերծանումն ունի թերություններ, բայց այդ նրան ամենևին չի խանգարել Մովսիսյանի ու Արին-բերդի նշված արձանագրությունների հիման վրա ընդունելու այժմյան Երևանի հարավ-արևելյան ծայրաշրջանում ուրարտական բերդի գոյությունը, որի մասին ասվեց վերև: Արին-բերդի արձանագրության ընթերցումը նրան հնարավորություն տվեց իմանալ, որ այդ բերդը (որի անունը արձանագրության մեջ չի նշված) կառուցել է Արգիշտին, Մենուայի որդին, ինչպես հետագայում ճշտվեց մի շարք նյութերով ու ուսումնասիրություններով:

էրեբունի—Երևանի հիմնադրման հետ կապված հարցերի պարզաբանման համար հույժ կարևոր նշանակություն ունի նաև Վանի սուրբ Սահակ եկեղեցում հայտնաբերված ուրարտական մի արձանագրություն, որը երկու անգամ (1898/1899 և 1900 թթ.) հրատարակվել է հայտնի ուրարտագետ Լեման-Հաուպտի կողմից⁴: Այս արձանագրությունը, որը Արգիշտի I-ի Խոռխոռյան տարեգրության կրկնօրինակներից մեկն է, հնարավորություն է տվել որոշելու էրեբունի բերդ-քաղաքի հիմնադրման ժամանակը և կառուցման հանգամանքները:

Ինչպես ասվեց, 1950 թվականի սեպտեմբերի 25-ին ճարտարապետ Կ. Հովհաննիսյանը և Ա. Պողոսյանը Արին-բերդ բլուրի վրա

¹ Арин-берд I, К. Л. Оганесян, Архитектура Эребуни по материалам раскопок 1950—1959 гг., Ереван, 1961, էջ 13:

² Տե՛ս Մ. В. Никольский, Клинообразная надпись из Ганли-тапа около Эривани, Москва, 1894, էջ 1: Միտոսով արքեպիսկոպոս Սմբատյանցը և նրան հետևելով նաև Լեոն, այդ արձանագրության գտնելու պատիվը վերագրում են նույն նորբեցի Նազար Մաթևոսյանին (Մեսրոպ Սմբատեանց, Գեղարքունի..., էջ 177, Լեո, Հայոց պատմություն, 5. 1, Թիֆլիս, 1917, էջ 16):

³ М. В. Никольский, Клинообразная надпись из Ганли-тапа около Эривани, էջ 1—3: Տե՛ս նաև «Արագած» լրագիր, Ալեքսանդրապոլ, 1912, № 8, 29-ին հունվարի:

⁴ Տե՛ս Ն. Վ. Հաուսթյունյան, Երևանի հիմնադրման ժամանակի հարցի շուրջը, «Պատմա-բանասիրական հանդես», 1959, № 2—3, էջ 81:

(Նոր Արեշ գյուղի մոտ) հայտնաբերել են ուրարտական երկու արձանագրություն, երկուսն էլ բազալտ քարի վրա¹: Դրանցից առաջինը լավ է պահպանվել և բաղկացած է 13 տողից, իսկ երկրորդը՝ եղծված է, ենթադրվում է, որ այն բաղկացած է եղել 11 տողից²:

Սոսոխոսյան տարեգրության նշված արձանագրությունը և 1950 թվականին հայտնաբերված արձանագրություններից առաջինը օժանդակ մի շարք նյութերի հետ միասին կուլան են ծառայել ուրարտագետներ Քյունիգի և Ն. Հարությունյանի համար էրբունի—Երևանի քաղաքի հիմնադրման ժամանակը որոշելու: Ուստի մեր աշխատության համար շահավետ ենք համարում զետեղել այդ արձանագրությունների թարգմանությունները՝ ժամանակակից վերժանությունների հիման վրա:

ա) **ՍՈՍՈՒՍՈՅԱՆ ԱՐՁԱՆԱԳՐՈՒՄՆԵՐ**.

«Խալդ աստուծու հրամանով Արգիշտին, Մենուայի որդին, ասում է. Իրպուների (Իրբունի, էրբունի—Ք. Հ.) քաղաքը կառուցեցի Բիաինիլի երկրի հզորության համար (և) թշնամական երկրի խաղաղեցման (?) համար: Հողը ամայի էր (?) (և) այնտեղ (առաջ) ոչինչ չկար կառուցված: Հզոր գործեր ևս այնտեղ կատարեցի: Խատե (և) Մոպանի երկրներից ևս այնտեղ 6 (?) հազար 600 զինվորներ բնակեցրի»³:

բ) **ԱՐԻՆ-ԲԵՐԳԻ 1950 թվականին հայտնաբերված 1-ին արձանագրություն**.

«Խալդ աստուծու մեծությամբ Արգիշտին, Մենուայի որդին, այս հոյակապ (?) բերդը կառուցեցի. (ներառյալ) սահմանեցի Իրպուների⁴. (այն կառուցեցի) Բիաինիլի երկրի հզորության համար (և) թշնամական երկրների խաղաղեցման (?) համար: Արգիշտին ասում է. երկիրը ամայի էր, հզոր գործեր ևս այնտեղ կատարեցի:

Խալդ աստուծու մեծությամբ Արգիշտի, Մենուայի որդի, թագավոր հզոր, թագավոր Բիաինիլի երկրի, իշխող Տուշպա քաղաքի»⁵:

¹ Տե՛ս «Սովետական Հայաստան» (լրագիր), 1950, № 234, «Коммунист» (газета), Ереван, 1950, № 235:

² Մ. Իսրայելյան, Ուրարտական երկու նոր արձանագրություններ, «Տեղեկագիր» ՀՍՍՌ ԳԱ (հաս. գիտ.), 1951, № 8, էջ 89—95:

³ Տե՛ս Գ. Ա. Меликишвили, Урартские клинообразные надписи, Москва, 1960, էջ 237:

⁴ Մ. Իսրայելյանը ընթերցում է «Իրբունի» (ընթերցվում է նաև էրբունի, Երբունի, Իրբունի), որը ավելի ճիշտ է և ընդունվում է գրեթե բոլոր ուրարտագետների կողմից:

⁵ Գ. Ա. Меликишвили, Урартские клинообразные надписи, էջ 264:

Ինչպես տեսնում ենք, Սոսոխոսյան արձանագրության մեջ էրբունի—Երևանի հիմնադիրը հիշատակում է, որ ինքը կառուցել է էրբունի քաղաքը և այնտեղ բնակեցրել է Խատե (Խեթթերի երկրից, որը տարածվում էր Հալիս կամ Ալլուս (այժմ Կղզի-ըրմաք) գետի ավազանում) և Մոպանի (հին հայկական Մոփքը՝ պատմական Հայաստանի հարավ-արևմտյան կողմում) երկրներից բերված ռազմիկներ, որոնք, ինչպես կոհանում են ուրարտագետները, եղել են ստրկացված ռազմագերիներ: Այնուհետև, նորքեցիների և 1950 թվականին հայտնաբերած արձանագրությունները մեկընդմիջտյուց տվեցին էրբունի—Երևանի ճշգրիտ տեղը, նրա աշխարհագրական դիրքը, որի մասին արդեն նշվել է:

Մի փոքր ավելի բարդ է այդ հնագույն քաղաքի հիմնադրման ժամանակի հետ կապված հարցը, որը և դարձել է ուրարտագետների ուսումնասիրության առարկաներից մեկը:

Առաջինն այդ հարցի առթիվ հանդես է եկել դերմանացի Ֆ. Վ. Քյունիգը: Նա համարելով գոյություն ունեցող ուրարտական սեպագիր արձանագրություններն ու այլ կարգի սկզբնաղբյուրները գալիս է այն եզրակացության, որ Երևան—էրբունի քաղաքը հիմնադրվել է 785 թվականին (մ. թ. ա.) Արգիշտի I-ի կողմից¹:

Նույն հարցի մասին, գրանից մի քանի տարի անց հատուկ հոդված է գրում ուրարտագետ Ն. Վ. Հարությունյանը: Նա բարեխիղճ բանասերի համբերությամբ քննարկման է ենթարկել բոլոր այն աղբյուրներն ու հիշատակությունները, որոնք այս կամ այն շափով կապված են էրբունի—Երևան քաղաքի հիմնադրման հետ: Առանձնապես ուշադրություն դարձնելով Արգիշտի I-ի Սոսոխոսյան տարեգրության վրա, Ն. Հարությունյանը գալիս է այն եզրակացության, որ էրբունի քաղաքի հիմնադրման (կառուցման) մասին նրա թողած արձանագրությունը, որով ազդարարում է Խատե ու Մոպանի երկրներից վերցված ռազմագերիներից 6600 ռազմիկներ էրբունի կառուցման համար ուղարկելու մասին, վերաբերում է նրա թագավորության 5-րդ տարվան, այսինքն՝ 782 թվականին²:

Բացի «Իրպուների»—«Իրբունի»-ից Մ. Իսրայելյանի ընթերցման մեջ (տե՛ս «Տեղեկագիր» ՀՍՍՌ ԳԱ, 1951, № 8, էջ 94), Գ. Մելիքիշվիլուց թարգմանաբար բերված տեքստի նկատմամբ կան որոշ տարբերություններ, որոնք, սակայն, էական չեն և չեն փոխում նյութի իմաստը:

¹ F. W. König, Die Gründung der Stadt Erevan (ca 785 v. c.), «Հանդես ամսօրեայ», 1954, № 7—8, էջ 285—294:

² Վերապահությամբ այդ թվականին է վերագրում Իրպուների քաղաքի հիմնադրումը նաև Գ. Ա. Մելիքիշվիլին, թեպետև ոչ մի տեղ այն չի նույնացնում էրբունի

Այլ կերպ ասած, Երևանի հիմնադրման 2756-ամյակը լրացավ 1968 թվականին, ամենայն հավանականությամբ՝ աշնանը, որովհետև Արգիշտի I-ը էրեբունին հիմնադրել է գարնանն ու ամռանը Սևանա լճի ավազանում կատարած արշավներից հետո:

Ն. Հարությունյանի կողմից ենթադրված Երևանի հիմնադրման թվականը (782 թ. մ.թ. ա.)¹ ավելի է ընդունելի, քան Քյունիզի տված թվականը (785 թ. մ. թ. ա.), որովհետև Արգիշտի I-ը, ինչպես ընդունում են մեր ժամանակների ականավոր ուրարտագետները, սկսել է թագավորել 786 թվականից, իսկ հայտնի է, որ նա էրեբունի—Երևան քաղաքը հիմնադրել է իր թագավորության 5-րդ տարում, այսինքն՝ 782 թվականին (մ. թ. ա.): Այդ նշանակում է, որ Երևանը 29 տարով ավելի վաղ է հիմնադրված, քան «հավերժական քաղաք» Հոռմի ավանդական հիմնադրումը: Աշխարհի հնագույն քաղաքների մեջ ոչ մեկի հիմնադրումն այնքան որոշակի ու արժանահավատ սկզբնաղբյուրներով չի հաստատված, որքան Երևանի հիմնադրումը. այդ մասին, ինչպես տեսանք, պահպանված են սեպագիր արձանագրություններ, որոնք պատկանում են անմիջապես դրա հիմնադրին՝ Արգիշտի I-ին: Էրեբունի—Երևանը ավելի վաղ է հիմնադրվել, քան Արգիշտիխինիլին (հետագայի Արմավիրը): Վերջինս նույնպես հիմնադրվել է Արգիշտի I-ի կոմից նրա թագավորության 10-րդ տարում, իսկ էրեբունիի անմիջական հարևանը՝ Թելչեբախին, որը նույնպես գտնվում էր այժմյան Երևանի գրաված շրջանում, հիմնադրվել է էրեբունիից մոտ 100 տարի հետո, Ռուսա II-ի օրոք (VII դ. մ. թ. ա.)²:

Երևան քաղաքի անվան ծագման մասին խոսելիս մենք տեսանք, որ մեր ժողովրդի պատմությանը քիչ ծանոթ որոշ օտար ուսումնասիրողներ՝ հետևելով պարսկա-թուրքական ու ժիջնադարի ավանդությանը, Երևան քաղաքի անունը կապել են Ռևան-Ղուլիխանի անվան հետ: Յավով պետք է նշել, որ նույն կարգի կոպիտ սխալ է արել նաև հայտնի գիտնական-արևելագետ Վ. Բարտոլդը: Նա առանց ծանոթ լինելու հայ պատմիչների հաղորդած տեղեկություններին, ժողովրդական ավանդություններին և Ա. Ա. Իվանովսկու ու Մ. Վ. Նիկոլսկու դեռևս անցյալ դարի 90-ական թվականնե-

րին կատարած ուրարտական-հնագիտական աշխատանքներին, ամենայն վստահությամբ գրում է, որ՝ «Երևանը իրրև գյուղ ծագել է Թեմուրի ժամանակ, իսկ քաղաք է դարձել միայն XVI դ.» Շահ-Իսմայիլի ժամանակ և այդ ժամանակ էլ ստացել է իր այժմյան անունը»¹: Մեկնության կարիքը չկա, մեծ գիտնականը կրկնել է պարսկա-թուրքական առասպելախառն ավանդությունը՝ առանց հարցի մեջ խորամուխ լինելու:

Հնագիտական նյութերի և լեզվաբանական տվյալների հիման վրա կատարված հետազոտությունները ցույց են տալիս, որ ուրարտացիները VIII դ. (մ. թ. ա.) սկսած մեծ հետաքրքրություն են ցուցաբերում Արարատյան հարթության, նրա շրջակայքի և Սևանա լճի ավազանի նկատմամբ. Արարատյան դաշտի արգավանդ հողերը, նրա շրջակայքի նախալեռնային տափաստանները, որոնք երկրագործության շրջաններ էին դարձել հնագույն ժամանակներից և լեռնային շրջաններում ու Սևանա լճի շրջաօկոսում ընկած արոտավայրերը, խոտհարքները ուրարտացիների համար կարող էին դառնալ այգեգործության, խաղողագործության, երկրագործության և անասնապահության հուսալի բաղաներ, որոնք առայժմ հեռու էին ընկած և ապահով էին նրանց հիմնական ախոյանի՝ Ասորեստանի հարձակումներից: Այդ և ուրիշ հանգամանքներ հաշվի առնելով ուրարտական թագավորները՝ սկսած Մենուայից քաջ առ քաջ նվաճում են նշված երկրները: Դրանք իրենց իշխանության տակ մշտապես պահելու և դրանց գյուղատնտեսական հնարավորությունները պետության ռազմա-քաղաքական շահերին ծառայեցնելու համար՝ ուրարտացիները իրենց նոր գրաված երկրներում հիմնադրում են մի քանի խոշոր բերդաքաղաքներ և բազմաթիվ ամրոց-բնակավայրեր, որոնք ունեին տեղական նշանակություն:

Արաքսի միջին հոսանքի շրջանում առաջին վարչա-տնտեսական և ստրատեգիական կենտրոնը կառուցել է Մենուան և իր անունով կոչել Մենուախինիլի: Այն գտնվում էր Իգդիրի շրջանում (Դաշբուրուն) և ուրարտացիների առաջին հենակետն էր դեպի ավելի հյուսիս շարժվելու համար: Ծուռով Մենուախինիլին փոխարինում է էրեբունին²:

¹ В. Бартольд, Историко-географический обзор Ирана, С. Петербург, 1903, էջ 150:

² Մինչև էրեբունիի հիմնադրման ժամանակի հարցի պարզաբանումը՝ ուրարտագետներն առանց բացառության Արաքսի ձախ կողմի ուրարտական առաջին վարչա-տնտեսական կենտրոնը համարում էին Արգիշտիխինիլին (Արմավիր) (տե՛ս «Պատմա-բանասիրական հանդես», 1959, № 2—3, էջ 88):

նի—Երևանի հետ: Տե՛ս Գ. Ա. Меликишвили, Древневосточные материалы по истории Закавказья, I, Наирн—Урарту, Тбилиси, 1954, էջ 217, 258, 259:

¹ Տե՛ս Ն. Վ. Հարությունյան, Երևանի հիմնադրման հարցի շուրջը, «Պատմա-բանասիրական հանդես», 1959, № 2—3:

² Տե՛ս Գ. Ա. Меликишвили, Наирн—Урарту, էջ 67:

Հենց միայն այն փաստը, որ էրեբունիի հիմնադրման մասին նրա հեղինակ Արգիշտի I-ը թողել է հատուկ արձանագրություն, ցույց է տալիս նրա խոշոր նշանակությունը ուրարտացիների համար, ինչպես նկատում է Գ. Ա. Մելիքիշվիլին¹: էրեբունիի դիրքը ստրատեգիական և տնտեսական առումով հարմար էր: Նա գտնվում էր անմատչելի բլրի վրա, շրջապատված ավելի քան 15 մ բարձրությամբ ունեցող պարսպով: Արաքսի և Հրազդանի հովիտներով անցնող ճանապարհների խաչմերուկի շրջանում գտնվելը էրեբունին դարձնում էր վարչա-տնտեսական հույժ կարևոր կենտրոն, որն իր նշանակությունը էապես շկոթեցրեց նույնիսկ Արգիշտիխինիլիի հիմնադրումից հետո: էրեբունիի ռազմա-ստրատեգիական կարևոր նշանակությունը ընդգծելու համար ուրարտագետները մատնացույց են անում այն հանգամանքը, որ Արգիշտի I-ի 782 թ. (մ. թ. ա.) արձանագրության մեջ այն համարված է սարսափ թշնամի երկրորդների համար, որ բուն ուրարտացիներից բաղկացած ջոկատներից քացի² էրեբունիի կառուցման ժամանակ նրա կայազորի մեջ էին մտնում Խեթների երկրից ու Ծուպանիից բերված 6600 ռազմագերիներ, որոնց մասին նշվում է Արգիշտիի Խոռխոռոյան տարեգրության մեջ, պաշտպանական հզոր կառույցները (մանավանդ միջնաբերդի հաստահեղույս և բարձր պարիսպը), պատերազմի աստծո պաշտամունքը և այլն³:

Մեծ էր նաև էրեբունիի վարչա-տնտեսական նշանակությունը:

Այդ «հույսկապ քաղաքի» կառուցումը (ինչպես այն կոչված է Արգիշտի I-ի արձանագրության մեջ) չէր կարող կարճ ժամանակամիջոցում և փոքր ուժերով կատարվել: «Այնպիսի հսկայական կառուցվածք, ինչպիսին էր Իրբունին, անկասկած, չի կարող կատարվել միանգամից—նրա կառուցումը եղել է խիստ աշխատատար փնդիր և պահանջել է հսկայական զանգվածներով մարդկանց բավական տեղական աշխատանք»—եղրակացնում է Գ. Ա. Մելիքիշվիլին³: էրեբունի քաղաքի կառուցման մասին Արգիշտի I-ի երկու արձանագրությունները պետք է համարել միայն նրա հիմնադրման և այնտեղ մեծ կայազոր զետեղելու մասին առաջին հաղոր-

¹ Գ. Ա. Меликишвили, Нагри—Урарту, էջ 67:

² Տե՛ս Գ. Ա. Меликишвили, Нагри—Урарту, էջ 218, 246, 258, 259—260, 262, 348, И. М. Дьяконов, К вопросу о судьбе пленных в Ассирии и Урарту, «Вестник древней истории», 1952, № 1, էջ 100—101, Ե. Վ. Հարությունյան, Երևանի հիմնադրման ժամանակի հարցի շուրջը («Պատմա-բանասիրական հանդես», 1959, № 2—3, էջ 87—89) և այլն:

³ Գ. Ա. Меликишвили, Нагри—Урарту, էջ 259:

դումը: Հետագայում բավական երկար ժամանակ շարունակվել է այդ նշանավոր բերդաքաղաքի շինարարությունը նույն թագավորի և նրա հաջորդների ժամանակ: Վարչական առումով էրեբունին և նրանից մոտ մեկ դար հետո հիմնադրված Թելչեբախինն նախկինում ենթադրությամբ մտցնում էին ուրարտական Կուարլինի (կամ Կուրլինի) երկրի մեջ⁴: Այժմ այդ տեսակետը ժխտվում է: Ներկայումս ընդունելի է այն տեսակետը, ըստ որի Թելչեբախինն, էրեբունին և Արգիշտիխինիլին գտնվում էին Աղա երկրում:

էրեբունի—Երևանի գրաված շրջանը այժմ ամբողջովին մրտնում է Երևան քաղաքի շրջագծի մեջ: Այն համապատասխանում է մեր օրերի Երևանի նոր Արեշ և Վարդաշեն թաղամասերին: Վերջիններս գտնվում են քաղաքի հարավ-արևելյան ծայրամասում և դարձել են հնագիտական պեղումների շրջան: Հնագույն Երևանի գրաված տարածության սահմանները դեռևս որոշված են միայն մոտավոր ճշտությամբ: Պեղումների և շփագրումների ընթացքում հնագույն ամենադանազան կառույցների հետքերի հիման վրա Արինբերդ բլրի վրա և նրա շրջակայքում երբեմնի տարածված էրեբունիի հնագիտական շրջանը սահմանվել է 50 հեկտար տարածություն, որից Արինբերդ բլրի գագաթին եղած բուն միջնաբերդը գրավել է 3 հեկտար մի եռանկյունի տարածություն⁵: Բուն քաղաքը տարածվում էր բլրի ստորոտներին ու շրջակայքում: Այստեղ, այդ ամբողջ տարածության վրա նկատվում են զանազան կառույցների հետքեր, կառուցման համար օգտագործված դարմանախառն շաղախի մնացորդներ, շթրծած աղյուսի բեկորներ, երկանք և այլն⁶:

Շինարարական աշխատանքների ընթացքում, հիմքեր փորելիս հնագույն կառուցվածքների հետքեր են հայտնաբերվել Արինբերդ բլրից հյուսիս-արևելք, 200 մետր հեռավորության վրա, որ նույնպես մտել է քաղաքային գծի մեջ: Բայց դա եզակի դեպք չէ: Հնագույն կառույցների առանձին հետքեր են նկատվում նաև այլ ուղղություններով, իսկ 1957 թվականին Արինբերդից 1 կմ հարավարևմուտք Հ. Մարտիրոսյանն ու Հ. Մնացականյանը հայտնաբերեցին ուրարտական գերեզման⁵: Այնպես որ նոր աշխատանքների

¹ Գ. Ա. Меликишвили, Нагри—Урарту, էջ 259—260:

² Տե՛ս «Պատմա-բանասիրական հանդես», 1959, № 2—3, էջ 89:

³ Арин-берд I, К. Л. Оганесян, Архитектура Эребуни по материалам раскопок 1950—1959 гг., Ереван, 1961, էջ 15—16:

⁴ Նույն տեղը:

⁵ К. Л. Оганесян, Архитектура Эребуни..., էջ 16, Հ. Մարտիրոսյան, Հ. Մնացականյան, Նոր-Արեշի ուրարտական Կուլմաբարին («Հայկական ՍՍՌ-ի Մ. Տեղեկագիր» (հաս. դիտ.), 1958, № 10, էջ 63—84):

շնորհիվ քայլ առ քայլ ընդարձակվում են էրեբունիի հնագիտական շրջանի սահմանները: Անկասկած է, որ հնագույն քաղաքը փռված է եղել ընդարձակ տարածության վրա: Նրա բնակչության ղգալի մասի գյուղատնտեսությունը՝ հատկապես դաշտավարությունը ու այգեգործությունը զբաղվելը, քաղաքը մեծ տարածության վրա փռված լինելու անառարկելի ապացույցներն են: Բացառված չէ այն հանգամանքը, որ այժմյան Երևանի կենտրոնական թաղամասերի տեղում այն ժամանակներում տարածված էին էրեբունի—Երևանի արվարձանները, այգիներն ու բանջարանոցները և հացահատիկների ցանքերը: Թվում է, թե այդ ամբողջ տարածությունը էրեբունիի տրամադրության տակ պետք է մնացած լիներ նաև Թեյշեբախինին կառուցելուց հետո, որի մշակովի տարածությունները հավանաբար ընկած էին Հրազդանի աջ կողմում և դռերից մշակովի էին դարձվել Հրազդանից (Իլդարանի) հանած մեծ առվի (հավանաբար այժմյան Դալմայի) շնորհիվ: Բայց ակամայից հարց է առաջանում, թե արդյո՞ք հենց այդ չէ այն պատճառներից մեկը, որոնց շնորհիվ մեր մայրաքաղաքը իր անունը ժառանգեց էրեբունիից, ավելի ճիշտ՝ կոչվեց նրա անունով, միայն հայավարի:

Հնագիտական առումով Հայաստանը ուշագրություն առարկա է դառնում անցյալ դարի երկրորդ կեսից: Մի քանի տասնամյակների ընթացքում Հայաստան են այցելում ու այնտեղ շրջագայում Հիվերնան, Մյուլլերը, Մ. Նիկոլսկին, Ա. Իվանովսկին, Վ. Բելքը, Լեման-Հաուստը¹, Ալեքսանդր Երիցյանցը և ուրիշներ: Նրանք, ինչպես և տեղացիները, Հայաստանում հայտնաբերում են ուրարտական սեպագիր արձանագրություններ, բերդերի ու քաղաքների ավերակներ: Հետագայում ուրարտագիտական ուսումնասիրություններն որոշ ընդհատումներով շարունակվում են թե՛ Արևելյան և թե՛ Արևմտյան Հայաստանում: Բայց Հայաստանը ուրարտագիտության համաշխարհային կենտրոն է դառնում միայն մեր ժամանակներում՝ Հայաստանում սովետական կարգեր հաստատվելուց հետո: Այժմ Սովետական Հայաստանը ոչ միայն այդպիսի կենտրոն է, այլև նյութական հիմք է տալիս մյուս բոլոր տեղերում կատարվող ուրարտագիտական ուսումնասիրություններին, որովհետև ուրարտական նյութական կուլտուրայի մնացորդները գրեթե բացառապես սփռված են միայն Հայաստանում:

¹ Տե՛ս «Հանդէս ամսօրեայ», 1899, էջ 281, «Материалы по археологии Кавказа», вып. V, Լեո, Հայոց պատմություն, I, Թիֆլիս, 1917, էջ 16, Բ. Բ. Пиотровский, История и культура Урарту, Ереван, 1944, էջ 76—77 և ուրիշ տեղերում:

Ուրարտական, հնագույն հայկական կուլտուրայի մեծագույն կենտրոններից մեկը Երևանի հանգույցն է, որտեղ ուրարտական շրջանում գոյություն են ունեցել երկու բերդաքաղաքներ (էրեբունի—Երևան և Թեյշեբախինի), ժայռափոր ջրանցքներ ու ոռոգչական այլ կառույցներ, առանձին մանր բնակավայրեր:

էրեբունի—Երևանը հնագիտական ուսումնասիրության առարկա է դարձել 1894 թվականից, երբ հատուկ հանձնարարությամբ այստեղ է գալիս Մոսկվայի արքայական հնագիտական ընկերության անդամ Ա. Իվանովսկին և նախնական ուսումնասիրության ենթարկում այն: Հետագայում, սակայն, ուսումնասիրություններն ընդհատվեցին, եթե նկատի չունենանք պատահական շրջագայություններն ու շինարարական աշխատանքները, որոնց ժամանակ նույնպես նշմարվում էին որոշ հույժություններ:

էրեբունի—Երևանի տեղագրավայր Արին-բերդում պարբերական պեղումները սկսվել են 1950 թվականից: 1950—1951 թթ. այստեղ պեղումներ էր կատարում ՀՍՍՀ ԳԱ Կարմիր-բլուրի արշավախմբի (ղեկավար Բ. Բ. Պիտտովսկի) ջոկատը, իսկ դրանից հետո արին-բերդյան առանձին արշավախումբը, որին իբրև առանձին ջոկատ միացել է Մոսկվայի Պուշկինի անվան կերպարվեստի թանգարանի և ՀՍՍՀ պետշինի հուշարձանների պահպանության բաժնի ջոկատը¹: Այդ նոր արշավախումբը, որը պարբերաբար գործում է և այժմ, գլխավորում է ճարտարապետ Կ. Լ. Հովհաննիսյանը:

Հնագիտական պարբերական պեղումները կատարվել են միայն հնագույն քաղաքի բուն միջնաբերդում՝ Արին-բերդ բլրի գագաթին, միջնաբերդի ամենակարևոր հատվածում: 1950—1959 թվականների ընթացքում պեղման հետևանքով մոտավորապես ճշտված է միջնաբերդի արտաքին սովերազիծը, պաշտպանական պարսպի ուղղությունը ու դրա առանձին հատվածների դիրքը, պալատի, գլխավոր տաճարի, ընդարձակ բակի և մյուս օբյեկտների բնույթն ու մեծությունը, հայտնաբերված են սեպագիր արձանագրություններ, նյութական կուլտուրայի բազմաթիվ ու բազմապիսի մնացորդներ, ուրարտական արվեստի հազվագյուտ նմուշներ և այլն²: Ցավով պիտի ասել, որ Արին-բերդի 1960—1966 թվականների պեղումների մասին հրապարակի վրա որևէ աշխատություն կամ նյութերի ժողովածու չկա, դրանք մեզ աղոտ կերպով հայտնի են միայն թերթային

¹ Կ. Լ. Оганесян, Архитектура Эребуни..., էջ 14:

² Նույն տեղը, էջ 9—11, 16—17, 58—74 և այլն:

շուրջը սովորաբար դտնվում էր քաղաք կամ մեծ բնակավայր, իսկ բուն բերդը փաստորեն ներկայացնում էր միջնաբերդ¹:

էրեբունի—Նրեանը նույնպես ուրարտական ժամանակաշրջանի ամենախոշոր բերդաքաղաքներից էր: Նա բաղկացած էր երկու մասից՝ միջնաբերդից և նրա շուրջը տարածվող, բավական փռված բուն քաղաքից: Միջնաբերդը տեղադրված էր այժմյան Արին-բերդ բլրի գագաթին, շրջակայքից մոտ 65 մետր բարձրության վրա: Այլ կերպ ասած, էրեբունին ուներ տիպիկ ուրարտական բերդաքաղաքների կառուցվածքը, որի մասին իր ժամանակին նշել են Ի. Մեշչանինովը, Խ. Սամվելյանը և ուրիշներ²: Մյուս խոշոր բերդաքաղաքների նման էրեբունի—Նրեանը ևս եղել է վարչական խոշոր կենտրոն, տնտեսական կարևոր նշանակություն ունեցող քաղաք, որտեղ կենտրոնացնում էին երկրի բնակիչներից վերցրած բնահարկերը, ռազմական ավարը և որոշ վերամշակումից հետո դրանց մի ղգալի մասը առաքում էին պետության կենտրոնական շրջանները: Էրեբունին բազմամարդ կայազորի տեղադրավայր էր, ուրարտական կառավարիչի աթոռանիստ, երկրային վարչական սպարապետի մըշտական կենտրոն:

Ռազմական, վարչական և տնտեսական առումով հիմնական հանգույցը նրա միջնաբերդն էր, որը իշխող դիրք ուներ շրջակայքի նկատմամբ: Միջնաբերդը ճարտարապետական ինքնուրույն կոմպլեքս էր՝ իր իշխանական պալատով, տաճարով, պահեստներով, ընդարձակ բակով, զորանոցներով, հաստապատ պաշտպանական պարսպով, որի զլխավոր դարպասը բացվում էր դեպի հարավ-արևմուտք, դեպի այն կողմը, որտեղից համեմատաբար դյուրին էր բարձրանալ միջնաբերդ³: Հենց դարպասի մոտ էլ, պարսպի արտաքին պատի վրա փորագրված է Արգիշտի I-ի մեր կողմից արդեն նշված սեպագիր արձանագրությունը էրեբունի քաղաքի հիմնադրման մասին⁴:

Միջնաբերդը շրջապատող հզոր պարսպի հիմքը և ցոկոլային մասը (մինչև 2—3 մետր բարձրությամբ) շարված է բազալտից, իսկ բուն պատը՝ յլթծած աղյուսից: Միջնաբերդի արտաքին սովերազծին համապատասխան՝ նրա պարիսպն էլ ուներ եռանկյունուձև, որը զլխավոր դարպասի մոտ ուներ կողահենարաններ (КОНТРОРСЫ): Հեռվից էրեբունիի միջնաբերդի պարիսպը մեծ տպավո-

րություն է թողել դիտողի վրա, որովհետև շրջակայքի նկատմամբ ուներ բարձր ու վեհ դիրք: Պարսպի պատի մեղ հասած մնացորդների առկա բարձրությունը հասնում է 2,5 մետրի: Ըստ երևույթին պարսպի պատի բարձրությունը հասել է 15—20 մետրի: Շինարարները ձգտել են ինչքան հնարավոր է անառիկ դարձնել նշանավոր քաղաքի միջնաբերդը՝ «ի սարսափ թշնամական երկրների»—ինչպես ասված է դրա հիմնադրման մասին Արգիշտի I-ի թողած նշանավոր արձանագրության մեջ:

էրեբունիի միջնաբերդի հիմնական մասը կազմում էր պալատի կոմպլեքսը, որի կառուցվածքները դասավորված են ընդարձակ հրապարակի շուրջը: Ինչպես Ասորեստանի և Ուրարտուի մյուս աթոռանիստ քաղաքների, այնպես էլ էրեբունիի միջնաբերդի պալատի կոմպլեքսը, որի հետ կապված են նաև պաշտամունքային կառուցվածքներ, սեպագիր արձանագրություններում նշանակվել է

«E—GAL» (Ե—ԳԱԼ) գաղափարագրով: Քաղաքի զլխավոր դարպասի մոտ թողած արձանագրության մեջ Արգիշտի I-ը դրա կառուցման մասին հաղորդում է հետևյալը. «Խալդյան մեծությամբ Ար-

գիշտին, Մենուայի որդին, այս վեհ E—GAL-ը կառուցեց»⁵: Դրանով միանգամայն պարզվեց և ընդունելի դարձավ այն ենթադրու-

թյունը, որ E—GAL են կոչվել թագավորական կամ փոխարքայական պալատ ունեցող բերդերը: Էրեբունին մի մեծ երկրամասի կառավարիչի աթոռանիստ կենտրոնն էր: Ենթադրվում է, որ նրա բերդը աթոռանիստ է եղել նաև Արգիշտի I-ի համար, երբ նա արշավանքներ էր կատարում Հայկական լեռնաշխարհի հյուսիս-արևելյան կողմերում⁶:

էրեբունիի միջնաբերդը իր հարմարություններով ու ձոխությամբ ոչնչով չէր զիջում այն ժամանակվա Առաջավոր Ասիայի մեծ քաղաքների միջնաբերդերին: Նրա միջնաբերդում կարևոր տեղը գրավում էր պալատի կոմպլեքսը, որը բավական լավ է պահպանվել: Այդ կոմպլեքսի մեջ մտնում էին 17×19 մ մեծությամբ սյունազարդ՝ այսպես կոչված պերիստիլ պալատն իր շրջակայքի ընդարձակ դահլիճներով ու սենյակներով, և Susi (Սուսի) կոչված տաճարը: Պատերը պահպանվել են մինչև 3—4 մետր բարձրությամբ, հնարավոր է վերականգնել նրա հանդիսասրահների, բակերի,

¹ Г. А. Меликишвили, Наирн—Урарту, էջ 337:

² Տե՛ս Խ. Սամվելյան, Հին Հայաստանի կուլտուրան, հ. II, էջ 38:

³ К. П. Оганесян, Архитектура Эребуни..., էջ 16—17:

⁴ Նույն տեղը, էջ 17:

⁵ К. П. Оганесян, Архитектура Эребуни..., էջ 17:

² Նույն տեղը:

³ Նույն տեղը, էջ 27:

⁴ Նույն տեղը:

պաշտամունքային ու տնտեսական նպատակով կառուցված շինությունների և բնակելի տների հատակագիծը բավական ճշտությամբ¹ էրեբունիի պալատը ճարտարապետական առումով համարում են ինքնուրույն մի կոմպլեքս, որը զբաղեցնում էր միջնաբերդի մի մասը:

Պեղումների շնորհիվ պարզվել է, որ միջնաբերդի տարբեր մասերը հատկացված են եղել տարբեր նպատակների համար: Նրա՝ դեպի Մասիս ուղղված կողմը ամենաշքեղ մասն է եղել, որտեղ տեղադրված էին աշխարհիկ և պաշտամունքային ամենամեծ կառույցները: Հենց այդ մասում են հայտնաբերվել Արին-բերդի մեզ հայտնի 8 արձանագրություններից 6-ը²: Միջնաբերդի հյուսիս-արևելյան կողմը հավանաբար տրամադրված էր տնտեսական նպատակների համար: Այստեղ կան մի մեծ կառույցի մնացորդներ: Ենթադրվում է, որ այդ մեծ կառույցը եղել է հացահատիկի պահեստ³, որը նույնացնում են ուրարտական սեպագիր արձանագրություններում հիշատակվող «agi» կոչված կառույցների հետ⁴: Տնտեսական նպատակների համար է ծառայել նաև միջնաբերդի հարավային մասը, որտեղ 1959 թվականին հայտնաբերվել է մի սենյակ վեց մեծ կահավանաբար բնակելի թաղն էր⁵: էրեբունիում հայտնաբերված բոլոր շենքերը միահարկանի են և ըստ նշանակության կաղմել են առանձին կոմպլեքսներ: Միջնաբերդի ամբողջ կառուցվածքը հարմարեցված է պաշտպանական նպատակներին և մեծ վարպետությամբ հաշվի է առնված տեղանքի ուղիղ ընդհանրում: Այստեղ վարպետորեն «զուգակցվում են պալատի հզոր և զանգվածային կողահնարանները (контрфорсы) գլխավոր տաճարի պորտիկի փայտյա թեթև և շքեղ սյունաշարքի հետ»⁶: Պորտիկի պատերը ներկված են եղել մուգ կապույտ գույնի, նա ունեցել է 12 թեթև (փայտյա) սյուներ, որոնք դասավորված են եղել երկու շարքով: Վաղ հայկական շրջանում (Աքեմենյանների տիրապետության օրոք) էրեբունիի պալատական հրապարակը ամբողջովին ծածկվում է նոր կառուցված շենքերով⁷: Ճարտարապետ-պատմաբանները նշում են, որ էրեբունիում

¹ К. Л. Оганесян, Архитектура Эребуни..., էջ 18:

² Նույն տեղը:

³ Նույն տեղը:

⁴ S⁶ «Вестник древней истории», 1951, № 4, էջ 25:

⁵ К. Л. Оганесян, Архитектура Эребуни..., էջ 18:

⁶ Նույն տեղը, էջ 18—22:

⁷ Նույն տեղը, էջ 22:

⁸ Նույն տեղը, էջ 23:

միում քաղաքացիական-պալատական կառույցները միահյուսված են պաշտամունքային շինությունների հետ: Միջնաբերդում, նրա նախադասին մասում ճարտարապետական բարդ ու զեղեցիկ կոմպլեքս էր ներկայացնում խալդ աստծուն նվիրված տաճարը, որի նախնական վիճակը արեմենյան ժամանակաշրջանի կառուցումների ու վերակառուցումների պատճառով բավական դժվարությամբ է վերականգնվել¹: Պարզվել է, որ տաճարական այս կոմպլեքսը ուրարտական ժամանակաշրջանում բաղկացած էր մի մեծ հանդիսարահից (գահլիճից), դրան հարակից օժանդակ շինությունից և մի այլ շինությունից, որի միջոցով կապ էին պահպանում կոմպլեքսի աշտարակի կամ կտուրի հետ: Կառույցի պատերը տեղ-տեղ պահպանվել են ավելի քան երեք մետր բարձրությամբ: Ճարտարապետ Կ. Լ. Հովհաննիսյանին հաջողվել է վերականգնել այդ հոյակապ տաճարի նախնական արտաքին և ներքին տեսքը²: Նրա քառանկյունի մեծ գահլիճը ունեցել է 8×37 մ չափսեր, պատերը շարված չլիթած աղյուսով: Հատակի տակ հայտնաբերվել են ջրի խողովակներ: Դահլիճն ունեցել է ձոխ կահավորում. պատերը զարդարված են եղել բազմազուն որմնանկարներով, որոնց մեջ ամենուրեք հանդիպում են աստվածների պատկերներ³:

Բ. Բ. Պիոտրովսկին Կարմիր-բլուրից հայտնաբերած նյութական կուլտուրայի մնացորդների հիման վրա հանգել է այն եզրակացություն, որ VIII դարում (մ. թ. ա.) էրեբունին իր առաջնությունը զիջում է Թեյշեբախինին և նրա թանկարժեք իրերի զգալի մասը տեղափոխվում է նոր կառուցված այդ բերդը: Այդ իրերի մեջ են նաև իրենց վրա սեպագիր ունեցող այն վահանները, որոնք մի ժամանակ պատկանում էին էրեբունի քաղաքին և նվիրված էին խալդ աստծուն⁴:

Ուրարտական ճարտարապետությունը, նկարագրված տիպի տաճարներից բացի, ստեղծել էր նաև այլ կառուցվածքի տաճարներ ու տարբեր կարգի պաշտամունքային շինվածքներ՝ «[▲]Е—Տուն» (աստծո)—տաճար, [▲]Е—Bar—տաճար, iarani—մատուռ, [▲]▲sistilu—աստվածների դարպաս և Susi, որը ճարտարապետական առումով այժմ հայտնի է⁵:

¹ К. Л. Оганесян, Архитектура Эребуни..., էջ 51—52:

² Նույն տեղը, էջ 52:

³ Նույն տեղը, էջ 53:

⁴ S⁶ս նույն տեղը, էջ 54:

⁵ Նույն տեղը, էջ 54—55, Ակնարկ հաշ ճարտարապետության պատմության, էջ 39:

էրբերունիի մյուս հայտնի տաճարը Susi-ն էր, որն այդ տիպի տաճարների ձևին համապատասխան ուներ քառանկյունի հատակագիծ՝ ներսում ունենալով 5,05×8,08 մ և արտաքին կողմում՝ 10×13,45 մ մեծություն: Չափսերով փոքր այս տաճարը հավանաբար սպասարկում էր միայն պալատում ապրողներին: Ըստ մուտքի մոտ եղած սիմետրիկ դասավորությամբ արձանագրությունների Susi-ն կառուցել է Արգիշտի I-ը և նվիրել Իուրշա աստծուն (որն ուներ խեթական ծագում): Տաճարի պատերի արտաքին կողմի մի մասը և ներսի կողմն ամբողջությամբ ձեփված էին ու ծածկված որմնանկարներով¹:

Տաճարի պատերը շատ են ավերված, բայց տեղ-տեղ դրանք պահպանված են մինչև 2,6 մ բարձրությամբ, իսկ հիմքի մնացորդների շնորհիվ ընդհանրապես հնարավոր է դարձել վերականգնել նրա հատակագիծը²: Տաճարը հիմնականում կառուցված է կոպիտ մշակված տուֆով, պատերը ներսից և դրսից ձեփված կավով, բացառությամբ դրսի կողմից հիմքի վրա ընկած երկու շարքերի, անկյունների և սեպագիր արձանագրությունների տեղերի, որոնք շարված են սրբատաշ ու կիսասրբատաշ քարերով՝ դարձյալ զլխավորապես տուֆով: Պատերը ներսից ներկված են մուգ-կապույտ գույնով, որոնց վրա եղել են հրաշալի որմնանկարներ:

Միջնաբերդի մյուս կառույցների հետքերն ավելի վատ են պահպանվել և առայժմ քիչ են ուսումնասիրված: Սակայն հայտնի է, որ միջնաբերդը կառուցվել է ոչ միանգամից: Այստեղ կառուցողական հսկայական աշխատանքներ են կատարել ոչ միայն քաղաքի հիմնադիր Արգիշտի I-ի ժամանակ, այլ նաև հետագայում՝ հատկապես Սարգուրի II-ի օրոք, չհաշված վաղ հայկական ժամանակաշրջանի կառուցումները:

Ինչ վերաբերում է միջնաբերդի շուրջը փոված բուն քաղաքին, որտեղ ապրում էր բնակչության և զորքի մեծագույն մասը, ապա առայժմ այն չի պեղվել և ճարտարապետական առումով շատ աղտոտ է հայտնի:

Ուրարտական ճարտարապետությունը շփման շատ կետեր ուներ Մերձավոր Արևելքի հնագույն ժողովուրդների ճարտարապետության հետ, բայց նա ինքնատիպ էր և իր բարերար ազդեցությունն է թողել հայկական ճարտարապետության վրա: Էրբերունիի և ընդհանրապես ուրարտական ժամանակաշրջանի և հետագայի

քաղաքների, բերդերի ու այլ կարգի բնակավայրերի համար որպես շինանյութ օգտագործվում էին՝ քարը (տուֆ և բաղալտ), կավը, տարբեր տրամաչափի ու մեծության փայտանյութեր, եղեգնը, դարմանը և այլն: Էրբերունիում այդ բոլոր շինանյութերը տեղում առկա էին, բացի փայտից, որը բերվում էր այլ շրջաններից: Քարը սովորաբար օգտագործվել է շենքերի հիմքերի և ցոկոլային մասերի, իսկ երբեմն մշակված վիճակում նաև քիվերի, պատերի անկյունային մասերի համար: Կավը դարմանի հետ միասին օգտագործվում էր իբրև շաղախ, ինչպես նաև պատրաստում էին աղյուս, որից շարված էին միջնաբերդի կառույցների մեծ մասի պատերը: Մեծ կիրառություն ուներ նաև փայտը՝ ծածկի, գոտիների, աստիճանների, միջնորումների, սյուների, հատակի, դռների և այլ նպատակների համար: Էրբերունիում հայտնաբերված են իրենց վրա 1,7 մ հաստությամբ և մոտ 2,5 մ բարձրությամբ պատը պահող 8 զերաններ, որոնք մինչև այժմ պահպանել են և՛ իրենց նախկին արտաքին տեսքը, և՛ ամրությունը: Դրանք մոտ 2800 տարեկան են և այժմ էլ պիտանի կարող են լինել որպես շինանյութ³: Շենքերի կտուրները հարթ են եղել, հողածածկ, լույսի համար դրանք առատաղի վրա ունեին երթիկներ: Տների և մյուս շինությունների պատերի ներսի կողմը ձեփել են կավով և ներկել զլխավորապես կապույտ գույնի:

Առանձնահատուկ հետաքրքրություն է ներկայացնում էրբերունի—Երևանի ջրմուղը, որն ըստ երևույթին հիմնականում ստեղծվել է քաղաքի հիմնադրման ժամանակ՝ VIII դարի (մ. թ. ա.) առաջին քառորդում և ունի մոտ 2750 տարվա պատմություն: Թեպետև առայժմ հնարավոր չէ եղած նյութերի հիման վրա վերջնական եզրակացության հանգել այդ ջրմուղի ցանցի, ուղղության և ընդգրկած տարածության մասին, բայց ենթադրվում է, որ դրա միջոցով միջնաբերդը (գուցե և ամբողջ քաղաքը) խմելու ջուր է ստացել Գեղամա լեռների համակարգին պատկանող՝ վաղեմի քաղաքի հյուսիսային կողմի սարերից: Ջրմուղի հետքերը հայտնաբերվել են միջնաբերդի հարավ-արևմտյան կողմում, խալդ աստծուն նվիրված տաճարի կոմպլեքսի շրջանում: Այստեղ հայտնաբերված են միջին հաշվով մեկ մետր երկարության և 11 սմ տրամաչափի անցք ունեցող տուֆի խողովակներ, որոնք միացած են եղել իրար հետ և վերևի կողմում մաքրելու ու վերանորոգելու համար ունեն անցքեր²: 1936

¹ К. Л. Оганесян, Архитектура Эребуни..., էջ 34:
² Նույն տեղը, էջ 12, 33—36:

³ Մանրամասն տե՛ս К. Л. Оганесян, Архитектура Эребуни..., էջ 103—110: Հմմտ. «Ակնարկ հայ ճարտարապետության պատմության», էջ 45—46:

² К. Л. Оганесян, Архитектура Эребуни..., էջ 18—19:

Թվականին նույն տեսակի խողովակներ են հայտնաբերված նաև այժմյան Երևանի կենտրոնական մասում՝ Լենինի հրապարակում, որոնք պահվում են Երևանի քաղաքային պատմական թանգարանում¹: 1964 թ. գարնանը նույնպիսի խողովակներ հայտնաբերվեցին Շահումյան փողոցի վրա, Շահումյան և Աբովյան փողոցների հատման շրջանում: Այստեղ եղած հանգույցից շուրջ խողովակների միջոցով ջուրը ուղղվել է դեպի քաղաքային դրոսայգու կողմը: Հնագույն ջրմուղի առանձին մնացորդներ են հայտնաբերված նաև այժմյան Արարատ գինու կոմբինատի և տրամվայի պարկի շրջանում, Սվերդլովի փողոցի ծայրամասում՝ Կոնդի տակ² և այլ տեղերում: Սրանք բոլորը ստեղծվել են հավանաբար դեռևս ուրարտական և գրան անմիջապես հաջորդած հայկական վաղագույն ժամանակներում: Հնարավոր է, որ այժմյան քաղաքի կենտրոնական թաղամասերում հայտնաբերված ջրմուղի ցանցը (կամ ցանցերը) կապ չի ունեցել էրեբունիի ջրմուղի հետ: Բայց դրա գոյությունը մեր կարծիքով ենթադրել է տալիս, որ էրեբունիի անշքաբախի և նրան արևելքից կցված այժմյան Երևանի կենտրոնական մասը: Հենց այս վերջինն էլ աստիճանաբար դառնում է շեն ու մարդաշատ մի բնակավայր: Հավանաբար հենց այդ շրջանին են վերաբերում նշված ջրմուղի առանձին հատվածները: Այլ կերպ ասած, էրեբունիին անմիջապես հաջորդել է նրանից սերած Երևանը, որը ժառանգել է նրա և՛ անունը, և՛ գրաված տերիտորիան:

Ենթադրվում է, որ էրեբունին ունեցել է իր խորհրդանիշը և այն ստեղծվել է քաղաքը հիմնադրելու ժամանակ՝ 782 թվականին (մ. թ. ա.): Հնագետներն այդ եզրակացությունն են հանգել Արգիշտի առաջինի մի հիշատակության և հայտնաբերված նյութական կուլտուրայի որոշ մնացորդների հիման վրա: Այսպես, Կարմիրբլուրի պեղումների ժամանակ արշավախմբի ղեկավար Բ. Բ. Պիոտրովսկին հայտնաբերել է մի սկավառակ, որի վրա էրեբունիի հիմնադիր Արգիշտի I-ը սեպագրով հիշատակել է, որ քաղաքը կառուցելու ժամանակ պատրաստվել է և փայտյա ինչ-որ առարկա: Հետանաբերվեցին վնասված փայտյա արձանիկներ, որոնց արտաքին նշանների հիման վրա հնագետները պատկերացրել են դինվորի ձևով

¹ К. Л. Оганесян, Архитектура Эребуни..., էջ 18—19: Տե՛ս նաև «Երեբունիի Երևան» (լրագիր), 1964, № 109 (Ա. Բարսյան, Հին Երևանի ջրամատակարարման մասին):
² Տե՛ս «Երեբունիի Երևան», 1964, № 109:

և ենթադրել, որ հնագույն քաղաքի խորհրդանիշը եղել է բրոնզե պատվանդանի վրա կանգնեցված այդ արձանիկներից մեկը: Հաշվի առնելով նաև այն, որ էրեբունի—Երևանը եղել է ամրոց, մեծ կայազորի տեղադրավայր, մասնագետները շատ հավանական են համարել, որ նրա խորհրդանիշն էլ պետք է լիներ դինվորի արձան: Այդ հիման վրա պատրաստվել և 1966 թվականից Հայաստանի պետական պատմական թանգարանում ցուցադրվում է փայտյա մի արձանիկ, որը պատկերում է նիզակով, նետ ու աղեղով և սրով դինված ուրարտական մարտիկ, հնագույն բերդաքաղաքի խորհրդանիշը¹:

Այժմ հարց է առաջանում, թե ովքե՞ր էին բնակվում էրեբունիում, ինչքա՞ն էր նրա բնակիչների թիվը և ինչո՞վ էին զբաղվում նրանք: Ըստ երևույթին բուն քաղաքի բնակչության հիմնական դանդվածները կաղմում էին բնիկները՝ Ազա երկրի բնակիչները:

Սակայն էրեբունիի բնակչության էթնիկական կազմը պարզաբանելու համար մեր ձեռքի տակ նյութեր շատ քիչ կան: Այդ հարցի հետ անմիջապես առնչվող արձանագրությունը Խոռխոռյան տարեգրության այն տողերն են, որի մեջ Արգիշտի I-ը հաղորդում է, թե ինքը 6600 ռազմիկներ է ուղարկել էրեբունի²: Այդ ռազմիկները պատկանում էին այն 8698 տղամարդ գերիների թվին, որ նա նախորդ տարում (783 թ. մ. թ. ա.) վերցրել էր «Խատի և Մուպանի» երկրներից: Գ. Ա. Մելիքիշվիլու կարծիքով, գրանք էրեբունի էին ուղարկված առանց ընտանիքների և այստեղ նրանց միջոցով կառուցել էին տալիս նոր քաղաքը³: Կասկածից վեր է, որ Խատի երկրից վերցված գերիները խեթեր էին: Այլևի անորոշ է Մուպանիից վերցված գերիների էթնիկական պատկանելիությունը: Հայտնի է, որ այդ անունը կապված է Հայկական լեռնաշխարհի հարավ-արևմուտյան մասում ուրարտացիներից առաջ իրենց քաղաքական իշխանությունը հաստատած սուբարիների (խորիներ, խուրի-միտանիներ) անվան հետ և հետագայում՝ անտիկ հեղինակների մոտ կոչ-

¹ Տե՛ս «Երեբունիի Երևան» (լրագիր), 1966, № 12 (15-ը հունվարի): Ուրարտագետ Մ. Իսրայելյանը շփոթելով էրեբունիի խորհրդանիշի գոյությունը, ենթադրում է սակայն, որ նա պետք է լինի ոչ թե դինվորի ձևով, այլ ժամանակի մտածելակերպին համապատասխան՝ պետք է ունենար զիցաբանական բովանդակություն: Նա ուղղակի գրում է. «Որևէ խորհրդանիշ Հին Արևելքում չէր կարող զիցաբանական իմաստ շարտահայտել» («Հայրենիքի ձայն», 1966, № 5, 30 հունվար):

² Արձանագրության ուղեգրի տեքստը տե՛ս Գ. Ա. Меликишвили, Урартские клинообразные надписи, էջ 237, 250:

³ Նույն տեղը, էջ 246, 259:

վեց Սոֆենա, իսկ հայկական աղբյուրներում՝ Մոփք, որը հին Հաստանի վարչա-տերիտորիալ միավորներից մեկն էր՝ Մոփաց բղեղխությունը: Նույն այդ երկրի հետ է նույնացվում Արմենիա-Շուպրիա երկիրը, հայ էթնոսի օրրաններից մեկը: Ուրեմն բացառված չէ, որ խեթների հետ միասին էրեբունի ուղարկված «ծուպանացիները» մեր անմիջական նախնիներից էին՝ նախահայկական ժամանակաշրջանի հայկական ցեղերին պատկանողներ, որոնց էթնիկական պատկանելիությունը սակայն մասնագետների մոտ չի նշվում, իսկ ուրարտագետ Ն. Հարությունյանը երկրի անունով ուղղակի կոչում է «ծուպանացիները»¹, առանց ասելու նրանց ով լինելը: Խեթներից և «ծուպանացիները»-ից բացի, Արարատյան դաշտի հյուսիս-արևելյան կողմում եղած Աղա երկրում ու նրա բերդաբազաններում՝ այդ թվում և էրեբունիում բնակվում էին նաև ուրարտացիներ (բիսինացիներ), ինչպես և փոքր թվով բաբելացիներ²: Ուրարտական պետության անկումից հետո Արարատյան դաշտում և հարակից շրջաններում դեռ մոտ երկու դար շարունակում են գոյություն ունենալ ուրարտացիների մնացորդները՝ ալարոզները: V դ. (մ. թ. ա.) առաջին կեսին վերաբերող մի վկայություն մեջ Հերոդոտը հաղորդում է, որ աքեմենյան Պարսկաստանի 18-րդ սատրապությունը բաղկացած է մատինների, ալարոզների և սասպյանների երկրներից: Դրանցից ալարոզները, ինչպես պարզված է, ապրում էին Հայկական լեռնաշխարհի կենտրոնական շրջաններում՝ այդ թվում և Արարատյան դաշտում³: Նույն դարի վերջին Քսենոֆոնն ալարոզների անունը չի տալիս, նրանք այդ ժամանակ արդեն ձուլված էին վաղուց կազմավորված հայ ժողովրդի մեջ:

Այսպիսով, հնագույն էրեբունիի եկվոր բնակիչները բաղկացած էին խեթներից, «ծուպանացիներից», ուրարտացիներից (որոնք հետագայում կոչվեցին ալարոզներ), բաբելացիներից:

Ուրարտական պետության անկման շրջանում Արևելա-եվրոպական հարթավայրի հարավային շրջաններից Կուրի և Արաքսի ավազաններն են մուտք գործում սկյութները, որոնք ավերիչ արշավանքներ կատարելուց հետո բնակվում են տարբեր շրջաններում,

¹ Н. В. Арутюнян, Новые урартские надписи Кармир-блур, Ереван, 1966, էջ 95:

² Г. А. Меликишвили, Урартские клинообразные надписи, էջ 281, Н. В. Арутюнян, Новые урартские надписи Кармир-блур, էջ 95—96:

³ Տե՛ս Հակոբ Մանանդյան, Քննական տեսություն հայ ժողովրդի պատմության, հ. Ա, Երևան, 1945, էջ 56—60:

հատկապես այժմյան Կիրովաբադի շրջանում, որը հնում նրանց անունով հայ մատենագրության մեջ կոչվել է Սակաշեն կամ Շակաշեն գավառ: Ամենայն հավանականությամբ նրանցից որոշ թվով մարդիկ հաստատվեցին նաև էրեբունի—Երևանում: Սկյութներից հետո, աքեմենյան տիրապետության շրջանում հավանաբար էրեբունի—Երևանում հաստատվել են բավական թվով պարսիկներ:

Մոտավորապես դրանք էին տարբեր ժամանակներում և տարբեր առիթներով էրեբունիում հաստատված եկվոր բնակիչները, որոնք, մեր կարծիքով, կազմում էին նրա բնակչության միայն մի մասը: Նրա բնակչության մյուս մասը հավանաբար կազմում էին բնիկները, որոնք քաղաքի տնտեսական կյանքում խաղում էին արտակարգ դեր: Նրանք այժմյան Երևանի գրաված տեղում հաստատվել էին հնագույն ժամանակներում: էրեբունին հիմնադրելուց հավանաբար դրանց մի մասը բնակություն հաստատեց նրա միջնաբերդի շուրջը: էրեբունին գրավիչ շատ կողմեր ուներ: Նա ուներ ամուր ու հուսալի բերդ և ոռոգման ցանց: Տեղացիներն այստեղ ապահով կարող էին լինել արտաքին հարձակումներից և օգտվում էին ուրարտացիների կառուցած ոռոգման ցանցից:

էրեբունի քաղաքի բնակչության թվի վերաբերյալ մեղ չեն հասել ոչ ուղղակի և ոչ էլ անուղղակի վկայություններ: Բնակչության թվի մասին մեղ մոտավոր գաղափար կարող էր տալ քաղաքի գրաված տարածությունը, որը, սակայն, առայժմ ճշտված չէ: Այնուամենայնիվ, 6600 գերինների բնակեցումը էրեբունիում որոշ հիմք կարող է տալ նրա բնակչության թվի մասին: Կարելի է առանց սխալվելու պնդել, որ էրեբունիում ուրարտացիների թիվը, չհաշված նրանց ընտանիքի անդամներին, պակաս չպետք է լիներ գերված ու ստրկացված 6600 խեթներից ու «ծուպանացիներից»: Պետության հյուսիսային սահմանադիսին գտնվող և թշնամական երկրներին սարսափ ազդող էրեբունիի կայազորը, վարչական ապարատը և մյուս կարևոր բնագավառների զինվորականությունն ու ծառայողները պետք է համարված լինեին հիմնականում ուրարտացիներից: Այնուհետև, մենք հավանական համարեցինք, որ քաղաքում մեծ թիվ էին կազմում տեղացիները, ինչպես նաև կային բաբելացիներ և այլք: Այդ բոլորը հաշվի առնելով կարելի է ենթադրել, որ էրեբունին իր ծաղկման շրջանում (VIII դ. մ. թ. ա.) ունեցել է մի քանի տասնյակ հազար բնակիչ, լինելով այն ժամանակվա Մերձավոր Արևելքի հայտնի մարդաշատ քաղաքներից մեկը:

Սոցիալական տեսակետից Մերձավոր Արևելքի հնագույն քաղաքների բնակչության նման բազմատարր է եղել և էրեբունիի

բնակչությունը: Տեղացիների հիմնական մասը, որը բնակվում էր քաղաքի շրջակայքում, կազմում էր հողագործների գյուղական աղատ համայնք¹, որի իրավասության տակ գտնվող հնից մշակովի հողային տարածությունները էրեբունիի հիմնադրման ժամանակ մնացին անձեռնմխելի, որովհետև վերջինս, ինչպես ասված է արձանագրությունների մեջ, կառուցվել է աղատ ու միանգամայն ամայի հողում²: Բնակչության մյուս խոշոր խումբը կազմում էին ռազմագերի ստրուկները, որոնց մեծ մասը Խեթթերի երկրից և Մուպանիից բերված 6600 գերիներն էին: Ստրուկների աշխատանքն օգտագործվում էր քաղաքը կառուցելու, ոռոգման ցանց ստեղծելու և այլ նպատակներով: Հավանական է համարվում, որ դրանցից շատերը զինվորական ծառայություն էին կատարում քաղաքի ուրարտական կայազորում և ընտանիքներ չունեին³: Քաղաքի բնակչության ամենաարտոնյալ խավը կազմում էին քաղաքական իշխանությունն ունեցող ուրարտացիները, որոնց ձեռքին էր գտնվում ռազմական ու վարչական գործը: Քաղաքի և նրա շուրջն ընկած երկրի զլուխ կանգնած էր ուրարտական կառավարիչը, նստավայր ունենալով էրեբունիին: Կառավարիչն իր ձեռքում կենտրոնացնում էր երկրի (մարզի) ռազմական և վարչա-քաղաքացիական իշխանությունը:

Արգավանդ Արարատյան դաշտը չէր կարող չգրավել ուրարտացիների ուշադրությունը: Նրանք այդ լավ էին գիտակցում և ոտք դնելով Արարատյան դաշտ սկսեցին այստեղ ստեղծել արհեստական ոռոգման ցանց՝ նրա գյուղատնտեսական հնարավորությունները օգտագործելու համար: Նրանք իրենց զարգացման մակարդակին համապատասխան և միջոցներից ելնելով տնտեսապես յուրացնում էին իրենց նվաճած երկրները, որոնց թվում և Հայկական լեռնաշխարհի հյուսիս-արևելյան մասերը՝ Արարատյան դաշտն իր շրջակայքի սարահարթերով ու լեռնային շրջաններով հանդերձ: Ուրարտացիների պետության վերացումից հետո էլ Արարատյան դաշտը մնաց իբրև լավ մշակված, արգավանդ ու ամենաբույս մարզերից մեկը: Նրա մասին մեծ հիացմունքով է խոսում Ստրաբոնը (I դ. մ. թ. ա.—I դ. մ. թ.), Ղազար Փարպեցին և ուրիշ հեղինակներ⁴:

¹ Г. А. Меликишвили, Наирн—Урарту, էջ 350:

² Նույն տեղը:

³ Նույն տեղը, էջ 359:

⁴ Страбон, География в семнадцати книгах, Москва, 1897, էջ 518: Ղազար Փարպեցի, Պատմութիւն Հայոց և թուրք առ Վահան Մամիկոնեան, էջ 9—10, Հմմտ. Н. В. Арутюнян, Земледелие и скотоводство Урарту, Ереван, 1964, էջ 119:

Կիսանապատային բնակլիմայական պայմաններ ունեցող Արարատյան դաշտում, որտեղ հիմնադրվել էին ուրարտական Մենուայիսիլի, էրեբունի, Արգիշտիսիսիլի և Թեյշերաիսի բերդաքաղաքները, առանց արհեստական ոռոգման առուների ու ամբարտակների միանգամայն անհնար է երկրագործությունը, այդգործությունը ու բանջարաբուծությունը զբաղվելը, մանավանդ, որ ուրարտացիները տեղացիների հետ անախորժ ընդհարումներից խուսափելու համար իրենց քաղաքները հիմնում էին ոչ թե մշակված ու արդեն համար իրենց քաղաքները հիմնում էին ոչ թե մշակված ու արդեն ոռոգվող հողերում, այլ «աղատ», «ամայի» և «դատարկ», տարածություններում: Այդպիսի տեղում էր հիմնադրված նաև էրեբունի—Երևանը: Արգիշտի I-ը էրեբունիի հիմնադրման մասին թողած իր արձանագրության մեջ նշում է, որ իր հիմնադրած քաղաքի տեղը առաջ «ամայի ու դատարկ էր», որ ինքն այնտեղ մեծ գործեր է կատարել: Նա այդ նույնն է հաղորդում նաև Խոսրոսյան տարեկարգության մեջ²: Հայաստանի ոռոգման պատմության մասնագետներից մեկը՝ Գր. Շիրմազյանը հենվելով 1920—1930-ական թվականներին իր կատարած ռազմապիտակների վրա՝ ենթադրում է, որ Երևանի հին առուները՝ Մամոնի և Դավան գոյություն են ունեցել տակավին ուրարտական ժամանակներից³: Այդ, անշուշտ, շատ հավանական է: Ընդ որում, դրանցից էրեբունիի համար կարևոր նշանակություն կարող էր ունենալ հատկապես Մամոնի առու, որը սկսվելով Հրազդանի ձախ ավից ձգվում է դեպի աշտուկ: Դավան գետը է դեպի էջմիածին, իսկ Արուհայաթը հիմնականում սպառվում էր այժմյան Երևանի հյուսիս-արևմտյան կողմերում: Կարելի է ենթադրել, որ այժմյան Կոմսոմոլի այգու լիճը (նախկին Թոխմախ-գյուղ) նույնպես գոյություն է ունեցել ուրարտական ժամանակներից: Այդպիսի լճեր ուրարտացիների ժամանակ գոյություն ունեին Վանա լճի շրջակայքում, Գեղամա լեռների հարավային հատվածում և այլ տեղերում: Տրամաբանական հիմքեր կան պնդելու, որ Կոմսոմոլի այգու լիճը ևս կառուցվել է ուրարտացիների ժամանակ և Թոխմախ-խանի օրոք միայն վերականգնվել է և կոչվել նրա անունով: Դրանցից բացի, էրեբունիի շրջակայքի հողերի մի մասը հավանաբար ոռոգվում էր մեր նշած այն ջրմուղի ավելցուկ ջրերով, որը խմելու ջուր էր տալիս բերդաքաղաքին: Ոռոգման

¹ Տե՛ս Г. А. Меликишвили, Урартские клинообразные надписи, էջ 263—264, Նույնի, Наирн—Урарту..., էջ 218, 262, 350 և այլուր:

² Տե՛ս Նույն տեղերում, ինչպես նաև ՀՍՍՌ ԳԱ «Տեղեկագիր» (հաս. գիտ.), 1951, № 8, էջ 75—88 և 88—98:

³ Գր. Շիրմազյան, Դրվագներ Հայաստանի ոռոգման պատմությանից, Երևան, 1962, էջ 30—31:

այդ կառույցները առաջին հերթին սպասարկում էին ուրարտական պետական տնտեսություններին, ապա նաև այն բնակիչներին, որոնք ապրում էին ոռոգման ցանցի շրջանակների մեջ գտնվող տեղաբնակներում¹:

Թելչերահինի հետ համեմատած էրբրունի—Երևանում պեղումների ժամանակ հնություններ քիչ են հայտնաբերված: Բնակիչները աստիճանաբար տեղափոխվելով դեպի հյուսիս-արևմուտք ու արևմուտք՝ այժմյան Երևանի կենտրոնական թաղերի տեղը, իրենց հետ տարել են նաև ամբողջ ունեցվածքը՝ այդ թվում և գյուղատնտեսական գործիքներն ու ուտելիքի պաշարները: Գատարկվել են նաև պետական պահեստները. Թելչերահինի կառուցվելուց հետո էրբրունին դադարում է նշանավոր բերդ լինելուց, նրա հացահատիկի և սննդամթերքի մյուս պաշարների պահեստներն էլ աստիճանաբար դատարկվում են: Այնուամենայնիվ, ուրարտական արձանագրություններն ու վաղեմի քաղաքի տեղում հայտնաբերված պահեստ-շինությունների առկայությունը հնարավորություն են տալիս էրբրունիի երկրագործության մասին ընդհանուր գաղափար կազմելու համար:

էրբրունիում ցորենի երկու խոշոր պահեստների կառուցման մասին պահպանվել են երկու արձանագրություններ, որոնցից մեկը թողել է քաղաքի հիմնադիր Արգիշտի I-ը, իսկ մյուսը՝ նրա որդի Սարգուրի II-ը:

Առաջին արձանագրության մեջ ասվում է, որ Մենուայի որդի Արգիշտին կառուցել է այդ հացահատիկի պահեստը (arī) և ունի 10100 կապի տարողություն²: Արձանագրության տեքստը այժմ վերծանված է հետևյալ կերպ. «Արգիշտին, Մենուայի որդին, կառուցեց հացահատիկի այս պահեստը. նրանում (կա) 10100 կապի»³:

Իսկ Սարգուրի II-ին պատկանող արձանագրությունը հայտնաբերվել է 1950 թվականին Կ. Լ. Հովհաննիսյանի և Ա. Ա. Պողոսյանի կողմից: Այն վերծանվել և ընթերցվել է մի փոքր տարբերություններով, բայց հիմնականում ընդունելի է հետևյալ տեքստը.

«Սարգուրին, Արգիշտիի որդին, այս հացահատիկի պահեստը կառուցեց. նրանում (կա) 5100 կապի.

Սարգուրի, Արգիշտիի որդի, թագավոր հզոր, թագավոր մեծ,

թագավոր Բիաինիլի երկրի, թագավոր երկրների, տեր Տուշպա քաղաքի»⁴:

«Կապի»-ն ուրարտական միավոր էր, որով արտահայտում էին հացահատիկները: Նրա շափը մեզ համար առայժմ մնում է անհայտ: Սակայն համեմատություններ կատարելով ուրարտական պետության մյուս մասերում կառուցված նույնանման պահեստների հետ տեսնում ենք, որ էրբրունիի նշված պահեստները թեպետև ամենախոշորներից չէին, բայց նույնպես հայտնի էին: Այդ երևում է հենց նրանից, որ ուրարտական թագավորները հատուկ արձանագրություններ են փորագրել տվել դրանց կառուցման ու տարողության մասին:

էրբրունիի նշված երկու պահեստները միասին տեղավորել են 15200 «կապի» հացահատիկ: Հնագիտական պեղումների շնորհիվ Արին-բերդում, նրա հյուսիս-արևելյան մասում բաց է արված մի բավական մեծ սենյակ, որը Բ. Բ. Պիտտովսկու կարծիքով հավանաբար եղել է հացահատիկի պահեստ: Նա այդ եզրակացությունն է հանգել սենյակի կառուցվածքից ելնելով⁵: Բացի դրանից, մի այլ մեծ սենյակում հայտնաբերված են կորեկի մնացորդներ⁶. Բարձր բերքատու և հողի ու կլիմայական պայմանների նկատմամբ քիչ պահանջկոտ այս մշակույթը, ինչպես ենթադրվում է, Ուրարտում մեծ տարածում է ունեցել: Նրանից պատրաստել են և՛ հաց, և՛ գարեջրին նմանվող խմիչք⁷, իսկ ցողունը օգտագործվել է իրեն անասնակեր: Ըստ երևույթին մշակվել է ոչ թե մեկ, այլ մի քանի տեսակ կորեկ: Մասնագետները Թելչերահինիում հայտնաբերված կորեկի մնացորդների հիման վրա ենթադրել են, որ Արարատյան դաշտում մշակվել է դրանից առնվազը երկու տեսակ⁸: Սակայն կորեկն այստեղ մշակվող հացահատիկներից միայն մեկն էր, այն էլ իր ցանքսատարածությունները ոչ առաջինը: Հացահատիկներից ավելի կարևոր տեղ էին զբաղում ցորենն ու գարին, իսկ յուղատու մշակույթներից՝ բնջուկը⁹:

¹ Տե՛ս Գ. Ա. Меликишвили, Урартские клинообразные надписи, էջ 311, Մ. Խաչիկյան, Ուրարտական երկու նոր արձանագրություններ (ՀՍՍՌ ԳԱ «Տեղեկագիր» (հաս. գիտ.), 1951, № 8, էջ 95—96):

² Ն. Վ. Հարությունյան, Երևանի հիմնադրման ժամանակի հարցի շուրջը («Պատմա-բանասիրական հանդես», 1959, № 2—3, էջ 90):

³ Կ. Պ. Оганесян, Архитектура Эребуни..., էջ 6:

⁴ Н. В. Арутюнян, Земледелие и скотоводство Урарту, էջ 93:

⁵ Տե՛ս Մ. Գ. Туманян, Избранные труды, Ереван, 1957, էջ 165:

⁶ Н. В. Арутюнян, Земледелие и скотоводство Урарту, էջ 93:

¹ Գ. Ա. Меликишвили, Нагри—Урарту..., էջ 262:

² Տե՛ս Գ. Ա. Меликишвили, Урартские клинообразные надписи, էջ 264:

³ նույն տեղը:

Ուրարտական բերդաքաղաքների խոշոր պահեստներում ամ-
բարվում էին ոչ միայն տվյալ քաղաքի պետական տնտեսություն-
ներից ստացվող հացահատիկները, այլև տվյալ վարչա-տերիտո-
րիալ միավորի բնակչությանից բնահարկով վերցվող հացահատի-
կը: Հավաքված հացահատիկի և երկրագործական մյուս մթերքնե-
րի մի մասը մնում էր տեղում՝ կայազորի, վարչական ապարատի և
այլոց կարիքների համար, իսկ մյուս՝ հավանաբար մեծ մասը
ուղարկվում էր պետության մայրաքաղաք Տուշպա և այլ քաղաքներ:¹
Այնպես որ էրբրունին, Արզիշտիխինիլին և Թեյշեբախինին վարչա-
կան կենտրոն լինելու հետ միասին նաև հարկերի հավաքման ու
առաքման մեծ կայաններ էին:

Էրբրունիում և Արարատյան դաշտի ուրարտական մյուս բեր-
դաքաղաքներում երկրագործությունից հետո կարևոր դեր էր խա-
ղում այգեգործությունը: Էրբրունիում այգեգործության վիճակի
մասին հնագիտական նյութեր քիչ են հայտնաբերվել: Այնուամեն-
այնիվ, առանց սխալվելու կարելի է ենթադրել, որ էրբրունին
ուներ իր մրգատու և խաղողի ընդարձակ այգիները, գինու պա-
հեստները, թեպետև այստեղ հայտնաբերված կարասները խոշոր-
ներից չեն և փոքրաթիվ են: Ընդհանրապես Աղա երկրում, որ ոմանք
տեղագրում են Հրազդանից արևմուտք, իսկ ոմանք էլ՝ համապա-
տասխան համարում ամբողջ Արարատյան դաշտին, խաղողագոր-
ծությունը զարգացման էր հասել նույնիսկ նախաուրարտական
ժամանակներում: Ուրարտացիները մուտք գործելով Արարատյան
դաշտ, այստեղ նրանք գտան զարգացած խաղողագործություն ու
այգեգործություն: Ն. Վ. Հարությունյանը նույնիսկ ենթադրում է,
որ «Aza» երկրանունն ու հայերեն «վազ» տերմինը համապատաս-
խանում են իրար, որ վերջինս ծագել է առաջինից, որը հավանաբար
ունեցել է «վազի երկիր», «եղողագործության երկիր» իմաստը¹,
իսկ «Aza»-ն ամենայն հավանականությամբ տեղական հնագույն
անուն էր և գործածության մեջ մնաց ուրարտացիների ժամանակ:
Որքան էլ դրանք անհավանական լինեն, այնուամենայնիվ, հնագի-
տական նյութերով ապացուցված է, որ Թեյշեբախինիում, էրբրունիում
և այլ տեղերում՝ ուրարտական ժամանակներում եղել են գինու
հսկայական պահեստներ²: Գինու և մյուս հեղուկների համար միա-

վոր էր ծառայում «ակարկի»-ն (agargi): Մեկ «ակարկի»-ն հա-
վասար էր 240—250 լիտրի¹:

Արարատյան դաշտում և նրա քաղաքներում, որոնց թվում էրե-
բունիում, զբաղվել են մանր ու խոշոր եղջերավոր անասնապահու-
թյամբ: Պեղումների ընթացքում էրբրունիում հայտնաբերված են
ոչխարի, այծի, խոզի, խոշոր եղջերավոր անասունների, ուղտի,
շան սակորների մնացորդներ²: Ընտանի կենդանիների սակորների
մնացորդներից բացի, հայտնաբերված են նաև վայրի կենդանիներ-
ի՝ վայրի այծի և նապաստակի սակորների մնացորդներ³: Դրանք,
ինչպես նաև բրոնզե գոտիների վրա որսորդական տեսարանների
պատկերումը նկատի ունենալով, Ն. Վ. Հարությունյանը ենթադրում
է, որ էրբրունիում տարածված զբաղմունք է եղել նաև որսորդու-
թյունը⁴:

Էրբրունիի արհեստագործության մասին ընդհանրապես քիչ
փաստեր են հայտնի:

Այնուամենայնիվ չի կարելի չնշել, որ էրբրունին էլ ուներ իր
մի շարք արհեստները: Քաղաքի կառուցվածքում օգտագործված աղ-
յուտը, լավ մշակված տուֆն ու բազալտը, ջրմուղի տուֆե խողո-
վակները, կարասների բեկորներն ու կավե զանազան ամանները,
սենյակների ներսի վարպետորեն կատարված ծեփն ու նորոգումը,
տաճարների ու պալատի պատերի վրա երկրաշափական ձևերի
պատկերները, բրոնզե իրերն ու նետերի ծայրերը, ապարանջաննե-
րը, կնիքները և այլ առարկաների գոյությունը⁵ լքված քաղաքա-
տեղում ցույց են տալիս, որ այնտեղ բավական զարգացման էին
հասել կավագործական, շինարարական, մետաղամշակման և այլ
արհեստներ: Պետք է նկատի ունենալ, որ հայտնաբերված իրերի
միայն մի մասն է բերվել ուրիշ տեղերից, դրանց ճնշող մասը
պատրաստվել է տեղում:

Էրբրունիում հայտնաբերված իրերն ու առարկաները սահմա-
նափակ քանակություն են կազմում: Հնագիտական նյութերն այս-
տեղ հայտնաբերվել են պատահականորեն, այս կամ այն ճարտա-

¹ Տե՛ս Н. В. Арутюнян, Новые урартские надписи, Кармир-блур, Ере-
ван, 1966, էջ 91:

² Տե՛ս նույն տեղը, էջ 90—91:

¹ Г. А. Меликишвили, Наирн—Урарту, էջ 344:

² И. М. Лосева, Раскопки цитадели урартского города Ирпунн «Краг-
кие сообщения института истории материальной культуры», АН СССР, 1955,
вып. 58, էջ 51—52:

³ նույն տեղը:

⁴ Н. В. Арутюнян, Земледелие и скотоводство Урарту, էջ 83:

⁵ К. Л. Оганесян, Архитектура Эребуни..., էջ 8:

րապետական կառույցը պեղելու և մաքրելու ժամանակ¹: Համեմատաբար ավելի մեծ քանակությամբ հայտնաբերված են կավե ամանների բեկորներ²: Հայտնաբերված են կավե թասեր, սափորներ, գինու խոշոր կարասների բեկորներ, երեք կնիք, որոնցից առաջինի վրա, որը գլանաձև է, պատկերված է որսի տեսարան, երկրորդի վրա՝ առյուծ, իսկ երրորդի վրա՝ պառկած գառնանզղ (ГРИФОН)³: Բրոնզյա իրերից հայտնաբերված են հաստ կանթերով ճարմանդներ, վահանիկներ, ապարանջաններ, տարբեր ձևի ու մեծությունների ազատե, ապակյա և սարդիոնի ուլունքներ: Հայտնաբերված են մեծ քանակությամբ նետի բրոնզյա ծայրեր: Դրանք սկյութական տիպի են և որոշակի կերպով տարբերվում են Կարմիր-բլուրում հայտնաբերված սկյութական նետերի ծայրերից: Այդ տարբերությունները նկատի ունենալով, մասնագետները ենթադրում են, որ սկյութների էրեբունիի վրա կատարած հարձակումը չի համընկնում Թեյշեբախիի կործանման ժամանակի հետ⁴:

Էրեբունիի, ուրարտական մյուս բերդաքաղաքների և ամբողջ ուրարտական պետության ու մասամբ նրա հարևանների պատմության համար կարևոր աղբյուրներից են ուրարտական սեպագիր արձանագրությունները, որոնք ցրված են Հայաստանով (Հայկական լեռնաշխարհ) մեկ: Այժմ միայն էրեբունիում հայտնաբերված և էրեբունիին պատկանող, բայց այլ տեղերում հայտնաբերված իրերի վրայի արձանագրությունների թիվը հասնում է մոտավորապես քսանի: Այդ արձանագրությունների մեջ հիմնականում տեղեկություններ են հաղորդված քաղաքական անցքերի, շինարարական աշխատանքների, առուների անցկացման և այլնի վերաբերյալ:

Արին-բերդի և Կարմիր-բլուրի հնագիտական պեղումների շնորհիվ հայտնի դարձավ, որ էրեբունի—Երևանը ուներ ուրարտական արվեստի հայտնի այնպիսի նմուշներ, որոնք չեն կարող ուշադրության չարժանանալ: Վերը թվարկված ճարմանդները, ուլունքները, վահանիկները, ապարանջանները և շքեղության մյուս առարկաներն ու կնիքները, արհեստավորական արտադրանքներ լինելու հետ միասին իրենց վրայի պատկերներով ու փորագրու-

թյուններով, արվեստի գործեր են, այն էլ ժամանակի առումով բարձր արվեստի առարկաներ: Սակայն էրեբունիի արվեստի մասին գաղափար կարելի է կազմել մեղ հասած վահանների և, հատկապես, որմանկարների միջոցով: Ուրարտական վահանները յուրահատուկ գեղարվեստական իրեր էին, որոնք թագավորների մականորությամբ նվիրվում էին աստվածներին ու քաղաքներին: Էրեբունիի վահանները, իրրև թանկարժեք առարկաներ, արվեստի այլ իրերի հետ միասին (սաղավարտներ, կապարճներ, ուրարտական թագավորների անուններով թասեր, ձիասարքի մասեր) VII դ. (մ. թ. ա.) տեղափոխվել և պահվում էին Թեյշեբախիում⁵: Թեյշեբախիում հայտնաբերված վահաններից շորսը պատրաստված էին էրեբունի քաղաքի համար և նրանց վրա կան Արգիշտի թագավորի սեպագիր մականագրությունը⁶: Դրանցից մեկի վրա, օրինակ՝ սեպագրերով գրված է.

«Եսալդ աստծուն, տիրոջը, Մենուայի որդի Արգիշտին այս վահանը նվիրեց՝ Իրբունի (տարբ. Իրեբունի կամ էրեբունի) քաղաքի համար: Արգիշտի, Մենուայի որդի, թագավոր հզոր, թագավոր մեծ, թագավոր Բիայնա երկրի, տեր Տուշպա քաղաքի»³:

Արվեստի տեսակետից ավելի մեծ արժեք ունի դարձյալ Արգիշտիի մականագրությունն իր վրա կրող այն վահանը, որը հայտնաբերվել է 1951 թվականի պեղումների ժամանակ: Բ. Բ. Պիոտրովսկին արձանագրության տեքստի հիման վրա գտնում է, որ Արգիշտիի այդ սքանչելի վահանը նույնպես պատրաստված էր էրեբունի քաղաքի համար⁴: Այդ վահանը զարդարված է առյուծի ու ցուլի պատկերներով, որոնք կազմում են երեք գոտիներ և իրարից բաժանված են զարդաշղթաներով: Նրա վրա կան ընդամենը առյուծի 36 և ցուլի 20 պատկերներ: Վահանին մեծ շքեղություն են տալիս կենտրոնական մասում պատկերված 38 վարդազարդերը, որոնք նման են Բրիտանական թանգարան տարված մի այլ վահանի նախշերին⁵: Գ. Ա. Մելիքիշվիլին այս վահանը համարում է «ուրարտական արվեստի աչքի ընկնող հուշարձան»⁶:

Սակայն էրեբունի—Երևանի ուրարտական ժամանակաշրջանի արվեստի մասին չի կարելի գաղափար կազմել առանց որմնա-

¹ К. Л. Оганесян, Архитектура Эребуни..., էջ 8:

² Նույն տեղը:

³ Նույն տեղը: Մինչև Կարմիր-բլուրի պեղումները ընդամենը հայտնի էին ուրարտական 6 կնիքներ, որոնցից մեկը հայտնաբերված էր Արին-բերդում (Б. Б. Пиотровский, История и культура Урарту, Ереван, 1944, էջ 168):

⁴ Տե՛ս նույն տեղը, էջ 8—9:

¹ К. Л. Оганесян, Архитектура Эребуни..., էջ 8:

² Б. Б. Пиотровский, Кармир-блур, III, էջ 27:

³ Նույն տեղը:

⁴ Նույն տեղը:

⁵ Նույն տեղը, էջ 28:

⁶ Г. А. Меликишвили, Наирн—Урарту, էջ 259:

նկարների, որ աչնքան մեծ տեղ են գրավում նրա պալատի ու տա-
ճարների պատերի վրա: Դրանց հետ միասին ուրարտական մոնու-
մենտալ կառուցվածքներում զգալի տեղ է տրված նաև քանդակին,
բայց առաջինների համեմատությամբ քանդակներն ավելի քիչ են
հանդիպում:

Պեղումները ցույց են տվել, որ որմնանկարները կազմում են
էրեբունիի ճարտարապետական մոնումենտալ կառույցների բաղ-
կացուցիչ մասը: Որմնանկարների հիմնական թեմատիկան կազ-
մում էին պաշտամունքի հետ կապված կոմպոզիցիոն պատկերնե-
րը, որոնք լրացվում են զարդերով ու նախշերով: Հայտնաբերված
որմնանկարների առանձին պատատիկները, որոնք հանդիպում են
տապալված պատերի մնացորդների վրա, առանձին սենյակների
ավերակներում և պալատական սենյակների պատերի վրա, ցույց
են տալիս, որ ուրարտական որմնանկարներում լայնորեն օգտա-
գործվում էին երկրաչափական ձևերը, բուսատեսակների, մարդ-
կանց և կենդանիների պատկերները: Բոլոր դեպքերում որմնա-
նկարները կապված են պաշտամունքի հետ¹:

էրեբունիի որմնանկարները կոմպոզիցիոն տեսակետից հա-
սարակ են, հարմոնիկ և վառ գույնի: Դրանք ունեն տեխնիկական
բարձր կատարում: Ամենաշատ որմնանկարները նկատված են
հալո աստծո տաճարի ավերակներում, որ թաղված են հողի հաստ
շերտի տակ: Նույնիսկ կարողացել են գրանցից մի քանիսը վերա-
կանգնել իրենց նախնական ձևերով²: Որմնանկարները բոլորը
գտնվում են կավի ծեփի տակ, որ կատարել են հետագայում³ սեն-
յակները վերանորոգելու ընթացքում⁴: Որմնանկարներում հանդի-
պում են վարդազարդեր, կենաց և սրբազան ծառեր, մարդու կեր-
պարանքով աստվածներ, զարդագոտիներ, կենդանիներ և այլն⁵:
Որմնանկարները բազմազույն են: Դրանցում օգտագործված են
դեղին, բաց-կապույտ, կարմիր, կապույտ, երկնազույն և կարմիր
(օխրայի) գույները⁵: Դրանք ուրարտական որմնանկարային բարձր
արվեստի նմուշներ են, որոնք իրենց կատարելությամբ չեն զիջում
այն ժամանակվա Մերձավոր Արևելքի մյուս զարգացած երկրների
որմնանկարչությանը:

Ինչ վերաբերում է արձանագործությանը, ապա պետք է ասել,
որ բացի վերը հիշված փայտի արձանիկների մնացորդներից, այլ
կարգի նյութեր չեն պահպանվել և հնարավոր չէ այդ մասին շատ
թե քիչ լրիվ գաղափար կազմել:

Ինչպես տեսնում ենք, էրեբունի—Երևանի արվեստը հնագույն
ժամանակներում բավական զարգացած է եղել: Զարդերի, վահան-
ների ու թանկարժեք այլ իրերի վրա արված նախշերը, նկարները,
զծագրերը, կենդանիների ու բույսերի պատկերները, վարդազար-
դերը, նախշագոտիները և բարձրարվեստ ու վառ գույնի որմնա-
նկարները ցույց են տալիս, որ արվեստի առումով մեր մայրաքաղա-
քը ուրարտական ժամանակաշրջանում կանգնած էր այն ժամանակ-
վա ամենահայտնի քաղաքների շարքում:

2. Թ Ե Յ Ծ Ե Բ Ա Ի Ե Ի

Թեյշեբաինի բերդաֆաղափի տեղն ու դիրքը, կառուցվածքն ու գրա-
ված տարածությունը: Անունը: Քաղափի հիմնադրումը, վարչական
վիճակն ու խաղացած դերը, տնտեսական կապերը: Քաղափի ավե-
րումը սկյութների կողմից բառ պեղված հնագիտական նյութերի:
Բնակչությունը, նրա էթնիկական կազմը, սոցիալական խմբերն ու
դրանց իրավական վիճակը: Թեյշեբաինի տնտեսական կյանքը-
արհեստական ռոզման ցանցը, երկրագործությունը, այգեգործու-
թյունը և բանջարեղենությունը, անասնապահությունը, արհեստա-
գործությունը, առևտուրը: Պեղումները և դրանց շնորհիվ հայտնա-
բերված հնագիտական նյութերը՝ արձանագործություններ, զենքեր ու
ռազմական հանդերձանք, կնիքներ, մանր զարդեր, ամանեղեն, ար-
վեստի առարկաներ: Քաղափի կառուցվածքը, պաշտպանական պա-
րիսպները, հատակազիծը, միջնաբերդի ու բուն ֆաղափի նկարա-
զիրը, նախապետության առանձնահատկությունները

էրեբունի—Երևանի և ուրարտական բազմաթիվ այլ բերդա-
քաղաքների համեմատությամբ հնագիտական, պատմական և ճար-
տարապետական առումներով Թեյշեբաինին ավելի լավ է ուսում-
նասիրված: Եթե էրեբունին գտնվում էր այժմյան Երևանի հարավ-
արևելյան կողմում, ապա այս քաղաքը ճիշտ հակառակ կողմում էր:
Այն գտնվում էր Երևանի հարավ-արևմտյան ծայրամասում, Զար-
բախ գյուղի (այժմ քաղաքի թաղամասը) մոտ, Հրազդանի բարձրա-
դիր ձախ ավին, Կարմիր-բլուրի լանջերին և հարակից տարածու-

¹ К. Л. Оганесян, Архитектура Эребуни..., էջ 58:

² Նույն տեղը, էջ 59:

³ Նույն տեղը, էջ 59—60:

⁴ Նույն տեղը, էջ 59—74:

⁵ Նույն տեղը: Տե՛ս նաև «Ակնարկ հայ ճարտարապետության պատմության»,
էջ 42—43:

Յյան վրա: Թեյշեբախինի—Կարմիր-բլուրի դիրքը ստրատեգիական առումով շատ նպաստավոր է եղել: Կարմիր-բլուրը, որի վրա գտնվում էր այդ քաղաքը, արևելյան, հյուսիսային և արևմտյան կողմերից պատած է Հրազդանի ձորով: Հսկայական ու ժայռային զանգված կազմող Կարմիր-բլուրի լանջերը համեմատաբար մեղմաթեք են արևելյան և հյուսիսային կողմերում, իսկ արևմտյան կողմում դրանք զառիթափ են և ուղիղ իջնում են դեպի Հրազդանի հունը: Այլ կերպ ասած, բնականից Թեյշեբախինի դիրքն ամուր էր, թշնամիների համար քիչ մատչելի: Նրա կառուցողները բերդաքաղաքի տեղն ընտրելիս առաջին հերթին նկատի են ունեցել պաշտպանական նպատակները: Բլրի դիմաց, նրանից արևմուտք, Հրազդանի աջ ափին տարածվում են միանգամայն ջրազուրկ զրոներ, մինչդեռ հարավային կողմում ընկած շրջանը ոռոգվում է Հրազդանով և հայտնի է իր այգիներով, բանջարանոցներով ու դաշտերով: Հենց այդ մասում էլ փոխված էր բուն քաղաքը: Բլրի գագաթին ու լանջերին հզոր շերտ է կազմում կարմիր գույնի հողը, որը առաջացել է թրծած աղյուսից շարված հնագույն շենքերի ավերումից: Ամենուրեք կան աղյուսի բեկորների և շինարարության համար օգտագործված քարերի թափվածքներ: Այդ պատճառով էլ «բլուրն ստացել է իր այժմյան «Կարմիր-բլուր» անունը»²:

Ուրարտական բերդաքաղաքի ավերումից շատ դարեր հետո, XI—XII դարերում, Կարմիր-բլուրի վրա տեղադրված է եղել հայկական ամրացված դաստակերտ, իսկ նրա ավերակների մոտ գտնվող ժամատունը կանգուն էր մինչև մեր դարի 30-ական թվականները³: Դարերի ընթացքում բլրալանջերը ուժեղ լվացվել են և շատ տեղերում մինչև հնագիտական պեղումներն արդեն նկատելի էին հնագույն շենքերի հետքերն ու հիմքերը⁴:

Թեյշեբախինի—Կարմիր-բլրի դիրքը հարմար է եղել նաև քաղաքական ու տնտեսական առումով: Նա գտնվում էր ուրարտական պետության հյուսիսային երկրամասերի կենտրոնական շրջանում և հավասար չափով կարող էր կապ պահպանել դրանց հետ: Արատյան արգավանդ դաշտում գտնվելը Թեյշեբախինին դարձնում էր

տնտեսական տեսակետից կարևոր կենտրոն, թեպետև նա ավելի հայտնի էր որպես բերդաքաղաք:

Դեռևս չի պարզարանված Թեյշեբախինից դուրս եկող կամ այնտեղ մտնող ճանապարհներն ու դրանց ուղղությունները: Բայց կասկածից վեր է, որ նա Հրազդանի հովտով կապված էր Սեանալճի ափերին գտնվող ուրարտական բերդաքաղաքների և Արգիշտիխինիլիի հետ, իսկ էրեբունին իր արվարձանների միջոցով ընդհուպ կապած էր նրան: Մասնագետները գտնում են, որ Թեյշեբախին Հրազդանի աջ ափի հետ կապված է եղել հարավ-արևմտյան կողմով, որտեղ կա համեմատաբար հարմար անցք: Ըստ երևույթին հենց այստեղ էլ, բերդի գլխավոր մուտքի դիմաց գտնվել է այն կամուրջը, որով կապ են պահպանել գետի աջ կողմում ընկած շրջանների հետ¹: Թեռևս այդ կամրջի վրայով էր անցնում նաև դեպի Արգիշտիխինիլի (Արմավիր) տանող հնագույն ճանապարհը:

Թեյշեբախինին իր դիրքով բացառություն չէր կազմում ուրարտական և հնագույն հայկական քաղաքների մեջ: Բլուրների վրա և դրանց լանջերին էին տեղադրված նաև ուրարտական պետության մայրաքաղաք Տուշպան (Վան), Արգիշտիխինիլին, Դարանին, էրեբունին, Խալդ աստծո քաղաքը և այլն²: Նույնպիսի դիրք ունեին նաև հին և միջնադարյան հայկական մի շարք քաղաքներ՝ Արտաշատ, Դվին, Կարին, Ոստան և այլն: Իրար մոտիկ գտնվող ուրարտական այդ բլուր-քաղաքների միջև խարույկի միջոցով պահպանվում էր տեսողական կապ³:

Թեյշեբախինի գրաված տարածությունը լավ հայտնի է: Ինքնաթիռից արված նկարներում նույնիսկ պարզ կերպով երևում են նրա արևելքից արևմուտք ձգվող զուգահեռ փողոցները, որոնց երկու կողմերում շարված էին բնակելի շենքերն ու թաղերը: Ծրա միջնաբերդը տեղադրված էր բլրի վրա և զբաղվում էր 4 հեկտար տարածություն, իսկ բուն քաղաքը փոխված էր բլրին արևմտյան կողմից կցված սարահարթի վրա, միջնաբերդի հետ միասին զբաղելով մոտ 40 հեկտար տարածություն⁴:

Ուրարտական այս քաղաքի անունը նախքան պեղումները գիտություն համար մնում էր անհայտ: Բայց շուտով բացվում է

¹ К. Л. Оганесян, Архитектура Тейшебаини, էջ 10:

² Նույն տեղը:

³ Տե՛ս «Ակնարկ հայ նարտարապետության պատմության», էջ 27:

⁴ Б. Б. Пиотровский, Кармир-блур, I, էջ 13: Հմմտ. К. Л. Оганесян, Архитектура Тейшебаини, էջ 11, Г. А. Меликишвили, Наирн—Урарту, էջ 309, «Ակնարկ հայ նարտարապետության պատմության», էջ 35 և այլն:

¹ К. Л. Оганесян, Кармир-блур, IV, Архитектура Тейшебаини, Ереван, 1955, էջ 10:

² Б. Б. Пиотровский, Кармир-блур, I, Результаты раскопок 1939—1949 гг., Ереван, 1950, էջ 13:

³ Նույն տեղը:

⁴ Նույն տեղը:

գաղտնիքը: Պալատի շրջանում հայտնաբերվում է բրոնզի փականի (նիզ) մաս, որի վրա սեպագրով գրված էր՝ «Ռուսայի, Արգիշտիի որդու, Թեյշեբաինիի բերդ (տառացի՝ «զենքի տուն»)»¹: Դրանով հայտնի է դառնում, որ բերդաբաղաբը կոչվել է ուրարտական պատերազմի ու մորիկի աստծո՝ Թեյշեբի անունով («Թեյշեբաինի» նշանակում է «Թեյշեբ աստծո քաղաք»), որի բրոնզե անդրին հայտնաբերվել է Կարմիր-բլուրում 1941 թ.²:

Այդ արձանագրությունը միաժամանակ ցույց է տալիս, որ Թեյշեբաինիի հիմնադիրը Արգիշտի II-ի որդի Ռուսան էր, որը թագավորել է VII դարում (մ. թ. ա.): Այդ նույն թագավորի անունը հիշատակված է նաև բերդի VII դարին վերաբերող մեծ շինությունից պատի քարերից մեկի վրա³, Կարմիր-բլուրում հայտնաբերված բրոնզե այն բազմաթիվ իրերը, որոնք վերաբերում են II դարին (մ. թ. ա.), ըստ դրանց վրա եղած սեպագրերի պատկանում էին Արգիշտիիսինիի, էրեբունի և ուրարտական այլ քաղաքների: Դրանց վրա Թեյշեբաինիի անունը չի հիշատակված: Այդ իրերն իրենց վրա կրում են VIII դ. (մ. թ. ա.) ուրարտական հայտնի թագավորների՝ Մենուայի, Արգիշտի I-ի, Սարգուր II-ի և Ռուսա I-ի անունները: Բ. Բ. Պիոտրովսկու կարծիքով այդ իրերը Թեյշեբաինի էին փոխադրվել ուրարտական պետության մեջ կատարված վարչական վերափոխությունից հետո, VII դ. (մ. թ. ա.), երբ նրա հյուսիսային երկրամասում հիմնադրվեց ու վարչական մեծ կենտրոնի նշանակություն ստացավ Թեյշեբաինին⁴: Նկատի ունենալով այդ բոլորը, ինչպես և 1962 թ. հայտնաբերված նոր արձանագրությունը, ուրարտագետները Թեյշեբաինի բերդաբաղաբի հիմնադիրը համարում են Արշիգուտի II-ի որդի Ռուսա II-ին (685—645 թթ. մ. թ. ա.)⁵: Այլ կերպ ասած, Թեյշեբաինին էրեբունիից (782 թ. մ. թ. ա.) և Արգիշտիիսինիից (776 թ. մ. թ. ա.) ավելի բան 100 տարի ուշ էր հիմնադրված, և թե նույնիսկ ընդունելու լինենք ն. Հարությունյանի այն ենթադրությունը, որ Ռուսա II-ը Թեյշեբաինիի հիմքը դրել է իր թագավորության առաջին տարիներին⁶:

¹ Б. Б. Пиотровский, Кармир-блур, I, т. 20: 2-й изд. Г. А. Меликишвили, Наирн—Урарту, т. 2 309:

² Б. Б. Пиотровский, Кармир-блур, I, т. 21:

³ Նույն, Кармир-блур, II, т. 9:

⁴ Նույն տեղը, т. 9—10:

⁵ Նույնը, Кармир-блур, I, т. 20—21, Г. А. Меликишвили, Наирн—Урарту, т. 2 309, 311—312, Н. В. Арутюнян, Земледелие и скотоводство Урарту, т. 2 80, նույնի ՝ Новые урартские надписи Кармир-блур, т. 2 6—7 և այլն:

⁶ Н. В. Арутюнян, Новые урартские надписи, т. 2 7:

Նշված փականի գոտու վրայի արձանագրությունը (որում, ինչպես տեսանք, Թեյշեբաինին կոչված է «Ձենքի տուն»), բերդի դիրքն ու պաշտպանական կառուցվածքների հետքերը և պեղած մեծաթիվ շենքերը Բ. Բ. Պիոտրովսկուն թույլ են տվել Թեյշեբաինին համարելու ուրարտական ամենահայտնի բերդերից մեկը¹: Նա նշում է, որ այստեղ հայտնաբերված բրոնզե ու երկաթե մեծաթիվ ու բազմազան զենքերը ոչ միայն գաղափար են տալիս ուրարտական սպառազինության մասին, այլև փաստական նյութ են հին Արևելքի ռազմարվեստի պատմության համար ընդհանրապես, որովհետև դրանք ունեն ինչպես տեղական-ուրարտական, այնպես էլ ասորեստանյան և սկյութական ծագում²:

Այժմ ոչ ոք չի տարակուսում, որ Թեյշեբաինին եղել է ամուր և հայտնի բերդ:

Սակայն Թեյշեբաինիի խաղացած վարչական դերի մասին դեռևս բոլորի կողմից ընդունելի ու հիմնավորված տեսակետ չկա: Ուրարտական աղբյուրների համաձայն Թեյշեբաինին գտնվում էր Ազա կոչված երկրում³, որտեղ բնակվում էր համանուն ցեղը: Այս երկրում են տեղադրում նաև էրեբունին ու Արգիշտիիսինիին⁴: Ն. Հարությունյանը վերանայելով ուրարտական արձանագրություններում հիշատակված «Կուարլինի երկրի հովիտ»-ի մասին 1959 թ. արտահայտած իր կարծիքը⁵, այն ենթադրաբար համարում է Ազա երկրի բաղկացուցիչ մասը⁶: Հավանաբար Ազա երկիրը հենց իր մեջ ընդգրկում էր Արարատյան դաշտի Արաքսի ձախ կողմում ընկած հատվածի մեծ մասը: Իսկ «Կուարլինի երկրի հովիտ»-ը, ինչպես եզրակացնում են Ռուսայի կողմից Հրազդանից (Իլդարանի) հանված մեծ ջրանցքի մասին թողած արձանագրությունից⁷, ընկած էր այժմյան էջմիածնի և Կարմիր-բլուրի միջև⁸: Ըստ երևույթին սա Ազա երկրի այն փոքրիկ հատվածն էր, որը ռոպվելու էր նշված առվի ջրերով: Այսպիսով, վարչական առումով «Կուարլինի հովիտն»

¹ Б. Б. Пиотровский, Кармир-блур, III, т. 5:

² Նույն տեղը:

³ Տե՛ս Н. В. Арутюнян, Новые урартские надписи, т. 2 6—7 և 81:

⁴ Նույն տեղը, т. 2 82—84:

⁵ Տե՛ս «Պատմա-բանասիրական հանդես», 1959, № 2—3, т. 2 90:

⁶ Տե՛ս Н. В. Арутюнян, Новые урартские надписи, т. 2 82—83:

⁷ Г. А. Меликишвили, Наирн—Урарту, т. 2 66:

⁸ Նույն տեղը, т. 2 308:

ու Ազա երկիրը ոչ թե առանձին-առանձին միավորներ էին, այլ կազմում էին մեկ միավոր, որը հայտնի էր Ազա անունով¹:

Բ. Բ. Պիոտրովսկին իր աշխատություններում, ելնելով ուրարտական պետության մեջ կատարված վարչական վերափոխություններից ու նրա հյուսիսային երկրամասերում այդ ժամանակներում տիրող դրուսյունից, ենթադրել է, որ Թեյշեբախին VII դարում և VI դ. սկզբում (մ. թ. ա.) եղել է վարչական խոշոր կենտրոն, ուրարտական զլխավոր կառավարիչի նստավայրը և, իբրև այդպիսին փոխարինել է այդ նույն երկրների նախկին վարչական զլխավոր կենտրոն Արգիշտիխինիլին²: Սակայն ըստ երևույթին Թեյշեբախինի դերն ավելի համեստ է եղել: Գ. Ա. Մելիքիշվիլին ենթադրում է, որ այն ոչ թե ուրարտական ամենահայտնի բերդերից էր, այլ այսպես կոչված «շարքային» բերդ է եղել և վարչական առումով չի ժամանակ ևս մնում էր գեռևս գոյություն ունեցող էրբուռնին, որի բերդը Թեյշեբախինի նկատմամբ ավելի հայտնի էր³: Այնուհետև, հետևելով իրերի տրամաբանությանը, Գ. Մելիքիշվիլին նշում է, որ իրար կողք-կողքի գտնվող բերդերը, որպիսիք էրբուռնին ու Թեյշեբախինն էին (որոնք միևնույն փոքրիկ շրջանի երկու ծայրերում էին գտնվում), չէին կարող երկու տարբեր վարչա-տերիտորիալ միավորների (կամ երկրների, ինչպես ուրարտացիներն էին ասում) կենտրոն լինել: Այս հարցում մենք Գ. Մելիքիշվիլու կարծիքն ավել-

¹ Ժամանակակից ուրարտագետները, առանց բացառության ամենուրեք թույլ են տալիս պատմա-աշխարհագրական մի անճշտություն: Նրանք Ուրարտուի հյուսիսային երկրների փոխարեն ամենուրեք գործածում են «Հարավային Անդրկովկաս», երբեմն «Անդրկովկաս», իսկ երբեմն էլ՝ նույնիսկ «Կովկաս» հասկացությունները: Վերջին երկուսի գործածումն այդ իմաստով անշուշտ ակնհայտ սխալ է: Բայց ճիշտ չէ նաև ուրարտական պետության հյուսիսային երկրների փոխարեն «Հարավային Անդրկովկաս» հասկանալը, որովհետև իրականում դրանք հարավային Անդրկովկասի միայն մի մասն էին կազմում և, ամենից կարևորը՝ ոչ վարչական և ոչ էլ ֆիզիկա-աշխարհագրական առումներով «Հարավային Անդրկովկաս» հասկացություն երբեք գոյություն չի ունեցել, էլ չենք խոսում այն մասին, որ Անդրկովկաս հասկացությունը ընդհանրապես նոր ծագում ունի: Իրականում ուրարտական պետության «հյուսիսային երկրներ»-ը համապատասխանում են այժմյան Սովետական Հայաստանին ու դրա հարակից մի քանի շրջաններին, այլ կերպ ասած՝ պատմական Հայաստանի կամ Հայկական լեռնաշխարհի հյուսիսարևելյան մասին: Անհրաժեշտ է հաշվի առնել պատմա-աշխարհագրական այդ իրականությունը:

² Б. Б. Пиотровский, Кармир-блур, I, էջ 11—12, II, էջ 8—10:
³ Г. А. Меликишвили, Наирн—Урарту, էջ 312:

լի հավանական ենք համարում: Թեյշեբախինի կառուցումը և նրանից արևմուտք գտնվող հողերի յուրացումը, ինչպես և նրա միջնաբերդի վարչական ու ռազմական կառուցվածքները, դրանց ավերակներում պեղված հնուստությունները և մեզ հայտնի արձանագրությունները բավարար հիմք չեն տալիս Թեյշեբախին վարչական կենտրոն (այն էլ կարևոր կենտրոն) համարել, մասնավանդ այժմ, երբ Արին-բերդի հնագիտական ուսումնասիրությունների շնորհիվ բավական քանակությամբ կուտակված նյութերը հնարավորություն են տալիս այդ հարցին նոր լուսաբանություն տալու:

Արդյո՞ք Թեյշեբախինն միայն օժանդակ ամրոց չէր էրբուռնիի համար, որտեղ պահվում էին մեծ քանակությամբ զենքեր, սննդամթերքի հսկայական պաշարներ և էրբուռնիից, Արգիշտիխինիլից ու այլ բաղաբաններից բաղաբան աննպաստ պայմանների հետևանքում այստեղ բերված թանկարժեք իրերը: Այլապես ինչպես կարելի է բացատրել «Ջենքի տուն» կոչելը և սննդամթերքի այն հրակայական պահեստների ու մեծաթիվ զենքերի ու զինամթերքի գոյությունը, որը հայտնի է դարձել պեղման միջոցով: Արդյո՞ք այդ չէր պատճառը, որ սկյութներն իրենց զլխավոր հարվածն ուղղեցին հատկապես Թեյշեբախինի դեմ և այն գրավեցին գրոհով ու հիմնահատակ ավերեցին: Մենք այդ առաջ ենք քաշում իբրև սոսկ հարցադրում: Անկասկած է, սակայն, որ մոտ ապագայում Արին-բերդի և Կարմիր-բլուրի պեղումները ու անցած ավելի քան մեկ և կես տասնամյակի աշխատանքների արդյունքները (որոնք ցավոք սրտի չեն հրապարակվել, բացի թերթային հաղորդումներից) այլ շատ հարցերի հետ միասին որոշ պարզություն կմտցնեն նաև էրբուռնիի ու Թեյշեբախինի VII դ. և VI դ. սկզբում (մ. թ. ա.) խաղացած դերի գնահատման հարցում:

Թեյշեբախինի կյանքը համեմատաբար կարճատև է եղել: Այն գոյություն է ունեցել 100 տարուց մի փոքր ավելի:

VII դարի վերջերին (մ. թ. ա.) կործանվում է Ուրարտուի երբեմնի հզոր հարևանը՝ Ասորեստանը: Առաջավոր Ասիայի պատմական կյանքում սկսում են խոշոր դեր խաղալ նոր ժողովուրդներ՝ հատկապես մարերը: Ուրարտական պետությունը կանգնում է կործանման եզրին: Գրավվում են նրա կենտրոնական շրջանները: VI դ. (մ. թ. ա.) սկզբներին սկյութների կողմից գրավվում է նրա վերջին հանգրվանը՝ Թեյշեբախին: Ուրարտագետները Թեյշեբախինի գրավման ու ավերման ժամանակը համարում են VI դարի (մ. թ. ա.) սկզբները¹: Այդ ժամանակներում Ուրարտուի վերջին

¹ Б. Б. Пиотровский, История и культура Урарту, էջ 305:

Քաղաքը՝ Ռուսա IV-ը (610—585 թթ. մ. թ. ա.), ըստ Ն. Վ. Հարությունյանի ենթադրության իր աթոռանիստն էր դարձրել Քելշե-րահինին¹: Հավանական է համարվում, որ Քելշեբահինին գրավվել ու ավերվել է 585 թ. (մ. թ. ա.) մեղացիների կողմից 590 թ. (մ. թ. ա.) Տուշպան ավերվելուց հետո: —

Սկյութները մինչև ուրարտական պետության հյուսիսային երկրամասերի գրավումը տնտեսական-մշակութային սերտ կապեր ունեին ուրարտացիների հետ²: Վերջիններիս արտադրած իրերն ու գործիքները կարելի էր տեսնել Կովկասում, Մերձսևծովյան շրջաններում, Արևելա-եվրոպական հարթավայրի հարավային տափաստաններում³: Դրա հետ միասին, Կարմիր-բլուրի պեղումների ժամանակ հայտնաբերված են մեծ քանակությամբ սկյութական ծագումի զենքեր ու զանազան իրեր⁴:

Ուրարտական պետության անկման ու վերացման ժամանակները, ինչպես նշում է Բ. Բ. Պիոտրովսկին, կարևոր նշանակություն ունի հատկապես մեղ՝ հայերիս համար⁵: Այդ ժամանակներում արդեն հիմնականում կազմավորված հայ ժողովուրդը ստեղծում է իր պետականությունը, որը շատ շանցած բավական երկար ժամանակով ընկնում է Արևմտյան Պարսկաստանի տիրապետության տակ: Քելշեբահինի ավերմամբ հնագույն Երևանի կյանքը չի ընդհատվում: Չնայած հարձակման էր ենթարկվել նաև էրեբունի—Երևվանը, բայց այն մնաց կանգուն, մարդաբնակ և շարունակեց իր պատմական կյանքը:

Քելշեբահինի կործանման պայմանները ղեկավարված լինելով համակողմանիորեն չի պարզաբանված: Դեռևս մեղ համար անհայտ է մնում, թե ինչպիսի մասնակցություն են ունեցել քաղաքի բնակչության հիմնական զանգվածները կազմող արհեստավորությունն ու հողագործները նրա պաշտպանության գործին⁶, որ թվականին և ինչպիսի պայմաններում են գրավվել բուն քաղաքն ու նրա միջնաբերդը, ինչքան է դիմադրել կայազորը, քաղաքի պաշտպաններն ինչ օգնություն են ստացել դրսից, քաղաքը գրավողների շարքում սկյութներից բացի արդյոք այլ զորքեր չկային և այլն: Սակայն խնամքով կատարված պեղումների արդյունքների հիման

վրա՝ Բ. Բ. Պիոտրովսկին և Վ. Ս. Սորոկինը համոզիչ կերպով վերականգնել են Քելշեբահինի միջնաբերդի գրավման որոշ մանրամասնություններ՝ բնական լույսի տակ համադրելով պեղած նյութերի կազմը, բնույթը և գրանց հայտնաբերման վայրերը: Այդ եղանակով նրանք պարզել են, որ քաղաքի գրավմանը մասնակցել են սկյութները¹, որ բուն քաղաքը գրավելուց հետո նրա բնակչության մի մասը ապաստանել է միջնաբերդում, այստեղ իր համար հապշտապ կառուցել է ժամանակավոր բնակարաններ, կամ ուղղակի տեղավորվել տանիքներում ու բակերում²: Իսկ բնակչության մյուս մասը հավանաբար ապահովություն է գտել մոտակա լեռները փախչելով, ենթադրում է Վ. Ս. Սորոկինը³: Քաղաքը գրավելուց հետո պաշարված միջնաբերդ փոխադրված բնակիչները հացահատիկի պաշարները, մանր իրերը նույնպես տարել են իրենց հետ: Այնուամենայնիվ, միջնաբերդը գրավվել է ոչ թե երկարատև պաշարմամբ, այլ գրոհով: Պարզվել է, որ միջնաբերդը գրավվել է ամռանը, զիշերվա պահին, որ գրոհի ժամանակ առաջացել է մեծ հրդեհ և այստեղ ապաստանած բնակիչները տագնապահար թողել են իրենց ժամանակավոր տները, որոնցում հայտնաբերված են այնքան մեծ քանակությամբ հացահատիկի պաշարներ և զանազան իրեր⁴: 1949 և 1950 թթ. կատարված պեղումների ընթացքում երկու գինու պահեստում հայտնաբերվել են գինու 152 խոշոր կարասներ՝ ընդամենը 150 հազար լիտր տարողությամբ (ուրարտական չափով՝ 600 ալկարի): Դրանք բոլորը, ըստ Բ. Բ. Պիոտրովսկու, բերդի գրավման ժամանակ դատարկ են եղել, որովհետև, ինչպես նա է ենթադրում, այդ ժամանակ «հավանաբար, ուրարտական կենտրոնն արդեն անկման մեջ էր և տուրքը կանոնավոր կերպով մուտք չէր գործում այնտեղ»⁵: Այնուհետև նա նշում է, որ քաղաքը գրավելուց հետո պաշարված միջնաբերդում՝ օգտվելով կարգ ու կանոնի բացակայությունից, տաճարական պահեստից գողացել և տնտեսական զանազան պահեստներում թաղարկել են ուրարտական արվեստի բրոնզե արժեքավոր շատ առարկաներ, որոնք ուրարտական թագավորները նվիրել էին Խալդ աստծուն⁷:

¹ Բ. Բ. Пиотровский, Кармир-блур, I, էջ 21:
² В. С. Сорокин, Раскопки древнего поселения Кармир-блур, II, էջ 84—85:
³ նույն տեղը, էջ 85:
⁴ նույնը, Кармир-блур, II, էջ 85:
⁵ Բ. Բ. Пиотровский, Кармир-блур, I, էջ 22:
⁶ նույնը, Кармир-блур, II, էջ 7:
⁷ նույն տեղը, էջ 8:

¹ Տե՛ս «Պատմա-բանասիրական հանդես», 1960, № 1, էջ 65:
² Բ. Բ. Пиотровский, Кармир-блур, I, էջ 87:
³ А. А. Мартиросян, Город Тейшебани по раскопкам 1947—1958 гг., էջ 94:
⁴ Բ. Բ. Пиотровский, Кармир-блур, I, էջ 86—96:
⁵ նույնը, Кармир-блур, II, էջ 14:
⁶ նույնը, Кармир-блур, I, էջ 21:

Թեյշեբախինի բնակչության թվի մասին առայժմ որևէ ենթադրություն անել անհնար է: Պեղումների արդյունքները, սեպագիր արձանագրություններն ու այլ կարգի աղբյուրները հիմնավոր ենթադրության համար հիմքեր չեն տալիս: Սակայն քաղաքի դրամավաճակի մեծ տարածությունը, նրա շենքերի քաղաքատիպ լինելը, բազմամարդ կայազորի առկայությունը, որն անվիճելի կարելի է համարել, մեծ թվով պահեստների գոյությունը և այլ հանգամանքներ համենայն դեպս ենթադրել են տալիս, որ Թեյշեբախինի բնակչության թիվը բավական մեծ է եղել և որ նա, ինչպես մասնագետներն են ենթադրում, եղել է իր ժամանակի խոշոր քաղաքներից մեկը¹:

Թեյշեբախինի բնակչությունը էթնիկական տեսակետից միատարր չի եղել: Այնտեղ ապրել են և՛ տեղացիներ, և՛ ուրարտացիներ: Ինչպես հին Արևելքի մյուս երկրներում, այնպես էլ Ուրարտուում սովորաբար գրաված և իրենց իշխանությունը ենթարկած երկրամասերի բերգերում ու բերդաքաղաքներում ուրարտացիները վերաբնակեցնում էին պետության կենտրոնական շրջանների բնակիչներ և ռազմական արշավանքների ընթացքում վերցված գերիներ: Այդ կարգի բնակչություն կար նաև Թեյշեբախինում: Բ. Բ. Պիոտրովսկին ելնելով այն փաստից, որ Թեյշեբախինի բնակչության մեծագույն մասը շուներ իր սեփական տնտեսությունը և ամբողջապես ենթակա էր պետության տնօրինությանը, գտնում է, որ դրանք այստեղ են բերվել այլ տեղերից²: Ուրեմն Թեյշեբախինի բնակչության զգալի զանգվածները՝ զինվորներ, արհեստավորներ, հողագործներ, վարչական ծառայողներ և այլք եկվոր էին՝ ուրարտացիներ և այլ տեղերից բերվածներ: Բնակչության մյուս մասը բաղկացած էր տեղացիներից: Բացառված չէ նաև, որ Թեյշեբախինի անկման ժամանակներում այստեղ բնակություն լինեն հաստատած որոշ թվով սկյութներ, որոնք դրանից առաջ տնտեսական սերտ կապեր ունեին ուրարտական պետության հյուսիսային շրջանների հետ: Տեղացի բնակչության առկայությունը ապացուցվում է նյութական կուլտուրայի և շինարարական արվեստի այն մնացորդներով, որոնք հայտնաբերվել ու ուսումնասիրվել են հնագետների կողմից: Ընդ որում, ինչպես տեսանք, Թեյշեբախինի տեղում տեղացիների բնակավայր է եղել ուրարտական ժամանակաշրջանից շատ առաջ: Հայտնաբերված են նաև սկյութական ծագումի շատ

¹ А. А. Мартиросян, Город Тейшебаини по раскопкам 1947—1958 гг., էջ 93:

² Б. Б. Пиотровский, Кармир-блур, I, էջ 18, II, էջ 10:

իրեր, որոնց մի մասը վերաբերում է քաղաքի գրավմանը նախորդած ժամանակին: Տարբեր էթնիկական և սոցիալական կազմ ունեցող բնակչությունն իր ազդեցությունն է թողել Թեյշեբախինի արտաքին տեսքի³, շինությունների և քաղաքի կառուցվածքի վրա ընդհանրապես:

Ըստ դրամունքի և սոցիալական վիճակի Թեյշեբախինի բնակչությունը բաղկացած էր մեծ ու փոքր մի քանի խմբերից՝ զինվորականությունից, վարչական պաշտոնյաներից, հոգևորականությունից, արհեստավորներից, երկրագործներից⁴, սպասարկող անձնակազմից և այլն: Դրանց մեջ ամենաբազմամարդը՝ զինվորականները, արհեստավորներն և երկրագործներն էին: Թեյշեբախինի բնակչության հիմնական զանգվածները պարենավորվում էին պետության կողմից⁵: Նրանք շուներին իրենց սեփական տնտեսությունը: Պեղումների ընթացքում չեն հայտնաբերված սեփական տնտեսություն ունենալու շատ թե քիչ շոշափելի հետքեր. նրանց տների կոմպլեքսում չեն հայտնաբերված գոմեր, սննդամթերքների սենյակներ⁶, իսկ կենդանիների հայտնաբերված ոսկորները ենթադրվում է, որ լոկ սննդի մնացորդներ են⁵:

Բերդաքաղաքի ամբողջ բնակչությունը ենթակա էր ուրարտական կառավարչի կամ փոխարքայի գերագույն իշխանությանը: Նրան էին ենթարկված նաև վարչական ապարատն ու բազմամարդ կայազորը, որոնք բոլորը համալրվում էին բացառապես ուրարտացիներով (բիսյանացիներով): Բերդապաշտպան զինվորականության միջոցով ուրարտական պետությունը իրագործում էր իր տիրակալական իրավունքները ենթակա ցեղերի նկատմամբ: Ուրարտացիները տեղացիներից վերցնում էին հսկայական տուրքեր, կողոպտիչ արշավանքներ էին կազմակերպում դեռևս իրենց տիրապետության տակ չգտնվող ցեղերի դեմ, քայլ առ քայլ ավելացնում էին իրենց տիրապետության շրջանակները, օգտագործում էին բոլոր միջոցները ենթակա ցեղերին հյու-հնազանդ պահելու համար⁶: Տուրքի և ռազմական ավարի ձևով Թեյշեբախինի հավաքված հսկայական պաշարների մի մասը պահվում էր տեղում, իսկ մյուսը՝ արհեստավորների միջոցով վերամշակելուց հետո, ուղարկվում էր պետության մայրաքաղաք Տուշպա: Թեյշեբախինն ուներ նաև իր

¹ А. А. Мартиросян, Город Тейшебаини..., էջ 111:

² Б. Б. Пиотровский, Кармир-блур, II, էջ 86:

³ Նույնը, Кармир-блур, I, էջ 18:

⁴ Նույնը տեղը:

⁵ Նույն տեղը:

⁶ Б. Б. Пиотровский, Кармир-блур, II, էջ 86:

պետական երկրագործությունը, այգեգործությունը, բանջարաբու-
ծությունն ու նույնիսկ անասնապահությունը: Թե՛ արհեստավորները
և թե՛ երկրագործները նույնպես սեփական տնտեսությունից զուրկ
էին և մատակարարվում էին պետության կողմից¹: Հավանական է,
նաև, որ Թեյշեբախինում գործադրվում էր ստրկական աշխատանքը՝
հատկապես շինարարության և երկրագործության մեջ: Գեոևս չի
պարզաբանված թե ովքեր էին արհեստավորները, նրանք բաղկա-
ցած էին միայն ուրարտացիներից, թե՛ նաև տեղացիներից, ինչ
կազմ ունեին երկրագործները, ստրկական աշխատանքի բնույթն ու
ծավալը և այլն, բայց այնուամենայնիվ պարզ է, որ Թեյշեբախին իր
բնույթով հին Արևելքի տիպիկ ստրկատիրական բաղաժանցներից մե-
կըն էր²:

Սեպագիր արձանագրությունների վերծանումից և Թեյշեբախ-
նիի պեղումներից հայտնի է դարձել, որ այստեղ պետական, հա-
մայնական և այլ կարգի տնտեսությունների հետ միասին գոյու-
թյուն է ունեցել նաև տաճարական բավական ուժեղ տնտեսություն:
Այդ տնտեսության հիմքը, ինչպես ենթադրում են, կազմել են երկ-
րագործությունը, այգեգործությունը, խաղողագործությունը և ա-
նասնապահությունը³: Նույն ճյուղերը հիմնական էին նաև պետա-
կան ու մյուս տնտեսությունների համար: Բայց այստեղ, բացի
դրանցից, զգալի դեր էր խաղում նաև արհեստագործությունը:

Թեյշեբախինում և նրա շրջակայքում երկրագործությունն ու
այգեգործությունն առանց արհեստական ոռոգման չէր կարող գո-
յություն ունենալ: Ուրարտացիները, գրավելով բարեբեր Արարատ-
յան դաշտը, առաջին հերթին պետք է ուշադրություն դարձնեին այդ
հանգամանքի վրա: Արարատյան դաշտի գյուղատնտեսական հնա-
բավորություններն օգտագործելու համար VIII—VII դդ. (մ. թ. ա.)
իրոք որ նրանք այստեղ ստեղծում են մեծ ու փոքր առուների մի-
ամբողջական ցանց: Ն. Վ. Հարությունյանը միանգամայն իրավա-
ցիորեն նկատում է, որ Աղա երկրում արհեստական ոռոգման ցան-
ցի երկու հանգույց կար. դրանցից մեկը Արգիշտիխինիլին էր (հե-
տագալի Արմավիրը), իսկ մյուսը՝ Թեյշեբախինին (Կարմիր-բլուրը)⁴:
Առաջին հանգույցը սնվում էր Արաքսից ու Սև ջրից (հնում Մեծա-
մոր), իսկ երկրորդը՝ Հրազդանից⁵: Թեյշեբախինի մոտակայքում

Հրազդանից հանված էին մի շարք առուներ, որոնց թվում էր և այ-
ժմյան էջմիածնի առուն: Մեր դարի բոլոր ուսումնասիրողները
առանց տարակարծիքության ենթադրում կամ հաստատապես զրտ-
նում են, որ Թեյշեբախինի շրջանի առուները՝ հատկապես էջմիածնի
Գալմայի առուն, կառուցել են ուրարտացիները¹: Այդ միասնական
կարծիքը մշակվեց այն բանից հետո, երբ Զվարթնոց տաճարի ա-
վերակներում հայտնաբերվեց Իլդարունի գետից Ռուսա II-ի անց-
կացրած մեծ ջրանցքի մասին ընդարձակ արձանագրությունը: Ա-
վելի վաղ շրջանի հեղինակները՝ Սիմեոն Երևանցի (XVIII դար),
Հովհաննես Շահխաթունյանցը (XIX դարի առաջին կես) անտեղյակ
լինելով այդ արձանագրության մասին, բնականաբար, չէին կարող
նաև ճիշտ ենթադրել Կարմիր-բլուրի տակից դեպի էջմիածին զնա-
ցող ջրանցքի կառուցման ժամանակը և կառուցողներին: Հ. Շահ-
խաթունյանցը, որ այնքան մանրամասն նկարագրում է Գալմայի
ջրանցքի ընթացքը՝ նրա ակունքից մինչև էջմիածնի մոտերքը,
գրում է, թե Կավակերտ գյուղի մերձակայքի իր հողերը ոռոգելու
համար այդ առվի կառուցումը սկսել է երևանցի ոմն Բուրջալիբե-
կը, որը սակայն կիսատ է թողել: Հետագայում (1698 թ.) Նահա-
պետ կաթողիկոսը նրա որդիներից գնելով այդ կիսատ առուն, մեծ
ծախսերով ավարտում է դրա կառուցումը և հասցնում մինչև Վա-
ղարշապատ²: Նա վկայում է, որ իր ապրած ժամանակներում առուն
խափանված էր, բայց դրա ուղղությունը լավ նշմարվում էր: Նա-
հապետ կաթողիկոսի օրով կառուցված այդ առվի մասին հաղորդում
է նաև XVIII դ. երկրորդ կեսի հեղինակ Սիմեոն Երևանցի կաթո-

¹ Տե՛ս Մեսրոպ Եպիսկոպոս, էջմիածնի դաշտի ոռոգումը, «Արարատ» ամսա-
գիր, էջմիածին, 1912, № 3, էջ 233—240, Առ, Հայոց պատմություն, հ. I, Թիֆ-
լիս, 1917, էջ 302, Երվանդ Շահազիզ, Հին Երևանը, էջ 11—12, Գր. Ղափանցյան,
Ուրարտուի պատմությունը, Երևան, 1940, էջ 56—57, 66 և 231, Խ. Սամալցյան,
Հին Հայաստանի կուլտուրան, հ. II, Երևան, 1941, էջ 261, Բ. Բ. Пиотров-
ский, История и культура Урарту, էջ 132—133, «Ակնարկ հայ ճարտարապե-
տության պատմության», էջ 43—45, Н. В. Арутюнян, Земледелие и ско-
товодство Урарту, էջ 46—48 և այլն:

² Հովհաննես Շահխաթունյանց, Ստորագրութիւն կաթողիկէ էջմիածնի և հինգ
գաւառացն Արարատայ, հ. I, էջմիածին, 1842, էջ 137—138: Այնուհետև Հովհ.
Շահխաթունյանցը հաղորդում է, որ Բուրջալիբեկի ազգականները ձգտում են դրա
համարել այդ առվի ժառանգական տերը և անօրինական կերպով օգտվում են դրա
ջրերից: Բայց Աստվածատուր կաթողիկոսին հաջողվում է 1716 թ. Երևանի խանի
միջոցով դատարանից ստանալ վկայագիր առուն ամբողջ սեփականությունը լինելու
մասին:

¹ Բ. Բ. Пиотровский, Кармир-блур, II, էջ 86:

⁴ Նույնը, Кармир-блур, I, էջ 20, II, էջ 10 և 86:

³ Н. В. Арутюнян, Новые урартские надписи Кармир-блур, էջ 93:

⁴ Н. В. Арутюнян, Земледелие и скотоводство Урарту, էջ 46:

ղիկոսը. «Ջուր Դալմա ասացեալ՝ զոր ի Հրազդան գետոյ հանեալ բերեն ի սահմանս Աթոռոյ»¹:

Այժմյան Երևանի սահմաններում ուրարտացիները հանել են երկու խոշոր առուներ, որոնք երկուսն էլ մեզ հայտնի են «Դալմա» անունով (բառացի «պեղած», «ծածկած»): Դրանցից մեկը, որի մասին Ռուսա II-ը թողել է նշված արձանագրութունը, դեպի էջմիածնի կողմը գնացողն էր, իսկ մյուսը, որ սկսվում էր ավելի վե՛րևից՝ այժմյան Երևանի Դալման է, որը ոռոգում է նրա նույնանուն այգիները: Երևանի Դալմայի կառուցման մասին դեռևս որևէ աղբյուր չի հայտնաբերված: Բայց իր բնույթով ու կառուցվածքով այն կազմում է ներքևի Դալմայի երկորյակը և անկասկած կառուցվել է ուրարտացիների կողմից:

Բոլոր հեղինակներն այդ ընդունում են, բայց որոշակի կերպով տարբերություն են դնում երկու դալմաների միջև²: Միայն Երվանդ Շահազիզն է, որ չնայած այնքան լավատեղյակ է հին Երևանի տեղագրությանը, բայց էջմիածնի ու Երևանի դալմաները շփոթել է իրար հետ և Ռուսա II-ի կառուցած ջրանցքը համարել այն առուն, որը Երևանի վերջին սարգար Հուսեյն-խանի օրոք վերականգնվել է ու սկսել գործել³: Անկասկածելի է, որ Երևանի Դալման էլ կառուցել են ուրարտացիները, բայց այն պետք է տարբերել Ռուսա II-ի կառուցած ջրանցքից, որը համապատասխանում է էջմիածնի Դալմային: Հենց այս վերջինս էր, որ Թեյշեբախնիի համար ուներ արտակարգ նշանակություն: Դրա ջրերով էր ոռոգվում Թեյշեբախնիին ենթակա հողային տարածությունների մեծ մասը:

Ուստի հարկ ենք համարում թարգմանաբար մեջբերել Զվարթնոցում հայտնաբերված Ռուսա II-ի արձանագրութունն ամբողջությամբ.

«Խալդի աստծուն, իր տիրոջը, Ռուսան, Արգիշտիի որդին, այս արձանագրութունը կանգնեցրեց (?): Խալդի աստծո հղորությամբ, Արգիշտիի որդին, ասում է՝ Կուարլինի հովտի (?) հողը անմշակ էր, այնտեղ ոչինչ չկար: Ինչպես (?) (ինձ) Խալդի աստվածը հրամայեց, (այնպես) ես այս խաղողի այգին տնկեցի, ես հրամայեցի այնտեղ սարքել (?) ցանքերով ու մրգատու այգիներով դաշտեր, ինձ վրա վերցրեցի քաղաքի կառուցումը (?): Իլդարունիա գետից ես անցկացրի ջրանցք՝ (նրա) անունն է—«Ումեշիին»: Ռուսա (Թագա-

վորի) այս հովտում երբ (որևէ մեկը) հարկադրի ջրանցքը ոռոգել որևէ բան, թող ուլ մորթվի (?): Խալդի աստծուն, ոչխար թող զոհաբերվի Խալդի աստծուն, ոչխար՝ Թեյշեբա աստծուն, ոչխար՝ Շիվինի աստծուն. sehadie աստված aniq⁴: Որևէ բան երբ ջուրը esia siuli, ուլ թող մորթվի (?): Խալդի աստծուն, ոչխար թող զոհաբերվի Խալդի աստծուն, ոչխար՝ Թեյշեբա աստծուն, ոչխար՝ Շիվինի աստծուն. sehadie աստված aniq⁵:

Ռուսա, Արգիշտիի որդի, Թագավոր հղոր, Թագավոր մեծ, արքա տիեզերքի, արքա Բիախնիլի երկրի, արքայից արքա, տեր Տուշպա քաղաքի:

Ռուսան, Արգիշտիի որդին, ասում է. ուլ այս արձանագրութունը փչացնի, ուլ (այն) ջարդի, ուլ (այն) (իր) տեղից դուրս քցի, ուլ հողում թաղի, ուլ ջուրը քցի, ուրիշ ուլ ասի՝ «Ես եմ (այդ բոլորը) կատարել», ուլ (իմ) անունը (նրա վրայից) ոչնչացնի (և) իր անունը դնի, լինի նա Բիախնիլի երկրի բնակիչ կամ թշնամական երկրի բնակիչ, թող Խալդի, Թեյշեբա, Շիվինի աստվածները, (բոլոր) աստվածները երկրի վրա շրթողեն (նրա) ոչ անունը, ոչ (նրա) ընտանիքը, ոչ (նրա) սերունդը»¹:

Նախքան արձանագրության բուն բովանդակության մասին ասելը անհրաժեշտ է նկատել, որ դրա մեջ նշված աշխարհագրական անունների վերաբերյալ մասնագետները մի ընդհանուր կարծիք չունեն: Ընդ որում, ինչպես տեսնում ենք, նրանում հիշատակված են աշխարհագրական միայն երկու անուն՝ Իլդարունի(ա) գետը և Կուարլինի հովիտը: Այսպես, օրինակ՝ Զվարթնոցի այդ արձանագրության առաջին ընթերցողներից Կ. Հ. Բասմաջյանը Կուարլինի հովիտը (նրա մոտ՝ երկիր) տեղագրում է Մասիսի հյուսիսային ստորոտներին և այդ անունը նույնացնում «Խուտուրլու» կոչված գյուղանվան հետ, իսկ Իլդարունին՝ նույնացնում Սև ջրի (Մեծամոր) հետ²: Սակայն Կ. Բասմաջյանի այդ կարծիքը ընդունվել է շատ քչերի կողմից: Ուսումնասիրողների մեծագույն մասը ընդունում և կողմնակի նյութերով հաստատում է, որ արձանագրության Իլդարունին այժմյան Հրազդանն է³, իսկ Կուարլինի հովիտը, ինչպես արդեն ասվել է, կազմում էր Ազա երկրի մի մասը, որն ընկած էր

¹ Տե՛ս Գ. Ա. Меликишвили, Урартские клинообразные надписи, էջ 345, № 281:

² Տե՛ս Երվանդ Շահազիզ, Հին Երևանը, էջ 11—12:

³ Մեսրոպ Եպիսկոպոս, էջմիածնի դաշտի ոռոգումը («Արարատ» ամսագիր, 1912, № 3, էջ 233—240), Խ. Սամուելյան, Հին Հայաստանի կուլտուրան, Կ. 11, էջ 261 և այլն:

¹ Միմեռն կարողիկոս Երևանցի, Ջամբո, Վաղարշապատ, 1873, էջ 200:

² Տե՛ս «Արարատ» ամսագիր, 1912, № 3, էջ 233—240, Լեռ, Հայոց պատմություն, Կ. 1, էջ 302, Գր. Վափանցյան, Ուրարտուի պատմությունը, էջ 231 և այլն:

³ Երվանդ Շահազիզ, Հին Երևանը, էջ 11—12:

այժմյան Երևանի ու Էջմիածնի միջև և որի ուղղման համար էլ կառուցվել էր այդ ջրանցքը: Ռուսայի կառուցած այդ ջրանցքը հավանաբար ձգվել է ավելի քան 20 կմ երկարությամբ: Դրա մի հատվածը անցել է ժայռափոր թունելով: Միանգամայն հասկանալի է, որ մայր ջրանցքը ճյուղավորվել է մի շարք մեծ ու փոքր առունների, որոնք բավական խիտ ցանց են կազմել Կուարլինիի հովտում (էջմիածնի դաշտ): Ինչպես ուրարտական մյուս ջրանցքների, այնպես էլ Ռուսայի կառուցած «Ումեշինի» ջրանցքն էլ ունեցել է մի քանի արվեգուկներ, որովհետև նա ձգվել է ավերակներով և ձորակներով կտրտված տեղանքով:

Պատմական տեսակետից հսկայական նյութ է տալիս Ռուսա II-ի վերը մեջբերված արձանագրությունը: Դրանից մենք իմանում ենք, որ նախ և առաջ ջրանցքը պետք է ուղղվի մի ամբողջ դաշտ (հովիտ), որտեղ գցվել են մրգատու այգիներ, ստեղծվել են ցանքաներ, որ ջրանցքի հետ միաժամանակ Ռուսան հիմնադրել է մի բազալ ամենայն հավանականությամբ հենց Թեյշեբախին: Այնուհետև, հայտնի է դառնում, որ ջրանցքը կոչվել է «Ումեշինի» և նրանից օգտվելու համար անհրաժեշտ էր զոհողություններ կատարել ուրարտական Խալդի, Թեյշեբա և Շիլինի աստվածներին: Այս գալիս է ջրանցքը փշացնողների կամ արձանագրությունը կեղծողների հասցին ուղղված անեծքներն ու Ռուսայի տիտղոսաշարք, որոնք և՛ կարող են դառնալ կարևոր դատողությունների աղբյուր: Դրանից, օրինակ, կարելի է ենթադրել, որ ուրարտացիները բացի Թիախինիի երկրից, ուրարտական տիրապետության տակ գտնվող մյուս երկրները համարել են թշնամական երկրներ, որ ուրարտացիներն իրենց իշխանությունը օտար ցեղերի վրա տարածել ու պահպանել են ուղղմական ճանապարհով, որ Ռուսա II-ի կառուցած քաղաքը (Թեյշեբախին) պետության հյուսիսային երկրամասերի կարևոր բերդաբազաներից մեկը լինելով՝ առաջին հերթին հենակետ է եղել Կուարլինիի հովիտը տնտեսապես յուրացնելու և նրա հնարավորությունները ուրարտական պետությանը ի սպաս դնելու համար: Արձանագրությունը թույլ է տալիս ենթադրել, որ ուրարտացիները հատուկ հսկողություն էին սահմանում մեծ ջրանցքները սարքին վիճակում պահելու համար:

Հիմնականում Ռուսա II-ի կառուցած այդ ջրանցքն էր, որ իր ենթաճյուղերով ապահովում էր Թեյշեբախինի զարգացած երկրագործությունը, այգեգործությունն ու մասամբ բանջարաբուծությունը, նկատի չունենալով ավելի փոքր առունները, որոնք ունեին երկ-

րորդական նշանակություն և ըստ երևույթին ուղղում էին քաղաքին կապած փոքր բանջարանոցներն ու բոստանները:

Թեյշեբախինի շրջակայքի և նրան ենթակա շրջանների երկրագործության զարգացած վիճակի մասին նախ և առաջ զաղափար կարող են տալ հացահատիկի այն հսկայական պահեստները, որոնք պեղված են հնագիտական արշավախմբերի ժամանակ: 1951—1953 թթ. պեղումների ընթացքում բաց է արվել հացահատիկների հսկայական պահեստ¹, իսկ դրանից դեռ առաջ, 1949—50 թթ. հայտնաբերված էր հացահատիկի մի մեծ ամբար²: 1947—1958 թթ. պեղումների ժամանակ հայտնաբերվեցին 4×4 մ չափսերի մի շարք խուլ (առանց դռան և լուսամուտների) սենյակ-ամբարներ, որոնք դասավորված են միջնաբերդի արևմտյան ճակատի առանցքի ուղղությամբ՝ երկար միջանցքի երկու կողմերում: Այս ամբարներում ինչպես և հացահատիկի մյուս պահեստներում հայտնաբերվել են մեծ քանակությամբ ցորեն, դարի, տարեկան, կորեկ, ոսպ, ինչպես նաև բնջութ ու այլ հատիկներ³, որոնք մանրամասնությամբ ուսումնասիրվել են Մ. Գ. Թումանյանի և Վ. Ա. Պետրովի կողմից: Հայտնաբերված են կորեկի հացի, ձավարով ճաշի մնացորդներ: 1957 թ. միջնաբերդի սենյակներից մեկում հայտնաբերվել է ցորենի ալյուրի մնացորդներ⁴: Ի տարբերություն միջնաբերդի հացահատիկներով լիք պահեստների, քաղաքի տներում, բացի կորեկի մնացորդներից, հացահատիկի պաշարներ չեն հայտնաբերվել: Այդ բացատրություն է նրանով, որ, հավանաբար, թշնամու հարձակվելու լուրն առնելով, քաղաքի բնակիչները իրենց պաշարները շտապ տեղափոխել են միջնաբերդ, որտեղ նրանք ապաստանել էին քաղաքի զրավման և բերդի պաշարման ժամանակ⁵:

Միջնաբերդում պահպանված հացահատիկային այդ բարիքների հետ միասին ուշադրության արժանի են նաև երեք սենյակից բաղկացած ձիթհանքը, որտեղ ձիթ են ստացել բնջութից⁶:

Էլ ավելի հետաքրքիր են գտնվող արտագործության հետ կապված հնագիտական նյութերը: Դեռևս 1940 թվականին Թեյշեբախի-

¹ Б. Б. Пиотровский, Кармир-блур, III, էջ 7:

² նույնը, Кармир-блур, II, էջ 11:

³ Б. Б. Пиотровский, Кармир-блур, I, էջ 24—30, А. А. Мартиросян, Город Тейшебани..., էջ 96:

⁴ Н. В. Арутюнян, Земледелие и скотоводство Урарту, էջ 84:

⁵ Б. Б. Пиотровский, Кармир-блур, I, էջ 29, А. А. Мартиросян, Город Тейшебани..., էջ 129:

⁶ Б. Б. Пиотровский, Кармир-блур, III, էջ 7:

նիի միջնաբերդի բակի տներին մեկում հայտնաբերվում է կորեկով լիբը մի կավե աման, 1948 թ. նույն կարգի մի աման է հայտնաբերվում, որի հատակային մասում գրված էին ծառի ճյուղեր ու ծղոտ, իսկ վերևը՝ լցված գարու հատիկներով: Գրանց հիման վրա Բ. Բ. Պիոտրովսկին գալիս է այն ճիշտ եզրակացություն, որ Քեյշեբախի բնակիչները իրենց կարիքների համար կորեկից և գարուց արտադրել են գարեջուր¹: Քեյշեբախում գարեջուր արտադրելու պրոբլեմը վերջնականապես և անառակելիորեն լուծվեց 1958 թվականի պեղումների ժամանակ: Այդ թվականին միջնաբերդում պեղվել է գարեջրի արտադրության մի հատուկ արհեստանոց—«գործարան», որի մեջ հայտնաբերվել են տուֆից պատրաստած վաննան՝ գարու հատիկով, գարեջուրը պահելու համար տասնյակների հասնող կավե մեծ ամաններ և գարեջրի արտադրության հետ կապված իրերի այլ մնացորդներ²:

Երկրագործության գոյության ու զարգացման մասին կարող են գաղափար տալ նաև երկրագործական և, ընդհանրապես, գյուղատնտեսական այն գործիքներն ու իրերը, որոնք հայտնաբերվել են հնագիտական պեղումների ժամանակ: Տարբեր ժամանակներում Քեյշեբախի պեղումներից հայտնաբերվել են՝ երկաթի եղաններ, բահեր, մուրճեր, մարկեղներ, երկաթե մանգաղներ, երկանքներ, սրոց բար, ուրագներ և այլն³: Այդ գործիքները, ինչպես կուսում են, պատկանել են բաղաբի բնակիչներին, որոնք գրավման ժամանակ իրենց ուտելիքի պաշարների հետ միասին տարել են նաև երկրագործական գործիքները և այլ իրեր⁴:

Անառակելի է, որ Արարատյան դաշտի տեղաբնիկ ցեղերը շատ վաղ ժամանակներից զբաղվում էին երկրագործությամբ: Ուրարտացիները, գալով Արաքսի ավազանը, երկրագործական կուլտուրան ավելի զարգացնում և հասցնում են մի նոր աստիճանի: Բայց ամենայն հավանականությամբ, երկրագործ բնակչության հիմնական զանգվածները ուրարտական տիրապետության շրջա-

նում զարձալ մնում էին տեղաբնիկ ցեղերը: Հայտնի է, որ Քեյշեբախում կուտակվող գյուղատնտեսական բարիքների մեծագույն մասը բերվում էր շրջակայքից՝ ինչպես ուրարտական պետական խոշոր տնտեսություններից, այնպես էլ տեղացիներով բնակեցված շրջաններից՝ իրրե հարկ կամ ռազմական ավար:

Այգեգործությունը Արաքսի ավազանում հնագույն պատմություն ունի: Այստեղ ամենայն հավանականությամբ խաղողագործությամբ զբաղվում էին տակավին ուրարտացիներից առաջ: Իսկ ուրարտական ժամանակաշրջանի զարգացած խաղողագործության մասին արդեն վկայում են վերը մեջբերված Ռուսա II-ի արձանագրությունը, զինու հսկայական պահեստների գոյությունը Քեյշեբախի միջնաբերդում, կրոնական ծիսակատարությունների մեջ զինու օգտագործումը և այլն: Որոշ ուսումնասիրողներ խաղողի հայրենիքը համարում են Հայկական լեռնաշխարհը և նրա շրջակա երկրները⁵:

Խաղողագործության և այգեգործության մեջ տնտեսության հիմնական ձևը պետական, թագավորական և տաճարական էր, տնտեսություններ, որոնք ունեին մեծ միջոցներ ու հնարավորություններ, կառուցելու արհեստական ոռոգման առուներ, լճակներ, ամբարտակներ, որովհետև առանց արհեստական ոռոգման խաղողագործությունն ու այգեգործությունը չէին կարող գոյություն ունենալ⁶:

Կարմիր-բլուրի պեղումների ժամանակ հայտնաբերվել են զինու մեծ պահեստներ: Մինչև 1957 թվականը Կարմիր-բլուրում պեղված էր զինու 8 ընդարձակ պահեստներ, որոնցում պահվում էր մոտավորապես 400 հազար լիտր գինի⁷: Այստեղ պահվում էր ոչ միայն բուն Քեյշեբախի, այլև շրջակայքի այգիների խաղողից ստացված գինին, որի մի մասը ուղարկվում էր պետության մայրաքաղաք: Հայտնաբերված են այժմյան «Երևանի» «Ոսկեհատ», «Գառան-գմակ» խաղողատեսակների կորիզներ⁸:

Խաղողագործության հետ միասին զարգացած էր նաև այգեգործությունը: Պեղումների ընթացքում հայտնաբերված են խըն-

¹ Բ. Բ. Пиотровский, Кармир-блур, I, էջ 54:
² Գ. Մ. Ղափանյան, Քեյշեբախի (Կարմիր-բլուրի) երկրագործական մթերքների վերամշակման հարցի շուրջը («ՀՍՍՌ ԳԱ Տեղեկագիր», հաս. գիտ., 1959, № 9, էջ 80—85), Н. В. Арутюнян, Земледелие и скотоводство Урарту, էջ 91—92:
³ Բ. Բ. Пиотровский, Кармир-блур, I, էջ 30, 40, 50, III, էջ 9, 54, 57, А. А. Мартиросян, Город Тейшебани..., էջ 97, Н. В. Арутюнян, Земледелие и скотоводство Урарту, էջ 98:
⁴ А. А. Мартиросян, Город Тейшебани..., էջ 97:

⁵ Գր. Ղափանյան, Ուրարտուի պատմությունը, էջ 59:
⁶ Նույն տեղը:
⁷ Բ. Բ. Пиотровский, Искусство Урарту, Ленинград, 1962, էջ 40, Н. В. Арутюнян, Земледелие и скотоводство Урарту, էջ 132 և 134:
⁸ Բ. Բ. Пиотровский, Кармир-блур, III, էջ 15—16, А. А. Мартиросян, Город Тейшебани..., էջ 96, Н. В. Арутюнян, Земледелие и скотоводство Урарту, էջ 136:

ձորի մնացորդներ, սև սալորի, նոան և դեղձի շորացած կորիզներ¹: 1958 թվականին հայտնաբերվեց նոան շորացած, բայց իր բաղադրությունը բազմաթիվ դարերի ընթացքում պահպանած՝ ծաղիկ²: Բանջարա-բուստանային բույսերից պեղումների ընթացքում հայտնաբերվել է ձմերուկի մնացորդներ³:

Տնտեսության մեջ երկրագործությունից ու այգեգործությունից հետո իր նշանակությամբ երկրորդ տեղը զբաղում էր անասնապահությունը, որի մասին մենք բացառապես գաղափար ենք կազմում պեղումների ընթացքում հայտնաբերված ոսկորների միջոցով: Ոսկրաբանական հսկայական այդ նյութը բաժանում են երեք խմբի՝ 1) միջնաբերդի հրդեհի ժամանակ ոչնչացած անասունների ոսկորներ, որոնք ամբողջական կմախքներ են կազմում, 2) սննդի մնացորդ ոսկորների և 3) զոհաբերության մնացորդ ոսկորների, որոնք հայտնաբերված են կույտերով: Ընդհանրապես հայտնաբերված են խոշոր եղջերավոր անասունների (կով, եղ), մանր եղջերավորների (այծ), խոզի, էշի, ձիան ոսկորներ, որոնք ուսումնասիրվել են Ս. Կ. Դալի, ինչպես և Ն. Օ. Բուրչակ-Աբրամովիչի ու Ս. Մեժլումյանի կողմից: Ուսումնասիրությունները ցույց են տվել, որ այդ անասունները իրենց մեծությամբ, արտաքին տեսքով և հատկություններով նման էին այժմյան Հայաստանում և հարևան երկրներում տարածված անասուններին⁴: Պեղումների ընթացքում պարզվել է, որ միջնաբերդը ամռանը գրավելու պատճառով մանր եղջերավոր անասունները գտնվելիս են եղել լեռնային արոտավայրերում: Դրա հետևանքով մանր եղջերավոր անասունների ոսկորներ համեմատաբար քիչ են հայտնաբերվել⁵:

Մյուս ընտանի կենդանիներից՝ ջեյրանի ոսկորներ⁶:

¹ Б. Б. Пиотровский, Кармир-блур, III, էջ 12, 15—16, А. А. Мартиросян, Город Тейшебаини..., էջ 96, Н. В. Арутюнян, Земледелие и скотоводство Урарту, էջ 136:

² Новые археологические находки (газета «Коммунист», Ереван, 1958, № 179):

³ А. А. Мартиросян, Город Тейшебаини..., էջ 96:

⁴ Մանրամասը տես «ՀՍՍՐ-ի Մեղեկագիր» (սնական գիտ.), 1947, № 10, «Природа», 1948, № 2, Б. Б. Пиотровский, Кармир-блур, I, էջ 18 և 31—33, А. А. Мартиросян, Город Тейшебаини..., էջ 17—18, Н. В. Арутюнян, Земледелие и скотоводство Урарту, էջ 184:

⁵ Б. Б. Пиотровский, Кармир-блур, I, էջ 33:

⁶ А. А. Мартиросян, Город Тейшебаини..., էջ 129, Н. В. Арутюнян, Земледелие и скотоводство Урарту, էջ 184:

Հնագիտական նյութերը ցույց են տալիս, որ վաղեմի Թեյշեբաինիում, բացի գյուղատնտեսական որոշ մթերքների վերամշակումից, կային նաև շինարարական, կավագործական, մետաղագործական և այլ արհեստներ: Շինարարական արհեստների վիճակն ցույց են տալիս վաղաքն է իր պաշտպանական պարիսպներով, փոխարքայի պալատով, տաճարներով, պահեստներով, բնակելի թաղամասերով հանդերձ: Քաղաքի արհեստների մեջ կարևոր դեր էին խաղում՝ մետաղագործությունը, ջուլհակությունը, կավագործությունը, կաշեգործությունը, փայտամշակությունը և այլն:

Բրուտագործության զարգացմանը մեծապես նպաստում էր գինեգործությունը, որին անհրաժեշտ էր մեծ ու փոքր կարասներ, ամաններ ու անոթներ: Բացի դրանից, բնակչության առօրյա կենցաղում լայն շափով օգտագործվում էին կավե ամանները: Հեռավոր տարածությունների վրա կավե իրերի տեղափոխումը միանգամայն անհնար էր. դրանք ճանապարհին կարող էին ջարդվել, իսկ մեծ կարասներն ընդհանրապես շատ դժվար էր տեղափոխել: Այդ բոլորի հետ միասին, Թեյշեբաինին ուներ տեղական հումք՝ կավ: Եվ ահա այդ ազդակները բարենպաստ պայմաններ էին ստեղծում բրուտագործության զարգացման համար: Պեղումների ընթացքում հայտնաբերված են հարյուրավոր խոշոր կարասներ՝ 250—1250 լիտր տարողությամբ, հազարից ավելի կժեր, տարբեր տեսակի ու շափի բազմաթիվ ամաններ, գավաթներ, անոթներ, զանազան ամանների մեծ քանակությամբ բեկորներ և այլն¹: Միջնաբերդի սենյակներից մեկում հայտնաբերված են բրուտի դուրգ, երկաթե գործիք կավի հանույթի համար, իսկ հարևան սենյակում՝ կավի կույտ: Ենթադրվում է, որ այդ տունը եղել է բրուտի տուն-արհեստանոց²: Բ. Բ. Պիոտրովսկին Կարմիր-բլուրի կերամիկան բաժանում է երեք մեծ խմբի՝ ուրարտական, տեղական և հնագույն անդրկովկասյան տիպերի: Ուրարտական կերամիկայի իրերը ունեն կարմիր գույն, փայլուն են և ունեն լավ մշակված ձևեր: Տեղական ծագումի կերամիկայի իրերն ունեն սև գույն և համեմատաբար կոպիտ ձևեր³: Իսկ երրորդ խմբին պատկանող կավե ամաններն ու իրերը, որոնք նման են Անդրկովկասի տարբեր տեղերի՝ VII—VI դդ. վերաբերող գե-

¹ Տես Б. Б. Пиотровский, Кармир-блур, I, էջ 35—37, II, էջ 7—8, III, էջ 23, В. С. Сорокин, Раскопки древнего поселения («Кармир-блур», II, էջ 86), А. А. Мартиросян, Город Тейшебаини..., էջ 18 և 100:

² Б. Б. Пиотровский, Кармир-блур, I, էջ 35, III, էջ 12:

³ նույն տեղը:

բեզմաններում հայտնաբերված նույնանման իրերին, ունեն մուգ-գորշ կամ կարմիր գույն, նախշեր և փայլեցված են: Մի առանձին խումբ են համարում նաև մեծ կարասները, որոնք ունեն տարբեր ձև, տարողություն և որակ¹: Հայտնաբերված են կավից պատրաստած ձիու և ցուլի կոպիտ արձանիկներ, ինչպես նաև միրուբավոր սղամարդու պատկերով աստվածների հինգ արձանիկների մասեր²:

Քաղաքի տնտեսական կյանքում պակաս դեր չէր խաղում նաև մետաղամշակությունը: Կարմիր-բլուրում հայտնաբերված գործիքները, իրերը, զենքերը, ձիասարքերը, զարդերը և այլն պատրաստված են երկաթից կամ պղնձից: Մետաղամշակման արհեստանոց զենես չի հայտնաբերված ոչ միջնաբերդում և ոչ էլ բուն քաղաքում, որը զենես հիմնովին չի պեղված: Բայց այդպիսի արհեստանոցների, հատկապես դարբնոցների գոյությունը անառարկելի կարելի է համարել: Հայտնաբերված են կոպիտ կացնի ձուլման (կաղապարման) քարե կաղապար, զարդ ձուլելու քարե կաղապար, ձևավոր ձուլածո պղինձ և ալյն³, որոնք կասկած չեն թողնում մետաղամշակման արհեստանոցների գոյության մասին⁴: Արհեստանոցները հավանաբար գտնվում էին ոչ թե միջնաբերդում, այլ բուն քաղաքում, ինչպես ենթադրում է Հ. Մարտիրոսյանը⁵:

Թեյշեբախինի մետաղյա իրերի մեծագույն մասը երկաթից է: Այստեղ հայտնաբերված երկաթյա իրերը, ինչպես պնդում են մասնագետները, լիովին նման են Ուրարտուի կենտրոնական մասի նույնատիպ իրերին, մինչդեռ բրոնզե իրերը նման են տեղականներին: Պեղումների ընթացքում հայտնաբերվել են մուրճեր, կեռ դանակներ, դաշույններ, երկու տիպի թրեր (լայն ու կարճ բերանով և երկար), եռաժանիք եղաններ, որոնք օգտագործվել են կամ գուլաշատնտեսական աշխատանքների մեջ, կամ որպես զենք, ուրագներ (ավելի ճիշտ՝ ուրագանման գործիքներ), փականի մասեր, բահեր, երկաթե սղոց, նիզակի մի քանի ծայրեր, մեծ քանակությամբ նետի ծայրեր և այլն⁶:

Թեյշեբախին, Արգիշտիխինիլին, էրեբունին այն հիմնական կենտրոններն էին, որոնք մեծ դեր են խաղացել երկաթի կուլտուրան

հյուսիսային ժողովուրդների մոտ տարածելու գործում: Բ. Բ. Պիտրովսկին ուղղակի նշում է, որ Թեյշեբախինն այդ բնագավառում մեծ ազդեցություն է թողել սկյութական ցեղերի վրա¹:

Երկաթյա իրերի համեմատությամբ Կարմիր-բլուրում հայտնաբերված բրոնզե առարկաներն ավելի սահմանափակ են: Ամենից առաջ պետք է ասել, որ այստեղ պեղված են միաձև, բայց տարբեր մեծության ու քաշի բրոնզե ձուլածոներ: Ենթադրվում է, որ Թեյշեբախինի շրջակայքում ապրող բնակիչներից իրեր տուրք վերցվում էր նաև բրոնզ, որը վերածուլելով հատուկ ձևավոր ու միատիպ ձևվերով ուղարկվում էր պետության կենտրոնական շրջաններ²: Հայտնաբերված բրոնզե իրերից կարելի է նշել զարգանախշ ապարանջանները, մեծ քանակությամբ ճարմանդները, գոտիները, որոնցից մի քանիսը զարդարված են զեղեցիկ նախշերով, գոտիների բեկորները, ձիասարքի մասերը, որոնցից մի քանիսի վրա սեպագրով հիշատակված են Արգիշտի I-ի և Սարգուր II-ի անունները, բրոնզե մի քանի ամաններ, բարձր արվեստով պատրաստված զեղարվեստական իրերը (աստվածներին նվիրված ուրարտական թագավորների անուններով բարձրավեստ վահաններ և այլն), բազմավոր նույննեղները, զենքերի մասերը, տնային գործածության զանազան իրերը, զանազան առարկաների մնացորդները, և այլն³: Միանգամայն հասկանալի է, որ բրոնզե իրերն իրենց ձևով ու ոճով մեծ մասամբ տեղական ծագումի պետք է լինեին, որովհետև պղնձի հայթայթումն ու մշակումը պղնձաշատ այս երկրում ուներ հնագույն պատմություն: Մինչև ուրարտացիների հանդես գալը դարեր առաջ Հայկական լեռնաշխարհի այս մասում արդեն գոյություն ուներ պղնձի-բրոնզի զարգացած կուլտուրա:

Պեղումների ընթացքում միջնաբերդում հայտնաբերված են փայտե լավ պահպանված առարկաներ՝ փայտե զղալ, զեղեցիկ կոճակներ, կողովներ, խոշոր շերտիներ թեկորներ⁴: Փայտից էին պատրաստված շենքերի ծածկերը, դռները, որոշ սենյակների հատակներ և այլն: Գտնված են նաև ոսկրե որոշ իրեր ու առարկաներ⁵:

Թեյշեբախինում զարգացած է եղել նաև մանածագործությունն ու ջուլհակությունը: Հնագիտական պեղումների ընթացքում այստեղ հայտնաբերված են բրդյա մանվածք, գործվածքներ, բուսական թե-

¹ Բ. Բ. Пиотровский, Кармир-блур, I, էջ 36—37:

² Նույն տեղը, էջ 37:

³ Նույն տեղը, էջ 18:

⁴ Նույն տեղը, II, էջ 11:

⁵ А. А. Мартиросян, Город Тейшебаини..., էջ 97:

⁶ Բ. Բ. Пиотровский, Кармир-блур, I, էջ 37—40, III, էջ 15:

¹ Բ. Բ. Пиотровский, Кармир-блур, I, էջ 40:

² Նույն տեղը:

³ Նույն տեղը, I, էջ 40—42, II, էջ 7—8, III, էջ 23 և այլն:

⁴ Նույն տեղը, I, էջ 34, II, էջ 8:

⁵ Նույն տեղը, II, էջ 8:

լից՝ պատրաստված ուղեգորգ, ցանց, փայտյա թեշի, կանեփից պատրաստած թելի մնացորդներ¹, որոնք առաջին անգամ ուսումնասիրվել են Վ. Ն. Կոնոնովի, իսկ հետո՝ Ա. Ս. Վերխովսկայայի կողմից²: Հայտնաբերված բոլոր կարգի գործվածքներն ու թելերը դարերի ընթացքում ենթարկվել են անբացման և ձեռք տալիս անմիջապես փշրվում են, բայց պահպանել են իրենց կառուցվածքը և հնարավոր է համապատասխան վերլուծությունների միջոցով ճիշտ դադափար կազմել դրանց նախնական վիճակի մասին: Գրանք իրենց կառուցվածքով, որակով և նյութի մշակման ձևերով բազմազան են: Մեզ հասած բոլոր կարգի գործվածքներն ու թելերը բացառապես բրդյա են: Ըստ նրբություն աստիճանի, մասնագետները պեղված գործվածքների մեջ տարբերում են երեք տեսակ՝ կոպիտ, միջին նրբության և նուրբ: Վերլուծության միջոցով պարզել են, որ հատկապես նախընտրված բրդյա գործվածքները ներկել են կապույտ, կարմիր և դեղին գույների տարբեր երանգներով³:

Կարմիր-բլուրում հայտնաբերված հնագիտական նյութերը ցույց են տալիս, որ Թեյշեբաինին տնտեսական լայն կապեր է ունեցել հարևան և հեռավոր երկրների հետ: Այստեղ հայտնաբերված են Եգիպտոսից բերված առարկաներ, ասորեստանյան ուլունքներ, կնիքներ, ոսկյա իրեր, փոքրասիական, միջերկրածովյան և այլ տիպի դանազան առարկաներ⁴: Թեյշեբաինին առևտրա-տնտեսական սերտ կապեր է ունեցել նաև սկյութական աշխարհի, Փյունիկիայի, Լեվանտի երկրի և Իրանական սարահարթում ապրող ժողովուրդների հետ: Տնտեսական այդ կապերը իրագործվել են փոխանակային առևտրի միջոցով:

Գրանք էին Թեյշեբաինի տնտեսության կարևոր ճյուղերը:

Այժմ տեսնենք ինչպես են սկսել Թեյշեբաինի—Կարմիր-բլուրի պեղումները, ինչ ընթացք են ունեցել դրանք և հնագիտական ինչպիսի նյութեր են հայտնաբերված:

1936 թվականին, Չարբախ գյուղի դպրոցի աշակերտները պատմության ուսուցչի ղեկավարությամբ հայրենագիտական էքսկուրսիայի ընթացքում, Կարմիր-բլուրի ստորոտում հայտնաբերում են վեց տող սեպագիր արձանագրություն ունեցող բազալտի մի մեծ բեկոր, որը հաջորդ օրը Երևանի պետական պատմական

¹ Б. Б. Пиотровский, Кармир-блур, I, էջ 34:
² Նույն տեղը, I, էջ 34, III, էջ 68:
³ А. С. Верховская, Текстильные изделия из раскопок Кармир-блур, Кармир-блур, III, էջ 67—68:
⁴ Б. Б. Пиотровский, Кармир-блур, II, էջ 11, А. А. Мартиросян, Город Тейшебаини..., էջ 103:

թանգարանին է հանձնում Հայաստանի հնությունների հավաքման գործում այնքան երախտավոր, մասնագիտությամբ երկրաբան Ա. Պ. Դեմյոխինը¹: Արձանագրության վերածանումից պարզվում է, որ նա կազմում է ամբողջական արձանագրության լուրջ մի մասը, որի երրորդ տողում հիշատակված է ուրարտական Արգիշտի թագավորի որդի Ռուսա II-ի անունը, իսկ ներքևի վերջին երկու տողերը սովորական անեծքի ֆորմուլի մի մասն են կազմում, անեծք, որն ուղղված էր նրանց դեմ, ովքեր կփշացնեն տվյալ արձանագրությունը²:

Կարմիր-բլուրի նկատմամբ մեծ հետաքրքրություն է առաջանում: 1936 թ. աշնանը այնտեղ նախնական ուսումնասիրություններ կատարելու համար ՀեՍՄ պատմության և գրականության ինստիտուտի կողմից, Կ. Գ. Ղաֆադարյանի ղեկավարությամբ, ուղարկվում է հատուկ արշավախումբ³: Կարճ ժամանակամիջոցում արշավախումբը մեծ աշխատանք է կատարում: Նա ղննում և շահագրում է Կարմիր-բլուրը, գյուղացիների տներից հավաքում և թանգարանին է հանձնում հնագիտական բավական նյութեր, որոնց թվում և բրոնզե կացնի քարե կաղապարը, իսկ արձանագրության մյուս մասի որոնումները, որը նույնպես մտնում էր արշավախմբի առաջադրանքների մեջ, ապարդյուն են անցնում: Պարզվում է, որ Կարմիր-բլուրում բնակավայր է եղել նաև միջին դարերում⁴:

Մի բանի տարի անց, 1939 թ. սկսում են Կարմիր-բլուրի պարբերական պեղումները, որ տարբեր ժամանակներում կատարվել են տարբեր արշավախմբերի կողմից: 1939—1941 թթ. պեղումները կատարվել են միաժամանակ երեք արշավախմբերի կողմից, բայց միաժամանակ մի պլանով:

Հայրենական պատերազմի տարիներին Կարմիր-բլուրում պեղումները ընդհատվում են: Գրանք նորից են վերսկսվում 1945 թվականից՝ Բ. Բ. Պիոտրովսկու ղեկավարությամբ⁵: 1945 թ. սկսած պեղումները կատարվում են ՀՍՄ ԳԱ և էրմիտաժի կողմից: Բ. Բ. Պիոտրովսկու հեղինակությամբ հրատարակված են 1939—1953 թթ. պեղումների արդյունքները երեք գրքով («Кармир-блур», кн. кн. I, 1950, II, 1952, III, 1955), որոնցից առաջինում ամփոփված են

¹ Կ. Ղաֆադարյան, Կարմիր-բլուրի նորագտու սեպագիր արձանագրությունը, «Տեղեկագիր» ՀեՍՄ պատմության և գրականության ինստիտուտի, գիրք II, Երևան, 1937, էջ 222—223, Б. Б. Пиотровский, Кармир-блур, I, էջ 5 և 14—15:
² Б. Б. Пиотровский, Кармир-блур, I, էջ 15:
³ Նույն տեղը, էջ 15—16:
⁴ «Տեղեկագիր» ՀեՍՄ պատմ. և գրական. ինստ., գիրք II, էջ 222—223, Б. Б. Пиотровский, Кармир-блур, I, էջ 16:
⁵ Б. Б. Пиотровский, Кармир-блур, I, էջ 16:

1939—1949 թթ. հնագիտական աշխատանքները, երկրորդում՝ 1949—50 թթ., իսկ երրորդում՝ 1951—1953 թթ. աշխատանքները: Ընդ որում, զրանք սոսկ նյութերի ժողովածուներ չեն, այլ միաժամանակ հնագիտական լուրջ ուսումնասիրություններ, որոնց մեջ իրենց բաժիններն ունեն նաև կենսաբանները, օսկրագետները, քիմիկոսները և այլն: Դրանից հետո այլևս հնագիտական նյութերի այդպիսի ամփոփիչ աշխատություններ չեն հրատարակվել, ոչ Կարմիր-բլուրի և ոչ էլ Արին-բերդի վերաբերյալ (իսկ Շենդավիթում հայտնաբերված հնագիտական նյութերն ընդհանրապես մնում են չհրատարակված վիճակում), չհաշված առանձին ուսումնասիրությունների (К. Л. Оганесян, Архитектура Эребуни..., Архитектура Тейшебаини..., А. А. Мартиросян, Город Тейшебаини..., У. Հ. Սարգարյան, Նախնադարյան հասարակությունը Հայաստանում, Երևան, 1967 և այլն), գիտական ու թերթային հոդվածների մեջ վկայակոչված նյութերի, որոնք չեն կարող ամբողջական լինելու հավակնությունն ունենալ:

1939—1949 թթ. պեղումները հիմնականում կատարվել են բուն Կարմիր-բլուրի վրա և նպատակ են ունեցել պարզել այստեղ նշմարված հսկայական շենքի հատակագիծը և ուսումնասիրել զրանցից հյուսիս-արևմուտք գտնվող պահեստներն ու տնտեսական այլ սենյակները: 1948—1949 թթ. որոշ պեղումներ են կատարվել նաև բլրից արևմուտք, բուն քաղաքի տերիտորիայում¹: 1949 թ. պեղումները ընդհուպ հասել էին պալատի կենտրոնական մասը², որը հետագա մանրամասն ուսումնասիրության ենթարկվեց 1951—1953 թթ. պեղումների ընթացքում³:

Հսկայական են ու բազմազան Թեյշեբաինի—Կարմիր-բլուրի պեղումների ընթացքում հայտնաբերված նյութերը: Դրանց մեջ կարելի է տեսնել տասնյակների հասնող սեպագիր արձանագրություններից մինչև արվեստի նրբաճաշակ առարկաները ներառյալ: 1959 թվականի դրությամբ Կարմիր-բլուրում հայտնաբերված են եղել տարբեր մեծություն ու բովանդակության 46 արձանագրություններ և առանձին արտահայտություններ, անուններ ու բառեր⁴: Դրանցից 16-ը վերաբերում են Արգիշտի առաջինի ժամանակին-

¹ Б. Б. Пиотровский, Кармир-блур, I, էջ 17:

² Նույն տեղը, էջ 59:

³ Նույնը, Кармир-блур, III, էջ 7:

⁴ Г. А. Меликишвили, Урартские клинописные надписи, №№ 144—152, էջ 267—272, №№ 173—183, էջ 319—322, №№ 269—274, էջ 333—334, № 277a, էջ 340, №№ 283—285, էջ 346—347, № 318, էջ 361, № 333, էջ 364, №№ 345—364, էջ 367, № 368, էջ 368, և № 370, էջ 368:

րին¹, 16-ը՝ Սարգուրի II-ի ժամանակներին², 5-ը՝ Սարգուրի II-ի որդի Ռուսա I-ին³, 1-ը՝ Ռուսա I-ի որդի Արգիշտի II-ին⁴, 3-ը՝ Արգիշտի II-ի որդի Ռուսա II-ին⁵, իսկ տարբեր ժամանակներում հայտնաբերված մյուս հինգ արձանագրությունների հեղինակներն ու ժամանակները մեզ համար մնում են անհայտ⁶: Դրանք գրված են տարբեր նյութերի ու առարկաների վրա՝ քարերի, քարե տախտակիկների, բրոնզյա վահանների, սաղավարտների, նիզակների, կնիքների և այլնի վրա: Դրանց մեծագույն մասը բազմազան է առանձին արտահայտություններից կամ բառերից ու անուններից: Լայն բովանդակության արձանագրությունները, որոնցից մի քանիսի մասին հարկ եղավ խոսել տարբեր առիթներով, սահմանափակ թիվ են կազմում:

Մի քանի արձանագրություններ են հայտնաբերվել նաև հետագայում, 60-ական թվականներին: Դրանցից մեկը, որ հայտնաբերված է Թեյշեբաինի «Susi» կոչված տաճարում, ուրարտական մեծարժեք արձանագրություններից մեկն է: Այն բազմազան է 22 տողից, որի պահպանված մասը մանրամասնությամբ ուսումնասիրել է Ն. Հարությունյանը⁷: Պակաս նշանակություն չունի նաև 1936 թվականին հայտնաբերված արձանագրության բեկորի տեղում 1961 թ. նշմարված 11 տողանոց՝ լավ պահպանված արձանագրությունը՝ գրված բազալտյա պատի վրա (73,5×43,5 սմ չափսի)⁸: Այս արձանագրությունը ևս ունի ուրարտագիտական կարևոր նշանակություն:

Սեպագիր արձանագրություններից, առանձին արտահայտություններից ու բառերից բացի, ինչպես եզրակացնում են ուրարտագետները, ասորեստանյան քաղաքների նման Թեյշեբաինիում ևս գոյություն է ունեցել բերդաքաղաքի կյանքն արտահայտող ամբողջական արխիվ: 1946 թվականին այստեղ հայտնաբերվել են սեպագիր ունեցող կավե երեք տախտակիկների բեկորներ⁹, իսկ 1949 թ.

¹ Г. А. Меликишвили, Урартские клинописные надписи, №№ 144—152, էջ 267—272:

² Նույն տեղը, №№ 173—183, էջ 319—322:

³ Նույն տեղը, №№ 269—274, էջ 333—334:

⁴ Նույն տեղը, № 277a, էջ 340:

⁵ Նույն տեղը, №№ 283—285, էջ 346—347:

⁶ Նույն տեղը, №№ 318, 333, 345—364, 368, 370 (էջ 361, 364, 367 և 368):

⁷ Sht' u N. B. Arutunyan, Новые урартские надписи Кармир-блур, էջ 37—41, ինչպես նաև նույն զբոյրի Բ. Բ. Պիոտրովսկու գրած առաջաբանը (էջ 8):

⁸ Նույն տեղը, էջ 5:

⁹ И. М. Дьяконов, Фрагменты клинописных табличек из раскопок 1946 г. на Кармир-блуре. «Эпиграфика Востока», II, 1948, էջ 86, Б. Б. Пиотровский, Кармир-блур, I, էջ 75—76:

մի այլ ավելի շատ վնասված տախտակիկ՝ 12 տողանոց արձանագրութեամբ, որն ունի տնտեսական բովանդակություն: Դրանք իրենց տիպի մեջ եզակի նորություն են ամբողջ Միության տերիտորիայում հայտնաբերված հնությունների մեջ: Այդ կարգի հնություններից մինչև 1946 թվականը ուրարտական ժամանակաշրջանից հայտնի էին անվնաս մնացած միայն 2 տախտակիկ և 4 բեկորներ, որոնք բոլորը հայտնաբերվել էին պետության մայրաքաղաքի մոտ՝ Թուրախ-կալայում¹:

Հայտնաբերվել են ուրարտական սպառազինության բավական հարուստ ու բազմազան նյութեր: Դրանցից շատերն իրենց վրա սեպագրով կրում են ուրարտական թագավորների անուններ, որոնց շնորհիվ ճշտությամբ որոշվում է ժամանակը: Բ. Բ. Պիոտրովսկու գլխավորած արշավախումբը 12 տարվա ընթացքում (1939—1941 և 1945—1953 թթ.) հայտնաբերել է 6 սաղավարտ, 11 վահան, 6 զրահ, 12 կապարձ, բրոնզե կոթով 2 երկաթե սուր, մեծ թվով երկաթե թրեր, նիզակի ծայրեր, նետեր²: Բրոնզե շատ վահաններ, սաղավարտներ, կապարձներ, զրահներ, նետի ծայրեր ուրարտական թագավորների անուններով նվիրված էին խալդ աստծուն: Դրանք դարձրել են միջնաբերդի պալատի պատերը³: Ուսումնասիրությունները ցույց են տվել, որ ուրարտական սպառազինությունը գտնվում էր իր ժամանակվա տեխնիկական բարձր մակարդակի վրա: VIII—VII դդ. (մ. թ. ա.) նրա սպառազինությունը նման էր ասորեստանյան սպառազինությանը, մինչդեռ դրանից մի դար առաջ (IX դ. մ. թ. ա.) այն նմանության շատ դժեր ուներ խեթական սպառազինության հետ⁴:

Մենք տեսանք, որ առևտրա-տնտեսական կապերի և ռազմական շփումների հետևանքով VII դ. (մ. թ. ա.) ուրարտական զենքերի հետ միասին Թեյշեբախինում առկա էին սկյութական ու նույնիսկ կիմերական որոշ զենքեր: Այդ բնագավառում Ուրարտուն ազգել է

¹ Б. Б. Пиотровский, Кармир-блур, I, էջ 76:

² նույնը, Кармир-блур, III, էջ 24:

³ Կարմիր-բլուրում հայտնաբերված զենքերի և սպառազինության մասին տե՛ս նաև Խ. Մամուլյան, Հին Հայաստանի կուլտուրան, հ. 1, էջ 74, Б. Б. Пиотровский Кармир-блур, III, էջ 9—20, Н. В. Арутюнян, Новые Урартские надписи Кармир-блур, Предисловие Б. Б. Пиотровского, էջ 5, В. А. Паланджян, Урартские древки стрел. (Б. Б. Пиотровский, Кармир-блур, III, էջ 65—66) և այլ տեղերում:

⁴ С. М. Бацеева, Борьба между Ассирией и Урарту за Сирию. «Вестник древней истории», 1953, № 2, էջ 27:

նաև այլ երկրների սպառազինությունների վրա, ինչպես և վերցրել է դրանցից զենքի որոշ տեսակներ:

Հայտնաբերված հնությունների հաջորդ մեծ խումբը կարելի է համարել զանազան գործիքները, կենցաղային իրերը, մետաղյա ամանեղենը և բրուտազործական առարկաները, որոնք բավական մանրամասնությամբ ներկայացվեցին երկրագործության, խաղողագործության և արհեստագործության վերաբերյալ խոսելիս: Սակայն անհրաժեշտ է նշել, որ դրանց մեջ ամենամեծ քանակությամբ հայտնաբերված են կերամիկայի իրեր՝ կարասներ, զանազան անոթներ, ամաններ, կժեր, զավեր, տախտակիկներ, ճրագներ: Միայն 1951—1952 թթ. ընթացքում գտնվել են հազար երկու հարյուրից ավելի սափորներ (0,45—7 լիտրանոց), ինչպես նաև ցորեն պահելու համար մեծ թվով անոթներ, 55 տափակ ամաններ, 40 ճրագներ և այլն¹: Հայտնաբերված են կարասների, խոշոր անոթների և սափորների ինչպես առանձին, այնպես էլ գինու ու ցորենի պահպանման հսկայական պահեստներ:

Հնությունների մյուս խումբը կազմում են կնիքները: Մինչև 1957 թ. Կարմիր-բլուրում հայտնաբերված էր 50 կնիք: Հ. Մարտիրոսյանը ենթադրում է, որ Թեյշեբախինի միջնաբերդում կային 120—150 պահեստասենյակներ և այդքան քանակությամբ էլ՝ կնիքներ²: Կնիքները պատրաստված են տալկից ու այլ քարերից, կավից, հախճապակուց (фаянсовый), հազվադեպ՝ բրոնզից: Հայտնաբերված են մի քանի տիպի կնիքներ՝ ուրարտական, ասորական, եգիպտական և այլն: 1939—1949 թթ. ընդամենը գտնվել է ուրարտական 18 կնիք, որոնցից 14-ը պատրաստված է տալկից, 3-ը՝ կավից, իսկ մեկը՝ բրոնզից: Կախելու համար դրանք բոլորն իրենց վերևի մասում ունեն կանտեր: Տալկի կնիքները վատ են պահպանվել: Բայց և այնպես որոշակի երևում է, որ ուրարտական կնիքների մեծ մասը գլանաձև է կամ ունի հատած կոնի տեսք: Դրանք բոլորը մանրամասնությամբ նկարագրված են Բ. Բ. Պիոտրովսկու կողմից³: 1952 թվականի պեղումների ընթացքում ևս հայտնաբերվել են ուրարտական մի շարք կնիքներ, իսկ 1951—1953 թթ. ընդհանրապես հայտնաբերվել է ուրարտական 12 կնիք, որոնց մեծագույն մասը պատրաստված է քարից (տալկից)⁴:

¹ Б. Б. Пиотровский, Кармир-блур, III, էջ 11—22:

² А. А. Мартиросян, Город Тейшебаини..., էջ 93:

³ Б. Б. Пиотровский, Кармир-блур, I, էջ 72—75, II, էջ 45—48:

⁴ նույնը, Кармир-блур, III, էջ 54—58:

Տնտեսական կապերի տեսակետից մեծ հետաքրքրություն են ներկայացնում Կարմիր-բլուրում հայտնաբերված ասուրական, եգիպտական, փոքրասիական և այլ ծագումի իրերն ու առարկաները, որոնց մեջ կարևոր տեղ են զբաղում նաև կնիքները: Ասուրական ծագումի կնիքները պատրաստված են «հախճապակուց» կամ քարից և իրենց վրա ունեն դանազան պատկերներ (որսի, զիցաբանական բովանդակությամբ տեսարաններ, աստվածներ, մարդկանց, կենդանիների, բույսերի պատկերներ և այլն)¹: Կարմիր-բլուրի հնագիտական աշխարհը պակաս հարուստ չէ նաև փոքրասիական և միջերկրածովյան երկրներից բերված իրերով²:

Մյուս առարկաներից Կարմիր-բլուրում հայտնաբերված են «հախճապակուց», ապակուց, քարից ու այլ նյութերից պատրաստված հսկայական քանակությամբ տարբեր մեծություն ու ձևի ուլունքներ, որ երբեմն հանդիպում են ուղղակի կույտերով, ձուլածուղանդակներ, ապարանջաններ, ականջօղեր, քորոցներ և այլ առարկաներ, ինչպես ուրարտական ծագումի, այնպես էլ ուրիշ երկրներից բերվածներ³:

Ուրարտական սպառազինության մասին խոսելիս նշեցինք նաև ուրարտական թագավորների անունները սեպագրերով իրենց վրա կրող վահանների ու սաղավարտների մասին: Սակայն դրանք ավելի շուտ արվեստի առարկաներ են, քան սպառազինության: Բ. Բ. Պիտրովսկին դրանք ուղղակի համարում է ուրարտական արվեստի լավագույն նմուշներ⁴: Պեղումների սկզբից մինչև 1953 թվականը ներառյալ Կարմիր-բլուրում հայտնաբերվել են այդպիսի 11 վահաններ՝ VIII դ. (մ. թ. ա.) ուրարտական թագավորների՝ Խալդ աստծուն նվիրաբերելու սեպագիր մակագրություններով: Դրանցից 7-ը նվիրաբերել է Արգիշտի I-ը, 3-ը՝ Սարգուր II-ը, իսկ 1-ը՝ Ռուսա առաջինը: Դրանք այնտեղ էին բերված էրեբունիից և ունեն 70 սմ մինչև մեկ մետր տրամագիծ⁵: Արգիշտիի կողմից Խալդին նվիրված բրոնզե վահաններից երկուսը հայտնաբերվել է 1940 թ. պեղումների ընթացքում, որոնցից մեկի վրա կա երկու տողից բաղկացած նրա մակագրությունը, որը վերծանում են հե-

տեյալ կերպ. «Մենուայի որդի Արգիշտիի բերդից, այս վահանը, Արգիշտին, Մենուայի որդին, թագավոր հզոր, թագավոր մեծ, Բիայնա երկրի թագավոր, Տուշպայի տեր, (իր) տիրոջը, Խալդ աստծուն այս վահանը... նվիրեց: Խալդյան մեծությամբ Արգիշտի, Մենուայի որդի թագավոր հզոր, թագավոր մեծ, թագավոր Բիայնա երկրի, տեր Տուշպա քաղաքի»¹: Նույն ձևի ու բովանդակությամբ նվիրաբերական մակագրություններ կան նաև մյուս վահանների վրա, իսկ այդ տիպի վահանները հայտնի էին Թոփրախ-կալայից դեռևս 1880-ական թվականներից²:

Արվեստի տեսակետից պակաս կատարյալ չեն նաև սաղավարտները, որոնցից Կարմիր-բլուրում մինչև 1954 թվականը հայտնաբերվել է 3 հատ: Դրանցից մեկը հայտնաբերվել է 1940 թվականին և պատկանել է Արգիշտի I-ին, երկրորդը՝ 1947 թ. և պատկանել է Սարգուրին, իսկ երրորդը, որը հայտնաբերվել է 1952 թ., միանգամայն քայքայված է³ և հնարավոր չէ վերականգնել նախկին մոտավոր վիճակը: Ուրարտական մարտական սաղավարտները նման էին ասուրականներին, նրանք երբեմն իրենց վրա ունեին զարդեր: Կարմիր-բլուրում հայտնաբերված ուրարտական նշված երեք սաղավարտները շքեղ են և զարդարված են ուրարտական աստվածների, մարտական կառքերի ու հեծյալների պատկերներով⁴: Այսպես, օրինակ՝ 1947 թ. գտնված սաղավարտը զարդարված է երկու շարք կազմող 11 սրբազան ծառերի և դրանց երկու կողմերում կանգնած աստվածների պատկերներով, ինչպես նաև առյուծի գլխով օձերի, մարտական կառքերի և ձիավորների նկարներով: Սաղավարտի վրա ընդամենը պատկերված են 10 հեծյալ և 8 մարտակառք⁵: Սարգուրի կողմից Խալդ աստծուն նվիրված այդ սաղավարտի վրա կարդացվում է հետևյալ սեպագիր մակագրությունը. «Խալդի աստծուն, տիրոջը, (այս սաղավարտը) Սարգուրը, Արգիշտիի որդին, նվիրեց բարեհաջողության համար»⁶:

Կարմիր-բլուրում գտնված են նաև նախշազարդ կապարձներ, որոնք նույնպես իրենց վրա կրում են ուրարտական թագավորների նվիրաբերական մակագրությունները և այլ առարկաներ: 1941 թ.

¹ Б. Б. Пиотровский, Кармир-блур, I, էջ 77—79:

² Տե՛ս նույն տեղը, էջ 83—85:

³ Նույն տեղը, էջ 77—85, Кармир-блур, II, էջ 11, III, էջ 9—22, 46—48 և այլն:

⁴ Նույնը, Кармир-блур, I, էջ 62:

⁵ Б. Б. Пиотровский, Кармир-блур, III, էջ 24:

¹ Б. Б. Пиотровский, Кармир-блур, I, էջ 62:

² Նույն տեղը, էջ 63:

³ Նույնը, Кармир-блур, III, էջ 26:

⁴ Նույն տեղը, էջ 24—26:

⁵ Նույնը, Кармир-блур, I, էջ 63 և 66:

⁶ Նույն տեղը, էջ 67:

պեղումների ընթացքում հայտնաբերվել է 24 սմ բարձրություն ունեցող բրոնզե արձանիկ, որը պատկերում է ուրարտական պատերազմի ու մրբիկի աստծուն՝ Քեյշերին: Վերջինիս անունով էլ հենց կոչվում էր բերդաբաղաբը: Արվեստի պակաս լավագույն նմուշ չեն նաև 1948 թ. հայտնաբերված երկաթե նախշաղարդ ճրագը և պատկերաղարդ մի կավե աման, որն ունի 50 սմ բարձրություն և նույնքան էլ արամագիծ¹: Հայտնաբերված են նաև մի քանի այլ արձանիկներ:

Ուրարտուի և ընդհանրապես Հին Արևելքի ստրկատիրական մյուս բազմաթիվ քաղաքների նման՝ Քեյշերաինին ևս բաղկացած է եղել երկու մասից՝ միջնաբերդից ու բուն քաղաքից: Քաղաքը փակված էր այժմյան Կարմիր-բլուրի հարավային և արևմտյան կողմերում՝ զբաղեցնելով մոտ 40 հեկտար տարածություն: Միջնաբերդը զբաղեցնում էր մոտ 4 հեկտար տարածություն և, տեղանքի պայմաններից ելնելով, տեղադրված էր քաղաքի արևելյան մասում, Կարմիր-բլուրի վրա: Առայժմ պեղված է և հայտնի է պաշտպանական պարսպի միայն մոտ 500 մետր տարածությունը: Պարսպի մեկ հայտնի այս հատվածը մոտենում է միջնաբերդի հարավ-արևելյան անկյունին, որից հետո բլրի լանջով իջնում է դեպի վար, ապա՝ գրեթե 90°-ի տակ շրջվում է դեպի հարավ-արևելք, իսկ հետո՝ արևմուտք: Պարսպի այս հատվածն ունի աշտարակներ և կողահենարաններ: Պեղումներով ի հայտ է բերված բերդի պարսպի մի հատվածը ևս, որն ունի մոտ 200 մետր երկարություն և սկսվում է միջնաբերդի հյուսիս-արևմտյան դարպասից ու ձգվում դեպի հարավ-արևմուտք՝ կազմելով քաղաքի հյուսիսային սահմանը: Ենթադրվում է, որ քաղաքի գոյության համեմատաբար կարճատևության շնորհիվ ուրարտացիները չեն հասցրել այն բոլոր կողմերից պարսպապատել: Բացի արտաքին պարիսպներից, հայտնաբերված են նաև դրանց լայնակի ուղղությամբ հատող ուրիշ պարսպի մնացորդներ: Հավանական է համարվում, որ այս վերջինս արտոնյալ խավին պատկանողների բնակելի թաղամասերը բաժանել է մյուս, ոչ արտոնյալ զանգվածների բնակեցրած մասերից: Պաշտպանական պարիսպները ունեցել են 3 մ հաստություն: Պահպանված են պարիսպների ցողոլային մասերը՝ 1—2 մ բարձրությամբ, որոնք շարված են բազալտե քարերով: Պարիսպների վերևի մասերը շարված են եղել աղյուսից. դրանք չեն պահպանվել: Հավանական են համարում, որ բլրի արևելյան կողմում և քաղաքի հյուսիս-արևելյան սահմանա-

¹ Բ. Բ. Пиотровский, Кармир-блур, I, էջ 67—70:

գլխին ընդհանրապես արհեստական պաշտպանական կառուցվածքներ չեն կատարել: Քաղաքի այդ հատվածներից անմատչելի է եղել խոր ձորերի և դեպի Հրազդան գառիվեր իջնող լեռնալանջերի շնորհիվ¹: Քաղաքն ունեցել է հրապարակներ: Ենթադրվում է, որ նրա զլխավոր հրապարակը գտնվում էր հարավային մասում:

Քաղաքի ամենաբարձր մասում, Կարմիր-բլուրի վրա գտնվում էր նրա միջնաբերդը, որն իշխող դիրք է ունեցել քաղաքի և շրջակայքի նկատմամբ: Միջնաբերդը քաղաքից բաժանված է հզոր պարսպով, որն ունի դեպի քաղաք բացվող երկու մեծ ու ամրակուռ դարպասներ: Միջնաբերդի մոտեմենտալ շենքը իր երկու թևերով ուղղված է դեպի բուն քաղաք: Այդ հսկայական շենքը իր բազմաթիվ ենթաբաժիններով հրաշալի կերպով հարմարեցված է եղել տեղանքին՝ կազմելով դարավանդաձև ճարտարապետական բարդ կոմպլեքս: Ենթադրվում է, որ Քեյշերաինի կառուցվածքները չեն ենթարկված միասնական մի ընդհանուր պլանավորման: Նախնական կառուցվածքներին այստեղ համակցել են նոր կառույցներ, բայց առանց կտրուկ խախտելու նրա ճարտարապետական միասնությունը, Բ. Բ. Պիոտրովսկին, ելնելով պեղումների շնորհիվ բացված շենքերի մնացորդներից, ենթադրում է, որ միջնաբերդի կառույցները կատարվել են տարբեր ժամանակներում մի քանի նվազով²: Միջնաբերդի սենյակների թիվը 120, 140 կամ 150 էր, որոնցից 1955 թվականի դրությամբ բաց էին արվել հիմնականում նրա հյուսիսային մասում գտնվող 65 սենյակները: Սրանք գրեթե բոլորը մառաններ, շտեմարաններ, պահեստներ և արտադրական նպատակների ծառայող սենյակներ էին, որոնք դասավորված էին միջնաբերդի զլխավոր ճակատի ուղղությամբ: Այս տեսակետից, ինչպես նշում է Կ. Լ. Հովհաննիսյանը, Քեյշերաինի միջնաբերդը տարբերվում էր էրբուռնի (և ընդհանրապես Արևելքի մեծ պլատներ ունեցող քաղաքների) միջնաբերդից, որի կարևորագույն մասը դբաղեցնում էր պլատն իր շքեղ կառույցներով հանդերձ: Միջնաբերդի կառույցները երկհարկանի էին: Դրանց առաջին հարկում տեղավորված էին մառանները, պահեստները ու շտեմարանները, իսկ երկրորդ հարկում՝ բնակելի սենյակներն ու պաշտոնական դահլիճները, որոնք բավական ընդարձակ էին: Քեյշերաինում պեղված այդ քաղաքատիպ շենքերն իրենց հնությունով Սովետական

¹ Բ. Բ. Пиотровский, Кармир-блур, I, էջ 17, В. С. Сорокин, Раскопки древнего поселения, Кармир-блур, II, էջ 79, К. Л. Оганесян, Архитектура Тейшебаши, էջ 11:

² Բ. Բ. Пиотровский, Кармир-блур, I, էջ 45:

Միութեան տերիտորիայում հայտնի այդ տիպի ամենահին կառույցներն են համարվում: Դրանց երկրորդ հարկի սենյակները լուսավորվում էին առաստաղից բացված երթիկներով, իսկ առաջին հարկի սենյակները բնական լուսավորություն չունեին և դրա կարիքը շինելով, որովհետև, ինչպես ասվեց, դրանք հիմնականում պահեստներ ու մառաններ էին: Մառաններից յուրաքանչյուրում սովորաբար տեղավորված էին 70—80 կարասներ՝ ամեն մեկը 700—900 երբեմն նաև 1200 լիտր տարողությամբ¹: Պահեստների ու մառանների նույն շարքում էր գտնվում նաև երեք սենյակներից բաղկացած սրբատեղին:

Արվեստի տեսակետից կարևոր նշանակություն ունեն Թեյշեբախիում հայտնաբերված որմնանկարների պատասխանները, որոնք էրեբունիի շքեղ դահլիճների ու տաճարների ճոխ և բարձրարվեստ որմնանկարների հետ միասին մեծապես լրացնում են մեր գիտելիքները ուրարտական արվեստի այդ ճյուղի մասին, որը այնքան ընդհանրություններ ունի ասորեստանյան որմնանկարչության հետ²: Որմնանկարներից բացի, Թեյշեբախիի պալատի սենյակների ներսի կահավորման մեջ օգտագործվել են նաև դարդաբանականված բրոնզե թիթեղներ, որոնք հավանաբար կայցրել են դռների վրա՝ սենյակի ներսի կողմից: Հայտնաբերված է բրոնզե այգալիսի մի տախտակի բեկոր³:

Քաղաքը կառուցվել է նախօրոք կաղմված հատակագծի հիման վրա: Այդ հատկապես վերաբերում է կենտրոնական մասին, որտեղ արևելքից արևմուտք իրար զուգահեռ ձգվել են մոտ 6 մետր լայնություն ունեցող փողոցներ: Փողոցների երկու կողմերում շարքերով դասավորված էին բնակելի տները⁴: Դրանք, այսպես կոչված, գլխավոր փողոցներն էին, որոնք պիտանի էին սալալային տրանսպորտի երկկողմանի երթևեկության համար: Այդ փողոցներից մեկը սկսվել է միջնաբերդի գլխավոր դարպասի մոտից և ձգվել մինչև քաղաքի ծայրը, որտեղից արդեն սկսվում էր բլրային տեղանքը: Դա համարում են Թեյշեբախիի ամենագլխավոր փողոցներից մեկը: Նրան զուգահեռ, հյուսիսով անցել է մի այլ փողոց: Դրանք եր-

կուսը հատված են եղել հյուսիս-արևմուտքից հարավ-արևելք ձգվող մի ավելի լայն (մոտ 9,5 մ) փողոցով: Թեյշեբախիի այդ փողոցները ձգվում էին քաղաքի կենտրոնական մասում, դրանք հատված էին ավելի երկրորդական փողոցներով, որոնք դժվար են վերականգնել: Քաղաքն ունեցել է հրապարակներ⁵:

Քաղաքում ջրմուղի հետքեր չեն նշմարվել: Այստեղ սակայն հայտնաբերվել են 6 սանտիմետր տրամագիծ ունեցող կավե խողովակների (ագուզաների) բեկորներ: Այդ, ինչպես և էրեբունիի միջնաբերդում գոյություն ունեցած ջրմուղը հիմք են տվել ենթադրելու, որ Թեյշեբախիում նույնպես, հավանաբար, ջրմուղ է եղել⁶: Կոյուղու հետքեր ամենևին չեն նկատվում⁷: Ընդհանուր առմամբ, Թեյշեբախին ըստ երևույթին էրեբունիի համեմատությամբ քիչ բարեկարգ է եղել: Քաղաքը կառուցվել է կարճ ժամանակամիջոցում, կարճատև է եղել և նրա պատմական կյանքը: Ուստի չեն հասցրել այստեղ բարեկարգման և կոմունալ մեծ աշխատանքներ կատարել:

Քաղաքի բնակելի տների յուրաքանչյուր կոմպլեքս սովորաբար բաղկացած է եղել իրար հետ կապված երեք սենյակից և բակից: Պատերը շարված էին անմշակ քարերով, հաճախ առանց շաղախի: Տանիքները, առանց բացառության, հողե տափակ կտուրներ էին, իսկ հատակը՝ կավից, կամ աղյուսից և կավից: Իսկ միջնաբերդի կառուցների պատերը շարված էին շքրած աղյուսից: Տարբերություններ կային նաև դրանց առաստաղի բարձրության և պատի հաստության միջև: Միջնաբերդի կառուցվածքների տանիքներն ավելի բարձր էին և պատերը ավելի հաստ, քան քաղաքի տներինը: Իբրև շինանյութ Թեյշեբախիի կառուցման համար օգտագործվել են՝ բազալտը, տուֆը, կավը, փայտանյութը և այլն⁸:

Այսպիսով, Թեյշեբախին չնայած շատ կարճատև, 100 տարուց էլ պակաս կյանք է ունեցել, բայց ղգալի հետք է թողել մեր մայրաքաղաքի երկարածիգ պատմության մեջ: Նրա հողածածկ ավերակներում հայտնաբերված հնագիտական նյութերը, մինչև օրս

¹ К. Л. Оганесян, Архитектура Тейшебаини, էջ 36—73, «Ակնարկ հայ

² նույն տեղը, էջ 16:

³ նույն տեղը, էջ 16—17:

⁴ Թեյշեբախիի բնակելի տների և մյուս կառուցվածքների ճարտարապետության մասին մանրամասը տե՛ս В. С. Сорокин, Раскопки древнего поселения, Кармир-блур, II, էջ 79—81, К. Л. Оганесян, Архитектура Тейшебаини, էջ 18, 19—23, 27—35, 61—62, 79—81, 86—93, А. А. Мартиросян, Город Тейшебаини..., էջ 90—92 և այլն:

⁵ К. Л. Оганесян, Архитектура Тейшебаини, էջ 36—73, «Ակնարկ հայ ճարտարապետության պատմության», էջ 35, «Երեկոյան Երևան» (լրագիր), 1965, № 52, 4-ը մարտի:

⁶ К. Л. Оганесян, Архитектура Тейшебаини, էջ 75:

⁷ նույն տեղը, էջ 76:

⁸ Б. Б. Пиотровский, Кармир-блур, I, էջ 17, В. С. Сорокин, Раскопки древнего поселения, նույն տեղը, II, էջ 79:

գործող առուները (որոնք անշուշտ մի քանի անգամ ենթարկվել են վերակառուցման ու վերականգնման) լրացնում են Երևանի պատմության հնագույն շրջանի շատ կողմեր: Ավելին, Թեյշեբաինի—Կարմիր-բլուրը մի հողածածկ հնագիտական «գրադարան» է, որի նյութերը լույս են սփռում մեր Հայքենիքի հնագույն պատմության՝ Ուրարտուի պատմության շատ հարցերի վրա:

Էրեբունիից և Թեյշեբաինիից հայտնաբերված հնությունները հիմնականում պահպանվում են Երևանի պետական պատմական և Երևան քաղաքի պատմության թանգարաններում:

III. ԵՐԵՎԱՆԸ VI Դ. (Մ. թ. Ա.)—VII Դ. (Մ. թ.)

Էրեբունի—Երևան VI (մ. թ. ա.)—V դ. (մ. թ.) ըստ հնագիտական նյութերի. աֆեմենյան շրջանի նախապետական հուշարձանները, Ալեքսանդր Մակեդոնացու ժամանակաշրջանին և հետագա դարերին վերաբերող դրամների հայտնաբերումները Երևանի տարբեր մասերում: Էրեբունիի և Երևանի կոչվելու մոտավոր ժամանակը: Էրեբունիի և Թեյշեբաինիի բնակիչների վերաբնակումը այժմյան Գետառի մերձակայքում: Աֆեմենյան տիրապետության շրջանում և հետագա դարերում Երևանը վարչա-տնտեսական միավորի կենտրոն լինելու հարցը: Երևանի հիշատակումը Մովսես Խորենացուն և նրա դասընկերներին վերաբերող ավանդույթուն-հիշատակարանի մեջ

Հնագիտական նյութերի մանրադնին ուսումնասիրությունը ուրարտագետները եկել են այն եզրակացություն, որ Թեյշեբաինիի միջնաբերդի գրավմամբ (VI դ. սկիզբ, մ. թ. ա.) այստեղ վերացել է նաև ամբողջ բնակավայրը, որը գոյություն ուներ տակավին մինչև ուրարտական իշխանության հաստատումը և քաղաքի կառուցումը: Սկզբների կողմից Թեյշեբաինին ավերելուց հետո խափանվել են նրա ոռոգման առուները և անմարդաբնակ քաղաքն իր շրջակայքով վեր է ածվել կիսանապատի, ինչպիսին նա կար մինչև դրանց կառուցումը¹, նախկին Թեյշեբաինիի մոտ առաջացած հայկական բնակավայրի մասնացողներին սկսում են թաղել ավերված քաղաքի տերիտորիայում և, նույնիսկ, միջնաբերդի շրջանում²:

¹ Տե՛ս Բ. Բ. Пиотровский, Кармир-блур, I, էջ 18—19, Կ. Լ. Оганесян, Архитектура Эребуни..., էջ 13—14:

² А. А. Мартиросян, Город Тейшебаини..., էջ 137:

Մինչդեռ էրեբունին չի ավերվել: Նա նույնպես ենթարկվել է սկզբների հարձակմանը, բայց իբրև արդեն լքված բերդ, որի թանկագին իրերն ու հարստությունները (հավանաբար միայն ապահովության համար) նախօրոք տեղափոխել էին Թեյշեբաինի, մնում է կանգուն, իսկ նրա շուրջը տարածվող քաղաքը առանց ընդհատման շարունակում է իր պատմական կյանքը արեմենյանների տիրապետության շրջանում (VI—IV դդ. մ. թ. ա.) և հետագա դարերում: Էրեբունի—Արին-բերդում պեղված շինությունները շեն կրում հըրդեհի ու ավերման հետքեր: Դրանք, ինչպես ցույց են տալիս հնագիտական ուսումնասիրությունները, ուղղակի լքվել են, իսկ քաղաքի կյանքը շարունակվել է¹:

Ուրարտուն կործանելուց հետո մեղացիները մի կարճատև ժամանակաշրջանում ստեղծում են լայնածավալ ու հզոր պետություն: Բայց նրանք շուտով առաջնությունը զիջում են Արեմենյան Պարսկաստանին, որը Կյուրոսի և Դարեհ առաջինի ժամանակներում դառնում է աշխարհակալ մեծ պետություն, իր մեջ ընդգրկելով նաև նախկին Ուրարտուն ամբողջությամբ, որի մի զգալի մասն արդեն հայտնի էր Արմենիա (Հայաստան) անունով: Արմենիա—Հայաստանը Արեմենյան Պարսկաստանի գերիշխանությանն էր ենթարկվել դեռևս Կյուրոսի ժամանակ (550—529 թթ. մ. թ. ա.)², բայց հետագայում արեմենյաններին ենթարկված շատ երկրների հետ միասին Արմենիան էլ ապստամբում է՝ օգտվելով Դարեհ I-ի թագավորության առաջին տարիների խռովահույզ անցքերից: Դարեհ առաջինին (522—486 թթ. մ. թ. ա.) հաջողվում է դրանք նորից իր պետությանը ենթարկել դեպի այդտեղ կատարած մի քանի արշավանքներից և համառ մարտերից հետո միայն³: Արեմենյան գերիշխանությունը Հայաստանում շարունակվում է մինչև IV դարի (մ. թ. ա.) վերջին տասնամյակները՝ մինչև Ալեքսանդր Մակեդոնացու արշավանքները, այսինքն՝ մոտ 200 տարի: Հայաստանի այդ երկարյան պատմական ժամանակաշրջանի մասին հիմնական աղբյուրները (չհաշված Դարեհի Բեհիսթունի վիմագիր արձանագրությունը) Հեյդոտի ու Քսենոֆոնի պատմագրական երկերն են, որոնք, սակայն, մեր մայրաքաղաքի և, ընդհանրապես, այդ ժամանակաշրջանի Հայաստանի մյուս քաղաքների վերաբերյալ ոչինչ չեն հաղորդում: Այսպիսով մեր մայրաքաղաքի այդ և հետագա շրջանի ավելի քան

¹ Կ. Լ. Оганесян, Архитектура Эребуни..., էջ 9:

² Հակոբ Մաճանդյան, Քննական տեսություն հայ ժողովրդի պատմության, Կ. Ա, Երևան, 1945, էջ 53:

³ Նույն տեղը, էջ 47—53:

1300 տարվա (VI դ. մ. թ. ա.—VII դ. մ. թ.) պատմության ամենահուսալի աղբյուրը մնում են հնագիտական և դրամագիտական այն նյութերը, որոնք տարբեր ժամանակներում ու տարբեր առիթներով հայտնաբերվել են էրբրունի—Երևանում ու նրա շրջակայքում, որը նույնպես հետագայում մտավ քաղաքի շրջագծի մեջ:

Առաջին հերթին ուշադրության արժանի են արեմենյան ժամանակաշրջանի ճարտարապետական այն հուշարձանները, որոնք կառուցվել են էրբրունի—Երևանում:

Էրբրունի—Երևանը շարունակում էր գոյություն ունենալ որպես ստրատեգիական, տնտեսական ու վարչական կարևոր նշանակություն ունեցող քաղաք: Նոր պայմաններին համապատասխան արեմենյանների օրոք այստեղ կատարվում են կառուցումներ և ուրարտական շրջանի կոթողների արմատական վերակառուցումներ, դրանք հարմարեցնելով ժամանակի պահանջներին: Միջնաբերդի վերակառուցման հետևանքով լիովին վերափոխվում է նրա հատակագիծը, միջնաբերդի կենտրոնը հանդիսացող հրապարակն ամբողջապես ծածկվում է շինություններով, իսկ խալդ աստծուն նվիրված տաճարը վերափոխվելով դառնում է ճարտարապետական նոր կոմպլեքսի բաղկացուցիչ մասը, փաստորեն դադարելով իբրև տաճար գոյություն ունենալուց²: Այդ նոր վերակառուցման հետևանքով ուրարտական Susi կոչված տաճարը առանց էական փոփոխության մտնում է Ահրումաղզային նվիրված տաճարի կոմպլեքսի մեջ³:

Մասնագետները որոշակի կերպով իրարից տարբերում են ուրարտական և արեմենյան կառուցվածքները: Դրանք տարբերվում են ձևով, բացարձակ մեծություններով, արտաքին տեսքով և այլ հատկանիշներով: Արեմենյան ժամանակաշրջանի ամենակարևոր նորույթներից մեկը այստեղ համարվում է աղյուսե կամարը, որը մինչև այժմ հայտնի այդ տիպի ամենահին կամարն է բովանդակ Հայաստանում⁴: Հնագույն այդ ժամանակներում պարսիկները դեռևս չունեին ճարտարապետական մեծ ավանդույթներ և լավ վարպետներ: Ուստի հավանական է համարվում, որ էրբրունի—Երևանի արեմենյան շրջանի ճարտարապետական կոթողները կառուցվել են տեղացի վարպետների կողմից, որոնք իսկական ժառանգորդն էին ուրարտական բարձրավեստ ճարտարապետության⁵:

¹ К. Л. Оганесян, Архитектура Эребуни..., т. 2 76—77:

² Նույն տեղը, էջ 77:

³ Նույն տեղը, էջ 76—77:

⁴ Նույն տեղը, էջ 78:

⁵ Նույն տեղը:

Էրբրունի—Երևանի միջնաբերդում արեմենյանների ժամանակաշրջանում կառուցված շինությունների մեջ ուշադրության արժանի են հատկապես երեքը՝ ապագանա կոչված սյունաղարդ դահլիճը (կամ հանդիսասրահ), որը նման էր աշխարհակալ պետություն մյուս մեծ քաղաքներում կառուցված նույնատիպ դահլիճներին, կրակի մեծ տաճարը և կրակի փոքր տաճարը:

Էրբրունի—Երևանի ապագանը, ինչպես պարզվել է պեղումներով, ունեցել է 30 փայտե սյուներ, որոնցից 12-ը նախկին ուրարտական տաճարի պորտիկի սյուներն էին, իսկ 18-ը ավելացված էին արեմենյան ժամանակաշրջանում, ուրարտական տաճարը վերակառուցելու և սյունաղարդ դահլիճ դարձնելու ժամանակ¹: Ապագանն ունի 29 մ լայնություն և 33 մ երկարություն: Այնտեղ կարող է ազատ տեղավորվել մինչև 3000 մարդ: Եթե ուրարտական ժամանակաշրջանում միջնաբերդի կենտրոնական տեղը, ճարտարապետական կոմպլեքսի հիմնական հանգույցը պաշտամունքային կառույցն էր՝ տաճարը, ապա արեմենյանների ժամանակ դրան փոխարինում է քաղաքացիական շինությունը՝ ապագանը, որը փաստորեն պալատական դահլիճ էր և ծառայում էր հանդիսավոր արարողությունների ու ընդունելությունների համար: Ապագանին հարում էին այլ շինություններ ու սենյակներ, որոնց մի մասը նոր էր կառուցված, իսկ մյուսը՝ արդյունք էր նախկին ուրարտական զանազան շինությունների (մառաններ, պահեստներ և այլն) վերակառուցման²: Հնագիտական պեղումների, չափադրումների և մասնագիտական ուսումնասիրության հիման վրա ճարտարապետ Կ. Լ. Հովհաննիսյանին հաջողվել է ընդհանուր գծերով վերականգնել ապագանի հատակագիծն ու արտաքին տեսքը, նրա պատերի բարձրությունը և տալով մոտավոր կերպով (6,5—7 մ). դրանց պահպանված հատվածների բարձրությունը 4 մետրից չեն անցնում: Այնուամենայնիվ ենթադրվում է, որ միջնաբերդի կենտրոնական մասը զրավող այդ աչքի ընկնող կառույցն ունեցել է ներքին ճոխ ձևավորում և ժամանակին համապատասխան հարմարություններ, բայց հավանաբար առանց որմնանկարների, որոնք այնքան բնորոշ էին ուրարտական նշանավոր կառուցվածքներին: Ապագանում չեն հայտնաբերված նաև շքեղ կահույքի հետքեր: Պատերը շարված էին հում աղյուսից, բազալտյա ցոկոլի վրա, իսկ ներսի կողմը՝ իր մեջ

¹ К. Л. Оганесян, Архитектура Эребуни..., т. 2 78—79:

² Նույն տեղը, էջ 79:

ընդգրկված ուրարտական տաճարի պատերի նման ներկված էր միապաղաղ կապույտ գույնով¹:

Կրակի մեծ տաճարը, որն ունեւր 17×19 մ չափսեր, ստեղծվել էր ուրարտական Susi տաճարի և պերիստիլ պալատի վերակառուցման շնորհիւ: Այն գտնվում էր քաղաքի միջնաբերդի կենտրոնական մասում և իր գոյութայամբ հիմնովին վերափոխել էր ուրարտական միջնաբերդի այդ մասի արտաքին ճարտարապետական տեսքը²: Կրակապաշտական այգուի սի տաճարները երևան են եկել Դարեհ I-ի և նրա որդի Քսերքսեսի օրոք ծավալված կրոնական պաշարի ժամանակաշրջանում, երբ երկրում նախկին ցեղերի աստվածների փոխարեն ընդունվեց միաստվածյան (Ահրամազդայի) միասնական կրոն, կապված միասնական պետութայան առկայութայան հետ: Այդ նույն ժամանակներում է նաև ուրարտական Susi տաճարը վերափոխվել կրակի տաճարի³: Այդ կարգի երևույթ, ինչպես ճիշտ կերպով նկատում է Կ. Լ. Հովհաննիսյանը, տեղի է ունեցել նաև հին Հայաստանում՝ քրիստոնեութայունը պաշտոնական կրոն դարձնելու ժամանակ, երբ հեթանոսական շատ տաճարներ վերածվեցին քրիստոնեական եկեղեցիների⁴:

Էրեբունի—Երևանի կրակի փոքր տաճարի ավերակները բաց են արվել 1957—1958 թթ. պեղումների ընթացքում, E—GAL պալատի զլխավոր մուտքից 20 մ հեռավորութայան վրա: Հետագայում պարզվել է, որ այդ իր շափսերով փոքր (12×8 մ), բայց գեղեցիկ տաճարը կառուցվել է ուրարտական ինչ-որ շենքի տեղում և բաղկացած է երեք սենյակից, որոնցում պահպանված է զոհաբերութայունից մնացած 15 սմ շերտ կաղմող մոխիրը: Այստեղ պահպանում էին հավերժական կրակը, հին պարսիկների պաշտամունքի առարկան: Տաճարի պատերը պահպանվել են մինչև 2 մ բարձրութայամբ, որը թույլ է տալիս վերականգնել նրա տարածական ձևն ու չափսերը: Նրա պատերը ևս շարված էին հում աղյուսից՝ նիշաններում նշմարվում են նրա երբեմնի կամարների ստվերադժերը, որոնցից 5-ը՝ խնամքով կատարված պեղումների շնորհիւ հաջողվել է պահպանել փլուզումից⁵:

Էրեբունի—Երևանի արեմենյան ժամանակաշրջանի ճարտարապետութայունը, ինչպես ենթադրում են, ամբողջապես կապված էր

ուրարտական ճարտարապետութայան հետ, նրա ավանդույթների օգտագործման հետ¹:

Արեմենյան ժամանակաշրջանի էրեբունի—Երևանի ճարտարապետութայան մասին խոսելիս մասնագետները սահմանափակվում են միայն նրա միջնաբերդի կառույցներով: Այլ կերպ էլ լինել չէր կարող: Բուն քաղաքի այդ շրջանի կառույցները ոչնչով չէին տարբերվում ուրարտական ժամանակների տներից, որոնք ժառանգված էին տեղացիներից և դրանից հետո էլ դարեր շարունակ պահպանեցին իրենց ճարտարապետական ձևի առանձնահատկութայունները: Դրանք հավանաբար նմանութայան գծեր ունեին Քսենոֆոնի «Անարազիս» աշխատութայան մեջ նկարագրված գյուղական խրճիթների հետ², բայց իբրև քաղաքային տներ անշուշտ ավելի գեղեցիկ էին ու բնակութայան համար ավելի հարմարավետ:

Ճարտարապետական հուշարձաններից բացի, ևս ուրարտական դարերի էրեբունի—Երևանի պատմութայան համար կարևոր նշանակութայուն ունեն նաև պեղումների և շինարարական աշխատանքների ընթացքում ու դիպվածով հայտնաբերված դրամները և նյութական կուլտուրայի այլ մնացորդներ: Հայտնաբերված են VI—IV դդ. (մ. թ. ա.) վերաբերող սկյութական նետասլաքներ, ձիու իրանական երկաթե սանձ, միլեթյան երկու արծաթե դրամ, կավե գավաթի մի բեկոր³: Իսկ դրանք ցույց են տալիս, որ էրեբունի—Երևանը արեմենյան շրջանում ոչ միայն կանգուն էր, այլև երկրի կարևոր կենտրոններից էր: Դրանից հետո նույնպես կյանքը չի դադարել էրեբունի—Երևանում: 1940 թ. Կոնդի գերեզմանոցից գտնվել է Ալեքսանդր Մակեդոնացու արծաթյա դրամներից մեկը, ապա տարբեր տեղերում գտնված են սելևկյան ժամանակաշրջանին վերաբերող արծաթյա երեք դրամներ, որոնցից առաջինը պատկանում է Անտիոք V-ին (II դ. առաջին կես մ. թ. ա.), երկրորդը՝ Անտիոք VII-ին (II դ. երկրորդ կես մ. թ. ա.), իսկ երրորդը, որը հայտնաբերվել է այժմյան Թումանյան փողոցից 1940 թվականին, գեոևս

¹ К. Л. Оганесян, Архитектура..., էջ 101:

² Քսենոֆոն, Անարազիս (Հ. Մանանդյան, Քննական տեսութայուն հայ ժողովրդի պատմութայան, հ. Ա, Հավելված, էջ 390):

³ И. М. Лосева, Новые археологические исследования отряда ГМИИ им. А. С. Пушкина (гос. музея изобр. искусств. на холме Арин-берд, «Советская археология», 1958, № 2, էջ 184, 186, 194, Մ. Խորայելյան, Արինբերդի Susi տաճարը և նրա արձանագրութայունները, ՀՍՍՌ ԳԱ «Տեղեկագիր» (հաս. դիտ.), 1957, 9, էջ 44, նույնի՝ Արծաթե երկու դրամ Արինբերդից «Սովետական Հայաստան», ամսագիր, 1957, № 9, էջ 16:

¹ К. Л. Оганесян, Архитектура Эребуни..., էջ 80—90:

² Նույն տեղը, էջ 88, 90—91, 93:

³ Նույն տեղը, էջ 95—96:

⁴ Տե՛ս նույն տեղը, էջ 96:

⁵ Նույն տեղը, էջ 97—99 և 101:

չի պարզված թե սելևկյան որ թագավորին էր պատկանում: 1939 թ. Ս. Մ. Կիրովի անվան կառուցակի կոմբինատի բակում հայտնաբերվել է I դարին (մ. թ. ա.) վերաբերող պարթևական մի արծաթյա դրամ, իսկ 1930 թ. Երևանի շրջակայքից գտնվել է Օդոստոս կայսեր (27 թ. մ. թ. ա.—14 թ. մ. թ.) արծաթյա մի դրամը¹: Շինարարական աշխատանքների ժամանակ հայտնաբերվել են մ. թ. ա. վերջին և մ. թ. առաջին դարերին վերաբերող հնագիտական դանդաղան նյութեր՝ կարասային թաղումներ, սրվակներ, խեցեղեն, փոքր շափի կարաս²: Իսկ քաղաքի տարբեր մասերում հոտմեական ուշ և սասանյան շրջանին (IV—V դդ. մ. թ.) վերաբերող դրամները հասնում են տասնյակների (50 հատ), որոնց թվում են Թեոդորոս I-ին (379—395 թթ.), Վալենտինոս III-ին (425—455 թթ.) և այլոց պատկանող արծաթյա դրամները³:

Ինչպես տեսնում ենք, եթե VIII դ. (մ. թ. ա.) հետո գրավոր աղբյուրները լռում են էրեբունի—Երևանի մասին որևէ հիշատակություն անել, ապա հայտնաբերված հնագիտական նյութերն ու դեռևս վատ ուսումնասիրված դրամները լրացնում են այդ բացը: Դրանք ցույց են տալիս, որ էրեբունի—Երևանը ուրարտական պետության անկումից հետո շարունակել է գոյություն ունենալ և աչքի ընկնող դեր խաղալ եթե ոչ համահայաստանյան, ապա գոնե տեղական մասշտաբով: Ուրարտուի անկումից հետո էրեբունին կանգուն մնալու հնագիտական նյութերի վրա հենված այդ տեսակետը, որ առաջին անգամ առաջ է քաշել Բ. Բ. Պիոտրովսկին, պաշտպանվել և նորանոր նյութերով ու պարզաբանումներով լրացվել, գրեթե անառարկելի է դարձել մի շարք մասնագետների կողմից⁴: Նույն կարգի, բայց հետագա դարերին վերաբերող նյութերը թույլ տվեցին մի քանի ուսումնասիրողների միանգամայն ճիշտ կերպով կուսահե-

¹ Տե՛ս Երևանի պետական պատմական թանգարան, Հին դրամների գույքամատյան, գույք № 1937, 7290, 7575, 7683: Հմմտ. Հ. Ժամկոչյան, Երևանը XIII—XIV դարերում, Բեկնածուական դիսերտացիա, ձեռագիր վիճակում, Երևանի պետական լսարանի գրադարան, 1941, էջ 12—13:

² Տե՛ս Ն. Վ. Հարությունյան, Երևանի հիմնադրման ժամանակի հարցի շուրջը, «Պատմա-բանասիրական հանդես», 1959, № 2—3, էջ 93:

³ E. A. Пахомов, Монетные клады Азербайджана, «Труды общества обследования и изучения Азербайджана», вып. 3, Баку, 1926, էջ 42:

⁴ Տե՛ս ՀՍՍՌ ԳԱ «Տեղեկագիր» (հաս. գիտ.), 1957, № 9, էջ 44, 1958, № 6, էջ 53—71, «Պատմա-բանասիրական հանդես», 1959, № 2—3, էջ 91—92, К. Ս. Оганесян, Архитектура Эребуни ..., էջ 12—13, «Հայրենիքի ձայն» (լրագիր), Երևան, 1966, № 5, 30-ը հունվարի և այլն:

լու, որ քաղաքի կյանքը չի ընդհատվել նաև հայ ժողովրդի պատմության անտիկ շրջանում և հետագա դարերում:

Մենք տեսանք, որ ժամանակակից Երևանն իր անունը ստացել է էրեբունիից: Սակայն, նույնիսկ ենթադրության կարգով հայագիտությունը դեռևս չի պատասխանել այն հարցին, թե՞ հատկապես ե՞րբ է նրա նոր անունը մտել գործածության մեջ, ե՞րբ է նրա բնակչությունը զանգվածորեն հայացել, և ե՞րբ է ուրարտական էրեբունիի տեղից քաղաքը «դաղթել» դեպի դրան հարակից այժմյան Երևանի գրաված շրջանը: Այս հարցի հետ անմիջապես առնչվող իր հոգվածում, Ն. Վ. Հարությունյանը գրում է. «Կյանքը էրեբունի—Երևանում շարունակվել է, ըստ երևույթին, նաև Հայաստանի պատմության անտիկ ժամանակաշրջանում և ապա՝ այդ քաղաքը արդեն հիշյալ ժամանակաշրջանում, դուցև նրանից էլ շատ ավելի վաղ, սկսած է եղել իր տարածման պրոցեսը ուրարտական էրեբունիից՝ Երևանի հարավ-արևելյան ծայրամասից դեպի վերջինիս կենտրոնական տերիտորիան»¹: Իր հայտնաբերած հնագիտական նյութերի և մատենագրական անուղղակի հիշատակությունների ուսումնասիրության հիման վրա դեռ դրանից առաջ Մ. Իսրայելյանը հանգել է այն եզրակացության, որ Երևանը էրեբունիից ժառանգել էր «ոչ միայն» անունը, այլև բնակիչներն ու մշակույթը²:

Ամենայն հավանականությամբ էրեբունին սկսել են Երևան կոչել V—IV (մ. թ. ա.), երբ հայկական ցեղերի հիման վրա արդեն վաղուց կազմավորված էր հայ ժողովուրդը և երբ նա ստեղծել էր իր պետականությունը: Կարծում ենք, որ ուրարտական պետության անկման շրջանում արդեն էրեբունիի բնակիչները զանգվածորեն կազմում էին հայերը և հայացող ուրարտացի ալարոզները, որոնց մեծ մասը, ըստ երևույթին, Թեյշեբաինի էր տեղափոխվել նրա կործանումից առաջ: Չպետք է կարծել, թե Թեյշեբաինի բնակչությունը նրա գրավման ժամանակ իսպառ ոչնչացավ: Հավանաբար դրամի զգալի մասը, բերդը ավերելուց և ուրարտական ոռոգման առումից ներքև խափանելուց հետո, տեղափոխվեց դեպի այժմյան Երևանի կենտրոնական մասերը, որոնք ոռոգվում են Գետառի ջրերով: Կարելի է ենթադրել նաև, որ էրեբունիի բնակիչների «դաղթը» դեպի նույն տերիտորիան նույնպես կատարվել է մասամբ նշված պատճառով: Ոռոգման առումները ինչպես հայտնի է կառուցում էր պե-

¹ ՀՍՍՌ ԳԱ «Տեղեկագիր» (հաս. գիտ.), 1959, № 2—3, էջ 93:

² ՀՍՍՌ ԳԱ «Տեղեկագիր» (հաս. գիտ.), 1957, № 9, էջ 94, «Հայրենիքի ձայն» (լրագիր), 1966, № 5, 30 հունվարի:

տությունը (մեծ մասամբ ստրկական աշխատանքով) և ինքն էլ հրսկում դրանց սարքին վիճակում պահպանելու վրա: Ուստի ուրարտական պետության վերացումից հետո էրբեմունի ջրամատակարարման սխեմանը ևս ժամանակի ընթացքում պետք է դուրս գար շարքից կամ, համենայն դեպս, զգալի մասով խափանվեր: Հազարների հասնող նրա երկրագործ ու այգեգործ բնակչությունը բնականաբար պետք է իր համար ապրուստի միջոցներ հայթայթեր հարեվան տարածություններում՝ Գետառի ջրերով սնվող հողամասերում: որտեղ և վերջնականապես նրանք վերաբնակվեցին: Այսպիսով պետք է ենթադրել, որ ժամանակակից Երևանի տեղը բնակեցվեց ոչ միայն էրբեմունի բնակիչների (որոնք անշուշտ շատ ավելի բազմամարդ էին), այլ նաև Քելշեբաինի բնակիչների կողմից: Հավանական է, որ մինչ այդ Գետառի մերձակայքը պատկանում էր պետությանը, այստեղ տարածվում էին պետական: այգիներն ու բանջարանոցները և կարող էին անհատների կողմից բնակեցվել միայն այդ պետության վերացումից հետո:

Ուրարտական պետության անկումից հետո, բացի էրբեմունի—Երևանի սոսկ գոյությունից, ուրարտագետներին ու հայագետներին որոշ շահով հետաքրքրել է նաև այն հարցը, թե ինչպիսի վարչական վիճակ ուներ Երևանը ուրարտական պետության անկումից հետո Ուրարտու-Արմենիայում իրենց տիրապետությունը հաստատած աքեմենյանների շրջանում, ինչ կարգի քաղաք էր նա հնագույն այդ ժամանակներում: Պատմությունից հայտնի է, որ գրեթե բոլոր ժամանակներում կարևոր նշանակություն են ունեցել գերազանցապես այն քաղաքները, որոնք եղել են պետությունների մայրաքաղաքներ, իշխանանիստեր կամ վարչա-տերիտորիալ մեծ միավորների կենտրոններ: Քաղաքների նշանակության համար գոյություն ունեն նաև ուրիշ՝ տնտեսական, ռազմական և այլ կարգի ազդակներ, բայց վարչականը մնում է որպես առաջնակարգ ու մըշտական գործող ազդակներից մեկը: Այդ տեսակետից էլ հույժ կարևոր է իմանալ, թե էրբեմունի միջնաբերդը լքվելուց հետո էրբեմունի—Երևանը կամ Երևանը հետագայում, աքեմենյան շրջանում վարչական ինչպիսի նշանակություն ուներ:

Ն. Հարությունյանը հակված է կարծելու, որ ուրարտական պետության անկումից հետո իր գոյությունը պահպանած էրբեմունի—Երևանը դարեր շարունակ «չի կարողանում ուշքի գալ և շարունակում է մնալ նույն աննշան բնակատեղիներից ու ավաններից մեկը՝ ընդհուպ մինչև մեր թվականության VII դարի սկիզբը, երբ արդեն հայ մատենագրության մեջ անուղղակի ձևով, այս անգամ էրբե-

բունի—Երևանից ոչ հեռու ժամանակակից «Երևան» հորջորջմամբ, հիշատակվում է Աբրահամ կաթողիկոսի գումարած եկեղեցական ժողովի վերաբերող փաստաթղթում»¹: Կ. Լ. Հովհաննիսյանը նույն-ժողովի վերաբերող փաստաթղթում²: Կ. Լ. Հովհաննիսյանը նույն-պես, չնայած իր ձեռքի տակ եղած հուշող նյութերի, ժխտում է Երևանը աքեմենյան շրջանում մեծ վարչա-տերիտորիալ միավորի կենտրոն լինելու մասին Գ. Տիրացյանի արտահայտած հավանական կարծիքը: Սակայն վերջինս արժանի է ուշադրության թեկուզ հենց այն պատճառով, որ ելնում է պատմության տրամաբանությունից և իր հիմքում ունի այն նույն նյութերը, որոնք օգտագործված են նաև Կ. Հովհաննիսյանի կողմից³: Նրա այդ ենթադրությունը պաշտպանություն է գտել ուրարտագետ Մ. Իսրայելյանի կողմից, որը գրում է. «Թեև Երևանի միջոց է այն ենթադրությունը, որ էրբեմունի կարևոր կենտրոն է եղել նաև Աքեմենյան Հայաստանի ժամանակ՝ հայկական երկու սատրապություններից մեկի համար»³:

Գարեհ I-ի ժամանակներում Աքեմենյան Պարսկաստանը բաժանված էր 20 խոշոր վարչա-տերիտորիալ միավորների՝ սատրապությունների: Հերոդոտի հիշատակած այդ սատրապություններից 13 և 18-րդը կազմված էին Հայկական լեռնաշխարհի տերիտորիաներից: Գրանցից առաջինը իր մեջ ընդգրկում էր արմենների երկիրն ու նրա հյուսիսային հարևանների երկրները մինչև Սև ծով, իսկ երկրորդը՝ 18-րդը տարածվում էր երկրի արևելյան մասում՝ իր մեջ ներառելով մատիենների (Վանա և Ուրմիա լճերի միջև), ալարդ-ուրարտացիների (Վանա լճի ավազանում և Արաքսի միջին հոսանքի շրջանում) և սասպեյրների (Ճորոխ գետի վերին հոսանքում) երկրները, որոնց բնակչությունը V դ. (մ. թ. ա.) վերջերին արդեն 13-րդ սատրապության բնակչության հետ միասին հիշատակվում է արմեններ-հայեր անունով, իսկ նրանց երկիրն էլ, որն ընդգրկում էր նախկին 13 և 18-րդ սատրապությունները մի միասնական անունով կոչվեց Արմենիա-Հայաստան:

Գ. Տիրացյանը ելնելով այն բանից, որ Աքեմենյան շրջանում էրբեմունի—Երևանում կառուցվել էր Սուղայի և Պերսոպոլիսի արքայական սյունազարդ դահլիճների նման հանդիսատարհ, ենթադրում է, որ նա իր ժամանակին եղել է աքեմենյան 18-րդ սատրա-

¹ «Պատմա-բանասիրական հանդես», 1959, № 2—3, էջ 92:

² Տե՛ս Գ. Տիրացյան, Երվանդունիները Հայաստանում, ՀՍՍՌ ԳԱ «Տեղեկագիր» (հաս. գիտ.), 1958, № 6, էջ 62—63:

³ «Հայրենիքի ձայն» (լրագիր), 1966, № 5, 30 հունվարի:

⁴ И. М. Дьяконов, История Минди, М.—Л., 1956, էջ 340, 343:

պության կենտրոնը¹: Առանց նրա առաջընթաց փաստերը ժխտելու
և, ավելին, ամենայն մանրամասնությամբ արեմենյան շրջանի էրե-
բունի—Երևանի ճարտարապետական հուշարձանները (այդ թվում
և սյունազարդ հանդիսասրահը) նկարագրելով և դրանց ու Սու-
զայի և Պերսոպոլիսի վարչական կառույցները իրար նմանեցնելով
հանդերձ², Կ. Լ. Հովհաննիսյանը վճռական կերպով ժխտում է
Գ. Տիրացյանի այդ ենթադրությունը³:

Թվում է, թե Գ. Տիրացյանի ենթադրությունը հավանական է և
հետազայում ավելի կհիմնավորվի նոր փաստերի հայտնաբերու-
մով: Առայժմ կարելի է ասել, որ պարսկական սատրապություննե-
րից յուրաքանչյուրը մի ընդարձակ երկիր էր որոշ ներքին ինքնա-
վարությամբ: Դրանց կենտրոնները առանց բացառության, քաղաք-
ներ էին, այն էլ ոչ աննշան քաղաքներ: Արեմենյանները Հայաստա-
նի այն մասում, որտեղ տարածվում էր 18-րդ սատրապությունը,
առայժմ մեզ ինչքանով հայտնի է, որևէ այլ քաղաքում չեն կառու-
ցել այնպիսի հանդիսասրահ, ինչպիսին էրեբունի—Երևանի սյու-
նազարդ դահլիճն էր: Նրանք 18-րդ սատրապության համար իրեն
վարչական կենտրոն պետք է օգտագործեին երկու կանգուն մնա-
ցած քաղաքներից որևէ մեկը՝ կամ Արգիշտիխիլի—Արմավիրը
և կամ էրեբունի—Երևանը: Պատմության տրամաբանությունը և
հնագիտական նյութերն ու անուղղակի տվյալները կարծում ենք
առայժմ հօգուտ էրեբունի—Երևանի են խոսում:

Բոլոր այն հայագետները, որոնք այս կամ այն առիթով անդ-
րադարձել են Երևանի մասին առաջին գրավոր հիշատակությանը,
գտնում են, որ VII դ. (մ. թ.) առաջ Երևանը չի հիշատակված որևէ
գրավոր աղբյուրի մեջ: Նրանք Դավթի, Մովսես Խորենացու և նրանց
մյուս դասընկերների (V դ.) հետ կապված մի հին հիշատակարան-
ավանդությունում ասված «Իսկ Դավթի և Մամբրէ, և Պօղոս և Ար-
րահամ, ընկերք Մովսէսին կացին յԵրեւանի»⁴ արտահայտության
մեջ վերջին բառի վրա կամ ամենեին ուշադրություն չեն դարձրել,
կամ էլ ընդունել են «հայտնի մնալ», «անձածուկ մնալ» իմաստով:
Սակայն ամբողջ հիշատակարան-ավանդության տեքստի մանրադ-

¹ Տե՛ս ՉՍՍԹ ԳԱ «Տեղեկագիր» (հաս. գիտ.), 1958, № 6, էջ 62—63:
² К. Л. Оганесян, Архитектура Эребуни..., էջ 9, 12—13, 76—77:
³ Նույն տեղը, էջ 75:
⁴ Տե՛ս «Հնոց և նորոց պատմութիւն վասն Դավթի եւ Մովսէսի Խորենացոյ-
Թուղթ Դիոնիսոսի օրինակը յիշատակարանաց դամբարան Ս. Սուբխասանց ձեռագիր
մատենանք Քեչէ Պօլէ», հրատարակեաց Գարեգին վարդ. Սրուանձտեանց, Կ. Պո-
լիս, 1874, էջ 80—81:

նին վերլուծումը՝ անուղղակի փաստերի համադրության հետ միա-
սին մեզ բերում է այն համոզման, որ խոսքը վերաբերում է Երևա-
նին, որ հիշատակարանի մեջ պարզապես ասված է, թե Մովսեսի
(Խորենացու) ընկերները մնացել են Երևանում:

Հիշատակարանում խոսվում է այն մասին, որ Սահակի և Մես-
րոպի աշակերտներ Մովսես Խորենացին և Դավիթը (Անհաղթ) տես-
նելով Հազկերտի կողմից Հայոց աշխարհի ավերումը և իրենց ու-
սուցիչների մահը մեծ սուգ են անում, փորձելով իրենց մխիթարու-
թյունը գտնել մեկուսացման մեջ¹: «Իբրեւ զայս ամենայն կատարած
տեսեալ Մովսէս և Դավիթ,—այնուհետև ասված է հիշատակարա-
նում,—ոչ կամելով յայտնել զինքեանս աշխարհին Հայոց. այլ
զազտ 'ի ծածուկ կամելով կենալ: Զի էին աթենականքն ծերացեալ
և էր աշխարհն Հայոց աւերալ: Իսկ Դավիթ յայտնի կացեալ յաշ-
խարհին Հայոց, և Մովսէս ծածկէր զինքն կարկատուն զգեստով և
զծուծ կերպարանօք զնացեալ 'ի զեղ մի 'ի Քաղաքադաշտին և կա-
ցեալ անդ որպէս մուրացիկ և ոչ ոք էր որ ճանաչէր զնա. իսկ Դա-
ւիթ և Մամբրէ, և Պօղոս և Արրահամ, ընկերք Մովսէսին կացին յԵ-
րեւանի: Եւ էր 'ի ժամանակին յայնմիկ կաթողիկոս Հայոց Տ. Գիւտ
աշակերտակից Մովսէսի»²: Ապա ասվում է այն մասին, որ Գյուտ
կաթողիկոսն իր աթոռը Դվինում հաստատելուց հետո, կատարած
շրջագայությունների ընթացքում հանդիպում է ծպտյալ Մովսեսին
և նրան իր հետ բերում է Դվին ու ձեռնադրում արքայիսկոպոս: Հի-
շատակարանի համաձայն այդտեղ են գալիս նաև Դավիթն ու իր
ընկերները³: Սակայն մեզ հետաքրքրում է միայն հիշատակարանի
բառացի մեջբերված հատվածը: Այստեղ մտքի ընթացքին հետևելով
զժվար չէ եզրակացնել, որ «կացին յերեւանի» արտահայտությունը
մեր կարծիքով նշանակում է ոչ թե «մնացին հայտնի», «մնացին
առանց ծածկվելու», ինչպես գուցե վստահորեն կարելի է ասել ու-
րիշ զեպրերում, այլ՝ «մնացին Երևանում» իմաստով: Այդ նախ և
առաջ երևում է նրանից, որ հիշատակարանի մեջ մինչ այդ արդեն
ասված է՝ «Իսկ Դավիթ յայտնի կացեալ յաշխարհին Հայոց» էլ հարկ
չունեն նորից այլ ձևով («կացին յերեւանի») կրկնելու նույն միտքը,
երկրորդ՝ Մովսես Խորենացուն վերաբերող տվյալ հատվածում նրա
ծպտված լինելը նշելու հետ միասին ասվում է, որ նա մնում էր
Քաղաքադաշտի (Վաղարշապատի) մոտ մի գյուղում՝ «Գնացեալ 'ի

¹ «Հնոց և նորոց պատմութիւն վասն Դավթի եւ Մովսէսի Խորենացոյ», էջ
79—80:
² Նույն տեղը, էջ 80—81:
³ Նույն տեղը, էջ 81—85:

գեղ մի ՚ի Քաղաքադաշտին և կացեալ անդ...»: Իսկ ինչու չպետք է հաջորդ հատվածում ասվեր նաև Դավթի ու նրա մյուս ընկերների ապրելու տեղը, մանավանդ, որ նրանք, ինչպես երևում է նույն հիշատակարանի մի այլ հատվածից («Եկն (Դվին եկան—թ. 2.) և Դաւիթ և ընկերք իւր, և ուրախ լինէին առաւել քան դառաւել. և խնդրէին ՚ի Մովսէսէ գրով տալ նոցա պատմութիւն Հայոց»)¹, նույնպես կաթողիկոսանիստ Դվինում շէին գտնվում և, ըստ հիշատակարանի, այստեղ եկան Գյուտ կաթողիկոսի կողմից Մովսես Խորենացուն Դվին բերելուց հետո²: Այսպիսով, ելնելով դեպքերի նկարագրման ընթացքից և հիշատակարանի ընդհանուր բովանդակությունից կարծում ենք, որ նրանում նշված «կացին յերևանի» արտահայտությունը պետք է հասկանալ ոչ թե «մնացին հայտնի», այլ «մնացին Երևանում» իմաստով: Հետևապես Երևանը առաջին անգամ միայն VII դ. հիշատակվելու մասին մինչև այժմ եղած տեսակետը վերջնական համարելը տարակուսելի է: Այն դրանից հավանաբար ավելի վաղ է հիշատակվել: Մենք որևէ հիմք չունենք կասկածի տակ առնելու այդ հիշատակարանի արժանահավատության հարցը: Հիշատակարանի լեզվից երևում է, որ այն հին ծագում ունի: Քացի դրանից, հիշատակարանն իր բովանդակությամբ ունի պատմական ամուր հիմք՝ դրանում հիշատակված անձնավորությունները իրական են և դրանց կյանքի հետ կապված այդ վկայությունը, մեր կարծիքով, միանգամայն արժանահավատ է:

Վերը նշված հոռմեական ուշ շրջանի և սասանյանների տիրապետության ժամանակների մեծաթիվ դրամների հայտնաբերումը Երևանի շրջակայքում և պատմահոր կյանքի հետ կապված հիշատակարանում նրա հիշատակումը (անկախ հիշատակարանի երևանգալու ժամանակից) ցույց են տալիս, որ Երևանը V—VI դդ. հայտնի բնակավայր էր, թերևս ունենալով նաև իր բերդը՝ միջնադարյան քաղաքների գոյության գրեթե պարտադիր պայմանը: Եթե Աթենքում կրթված Դավիթ Անհաղթն ու նրա մյուս ընկերները իրենց բնակության վայր են ընտրել Երևանը, ինչպես ենթադրեցինք, ապա նա, իրոք որ, պետք է հայտնի բնակավայր եղած լիներ, ի հակադրություն ծպտված ու աննկատ մնալու համար Մովսես Խորենացու ընտրած գյուղի:

Այնուհետև, այս գլխի շարադրանքից դժվար չէ եզրակացնել, որ հնացած ու անընդունելի է այն տեսակետը, թե Երևանի պատմության ավելի քան 1300 տարին (VI դ. մ. թ. ա.—VII դ. մ. թ.)

¹ «Հնոց և նորոց պատմութիւն վասն Դաւթի եւ Մովսէսի Խորենացոյ», էջ 84—85»

² Նույն տեղը, էջ 81—85»

մեզ համար մնում է միանգամայն անձանոթ: Հայտնաբերված հնագիտական նյութերը, դրամները, ինչպես և անուղղակի փաստերը գալիս են ասելու, որ Երևանը այդ հազարամյակում ևս կանգուն էր և նշանավոր բնակավայր էր, թերևս՝ գյուղաքաղաք, որը արարական տիրապետության շրջանում Հայաստանի մյուս շատ քաղաքների նման բավական հետադիմում է, քայց IX—X դարերից նորից բռնում է իր զարգացման ուղին:

ԵՐԵՎԱՆԸ VII — XV ԳԱՐԵՐՈՒՄ

I. ԵՐԵՎԱՆԸ ԱՐԱՐԱԿԱՆ ՏԻՐԱՊԵՏՈՒԹՅԱՆ ՇՐՋԱՆՈՒՄ
(VII—IX ԳԳ.)

ժամանակաշրջանի բնդհանուր բնութագիրը: Երևանի հիշատակումը VII դ. սկզբին գումարված Գվինի եկեղեցական ժողովի առջնորդությամբ: Երևանի հիշատակումը կապված VII դ. 40—50-ական թվականների արաբական արշավանքների հետ: Երևանը որպես բերդ: Երևանի հիշատակումը Սևանի Առաքելոց եկեղեցու (874 թ.) և Մաքենիսի վանքի (901 թ.) արձանագրություններում: Երևանը որպես գյուղաքաղաք (կամ «քաղաքապետ»): Նրա բնակչության գրադմունքները: Երևանը որպես նանապարհային կայան Գվին—Պարտավ ուղու վրա: Պողոս—Պետրոս տանաքը և նրա հին որմնանկարները

VII դարի առաջին քառորդում պատմական ասպարեզ իջած արաբական խալիֆայությունը շուտով դառնում է աշխարհի խոշորագույն պետություններից մեկը: Նույն դարի 40-ական թվականներից սկսած նա դեպի Հայաստան կատարած մի շարք ավարառուական արշավանքներից հետո դարավերջին իր ծանր տիրապետությունն է հաստատում մեր երկրում: Մոտ երկուհարյուրամյակ տևած արաբական տիրապետության շրջանում Հայաստանը տնտեսապես բավականին հետադիմում է, չնչին բացառությամբ անկում են ապրում նրա քաղաքները, մշակութային կյանքը, երկրում ավելի է խորանում բնատնտեսությունը: Խալիֆայության անմիջական նախաձեռնությամբ և հովանավորությամբ VIII դ. կեսերից Հայաստանի դաշտային որոշ գավառներում (հատկապես Վանա լճի շրջակայքում) հաստատվում են քոչվորական ու կիսաքոչվորական ցեղեր (կայսիկներ, ութմանիկներ և այլք), որոնք իրենց քոչվորական անասնապահությամբ մեծ հարված էին հասցնում երկրագործությանն ու մյուս նստակյաց զբաղմունքներին: Խալիֆայության

կողոպտիչ հարկային քաղաքականությունը և պարբերաբար կրկնվող ռազմական արշավանքները տեղիք էին տալիս ժողովրդական ազատագրական հուժեղ պատերազմների, որոնք արաբական աշխարհակալության ընդհանուր թուլացման և մասնատման շնորհիվ IX դ. երկրորդ կեսում պսակվեցին հաղթանակով՝ Հայաստանը կրկին նվաճեց վաղուց կորցրած իր քաղաքական անկախությունը:

VII—IX դարերը մեր մայրաքաղաքի պատմության մեջ առաջին հերթին հայտնի է նրանով, որ այդ ժամանակվանից սկսած նրա մասին գրավոր տեղեկություններն ու հիշատակությունները արդեն դառնում են անընդհատ, հնարավորություն տալով այս կամ այն չափով ամբողջական ձևով ներկայացնելու նրա պատմությունը:

Հայագիտությունը վաղուց արդեն նկատել է, որ Երևանի առաջին ստույգ հիշատակությունը մեր մատենագրության մեջ կատարվել է VII դ. սկզբին՝ Աբրահամ կաթողիկոսի գումարած եկեղեցական ժողովի անշուքամբ², որի մասին «Գիրք թղթոց»-ում հատուկ վերնագրի տակ ասված է. «Եւթն ու տասներորդ ամի Ապերուէշ Խոսրովու արքայից արքայի, իմ Աբրահամու Հայոց կաթողիկոսի և աթոռակցաց իմոց, Մանասէի Բասենոյ եպիսկոպոսի, Քրիստափորի Սիւնեաց եպիսկոպոսի, Յովանիսի Ամատունեաց եպիսկոպոսի, Գրիգորի Անձևացեաց եպիսկոպոսի, Սիվոնի Գողթան եպիսկոպոսի, Ահարոնի Մեհնունեաց եպիսկոպոսի, Ներսէսի Բոժունեաց եպիսկոպոսի, Յոհանկայ՝ էղոյ եպիսկոպոսի, Թաղէոսի Առանայ եպիսկոպոսի և իշխանաց մերոց. Տեառն Սմբատայ Վերկան մարզպանի և տերանց զինուորի: Եւ Գիգա Դաշտակարանի, և վարդապետի Հայոց Շարսաղարի, և այլ իշխանաց և աշխարհականաց և ուղղափառաց առաջի կացեալ. Թէնդորոս սեպհական գնդին եպիսկոպոս, Ստեփանոս Բագրաւանդայ եպիսկոպոս, Մովսէս Խոռխոռունեաց եպիսկոպոս, Քրիստափոր Ապահունեաց եպիսկոպոս, Ներսէս Վանանդայ եպիսկոպոս, հանդերձ վանից երիցամբքս յյստքիք, Աբրահամ սրբոյ կաթողիկէի վանից երէց, Սամուէլ սրբոյ Հոփսիմեի, Բաբելաս սրբոյ Յովհաննու վանաց երէց, Խոսրով Աւշականու, Յաւիտեան Աղիվարդայ, Դաւիթ Երևանայ, Իսմայէլ Դառնոյ, Յունանէս Աւանի, Իսրայէլ Պտղավնից, Զոջիկ Երևանից,

¹ Թ. Խ. Հակոբյան, Ուրվագծեր Հայաստանի պատմական աշխարհագրության, Երևան, 1960, էջ 258—267:

² Ղ. Ավիշան, Այրարատ, էջ 299, Մեսրոպ արեւախոսպոս Սմբատեանց, Տեղագիր Գեղարքունի ժողազարգ գաւառի ..., էջ 5, Էփրիկեան, Պատկերազարգ բնաշխարհիկ բառարան, հ. 1, էջ 658, Երվանդ Շահագիգ, Հին Երևանը, էջ 68—69 և այլն:

Յոհանիկ Արտաւազդայ Ապարանից, Աբաս և Որդեակ և Աբրահամ Փարպիոյ, Միքայէլ Աղցից, Գրիգորիս Արճոյ, Գողմաս Ուրզայ, Մայէն միւս Արճոյ, Յոհանիկ Արծափայ, Սիմոն Դատ աւանից, Սամուր Բազարանի, և այլ վանից երիցամբ հանդերձ. եկեալ յանդիման մեր զբարեկաշտութիւն խոստովանեցին, նդովելով նոյնաձև ըստ երանելի հարցն մերոց զամենայն հերձուածողս, և զԱրիոս. և զՄակեդոն. և զնեստոր, և զՆետիբոս, և զչար ժողովին Քաղկեդոնի, և զպիղծ տումարն Լեոնի, և աղաչանս մատուցանելով առաջի մեր, խառնել զինքեանս ի միաբանութիւն եկեղեցւոյ ճշմարիտ հաւատին Քրիստոսի»¹:

Ինչպէս տեսնում ենք, Աբրահամ կաթողիկոսն այդ ժողովը հրավիրել էր աղանդների, առաջին հերթին քաղկեդոնականութեան դեմ պայքարելու նպատակով: Դրան մասնակցում էին եպիսկոպոսներ, տարբեր աստիճանի իշխանավորներ, երեցներ և այլ կարգի մարդիկ: Ժողովը գումարվել է պարսից խոսրով II-ի (Պերվել, 590—628 թթ.) թագավորի 17-րդ տարում, այսինքն՝ 606 կամ 607 թվականին²: Այդ ընդարձակ հիշատակութունը կարևոր աղբյուր է նաև Հայաստանի VII դարի վարչա-տերիտորիալ բաժանման, վանքերի ու եկեղեցիների և այլնի համար, որոնք տվյալ դեպքում մեղ շին հետաքրքրում: Մեզ համար ամենից կարևորը Երևանի հիշատակման փաստն է ու նրա որպիսութունը անուղղակիորեն բնորոշող կողմնակի ակնարկները: Դրանում ճիշտ է Երևանի (ինչպէս և հիշատակված մյուս շատ վայրերի) բնույթի, մեծութեան մասին ոչինչ չի ասված, բայց անտարակուսելի է, որ նրա հոգևորական ներկայացուցչի ներկայութունը ժողովին արդեն բնորոշում է նրա կարևոր և մեծ բնակավայր լինելը: Հենց միայն սոսկ հիշատակութունից ելնելով Ղ. Ալիշանը VII դ. սկզբի Երևանը համարում է «խրբու երեւելի աւան մի, զի ընդ պատուաւոր վաներիցունս կարգի և սորայս՝ Գալիք անուն»³: Հետևելով Ղ. Ալիշանին, էփրիկյանը, Եր.

Շահազիզը և մի շարք այլ հայագետներ նույնպէս այդ ժամանակվա Երևանը համարել են մի «երեւելի աւան»⁴: Ղ. Ալիշանի և նրա հետևորդների այդ տեսակետի հետ կարելի է միանալ առանց տարակուսանքի: Այդ տեսակետի արժանահավատութունը մեր կարծիքով երևում է նաև նրանից, որ բացի վանքերից, գավառներից ու վարչա-տերիտորիալ այլ միավորներից, նշված եկեղեցական ժողովին ներկայացուցիչներ էին ուղարկված բացառապէս միայն այս կամ այն շափով նշանավոր բնակավայրերից՝ ավաններից, գյուղաքաղաքներից և քաղաքներից (Օշական, Եղվարդ, Գառնի, Ավան, Արտավազդի ապարանք, Փարպի, Աղցք, Արծափ, Դատ ավան, Բազարան և այլն):

Ինչ վերաբերում է նույն «Գիրք թղթոց»-ի մեջ հիշատակված «Ջոջիկ Երևանից» արտահայտութեանը, ապա Ուխտանես եպիսկոպոսի հիշատակութեան համաձայն⁵ պետք է հասկանալ «Ջոջիկ Արամունից» (այժմ՝ Արամուս գյուղ ՀՍՍՀ Արուվյանի շրջանում) ձևվով, և Երևանին չի վերաբերում, ինչպէս ժամանակին նկատել է բանասեր Ստեփան Կանայանցը⁶: Այնպէս որ, ժողովին Երևանից մասնակցում էր միայն մի վանքից՝ Գալիքը:

Հաջորդ հիշատակութունը, որը բանասերների ու պատմաբանների մոտ՝ սկսած Հովհ. Շահխաթունյանցից և վերջացրած մեր դարի որոշ հեղինակներով, առաջացրել է տարակարծիքութուն, զա Սեբեոսի հաղորդումն է արաբական արշավանքների և այդ արշավանքների ընթացքում Երևանի մոտ տեղի ունեցած կովի մասին: Մինչև այս հարցի բնարկումը վկայակոչենք Սեբեոսի համապատասխան հիշատակութունը.

«Եւ եղև ի գալ միւսում ամի եկն զաւրն Իսմայելի յԱտրպատական, և բաժանեցան յերիս: Առաջ մի յԱյրարատ, և առաջ մի ի Սեպհական դնդին կողմանսն, և առաջ մի յԱղուանիս: Արդ՝ որք ի կողմանս Սեպհական գնդին՝ արշաւալ սփռեցան և հարեալ զամենայն կողմանսն զայնոսիկ սրով սուսերի, առին զաւար և զգերութիւն: Եւ եկին ժողովեցան ի յԵրևան, և մարտեան ընդ բերդին, և ոչ կարացին առնուլ: Եկին ի յՈրդսպու, և ոչ նմա ինչ կարացին առնել: Գնացին անդի և բանակեցան յԱրծափս, հանդէպ բերդին առ ջրովն:

¹ Էփրիկեան, Բնաշխարհիկ ... բառարան, հ. 1, էջ 658, Երվանդ Շահազիզ, Հին Երևանը, էջ 68—69:

² Ուխտանէս եպիսկոպոս, Հատուած երկրորդ, Պատմութիւն բաժանման Վրացի Հայոց, Վաղարշապատ, 1871, էջ 64:

³ Ստեփան Կանայեանց, Անհայտ գաւառներ հին Հայաստանի, Վաղարշապատ, 1914, էջ 66, ծանոթ. 4:

¹ «Գիրք թղթոց» մատենագրութիւն նախնեաց, Քիֆիս, 1901, էջ 150—151: Հմմտ. Ուխտանէս եպիսկոպոս, Հատուած երկրորդ, Պատմութիւն բաժանման Վրացի Հայոց, էջ 63—64:

² Հ. Անաւայանը հիմք ընդունելով Ուխտանես եպիսկոպոսի հիշատակութունը ժողովի գումարման տարին համարում է 607 թվականը (տե՛ս «Հայոց անձնանունների բառարան», հ. Բ, Երևան, 1944, էջ 26), իսկ Մեսրոպը Սմբատյանցը այն գնում է 596 թվականի տակ (Տեղագիր Գեղարքունի ժովաղարդ գաւառի ..., էջ 5), որը ճիշտ չէ: Լ. Մելիքսեթ-Քեկը գրում է, որ այդ ժողովը տեղի է ունեցել մինչև 602 թվականը, առանց ճիշտ թվականը նշելու (տե՛ս ՍՍՌՄ ԳԱ Հայկական ֆիլիալի «Տեղեկագիր», Երևան, 1940, № 4—5, էջ 118):

³ Ղ. Ալիշան, Այրարատ, էջ 299:

Եւ սկսան պատերազմել ընդ բերդին, և բազում աւճիրս վնասաց գործեցին անդ ի բերդէն: Արդ՝ էր նոցա թիկանց կողմանէ ել ի գլուխ անդր յԱսորենայ կողմանէ՝ որում Կախանակաւուցն կոչեն: Արդ՝ իշին ընդ այն արբ ի վայր ի բերդէն՝ երթալ խնդրել ի բերդէն Գարաւանից զար յաւգնականութիւն իւրեանց: Եւ ետ նոցա Սմբատ Բագրատունին, որդի Վարազ Սահակայ՝ արս Խ: Եւ զնացեալ ի գիշերի ելին ի բերդն և ոչ զգուշացան տեղւոյն: Եւ գիտացին Իսմայելացիքն զտեղին, և զնացեալ ի նոյն հետին ելին ի բերդն, և կալան զտեղին մինչև ցառաւաւուն: Եւ արս Ժ պահապանս տեղւոյն ըմբռնեցին ի բուն և սպանին»¹:

Հաջորդ՝ ԽԳ զլսում Սեբեոսը պատմում է, թե ինչպես Քեոզորոս Ռշտունին գրավեց Արծափ բերդը և ջարդեց արարներին, վերջընելով նաև բազմաթիվ գերիներ: Իսկ Այրարատի կողմ արշաված արաբական զորքի մասին հետևյալն է գրում.

«Իսկ այն զարն, որ ի կողմանս Այրարատեան, եհար սրով մինչև ի կողմանս Տայոց, Վրաց և Աղուանից, առ զաւար և զգերութիւն, և եկն էանց ի Նախճաւան առ այն զար, որ մարտ եղալ կռուէին ընդ բերդին նախճաւանի: Բայց սակայն ոչ կարացին առնուլ զնա: Առին զբերդն հրամայ, և սատակէին զնոսա սրով, և զկանայս և մանկունս գերի վարեցին»²:

Այդ է այն բոլորը, որ Սեբեոսը հաղորդում է Վասպուրական (Սեպհական գունդ) և Այրարատ արշաված արաբական զորքերի գործողությունների ու Քեոզորոս Ռշտունու կողմից կազմակերպված դիմադրության մասին:

Արաբական այդ արշավանքը ըստ Ղ. Ալիշանի կատարվել է 642—643 թվականին³, ըստ Մեսրոպ Սմբատյանցի՝ 642 թ.⁴, իսկ ըստ Հ. Մանանդյանի՝ 650 թվականին⁵: Ամենայն հավանականությամբ ընդունելի է Ղ. Ալիշանի և նրան հետևող Մ. Սմբատյանցի կարծիքը: 650 (ավելի ճիշտ 660) կամ 658 թվականին կատարված արշավանքը, որի մասին խոսք կլինի մի փոքր հետո, հավանաբար

ոչ մի առնչություն չունի Սեբեոսից վերը մեջբերված հիշատակության հետ:

Մեր մայրաքաղաքի պատմության համար էական նշանակություն ունի այն հարցը, թե Սեբեոսի հիշատակած «յերևան»-ը իրոք Երևանն է, թե՛ «Առեստաւան»-ը, կամ «Հերավան»-ը (Հերբը, Խոյը): Քաղեսոս Ավղալբեկյանը 1926 թ. հատուկ հոդվածով հանդես գալով փորձել է Սեբեոսի հիշատակած «յերևան»-ը նույնացնել Վանալճի հյուսիսարևելյան ափին եղած Առեստ կամ Առեստավան ավանի հետ և, այդպիսով, ժխտել է Սեբեոսի մոտ Երևանի հիշատակությունը: Նրա համար հիմք է ծառայել Սեբեոսի հիշատակության միայն աշխարհագրական կողմը՝ Սեպհական գնդի (կամ «կողմի Վասպուրական գրնդի»)՝ ուղղությամբ արշաված արաբական զորախմբի հավանական ուղին⁶, առանց նկատի ունենալու, որ պատմիչը կարող էր արշավանքը նկարագրելիս խախտել հարձակման ենթակա բնակավայրերի թվարկման հաջորդականությունը, ինչպես այդ կարելի է նկատել ուրիշ պատմիչների ու աշխարհագիրների մոտ: Ք. Ավղալբեկյանը նկատի չի ունեցել նաև այն, որ Առեստավանը, ինչքան մեղ հայտնի է, այդ ժամանակներում բերդ կամ ամրոց չուներ, նա չէր կարող դիմադրել արաբական զորքերին և անմատչելի մնալ նրանց համար: Իր ժամանակին Սեբեոսի այդ հիշատակության վերաբերյալ որոշ կասկածանք է հայտնել նաև Հով. Շահխաթունյանցը⁷, բայց առանց մերժողական եզրահանգման, ինչպիսին արել է հարգված բանասեր Ք. Ավղալբեկյանը գրելով թե՛ «Սրանով (իր հոդվածով—Ք. Հ.) Երևանի առման յիշատակութեան առասպելը չբանում է, սրա հետ միասին վերանում է Սեբեոսի յիշեալ հատուածի կոպիտ հակասութիւնն էլ: Եւ որովհետև Սեբեոսը մի ուրիշ տեղ եւս Երևանի անունը չէ տալիս, նշանակում է Սեբեոսի «Պատմութեան» մեջ Երևանի մասին յիշատակութիւն չկա առհասարակ»⁸: Ակադեմիկոս Հ. Մանանդյանը պատմագիտական և պատմա-աշխարհագրական առումներով մանրամասն վերլուծելով արաբական այդ զորաբանակի արշավան-

¹ Սեբեոսի Եպիսկոպոսի Պատմութիւն, շորթորդ տպագրութիւն, Երևան, 1939, էջ 118:

² Նույն տեղը, էջ 119—120:

³ Ղ. Ալիշան, Այրարատ, էջ 299:

⁴ Մեսրոպ Սմբատեանց, Տեղագիր Գեղարքունի ծաղկազարդ գաւառի, էջ 5:

⁵ Հակոբ Մանանդյան, Հայաստանի զլխավոր ճանապարհները ըստ Պետրոսյանի բարտեղի, Երևան, 1936, էջ 145: Արարական առաջին արշավանքների թվականները բավական ճշտված են Ստ. Մելիք-Բախչյանի «Հայաստանը VII—IX դդ.» աշխատության մեջ (Երևան, 1968, էջ 192—198 և այլուր):

¹ Ղ. Ալիշանը (Այրարատ, էջ 420) և Ն. Աղոնցը (Армения в эпоху Юстиниана, СПб, 1908, էջ 318—320) համոզել էր կերպով ցույց են տվել, որ Վասպուրականն ու «կողմը Սեպհական գնդին» նույնն են:

² Մանրամասն տե՛ս Քաղեսոս Ավղալբեկյան, Բանասերի օրագրից, Երևանը Սեբեոսի պատմութեան մէջ, «Հանդէս ամսօրեայ», Վիեննա, 1926, № 11—12, էջ 500—505, 587—590:

³ Հովնանեն Շահխաթունեանց, Ստորագրութիւն կաթողիկէ էջմիածնի և հինգ գաւառացն Արարատայ, հ. II, էջմիածին, 1842, էջ 134—135:

⁴ Տե՛ս «Հանդէս ամսօրեայ», 1926, № 10—11, էջ 590:

քի ուղղութիւնը՝ մերժում է թ. Ավդալբեկյանի՝ Սերեոսի հիշատակած «Եւրեան»-ը «Առեստաւան»-ը համարելու կարծիքը¹, բայց ինքն էլ այն ընդունում է ոչ թե իր ուղիղ ձևով, այլ համարում է «Հեր»-ի (նրա մոտ՝ «Հերաւան») աղճատումը. «Երևանը» պարզ մի աղճատումն է, անշուշտ, վերոհիշյալ հատվածում (Սերեոսի պատմութեան), սակայն ոչ թե «Առեստաւան» կամ «Երաստաւան», այլ «Հերաւան» տեղանվան²,— եզրակացնում է նա:

Մեր կարծիքով անընդունելի է նաև Հ. Մանանդյանի տեսակետը, որը նույնպես շունչ պատմական ամուր հիմքեր: Նախ մեր մատենագրութեան մեջ «Հեր»-ը (Խոյ) երբեք «Հերաւան» ձևով չի հիշատակվում, հետևապես այն ամենեկին չի կարող շփոթվել «Եւրեան»-ի հետ, կամ «աղճատվելով» (որն ավելի անհավանական է) դառնալ «Եւրեան»: Մեր V դ. պատմիչների մոտ «Հեր»-ը Զարեանդի հետ միասին հիշատակվում է որպես գավառ. «... շորեքտասաներորդ իշխանն Շահապն Զարաւանդ և Հեր գաւառի» (Ազաթանգեղոս)³, «յանկարծակի գուշակ հասանէր առ Խոսրով ՚ի Հէր և ՚ի Զարաւանդ գաւառ», (Փալստոս Բուզանդացի)⁴, «փախաւ ՚ի կողմանս Հերայ»⁵ (Մ. Խորենացի)⁶, «Զգունդն առաջին հեռացուցի ի կողմանս Հերայ և Զարեանդայ», «և եկեալ հասանէր յաշխարհն Հայոց ի Հեր և ի Զարեանդ գաւառ» (Նղիշի)⁷, «Եւ յետ սակաւ ինչ աւուրց անցելոց լուան, եթէ զօր եհաս բազում ի Հեր և ի Զարեանդ գաւառ», «և երկրորդ՝ ասէին, թերև անդէն ի տեղւոջն ի Հեր և ի Զարեանդ գաւառին վճարին ելք գործոյն պատերազմին», «եկեալ հասեալ են ի սահմանս Հերայ և Զարաւանդ գաւառի բազում զորագլուխք», «և գայրուծին Հեր և Զարաւանդ գաւառի», «Եւ եկեալ Նիխոր յաշխարհն Հայոց՝ ոչ իշխեաց միջամխել ի Հայոց տեղիսս, այլ դադարեալ ի գաւառին որ կոչէր Հեր», «Եւ երթեալ նոցա առ Նիխոր ի գաւառն ի Հեր» (Ղազար Փարպեցի)⁸:

Արարական շրջանի պատմիչները նույնպես որևէ հիմք չեն տա-

¹ Հակոբ Մանանդյան, Հայաստանի գլխավոր ճանապարհները ըստ Պետինգերյան բարոնդի, էջ 144—147:

² Նույն տեղը, էջ 146:

³ Ազաթանգեղայ Պատմութիւն, Թիֆլիս, 1882, էջ 462:

⁴ Փալստոսի Բուզանդացոյ պատմութիւն Հայոց, Վենետիկ, 1832, էջ 18:

⁵ Մովսէս Խորենացու հիշատակած «ի կողմանս Հերայ»-ն հավանաբար պետք է հասկանալ ոչ թե «Հերը», այլ Հարք գավառը՝ Արածանիի փոխին:

⁶ Մովսէս Խորենացոյ պատմութիւն Հայոց, Թիֆլիս, 1913, էջ 158:

⁷ Նղիշի վասն Վարդանայ և Հայոց պատերազմին, Երևան, 1957, էջ 75 և 105:

⁸ Ղազարայ Փարպեցոյ պատմութիւն Հայոց և բարբ առ Վահան Մամիկոնեան, Թիֆլիս, 1907, էջ 144—145, 147, 282, 351, 352, 357:

լիս «Հեր»-ը «Հերաւան» կոչելու կամ գավառի փոխարեն ավան համարելու: Սերեոսը Հերն ամենեկին չի հիշատակում, Ղևոնդ Երեցը հիշատակում է միայն մի տեղ, այն էլ որպես գավառ («և գայր հասանէր ի գաւառն Հեր»)¹, իսկ Շապուհ Բագրատունուն վերագրված պատմութեան մեջ և Հովհաննէս Դրասխանակերտցու մոտ հիշատակվում է որպես քաղաք. «... այժմ ունիք գտերութիւնք Զարեանդ գաւառի և զաւանդ քաղաքն Հերայ», «... և էթէ կամիմ՝ այս ար բակեմ պարիսպ Հերա և զերկիրն աւար հարկանեմ», «աջոխեցաւ զնալն ի քաղաքն ի Հեր», «... դիմաւք չէ պարտ քեզ երթեալ ի բոյն իժից, ի քաղաքն Հերայ», «... և տարան սպանած ի քաղաքն Հերայ» (Շապուհ Բագրատունի)², «Ապա յաւուրս աշնայնոյն մեծ իշխանն շուէր զնայր զկողմամբք Հերայ ՚ի հանդիպումն գլխաւորի քաղաքին» (Դրասխանակերտցի)³:

Այսպիսով, V և հետագա դարերի պատմագիրների մոտ «Հեր»-ը «Հերավան» ձևով երբեք չի հիշատակված, «Հեր»-ը նրանք երբեք ավան չեն կոչել, այլ գործածել են «գավառ» և «քաղաք» իմաստներով: Նույն այդ հիշատակութիւններից նաև պարզ երևում է, որ Ատրպատականից Վասպուրական տանող առևտրատնտեսական ու ուղղմական ամենակարևոր ճանապարհի առաջին կայանը Հայաստանի սահմանագլխին Հերն էր: Սասանյաններն իրենց արշավանքները այս կողմերով կատարելիս Հայաստան էին մուտք գործում Հեր և Զարեանդ գավառներով: Իսկ այդ գալիս է ժխտելու և՛ թ. Ավդալբեկյանի այն ենթադրութիւնը, թե Վասպուրականում Սերեոսի հիշատակած արարական զորագնդի ելման կետը Առեստաւանն էր, և՛ Հ. Մանանդյանի այն կարծիքը, թե նույն զորախումբը Վասպուրականում ավարառուական արշավանքներ կատարելուց հետո է միայն եկել «Հեր» (նրա մոտ՝ «Հերավան»)⁴:

Նվ վերջապես, ինչու Սերեոսին չհասկանալ ու չընդունել այնպես, ինչպես ինքն է հաղորդում: Սերեոսի պատմութեան բոլոր ձեռագրերում, բացառութեամբ մեկի, որտեղ գրիչը սխալմամբ արտագրել է «Հերեան» ձևով, արարական նշված զորախմբի մարտերից մեկի վայրը համարված է «Եւրեան»-ը, ինչպես միանգամայն հիշա-

¹ Պատմութիւն Ղևոնդեայ մեծի վարդապետի Հայոց, Ս. Պետերբուրգ, 1887, էջ 134:

² Պատմութիւն Շապիոյ Բագրատունոյ, էջմիածին, 1921, էջ 67, 68, 69, 71:

³ Հովհաննէս կարողիկոս Դրասխանակերտցի, Պատմութիւն Հայոց, Թիֆլիս, 1912, էջ 141:

⁴ Տե՛ս «Հանդէս ամսօրեայ», 1926, № 9—10, էջ 588—589, Հ Մանանդյան, Հայաստանի գլխավոր ճանապարհները ըստ Պետինգերյան բարոնդի, էջ 145—146:

կերպով նշում է նաև Հ. Ժամկոչյանը¹: Եթե այդ այդպես է, ապա VII դարի առաջին կեսին Երևանը հնագույն ժամանակների նման ուներ իր բերդը և էական դեր էր խաղում ուղղա-ստրատեգիական առումով:

Պատմական աղբյուրների մանրադնին ուսումնասիրությունը ցույց է տալիս, որ Սեբեոսի հաղորդումը VIII դ. Երևանի մասին միակ հիշատակությունը չէ: Այս կամ այն առիթով այդ հարցին անդրադարձած հեղինակների մեծագույն մասը այն կարծիքին է, որ Սեբեոսի հիշատակությունն այդ դարի Երևանի մասին միակն է, և որ հետագայի մյուս հեղինակները՝ Հովհաննես Դրասխանակերտցին, Սամվել Անեցին և նրանցից առաջ ապրած Ղևոնդ Երեցը համառոտ կրկնել են Սեբեոսի այդ հիշատակությունը²: Իրոք որ Ղևոնդ Երեցը նկարագրելով արաբական արշավանքները՝ որոշ տեղերում օգտվել է Սեբեոսից, բայց առանց նրան մեխանիկորեն կրկնելու: Այսպես, եթե վերանալու լինենք ժամանակագրական կարգի որոշ խախտումներից, ղեպերի հաջորդականության և աշխարհագրական անունների որոշ տարբերություններից, ապա լիովին նմանություն կարելի է տեսնել Սեբեոսից մեջբերված հատվածի և Ղևոնդ Երեցի հետևյալ հիշատակության միջև. «Ապա յետ այնորիկ յերևսուն և վեցերորդ ամի իշխանութեանն նոցա (արաբների—Ք. Հ.) զօր ժողովեալ զարձեալ յարձակեցան ի վերայ աշխարհին Հայոց. որոց էին զխաւորք Օթման և Օգրայ: Եւ իբրև հասին ի սահմանս Հայոց՝ յերիս բաժանեալ առաջս՝ սփռեցան յասպատակս իւրեանց: Առաջ մի հատեալ ընդ կողմն Վասպուրական աշխարհին՝ առին զաւանս և զամրոցս որ մինչև ի նախջաւան քաղաք. և առաջ մի ընդ կողմն Տարօնոյ: Եւ միւս առաջն հասեալ ի Կոզովիտ պաշարէին զամրոցն Արծափայլ...»³:

Սակայն նույնը չի կարելի ասել Հովհաննես Դրասխանակերտցու և Սամվել Անեցու մասին: Ահա թե ինչ են հաղորդում նրանք. Հովհաննես կաթողիկոս՝
«Յայնմ ժամանակի (Անաստաս կաթողիկոսի օրոք—Ք. Հ.)

ասեն լինել զկոխն, որ ՚ի քաղաքագիւղն Երևանի, զոր և բաւական բեղ ուսուցանեն զայնր պատերազմի զհանգամանս որ զնախ քան զմեզ զնա պատմագրեցին»¹:

Սամվել Անեցի՝

«Ոկ (660): Երևանու կոխն, յորում զիարդն գտցես՝ առ պատմագրութիւնս առաջնոցն. Շապուհ և Ասողիկ յիշեն»²:

Նրանց այդ համառոտակի, բայց միանգամայն հասկանալի հիշատակություններից երևում է, որ արաբական արշավանքների շրջանում Երևանում բացի Սեբեոսի հիշատակածից մեծ կոխով է եղել նաև դրանից մի քանի տարի անց՝ ըստ Սամվել Անեցու 660 թվականին: Նույն հիշատակություններից դժվար չէ կոահել, որ արաբական այդ արշավանքի հիմնական նպատակներից մեկը, թերևս ամենահիմնականը Երևանի գրավումն էր: Այլապես մեր պատմիչները այն չէին կոչի «Երևանու կոխն»: Այնուհետև, Սամվել Անեցին նշում է, որ այդ կոչի մասին կգտնես Շապուհի (Բագրատունու) և Ասողիկի մոտ, իսկ Դրասխանակերտցին առանց իր աղբյուրների անունները տալու նշում է, որ Երևան «քաղաքագիւղ»-ում եղած կոչի մասին «բաւական» մանրամասնությամբ հաղորդել են իրենից առաջ ապրած պատմագիրները: Այդ բոլորը մեզ բերում են այն համոզման, որ Սեբեոսի նկարագրած արշավանքը, որտեղ Երևանի մասին նշվում է միայն կողմնակի կերպով, բավարարվելով՝ «եւ եկին ժողովեցան ի յերևան, և մարտեան ընդ բերդին, և ոչ կարացին առնուլ» արտահայտությամբ, նույնը չէ Հովհաննես կաթողիկոսի և Սամվել Անեցու «Երևանու կոխն»-ի հետ: Նա նույն ձևով, թերևս ավելի մանրամասն հաղորդում է նաև Որդուսպուրում, նախճավանում և այլ տեղերում արաբական արշավանքների ժամանակ մղված պատերազմների վերաբերյալ, բայց դրանցից ոչ մեկը հիմք չի դարձել հետագա պատմիչների համար հատուկ նշելու «Որդուսպուրի» կամ «Նախճաւանայ կոխն»:

Սեբեոսի և Դրասխանակերտցու ու Սամվել Անեցու հիշատակած այդ «յերևանու»-«Երևանու» «կոխ»-ներն իր ժամանակին իրարից տարբերել է նաև Ղ. Ալիշանը: Նա այդ մասին գրում է. «Եւ ետ ոչ բազմաց՝ յամի 642—3, ՚ի սկիզբն արշաւանաց Արարացոց՝ յայտնի և ամրութիւն տեղոյն. զի «եկին ժողովեցան ՚ի յերևան

¹ Հ. Ժամկոչյան, Երևանը XIII—XIV դարերում, թեկնածուական դիսերտացիա, ձևագիր, Երևանի պետհամալսարան, 1941, էջ 15—16:

² Տես Հովհաննես Ծանխարունեանց, Ստորագրութիւն կաթողիկէ էջմիածնի և հինգ զաւառացն Արարատայ, հ. II, էջ 134—135, Մեսրոպ Մմբատեանց, Տեղագիր Գեղարբունի ծովազարդ զաւառի..., էջ 5, Երվանդ Ծանազիզ, Հին Երևանը, էջ 68—70, Հ. Ժամկոչյան, Երևանը XIII—XIV դարերում, թեկնածուական դիսերտացիա, էջ 15—16 և այլն:

³ Պատմութիւն Ղևոնդեայ մեծի վարդապետի Հայոց, էջ 11:

¹ Հովհաննես կաթողիկոս Դրասխանակերտցի, Պատմութիւն Հայոց, էջ 92:

² Սամուէլի Բահանայի Անեցոյ Հաւաքումը ի դրոց պատմագրաց յաղագս գիւտի ժամանակաց անցելոյ մինչև ի ներկայս ժայրաբաղ արարեալ, Վաղարշապատ, 1893, էջ 83: Տես նաև Հակոբյւս Տաշեան, Ցուցակ հայերէն ձեռագրաց մատենագարանին Մխիթարեանց ի Վիեննա, Վիեննա, 1895, էջ 292:

(ասէ Սերիոս), և մարտեան ընդ բերդին և ոչ կարացին առնուլ: Յետ սակաւ եւս ամաց (658) միւս և նշանաւոր եւս կռիւ լեալ է նոցա յԵրեւան քաղաքագեղջն, մինչեւ 'ի չիշատակ տարեգրութեանց անցանել զիսպացն»¹:

Տարբերելով արաբական արշավանքների շրջանում Երևանի բերդի գրավման համար մղված այդ երկու կռիվներն իրարից (սորոնցից մեկը տեղի է ունեցել 643, իսկ մյուսը՝ 660 կամ 658 թվականին) միաժամանակ պետք է նշել, որ զրանցից ոչ մեկի մասին մենք առաջժամ չունենք մանրամասն ու համակողմանի տեղեկություններ: Առաջին կովի վերաբերյալ Սերետուր բավարարվել է միայն մի արտահայտություն, որը, ինչպես տեսանք, նույնիսկ տեղիք է տվել այդ հիշատակությունը վերագրելու Առեստավանին կամ Հերին: Ոչնչով ավելին չէ մեր ստացած տեղեկությունները նաև երկրորդ կովի վերաբերյալ: Հովհաննես Գրասխանակերտցին և Սամվել Անեցին նույնպես բավարարվում են այդ կովի մասին մեկական արտահայտությամբ, ավելի մանրամասն իմանալու համար հղելով զեպի իրենց նախորդները: Սամվել Անեցին այդ կովի պատմագրության համար նշում է երկու հեղինակ՝ Շապուհ Բագրատունուն և Ասողիկին (Ստեփանոս Տարոնացի): Բայց զրանցից վերջինի աշխատության մեջ մեզ հասած վիճակով Երևանի կովի մասին ոչ մի հիշատակություն չկա, իսկ Շապուհի պատմագրական երկը մեզ չի հասել: Հավանաբար նա բավական մանրամասնությամբ էր նկարագրել «Երևանու կռիւն» ու դրա հետ կապված իրադարձությունները:

Անկախ այդ բոլորից, հենց միայն այն փաստը, որ արաբներն իրենց առաջին արշավանքների ժամանակ ընդամենը մի քանի տարվա ընթացքում երկու ճակատամարտ են մղել Երևանը գրավելու համար և այդ ճակատամարտերից մեկը կոչվել է ուղղակի «Երևանու կռիւն», ցույց է տալիս Երևանը VII դարում ամուր բերդ, ռազմա-ստրատեգիական կարևոր կետ և մեծ բնակավայր (ավան կամ՝ Հովհաննես կաթողիկոսի արտահայտությամբ՝ «քաղաքագիւղն») լինելը: Արաբները հավանաբար Երևանը (որը Հայաստանի 591 թվականի բաժանմամբ գտնվում էր բյուզանդական մասում, պարսկա-բյուզանդական սահմանից ոչ հեռու) գրավել են հենց դրա վրա կատարած իրենց երկրորդ հարձակման ժամանակ՝ կամ 660 թվականին (ըստ Սամվել Անեցու) կամ 658 թվականին (ըստ

¹ Ղ. Ալիշան, Այրարատ, էջ 299—300: Հմմտ. Էփրիկեան, Պատկերազարդ բնաշխարհի բառարան, հ. 1, էջ 694:

Ղ. Ալիշանի, Այրարատ, էջ 299) «Երևանու կովի» ժամանակ: Ենթադրվում է, որ Երևանը գրավելուց հետո արաբներն այն ամրացրեցին և դարձրեցին իրենց նստավայրերից մեկը¹, որը գտնվում էր նրանց փոխարքայական աթոռանիստ Դվինի գիմաց: Հ. Ժամկոչյանը ենթադրում է, որ Երևանի արաբական շրջանի բերդը, որտեղ Հայաստանի մյուս բերդաքաղաքների նման, զետեղված էր բավական բազմամարդ կայազոր, գտնվել է հետագայի՝ XVI—XVIII դդ. բերդի տեղում²:

Ջարմանալի չպետք է թվա, որ VII դ. հայկական «Աշխարհացոյց»-ում չեն հիշատակված ո՛չ Երևանը և ո՛չ էլ նրա շուրջն ընկած Կոտայք գավառը: Հավանաբար այդ ժամանակներում Երևանն էլ Վաղարշապատի, Արմավիրի և արդեն իր նշանակությունը կորցրած Արտաշատի նման վարչականորեն դեռևս հաշվվում էր Այրարատյան աշխարհի նույնանուն գավառի բնակավայրերից մեկը, որը VI—VII դարերում մասնատված էր մի քանի գավառների, բայց ավանդույթի ուժով դեռևս հիշատակվում էր որպես Այրարատյան աշխարհի զլխավոր գավառ: Երևանի անվան բացակայությունն այդ երկրագրական բնույթի երկում առավել ևս չպետք է տարօրինակ թվա նաև այն պատճառով, որ զրանում չեն հիշատակված Այրարատյան աշխարհի ուրիշ ոչ պակաս մեծ նշանակություն ունեցող քաղաքներն ու պատմական այլ վայրեր³: Այնտեղ Այրարատյան աշխարհից հիշատակվում է փաստորեն միայն «յարքայանիստ Վաղարշապատ» քաղաքը⁴: Երևանը չի հիշատակված նաև IX դարի արաբական հայտնի հեղինակ Բալաձորիի մոտ, որն իր աշխատության մեջ թվարկել է Հայաստանի բազմաթիվ քաղաքներն ու գյուղաքաղաքները⁵: Այն չի հիշատակված նաև Հայաստանի քաղաքների մասին կարևոր տեղեկություններ տվող Արիստակես Լաստիվերտցու մոտ⁶: Բայց զրանք ևս չեն կարող մեծ տարակուսանքի տեղիք տալ: Բալաձորին օտար հեղինակ է և կարող էր Երևանի մասին նույնիսկ ոչինչ չիմանալ, իսկ Արիստակես Լաստիվերտցին, ինչպես հայտնի

¹ Ղ. Ալիշան, Այրարատ, էջ 300:

² Հ. Ժամկոչյան, Երևանը XIII—XIV դարերում, ձեռագիր, էջ 17:

³ Աշխարհացոյց է դարու (համառոտ խմբագրություն), էջ 20, Աշխարհացոյց Մովսեսի Խոբեհացոյ յաւելուածովք նախնեաց (ընդարձակ խմբագրություն), Վենետիկ, 1881, էջ 33—44: Տե՛ս նաև Ա. Աբրահամյան, Անանիա Շիրակացու մատենագրությունը, Երևան, 1944, էջ 348—351:

⁴ Աշխարհացոյց է դարու, էջ 20:

⁵ Տե՛ս Из сочинений Баладзори, «Книга завоевания стран», Баку, 1927:

⁶ Պատմություն Արիստակեսի Լաստիվերտցոյ, Երևան, 1963:

է, զլխավորապէս հիշատակութիւններ ունի Անիի, Դվինի, Կարսի, Կարինի, Արծնի, Խլաթի և երկրի մեծահռչակ մյուս քաղաքների վերաբերյալ: Բացի Երևանից, նրա մոտ չեն հիշատակված նաև բազմաթիվ այլ գյուղաքաղաքներ ու փոքր քաղաքներ:

Վիմական արձանագրութիւններում Երևանն առաջին անգամ հիշատակվում է 874 թվականին Սեանի Առաքելոց եկեղեցու (կղզու՝ այժմ թերակղզի—փոքր եկեղեցու) պատի վրա: Այս արձանագրութիւնը հայտնաբերվել է Լ. Մելիքսեթ-Քեկի կողմից տակավին 1924 թվականին և նրա կողմից հրատարակվել է 1938 թվականին¹:

Այդ 5 տողանոց արձանագրութիւնը Լ. Մելիքսեթ-Քեկը ընթերցել է հետևյալ կերպ.

«Կամաւ այ Սիւնեաց տիկին (բնագրում՝ տքն) Մարիամ շինեցի զեկեղեցիս յանուն սբ առաքելոյն՝ միաբանութեամբ (բնագրում՝ միայբանութթ ॥ (Աշոտ [ոյ] (բնագրում՝ Ոշոտ) եւ տվնք վախմ սբ առաքելոցն, զՎարսերն, զԳոմաձոր, զՅամաքաբերդ, Բերդք, Ուռե ॥—ացտափ, որսն զկռակծնկին, այգի ի Գառնի եւ Երեւան. և թանկագին նշան ॥ ածընկալ սբ նշանաց տամ ի ժառանգութիւն զկտակելոյ (sic) զկորատեղ, ով խափանէ՝ ՅԺԼ [ից] նզովեալ եղիցի. թվ. 3ԻԳ»²:

Նույն բովանդակությամբ հիշատակութիւն ունի և Ստեփանոս Օրբելյանը: Նա գրում է. «Ահա սոյն երևամբ վերին ազգեցութեամբ շարժեալ մեծ թագուհին Մարիամ՝ ամուսին Վասակայ Սիւնոյ, գայ առ սուրբն Մաշտոց. և բազում թախանձանօք ի հաւան ածեալ զնա ձեռն ի գործ արկեալ շինեն զգեղապաճոյճ եկեղեցիսն յանուն սուրբ առաքելոց, և զմիւսն, յանուն տիրուհոյ Աստուածածնին. և զարդարեալ մեծամեծ սպասուք կանգնեն զնա տուն Աստուծոյ և բնակարան աստուածազգեաց արանց յ323 թուականին Հայոց Մաշտոց եղիւր սահման վանիցն, և պայծառացոյց երկընթատակ կարգօք. յորմէ հարմարոյ միաբանեալ Աշոտոյ՝ իշխանաց իշխանի, սուրբ ուխտին՝ գայ ի տեսութիւն սուրբ հօրն. և ընծայէ զփրկական նշանն աստուածընկալ խաչին. և տայ ի ժառանգութիւն սուրբ եկեղեցոյն զեօղս՝ զՎարսերն, զՅամաքաբերդ, զԳոմաձորն,

¹ Л. Меликсет-Беков, Новооткрытая надпись на Севане от 874 г., «Памяти академика Н. Я. Марра (1864—1934)», М.-Л., 1938, էջ 409—415, արձ.):

² Լ. Մելիքսեթ-Քեկ, Երևանի հիշատակութիւնը Սեանի 874 թ. արձանագրութիւն մեջ, ՍՍՏՄ ԳԱ, Հայկական ֆիլիալ, «Տեղեկագիրք», № 4—5, Երևան, 1940, էջ 117—118:

զԲերդքն, զՈւռեաց տափ և զորսն կռակծին, և այգիս ի Գառնի և յԵրևան և յայլ տեղիս. և բազում նզովիւք հաստատեցին»¹:

Օրբելյանն ունի նույն կարգի մի այլ հիշատակութիւն ևս, որում նա պատմում է Մաքենիս վանքի կառուցման և նրան տրված կալվածքների ու նվիրատվութիւնների մասին: Օրբելյանի այդ հիշատակութիւնը այն արձանագրութիւն կրկնօրինակն է, որ վանքը կառուցողները փորագրել են նրա պատի վրա: Այնտեղ ասված է (բերում ենք համառոտագրելով).

«Կաման Աստուծոյ ես Սուփան Սիւնեաց իշխան, շինեցի զՄաքենոցաց եկեղեցիս և անխնայարար զարդարեցի զպատուական սպասուք և աստուածային կտակարանօք. և ետու զսեփական տեղն մեր ի սա որ ըստ անուան եկեղեցոյս Աստուածածին ասի, իւր ամենայն սահմանօք, լերամբ և դաշտիւ, և ետու որս ձկանց զԲողաշեն սեղանոյն, և 700 դրամ ի Դեղձանագետոյ զապալէն, 200 դրամ ի Կթկայ, 350 յԱնմեռէն, որ լինի 1250 դրամ. ետու և 5 կուղպակս ի յԱնի և 5 այգի յԵրևան և 500 առու այգի ի գիւղաքաղաքն Գառնի, և 2 այգի յՆղեգիս, և զամենայն պէտս սուրբ եղբայրութեանս լիցի առատապէս և փարթամացոցի ներքոյ և արտաքոյ. ետու և ջուլիրս եղանց և ջոկս զուարակաց և անդեայս և հօտս ոշխարաց: ... Ահա այս իսկ էր արձան Մաքենոցաց, բայց վասն հնութեանն և խախտելոյ քարանցն ոչ կարացաք զբովանդակն իմանալ. այլ բազում բանք և տուրք իշխանացն պակասին. զայս փոքր ի շատէ կղաք զի մի՝ բնաւին ջնջեալ կորիցէ յիշատակ նոցա. և այս ամենայն գործեալ եղև յ300 թուականէն (851) մինչև յ350 (901)»²:

Բերված վկայութիւնները մեզ համար նախ և առաջ ուշագրավ են նրանով, որ դրանցում Երևանը հիշատակվում է ոչ թե գյուղերի հետ (Վարսեր, Յամաքաբերդ, Գոմաձոր, Բերդք, Ուռայց տափ, Բողաշեն, Դեղձանագետ, Կթիկ, Անմեռ), այլ Անի քաղաքի և Գառնի ու Երեգիս գյուղաքաղաքների շարքում՝ «և այգիս ի Գառնի և յԵրեւան», «ետու և 5 կուղպակս ի յԱնի և 5 այգի յԵրևան և 500 առու այգի ի գիւղաքաղաքն Գառնի, և 2 այգի յՆղեգիս»: Իսկ այդ ցույց է տալիս, որ Երևանը IX դարում գյուղաքաղաք էր համարվում: Ըստ երևույթին, նա գյուղաքաղաք է կոչվել դեռ VII դարում: Զէ՞ որ Հովհաննես կաթողիկոսը խոսելով այդ դարի երկրորդ կեսի սկզբներին Երևանում տեղի ունեցած կովի մասին ուղղակի գրում է, որ դրանք

¹ Ստեփանոս Օրբելյան, Պատմութիւն նահանգին Սիսական, Թիֆլիս, 1910, էջ 173—174:

² Նույն տեղը, էջ 179—181:

տեղի են ունեցել «ի բաղաբազիւղն (կամ գյուղաբաղաբ—թ. Ն.) Երեւանի»¹: Իզուր են փորձում պատմագիր կաթողիկոսի՝ Երեւանի որպիսութեան մասին այդ վկայութիւնը վերագրել նրա ապրած շրջանին՝ IX դ. վերջերին և X դարի առաջին քառորդին: Կասկածից վեր է, որ նա արարական արշավանքները նկարագրել է ճիշտ այնպես, ինչպես իր օգտագործած աղբյուրներն են հաղորդել, բայց միայն դրանք համառոտագրելով: Այլ կերպ ասած, VII դարում ամուր բերդ ունեցող Երեւանը միաժամանակ գյուղաբաղաբ էր: Սովորական գյուղերը բերդեր չունեին: Հատկանշական է նաև այն, որ Դրասխանակերտցի խոսելով VII դ. կեսերի դեպքերի մասին՝ Կոտայքը համարում է նահանգ. «և տայ բնակութիւն նմա զգիւղն Չագ ՚ի նահանգին Կոտայից, որ զկնի ամաց իսկ ՚ի Դվին քաղաքի բնակաւ զմարտիրոսական պսակն»²: Փաստորեն Դրասխանակերտցու այս վկայութիւնը արդեն անառակելի է դարձնում Երեւանը VII դարում բերդ և նշանավոր բնակավայր՝ գյուղաբաղաբ լինելը, եթե նույնիսկ Կոտայքը նահանգի փոխարեն համարենք զավատ, ավելի արժանահավատ համարելով Ստեփանոս Օրբելյանի՝ Բուղայի արշավանքների առիթով (853 թ.) կատարած հիշատակութիւնը, որի մեջ նա Կոտայքը իրօք որ համարել է զավատ. «... և Վասակ ոչ հաւատացեալ յամրութիւն բերդիցն (Սյունիքի). այլ խոյս տուեալ անց գնաց զկողմամբ Կոտայք գաւառի»: Իսկ միջնադարյան Հայաստանի բոլոր զավատների կենտրոնները դրեթե առանց բացառութեան ունեին բերդեր կամ ամրոցներ, որոնց շուրջը տարածված բնակավայրերը ճնշող մեծամասնութեամբ ոչ թե հասարակ բնակավայրեր էին, այլ քաղաքներ կամ գյուղաբաղաբներ: Այսպիսով, շատ հավանական է, որ Կոտայք «նահանգի»—զավառի կենտրոն Երեւանն էլ ուներ բերդ և գյուղաբաղաբ էր դեռևս VII դարում: Հետեւապես անընդունելի է որոշ հեղինակների այն տեսակետը, որ իբր մինչև X և նույնիսկ XII—XIV դարերը Երեւանը հասարակ բնակավայր էր:

Նախորդ դարերի նման Երեւանի բնակչութեան հիմնական զբաղմունքներից մեկը, թերևս ամենահիմնականն, այգեգործութիւնն էր: Վկայակոչված փաստերից պարզ երևում է, որ Երեւանը Դառնիի նման հայտնի էր իր այգիներով և որ մի քանի վանքեր այնտեղ ունեին այգիներ: Անշուշտ այգեգործութեան հետ միասին Երեւանում զբաղվում էին գյուղատնտեսութեան և այլ ճյուղերով՝

բանջարաբուծութեամբ, երկրագործութեամբ, անասնապահութեամբ, բայց մեր պատմագիրները դրանց մասին առիթ չունենալով ոչինչ չեն հաղորդել: Իբրև գյուղաբաղաբ Երեւանում կային նաև արհեստավորներ, որոնց մեծ մասը արհեստի հետ միասին զբաղվում էր նաև գյուղատնտեսութեամբ: Հավանաբար բավական կարևոր տեղ էր զբաղում առևտուրը: Մենք տեսանք, որ Երեւանը առևտրա-տնտեսական առումով հարմար դիրք ուներ հնագույն ժամանակներից ի վեր: Այդ տեսակետից նրա դիրքն ավելի նպաստավոր է դառնում արարական տիրապետութեան սկզբնական շրջանում, երբ նրա վրայով Հայաստանի մայրաքաղաք Դվինը կապվում է Աղվանքի մայրաքաղաք Պարտավի հետ: 2. Մանանդյանը՝ Հովհաննես Դրասխանակերտցու, Ստեփանոս Օրբելյանի և ուրիշ պատմագիրների վկայութիւնների ու այլ կարգի աղբյուրների հիման վրա համոզելի կերպով պարզաբանել է այդ երկու քաղաքներն իրար հետ միացնող կարևոր ճանապարհի հին ուղղութիւնը: Դվին—Պարտավ—Բերդկունք (Սեւան լճի հարավային ափին)—Կոթ ավան (այժմ՝ Ներքին Գետաշեն գյուղ Մարտունու շրջանում)—Ջողի լեռնանցք—Կաղանկատու ավան (Տրտու՝ Թարթառ գետի ափին)—Պարտավ (Թարթառ գետի ստորին հոսանքի ափին, ներկայումս Աղբր. ՍՍՀ Բարգա շրջակենտրոնի մոտ)¹: Այդ ճանապարհը հիմնականում համընկնում էր այժմյան Երեւան—Սեւան—Կամո—Մարտունի—Ջողի լեռնանցք—Բարդա ճանապարհի հետ: Նրա վրա գտնվող դրեթե բոլոր կայանները՝ Բերդկունքը, Կոթը և մյուսները ոչ միայն տարանցիկ առևտրի կետեր էին, այլև իրենց սեփական ապրանքներով որոշ մասնակցութիւն ունեին այդ առևտրին: Այդ հավասար շահով կարող է վերաբերվել նաև Երեւանին, չնայած որևէ փաստ չկա այդ առևտրի ծավալի, բնույթի և ապրանքների կազմի մասին:

Հնագույն և ուրարտական ու արեմենյան ժամանակաշրջաններին վերաբերող հողի տակ ծածկված հուշարձանները չհաշված՝ Երեւանի մեզ հայտնի նշանավոր ամենահին կոթողը Պողոս-Պետրոս եկեղեցին էր, որը գտնվում էր այժմյան «Մոսկվա» կինոթատրոնի տեղում և քաղաքի վերակառուցման պատճառով քանդվել է 1931 թվականին: Մինչ այդ Պողոս-Պետրոսը սովորաբար համարում էին XVII դարի (1690 թ.) կառուցվածք: Բայց քանդելու հետ

¹ Հակոբ Մանուկյան, Հայաստանի զլխավոր ճանապարհները ըստ Պետինգերյան քարտեզի, էջ 181—182, նույնը, О торговле и городах Армении в связи с мировой торговлей древних времен (V век до н. э.—XV век н. эры), изд. второе, Ереван, 1954, էջ 107 և 255, Հմմտ. Minorsky, Transcaucasia, Journal Asiatique, juillet, 1930, էջ 73—90.

¹ Հովհաննես կարողիկոս Դրասխանակերտցի, Պատմութիւն Հայոց, էջ 92:
² Նույն տեղը:

միաժամանակ կատարված հնագիտական ուսումնասիրությունները Աշխարհբեկ Քալանթարին բերեցին այն ձիշտ համոզման, որ այդ եկեղեցին նախապես իրենից ներկայացրել է V—VI դարերին հատուկ բազիլիկա և շնայած հետագայում մի շարք անգամ ենթարկվել է նորոգումների, իսկ «1679 թուի երկրաշարժից յետոյ կիսով չափ» վերակառուցվել է, «բայց նա իր ներքին մասում դեռևս պահել է հարազատորեն 5-րդ դարու բազիլիկայի առանձնահատկությունները»¹: Ձիշտ է նշում հեղինակը, Պողոս-Պետրոսի ճարտարապետական ոճի ու կառուցման ժամանակի հարցի լուծումը միանգամից հնարավորություն տվեց հեղինակի արտահայտությունը «մեր աչքի առաջ ունալ» պատկերացնել «Երևան քաղաքի հեռավոր կուլտուրական անցյալը»²:

Քանդման ժամանակ հնությունների պահպանության կոմիտեի հանձնարարությամբ բավական մանրամասնությամբ նկարագրել, շփազգրել և ուսումնասիրել են այդ տաճարը: Նրա պատերի վրա կային մի շարք արձանագրություններ, որոնք վերաբերում էին XVII, XVIII և XIX դարերին: Հնագիտական և պատմա-մշակութային տեսակետից առանձնապես մեծ հետաքրքրություն են ներկայացրել իրար վրա վեց շերտ կազմող որմնանկարները, չհաշված ամենավերին շերտի կտավի վրա արած նկարը: Ներքևից հաշված 5-րդ շերտի վրա թվագրված էր հայոց 580 թվականը (1131 թ.): Նկարները եղել են ֆիգուրային ու ծաղկանկարներ, զծված յուզաներկով և էմուլսիոն-լաքով, բաղմագույն: Շերտերն իրարից բաժանելու և դրանք նկարչական տեսակետից պատշաճ ուսումնասիրության ենթարկելու համար, բացի տեղական ուժերից, Մոսկվայից հրավիրվում է նաև ականավոր նկարիչ-վերականգնող Չիրիկովը: Տեսական աշխատանքը տալիս է ցանկալի արդյունքներ: Պարզվում է, որ ներքևից հաշված այդ որմնանկարների առաջին և երկրորդ շերտերը շատ հին ծագում ունեն` վերաբերում են V—VII դարերին և, իբրև այդպիսին, մշակութային առումով առանձնահատուկ արժեք են ներկայացնում: Դրանք բացառիկ են ինչպես մշակութային պատմության, այնպես էլ կատարման տեխնիկայի տեսակետից: Այդ որմնանկարների ուսումնասիրությամբ Չիրիկովից բացի զբաղվել են նաև Աշխարհբեկ Քալանթարը, գերմանացի Շուլցը, պրոֆ. Ն. Մառը, Հ. Քյուրտյանը, Տարադրոսը: Որմնանկարների առաջին կամ հնա-

¹ Հայաստանի Հնությունների Պահպանության կոմիտեի, Աշխարհբեկ Քալանթար, Երևան, 1931, էջ 11:
² Նույն տեղը:

գույն խավը ծաղկանկար է, իսկ մյուս խավերը` մարդանկարներ: Առաջին խավը ժամանակագրական տեսակետից վերագրել են V—VI, իսկ երկրորդը` VI—VII դարերին¹:

VI—VII դարերում Երևանում որմնանկարչության գոյությունը թույլ է տալիս Ա. Հովհաննիսյանին ենթադրելու, որ այդ ժամանակներում Ավանի և Զվարթնոցի նման Երևանը ևս, որը գտնվում էր դրանց արանքում, կարող էր դարձած լինել հայ բազիլիկոնականների հանգրվաններից մեկը, որովհետև, ինչպես նա նկատում է, VII դարում հայկական լուսավորչական եկեղեցականների համար որմնանկարչությունը հատկանշական չէր²: Սակայն պետք է ենթադրել, որ Երևանում այդ շրջանում քաղկեդոնականների ազդեցությունը եթե գոյություն ունեցած էլ լիներ, ապա մեր կարծիքով տևական չի եղել, որովհետև, ինչպես տեսանք նրա հոգևոր ներկայացուցիչ Դավիթը ևս մասնակցում էր VII դարի սկզբներին Աբրահամ կաթողիկոսի հրավիրած Դվինի հակաքաղկեդոնական ժողովին:

Որմնանկարներից, և ներքևից հաշված դրանց 5-րդ շերտի վրա եղած հայոց ՇՁ թվականը (580 + 551 = 1131 թ.) ազդարարող գրվածքից բացի, Երևանի հայկական այդ հնագույն կարևոր կոթողի որպիսությունն իմանալու համար կարևոր նյութ են ծառայել նաև այն քանդակաղարդ և հետագայում սվաղով ծածկված քարերը, որոնք հայտնաբերվեցին տաճարի քանդման ժամանակ: Մասնագետները գտնում են, որ դրանք V—VII դդ. Պողոս-Պետրոս բազիլիկ տաճարի թափված քարերից են, որոնք հետագայում օգտագործվել են նույն եկեղեցու վերանորոգումների ու վերակառուցումների ժամանակ³:

Միանգամայն ընդունելի է Հ. Քյուրտյանի այն հետևությունը, թե` «պատմա-գեղարուեստական տեսակետով այս նյութը կարելի էր լլալի գատ, կարելի էր պատմական տեսակետով, Երևան կը հայտնվի իբր հին և մշակույթ ունեցող հայրաքաղաք մը, քաղաքին մութ անցյալը իր մէկ տարբեր փուլին մէջ կը լուսավորվի, և այս-

¹ Մանրամասը տե՛ս Հայաստանի Հնությունների Պահպանության կոմիտեի, Երևան, 1931, 3. Քիրտան, նորագիտ հին որմնանկարներ Երևանի Սուրբ Պողոս-Պետրոս եկեղեցուց, «Անահիտ» հանգես, Փարիզ, 1932 թ. նոյեմբեր—1933 թ. ապրիլ, № 3—6, էջ 56—63:
² Աշոտ Հովհաննիսյան, Դրվագներ հայ ազատագրական պատմության, գիրք առաջին, Երևան, 1957, էջ 484:
³ Տե՛ս «Անահիտ» հանգես, 1932 թ. նոյեմբեր—1933 թ. ապրիլ, № 3—6, էջ 57—59:

պես քանդվող Պողոս-Պետրոս եկեղեցին ցույց կուտայ, որ Երևանի մեջ 5—6-րդ դարերուն կար ճարտարապետական նկատելի կերտումաձք, քանդակագործութեան նմուշներ, ու կը հաստատուի նաև ուրիշ տեղերե միայն ավանդութեամբ ծանոթ նկարչության անժրխտելի գոյությունը հոն»¹:

Հետագայում Գառնիի, Արին-բերդի, Կարմիր-բլուրի և այլ վայրերի պեղումների ընթացքում հայտնաբերվեցին տակավին ուրարտական ու ետուրարտական հնագույն ժամանակներին վերաբերող խճանկարչության և որմնանկարչության անզուգական նմուշներ, բայց դրանք ամենևին չեն արժեզրկում Երևանի Պողոս-Պետրոս տաճարի որմնանկարները: Ընդհակառակը դրանք միայն հաստատում են, որ արվեստի այդ ճյուղը Հայաստանում զարգացման է հասել հնագույն ժամանակներից: Եվ մեր մայրաքաղաք Երևանն էլ իր բաժինը ունի այդ արվեստի զարգացման մեջ:

II. ԵՐԵՎԱՆԸ X—XIII ԳԱՐԵՐՈՒՄ

1. Վ Ա Ր Չ Ա - Ք Ա Ղ Ա Ք Ա Կ Ա Ն Վ Ի Ճ Ա Կ Ը

Ժամանակաշրջանի ընդհանուր բնութագիրը: Երևանը գյուղաֆաղափից իսկական ֆաղափի վերածվելու ժամանակը և ճախապայմանները: Երևանը որպես գավառի կենտրոն, նրա վարչական վիճակը

Ակաժ IX դ. երկրորդ կեսից մինչև մոնղոլական ավերիչ արշավանքներն ու ծանր լծի հաստատումը (XIII դ.) Հայաստանն ապրում էր զարգացած ֆեոդալիզմի դարաշրջան: Այդ ժամանակաշրջանում երկրում ֆեոդալիզմը գնալով ավելի խորանում է, գյուղացիության մեծագույն մասը ենթարկվում է ձորտական կախման, զարգանում են երկրագործությունը, այգեգործությունը, անասնապահությունը, տասնյակների հասնող արհեստները, ներքին, արտաքին և տարանցիկ առևտուրը, քաղաքային կյանքը, ճարտարապետությունը, մշակույթը: Երկրի տնտեսական կյանքի առաջադիմության վրա բարերար ազդեցություն է թողնում X դարի առաջին բառորդի վերջերից հաստատված երկարատև խաղաղությունը և Արևելքի ու Արևմուտքի միջև կատարվող տարանցիկ առևտուրը: IX դարի երկրորդ կեսից նվաճված քաղաքական անկախության շնորհիվ երկրի տնտեսական հնարավորությունները մնում են ներսում

և հիմք դառնում նրա հետագա զարգացման համար: Սակայն քաղաքական առումով այնուամենայնիվ հնարավոր չի լինում միավորել Հայաստանը մի միասնական պետության մեջ: Ավելին, այդ բնագավառում Բագրատունի առաջին թագավորների նվաճումները ի դրև են լինում ֆեոդալիզմի հետագա խորացման պատճառով, երկիրը մասնատվում է մի շարք ֆեոդալական թագավորությունների ու իշխանությունների, որոնք շատ դեպքերում քիչ էին հաշվի նստում Անի-Շիրակի կենտրոնական իշխանության հետ:

Հայաստանի տնտեսական բարգավաճ վիճակն ու անդորրությունը խախտվում է բյուզանդական և սելջուկական կարճատև տիրապետության հետևանքով: Բայց երկրի մեծ մասը XII դ. երկրորդ կեսից ազատագրվում է սելջուկյան տիրապետությունից և բռնում իր հետագա զարգացման ուղին¹:

Սակայն մեր երկրին բախտ չէր վիճակված բնական ընթացքով զարգանալու: XIII դ. առաջին կեսից մոնղոլ-թաթարները մի քանի ավերիչ արշավանքներից հետո հարևան երկրների հետ միասին իրենց ծանր, «ժողովրդի ոգին լափող» լուծն են հաստատում այնտեղ, որը հետագայում պարբերաբար փոխարինվում է օտարերկրյա այլ, նույնչափ ծանր տիրապետություններով:

Երևանի պատմության տեսակետից X—XIII դարերը ամենատուշագրավ ժամանակաշրջաններից մեկն է: Այդ դարերում նա գյուղաքաղաքից վերածվեց իսկական ֆեոդալական քաղաքի, շարքային բնակավայրից՝ վարչատերիտորիալ միավորի կենտրոնի:

Այժմ ավելի մոտիկից ծանոթանանք Երևանի պատմության ընթացքին:

Մենք տեսանք, որ Երևանն այս դարերն է թեկուխեւ որպես ամուր բերդ ունեցող գյուղաքաղաք (կամ «քաղաքագիր»): XI—XIII դարերում Երևանը հիշատակվում է շատ հաճախ: Տարբեր առիթներով այն հիշատակված է վիճազիր մի շարք արձանագրություններում և պատմագրական երկերում: Իսկ դա ցույց է տալիս, որ նա ձեռք էր բերել կարևոր նշանակություն: Գյուղաքաղաքից քաղաքի վերածվելու համար այդ շրջանում Երևանն ուներ բոլոր նպաստավոր պայմանները. նա գտնվում էր տարանցիկ ճանապարհի վրա, դարձել էր մի ընդարձակ գավառի կենտրոն: X—XIII դարե-

¹ Լ. Մանանդյան, Հայաստանի քաղաքները X—XI դդ., Երևան, 1940, նույնի, О торговле и городах Арменнии..., Լեո, Հայոց պատմություն, 5. II, Երևան, 1947, Ս. Պ. Պողոսյան, Հայ ժողովրդի պատմություն, 5. II, Երևան, 1965 և այլն:

¹ «Անահիտ» հանդես, 1932 թ. նոյեմբեր—1933 թ. ապրիլ, № 3—6, էջ 62:

րում Հայաստանում առկա էին քաղաքային կյանքը զարգանալու համար անհրաժեշտ սոցիալ-տնտեսական պայմանները՝ հասարակական աշխատանքի բաժանման խորացումը: Բ. Գ. Գրեկովը խոսելով ֆեոդալիզմի ժամանակաշրջանի քաղաքային կյանքի մասին գրում է. «... քաղաքային բնակավայրը ինչպիսի ծագում էլ ունենա, այն առաջացած լինի բուրգից (ամրացված կետից), հայրենիքից կամ համայնքից, քաղաքը միշտ արդյունք է հասարակական աշխատանքի բաժանման և հանդիսանում է արհեստավորական ու առևտրական բնույթի բնակչության գերակշռություն ունեցող բնակավայր: Քաղաքների աճը, ինչպես արհեստագործության, այնպես էլ առևտրի կենտրոններ, միշտ ցուցանիչ է ներքին շուկայի աճի»¹:

Սակայն քաղաքի տնտեսական աճը չի սահմանափակվում միայն արհեստավորական ու առևտրական բնակչության աճամբ: Քաղաքի աճմանն ու զարգացմանը մեծապես նպաստում էին նրա տնտեսության այդ ճյուղերի և բնակչության սպասարկման հետ կապված զանազան հաստատությունները՝ քարավանատները, հյուրանոցները, ջրաղացները, ձիթհանքերը և այլն²: Քաղաքն այդ եղանակով դեպի իրեն է ձգում ազնվականներին, բարձրաստիճան հողերականներին, մեծատուններին: Այլ կերպ ասած, բացի արհեստավորներից, առևտրականներից և գյուղացիներից, ֆեոդալական քաղաքներում աստիճանաբար բավական սուվար թիվ են կազմում նաև իշխող դասի ներկայացուցիչները³:

Երևանը, ինչպես տեսանք, հնագույն քաղաք էր և միշտ ունեցել է ամուր բերդ: Բայց հետագայում Արտաշատի, Վաղարշապատի բարձրացմամբ նա մղվում է երկրորդական-երրորդական տեղ և նորից է իր զարգացման ուղին բռնում IX դարի վերջերից, երկրի քաղաքական անկախության վերականգնումով, որից առաջ նա արդեն գյուղաքաղաք էր: Այսպիսով, այժմ խոսք կարող է լինել ոչ թե Երևան քաղաքի ծագման մասին ընդհանրապես, որովհետև նա որպես քաղաք առաջացել էր տակավին VIII դ. (մ. թ. ա.), այլ հարյուրամյակներ շարունակ իր նախկին փառքը կորցրած հնագույն քաղաքի զարգացման նոր շրջանի, գյուղաքաղաքից իսկական քաղաքի վերածվելու մասին:

Քաղաքների աճի ու զարգացման համար կարևոր պայման էր

¹ Б. Д. Греков, Крестьяне на Руси, Москва, 1946, էջ 555—556:

² Բ. Ն. Առախլյան, Հայաստանի միջնադարյան քաղաքների բնակչության սոցիալական կազմը, «Պատմա-բանասիրական հանդես», Երևան, 1958, № 2, էջ 39:

³ Նույն տեղը:

նաև դրանց քաղաքական կամ վարչական կենտրոն լինելը: Միջնադարյան Հայաստանի քաղաքների զգալի մասը (Գլին, Անի, Կարս, Խլաթ, Լոռի, Կասպան, Մուշ, Աղթամար, Կարին-Քեոզոսուպոլիս և այլն) վարչական կամ քաղաքական կենտրոններ էին՝ վարչա-տերիտորիալ միավորների (գավառների, աշխարհների, թեմերի, իշխանությունների) կենտրոններ էին, կամ պետությունների մայրաքաղաքներ: Վարչա-քաղաքական առումով նշանակություն չունեցող քաղաքները, որոնք սոսկ առևտրի ու արհեստագործության կենտրոններ էին (Արծն կամ Արզն, Բերդկունք և այլն) անհամեմատ փոքր թիվ էին կազմում:

X—XIII դարերում Երևանը պատկանում էր գավառական կենտրոնների թվին: Նա Կոտայք գավառի կենտրոնն էր: XIII դ. վերաբերող Վարդան վարդապետի «Աշխարհացոյց»-ի ընդարձակ խմբագրության տեքստում ասված է. «Կոտայք Երևան քաղաքն է իւր վիճակովն, և Զագավանքն անդ է, ուր կայ Գետարդիլ սուրբ նշանն...»¹: Գրեթե նույնն է ասված և դրա համառոտ խմբագրության տեքստում. «Կոտայք Երևան է իւր վիճակովն»²,—կարդում ենք այնտեղ: Աշխարհագրական շատ համառոտ, բայց որոշակի վկայության մեջ պարզ ասված է, որ Երևանը քաղաք էր և իր շուրջը փռված Կոտայք գավառի կենտրոնն էր: Հեղինակը փաստորեն Կոտայք է կոչում նրա կենտրոն Երևանն իր վիճակի (շրջակայքի) հետ միասին:

Հաշվի առնելով վիմական արձանագրությունների մեջ Երևանում հիշատակվող խանութների գոյությունը, մեծատունների ու այլ կարգի հարուստների գործարքները Երևանում, քաղաքում և նրա շրջակայքում հայտնաբերված մոնղոլական շրջանի տարբեր երկրների մեծ թվով դրամները և այլ բնորոշիչ փաստեր՝ հայագետներից շատերը ենթադրել են, որ Երևանը գյուղաքաղաքից նորից իսկական քաղաքի է վերածվել XIII—XIV դարերում³:

Սակայն այդ նույն փաստերի նոր լուսաբանության և մի քանի այլ փաստերի վկայակոչման հիման վրա՝ Բ. Առաքելյանը եկել է

¹ Աշխարհացոյց Վարդանայ վարդապետի, բնական հրատարակութիւն Հայկ Պէրպլերեանի, Բարիզ, 1960, էջ 31:

² Նույն տեղը, էջ 14: Տե՛ս նաև Ղ. Իննիճեան, Ստորագրութիւն Հին Հայաստանից, Վենետիկ, 1822, էջ 454—455:

³ Տե՛ս Ն. Ժամկոչյան, Երևանը XIII—XIV դարերում, թեմ. դիս. (ձեռագիր), էջ 35, 37—38, 39—40, Ս. Բարխուդարյան, Մի քանի գիտություններ Երևանի կաթողիկե եկեղեցու արձանագրությունների վերաբերյալ, «Տեղեկագիր» ՀՍՍՌ ԳԱ, հաս. գիտ., 1947, № 5, էջ 69—72 և այլուր:

դաբից քաղաքի է վերածվել) է դարձել ոչ թե XIII—XIV դարերում, այլ դրանից մոտ մեկ դար առաջ՝ XII—XIII դարերում¹։ Ավելորդ համարելով այս առթիվ նորից քննարկման նյութ դարձնելու թե՛ առաջին տեսակետի կողմնակիցների և թե՛ Բ. Առաքելյանի վկայակոչած փաստերը, որոնք ուշագրության կարժանանան քաղաքի այդ դարերի վարչական ու տնտեսական կյանքը ներկայացնելիս, նշենք, որ մեր կարծիքով ընդունելի է ու հավանական վերջին տեսակետը։ Բ. Առաքելյանի հաշիվներով XII—XIII դարերում առաջացել են «միայն շորս նոր քաղաք, իսկ դրանց թվում առավել աչքի ընկնողը Երևանն էր»²։ Նա միջնադարյան Հայաստանի քաղաքների ու գյուղաքաղաքների առաջացման ժամանակի առումով կազմել է մի աղյուսակ, ըստ որի Հայաստանում X—XI դարերում եղել են 40-ից ավելի քաղաքներ, ավելի քան 20 գյուղաքաղաք և մոտ 30 խոշոր ավաններ, որոնք շեն մտել նրա աղյուսակի մեջ³։ Ընդհանուր առմամբ, այդ ցանկը ճիշտ գաղափար է տալիս IX—XIII դարերի Հայաստանի քաղաքների ու գյուղաքաղաքների վերաբերյալ։ Ընթերցողն ու մասնագետն այնտեղ կարող է գտնել մեր երկրի այդ դարերի քաղաքների ու գյուղաքաղաքների անուններն իրենց առաջացման ժամանակով հանդերձ։ Բայց մեր կարծիքով աղյուսակն ունի և թերություններ, որոնց մի մասը տեղ է գտել անկախ հեղինակի ցանկությունից։ Այսպես, նրանում տվյալ քաղաքի կամ գյուղաքաղաքի առաջացման ժամանակը հաշվված է ըստ առաջին հիշատակության։ Մինչդեռ կային շատ քաղաքներ և հատկապես գյուղաքաղաքներ, որոնք հիշատակվել են իրենց հիմնադրումից բավական ուշ, միայն հարմար առիթով։ Սակայն մեղ հետաքրքրում է միայն աղյուսակի Երևանին վերաբերող մասը։ Երևանը նրանում դասված է այն քաղաքների շարքը (Կեչոր, Խիզան, Սղերդ), որոնք առաջացել են XII—XIII դարերում։ Սակայն մեղ համար անբացատրելի է մնում այն, թե ինչու՞ IX, X և XI դարերի տակ մյուս գյուղաքաղաքների շարքում չի հիշատակված Երևան գյուղաքաղաքը, մի՞թե հեղինակն այն կարծիքին է, որ այդ դարերում Երևանը գյուղաքաղաք չի եղել։ Չէ՞ որ Երևանը իբրև գյուղաքաղաք գոյություն ունեցողն իր շատ առաջ և միջնադարյան Հայաստանի շատ բերդերի ու

¹ Բաբկեն Առաքելյան, Քաղաքները և արհեստները Հայաստանում IX—XIII դդ., հ. II, Երևան, 1964, էջ 87։

² Նույն տեղը, էջ 86։

³ Նույն տեղը, էջ 123—124։

գյուղաքաղաքների նման նա էլ քաղաքի վերածվեց ֆեոդալիզմի զարգացմամբ ստեղծված բարենպաստ պայմանների շնորհիվ։

Գեղարդի ժամատան հյուսիս-արևելյան կրկնահարկ խորանները կառուցվել են 1225 թ. Ճարի որդու (որի անունը արձանագրության մեջ եղծված է) միջոցներով։ Այդ մասին թողած իր արձանագրության մեջ նա իրեն համարում է «ի գեղջեն Երևանայ» և վանքին է նվիրում Երևանում գտնվող իր այգին¹։ Մեր կարծիքով XIII դ. առաջին քառորդի վերջին Երևանը գյուղ կոչելը, որ ասված է այդ արձանագրության մեջ պարզապես անտիրոնիզմ է։ Մենք կտեսնենք, որ նույն կարգի սխալ է թույլ տրված նաև XIV դ. վերջին քառորդի Երևանի վերաբերյալ։ Լենկ Թեմուրի արշավանքների մասին արած հիշատակության մեջ Թովմա Մեծոփեցու ժամանակակից Մերենցը այն կոչել է «մեծ աւան», որը նույնպես կամայական հորջորջում է և չի կարող ընդունելի լինել։

Զարգացած ֆեոդալիզմի դարաշրջանի Հայաստանի գրեթե բոլոր քաղաքները ֆեոդալական տիպի քաղաքներ էին։ Դրանք գտնվում էին ֆեոդալական կամ արքունական հողի վրա և ենթարկվում էին ֆեոդալին կամ հայոց թագավորին, որը ևս ըստ էության ֆեոդալ էր, այն էլ երկրի ամենախոշոր ֆեոդալը։ Երկրում չնչին բացառություն էին կազմում այն «աղատ» քաղաքներն ու առևտրի կետերը (Արծն, Բերդկունք և այլն), որոնք չէին պատկանում այս կամ այն ֆեոդալին և ամբողջովին ենթակա էին քաղաքի ավագանու իրավասությանը։ X—XI դարերում Երևանը ղեկևս գյուղաքաղաք էր, կազմելով այս կամ այն ֆեոդալի տիրույթը։ Նրա այս ժամանակաշրջանի վարչական վիճակի և ներքին կյանքի մասին մենք տեղեկություններ չունենք։ Երվանդ Շահադիզը միանգամայն ճիշտ է տրտնջում, որ «Հայոց իշխանության ժամանակներից Երևանի կառավարիչների մասին տեղեկություններ չեն պահպանվել»², բայց նա հիմք չունի նույնն ասելու XII և մասնավորապես XIII դարի վերաբերյալ³, որովհետև այդ ժամանակներից պահպանվել են քաղաքի վարչական ու ներքին կյանքին վերաբերող մի շարք ուղղակի և անուղղակի տեղեկություններ, որոնք որոշ լույս են սփռում նրա պատմության մի շարք կնճոռոտ հարցերի վրա։

¹ Ստեփանենու վարդապետ Մխիթարեանց, Ստորագրութիւն հռչակվոր մեծի ուխտին Այրի վանուց սրբոյ Գեղարդայ, Վաղարշապատ, 1873, էջ 28—29, Գարեգին արևելասկոպու Յոսեփեան, Խաղարկեանք կամ Պոռչեանք հայոց պատմութեան մէջ, մասն II, Երուսաղէմ, 1942, էջ 79 և հավելված Ա, 105։

² Երվանդ Շահադիզ, Հին Երևանը, էջ 82։

³ Նույն տեղը։

Երևանի X դ. վարչական վիճակի մասին տեղեկություններ չկան: Հավանաբար այդ ժամանակ այն պատկանել է Ապիրատ իշխանի նախորդներին կամ իշխանական որևէ այլ տան ձեռքին: Իսկ XI դարի առաջին կեսին Երևանն արդեն հավանաբար պատկանում էր Ապիրատ իշխանին և ենթարկվում էր նրան: Ըստ հիշատակության, Ապիրատը Հասանի որդին էր և կոչվում էր «մեծ իշխան Հայոց»: Նա 12000 հեծյալի տեր էր և իր այդ զորքով ապստամբել էր Բագրատունի Հովհաննես-Սմբատի (1020—1041) դեմ՝ անցնելով Աշոտ Դ-ի կողմը: Հետագայում նա նենգաբար սպանվել է Դվինի արար կառավարիչ Աբուսվարի կողմից¹: Մխիթար Այրիվանեցու վկայության համաձայն, Ապիրատը 1031 (կամ 1036) թվականին հանել է տալիս Երևանի առուն. «Ապիրատ իշխան երկոտասան հազար հեծելի ... Սա շինեաց զԿեչառուս և եհան զառուն Երեւանայ»²: Ապիրատի հանած «զառուն Երեւանայ» նույնացնում են Մամոնի առվի հետ³, չնայած դրա օգտին խոսող որևէ փաստ չեն կարողանում վկայակոչել: Ինչ էլ ուզում է լինել, այդ առվի կառուցումը բավական մեծ միջոցների հետ էր կապված: Իսկ այդ իր հերթին ենթադրել է տալիս, որ Երևանը պատկանում էր Ապիրատ իշխանին, այլապես նա այդպիսի մեծ «զոհողության» չէր գնա: Հավանական է նաև, որ քաղաքի բնակչությունը այդ առվի համար հատուկ հարկ էր վճարում Ապիրատին:

Ապիրատից հետո նրա զորավար Սարի կոչված ոմն իշխանը վերցնելով նրա կնոջը, որդիներին և զորքը գնում է Անի՝ Հովհաննես-Սմբատի մոտ⁴: Իսկ վերջինս «որդեաց նորի (Ապիրատի) Ապրջահապայ և Վասակայ և Սարէ և ամենայն զօրացն տայր թագաւորն Հայոց զաւառս երկուս և զիշխանութիւնս»⁵: Ամենայն հավանականութեամբ Հայոց թագավորի կողմից Ապիրատի որդիներին տրված այդ երկու զավառները գտնվում էին ոչ թե Երևանի մոտակայքում, այլ պետության արևմտյան կողմում՝ Շիրակում և նրա շրջակայքում: Համենայն դեպս, նրա թոռներից մեկին՝ Գրիգոր Ապիրատյանին մենք տեսնում ենք իբրև Շիրակի ու Անիի իշխան, իսկ մյուսին՝ Բարսեղ Ապիրատյան Անեցուն՝ կաթողիկոսի պաշտո-

նում¹: Եթե անհավանական է թվում, որ Ապիրատի որդիներն ու թոռները երբևէ իշխել են Երևանում և Կոտայք զավառում, ապա նրա հայրը՝ Հասանը, որը կոչված է մագիստրոս, ամենայն հավանականութեամբ իր իշխանության տակ ուներ նաև Երևանն ու նրա շուրջն ընկած Կոտայք զավառը:

Հայ ժողովրդի պատմության հայտնի է, որ 1045 թվականին Բյուզանդիան նենգաբար զրավում է Անի-Շիրակի թագավորությունը և վերացնում մեր երկրի քաղաքական անկախությունը: Դրանից ընդամենը մի քանի տարի անց մեր երկրի վրա մեկը մյուսի հետևից ավարառուական արշավանքներ են կատարում սելջուկ-թուրքերը, որոնք Վասպուրականի կողմերում երևացել էին դեռևս նույն դարի երկրորդ տասնամյակի վերջերին: Հայտնի է նաև այն, որ Բյուզանդիան ոչ ինքը կարողացավ սելջուկների դեմն առնել և ոչ էլ անհեռատես քաղաքականությամբ թույլ տվեց երկրի տեր հայերին սելջուկյան քոչվորական հորդաններից պաշտպանելու իրենց հայրենիքը: Բյուզանդիայի կողմից զանազան պատրվակներով հայ պինդորականությունն ու բնակչության զգալի զանգվածները երկրից հանելը, ձուլողական քաղաքականությունը, կրոնական-զավանաբանական պայքարն ու հալածանքները խիստ բացասաբար ազդեցին երկրի պաշտպանունակության վրա: Սելջուկները ավերելով, հրի ու սրի մատնելով մեր երկիրը իրենց տիրապետությունը հաստատեցին այնտեղ: Սակայն նրանց տիրապետությունը երկարատև եղավ: Հայ-վրացական միացյալ զորքերը Զաքարյան հայ իշխանների գլխավորությամբ շուտով Հայաստանի հյուսիս-արևելյան մասն ազատագրում են սելջուկյան լծից: Հայաստանի այս մասում շարունակվում է տնտեսական այն զարգացումը, որը սկսվել էր IX դ. երկրորդ կեսից՝ երկրի քաղաքական անկախության նվաճումով:

Սելջուկյան լծից ազատագրված Հյուսիս-Արևելյան Հայաստանի կազմում էր նաև Կոտայք զավառն իր Երևան կենտրոնով: Ինչպես մյուս զավառներում, այնպես էլ հավանաբար այստեղ՝ Կոտայքում այդ շրջանում իշխում էին կամ անմիջականորեն Զաքարյան իշխանները, կամ նրանց կողմից նշանակված վասալները: Համենայն դեպս վիճաբար արձանագրություններից երևում է, որ XIII դ. սկզբներին Զաքարիա իշխանը Երևանում ուներ սեփական այգիներ, որոնցից երկուսը նվիրել է Հռոմի և Հաղարծնի վանքերին²:

¹ Մատթեոս Ուռնայեցի, Ժամանակագրութիւն, Վաղարշապատ, 1898, էջ 10:
² Մխիթարայ Այրիվանեցոյ Պատմութիւն Հայոց, Մոսկվա, 1860, էջ 58:
³ Մեսրոպ Սմբատեանց, Տեղագիր Գեղարքունի ծովազարդ զաւառի, էջ 18, Աղամ Աղամեան, Տեղագրութիւն Երևանի, էջ 12, «Աղբիւր» ամսագիր, Քիֆլիս, 1902, № 2, էջ 79, Երվանդ Շահաղիզ, Հին Երևանը, էջ 20:
⁴ Մատթեոս Ուռնայեցի, Ժամանակագրութիւն, էջ 11:
⁵ նույն տեղը:

¹ Մատթեոս Ուռնայեցի, Ժամանակագրութիւն, էջ 211:
² Կ. Կոստանեանց, Վիճական տարեգիր, ցուցակ ժողովածոյ արձանագրութեանց Հայոց, Ս. Պետերբուրգ, 1913, էջ 43 և 141:

Իսկ Ալիշանն ուղղակի գտնում է, որ Արագածոտնի պես Կոտայքում ևս իշխում էին կամ Զաքարյան իշխաններից կամ նրանց կողմից հովանավորվածները. «Զարմ Զաքարեանց և պաշտպանելոցն ի նոցանէ իշխանազանց Հայոց՝ պայազատեցին, որպէս յԱրագածոտն և աստ ՚ի Կոտայս»,—գրում է նա¹:

Ստեփանոս Օրբելյանի վկայության համաձայն, մոնղոլական արշավանքներից առաջ, աթաբեկ Իվանե Զաքարյանի կողմից Օրբելյաններին տրված կալվածքների թվում կային նաև գյուղեր Կոտայք գավառում: Նա գրում է, որ իր հորը՝ Լիպարիտին աթաբեկ Ելտկուզը նենդարար սպանելուց հետո ինքը վերադարձել է իր հարազատ երկիրը և իր հայրենիքի փոխարեն աթաբեկ Իվանեից ստացել Հրաշկաբերդն ու բազմաթիվ գյուղեր Վայոց ձորում, Գեղաբունիքում (Գեղարբունիք) և Կոտայքում: «Եւ մենք անդիտութեամբ խարեալք ի նոցանէ՝ ծանեայ ապա զհավատն իմ հայրենի. և ի մանկական հասակիս դարձայ վերստին ի լուսաւոր հաւատ սրբոյն Գրիգորի. և եկի առ մեծ Աթաբէկն Իվանէ. և նորա բազում սիրով բնկալեալ զմեզ՝ ետ փոխան հայրենեաց իմոյ զՀրաշկաբերդ իւր կերովս (եկամտիւք). և այլ բազում զիւզս ի Վայոց Ձոր, ի Գեղաբունի, ի Կոտայսն և ի Կայենն: Եւ ես մեծ յուսով շինեցի զվանքս որ կոչի նորավանս»²:

Մեջբերված վկայությունից պարզ երևում է, որ Երևանը որևէ առնչություն չունի Զաքարյանների կողմից Կոտայք գավառում Օրբելյաններին տրված բնակավայրերի հետ: Այստեղ Օրբելյաններին տրված էին միայն գյուղեր: Այս գավառում նրանք նույն կարգի տիրույթներ են ստանում և հետագայում: Ստեփանոս Օրբելյանն այդ մասին հաղորդում է. «Յետ որոյ հրամանաւ թագաւորին տայ փոխան հայրենեացն Լիպարտի անանցական գրով զՀրաշկաբերդ իւր գաւառովն և այլ բազում զեղօրէս ի Վայոց ձոր, ի Կոտայսն զէլաուն և այլ զիւզս յովս. ի Գեղաբունի զՀամասարի և այլ զեղօրէյս բազում, ի Կայեն զԱղստե իւր կերովն»³:

Այս նույն ժամանակներում իբրև Երևանի ֆեոդալներ, տերեր կամ պատրոններ հիշատակվում են Վարդ ըմբելը, Սարգիսը և Դուրը: Վարդ ըմբելի անվանը մենք առաջին անգամ հանդիպում ենք Կեչառուբի սուրբ Գրիգոր եկեղեցու 1204 թ. մի արձանագրության

մեջ, որտեղ ասված է. «Ես Վարդ ըմբել, որ նորոգեցի ի յԵրևան զՄեղիտոնոյ էգոյն շարեքն ետու ի սուրբ Գրիգորս»¹:

Նույն Վարդը «Վարդ Երևանայ» ձևով հիշատակված է վանքի մի այլ արձանագրության մեջ ևս: Նրանում ասված է. «Կաման այլ ես պատրոն Վարդ Երևանայ ետու զիմ հայրենի այգին, որ Չմշկա կոչի, ի հայր Պետրոս. և արարի ինձ որդի. և ես հայր Պետրոս ետու ի սուրբ Լուսաւորչիս, որ առնեն ի տարին Ը. Ժամ, Գ. Վարդին, Գ. Անիարին, որ հակառակ կա կամ այգոյն կամ Ժամին յԾԸ իցն և յայս սրբոց նզովեալ եղիցի»²:

Առաջին արձանագրության մեջ հիշատակված «ըմբել»-ը ունի «պատրոն» նշանակությունը և այդ արձանագրության «Վարդ ըմբելն» ու երկրորդ արձանագրության «պատրոն Վարդ Երևանայ»-ը միևնույն անձնավորությունն է: Արձանագրությունները թույլ են տալիս ենթադրելու, որ Երևանի տերը կամ պատրոնը XII դ. վերջերին և XIII դ. սկզբներին եղել է «ըմբել» կամ «պատրոն» կոչված Վարդը, որի տոհմական ծագման մասին առայժմ չունենք որևէ տեղեկություն:

Վարդի ժամանակակիցն էր նաև պատրոն Սարգիսը, որը նույնպես երևանցի էր: Նրա դուստր Գոհարը ըստ հիշատակության Գեղարդի վանքին նվիրել էր 60 դահեկան³:

Գրեթե դրանց հետ միասին վիճագիր արձանագրություններում հիշատակվում է նաև Երևանի պատրոն Դուրը: Նրա մասին Գեղարդի ս. Աստվածածին վիճափոր եկեղեցու վրայի արձանագրության մեջ ասված է.

«Ես Դուրս և Երևանո տանուտեարքս և պարոնայքս ի Ժամ մահուան Դուլիս գիր յղարկեցաք և զհայրն կոչեցաք և նա իւր քահանայիւք և եպիսկոպոսովքն հաղորդեցոյց և ի գերեզմանահանգոյց տուաք զխնկեալքն իւր ընծայիւքն ի Այրի վանս. Ա. աւր Ժամ Դուլնի Ա. Վարդինա Պատրիին»⁴:

Դուլի անունով կան և այլ արձանագրություններ: Նա Երևանի իշխանական տոհմից էր, «Վարդ Երևանո»-ի տոհմակիցը⁵:

Նույն այդ ժամանակներում հիշատակվում է պատրոն Վաչեն,

1 Ղ. Ալիշան, Այբարատ, էջ 262:

2 Կ. Կոտայեանց, Վիճական տարեգիր, էջ 231:

3 Ստեփանոս Մխիթարեանց, Ստորագրութիւն հռչակաւոր մեծի ուխտին Այրի վանաց սրբոյն Գեղարդայ, էջ 8:

4 Նույն տեղը, էջ 50:

5 Գաբեգին աբեղյանցի Յովսէփեան, Խաղրակեանք կամ Պոռնեանք հայոց պատմութեան մէջ, մասն 11, էջ 53—54:

1 Ղ. Ալիշան, Այբարատ, էջ 284:

2 Ստեփանոս Օրբելյան, Պատմութիւն նահանգին Սիսական, էջ 360:

3 Նույն տեղը, էջ 397:

որը 1222 թվականին նորոգել է տվել Կեչառիսի վանքի ս. Նշան մատուռը: Գարեգին Հովսեփյանի կարծիքով այս վաշեն Երևանում բնակվող «պարոն Վարդ Երևանո», «Մխիթարիչ որդի Գրիգորի» տոհմի ներկայացուցիչներից է և ոչ մի կապ չունի Վաչուտյանների հետ¹:

Երևանի վարչա-քաղաքական վիճակի մասին որոշ տեղեկություններ ունենք մոնղոլական տիրապետության շրջանի վերաբերյալ:

Մոնղոլներն առաջին անգամ Հայաստանում երևան են գալիս XIII դարի 20-ական թվականներին: Բայց դրանց այդ արշավանքը դինված հետախուզության բնույթ էր կրում: 1236 թվականին նրանք կատարեցին իրենց առաջին արշավանքը, որի ընթացքում ավերեցին ու տիրապետեցին Հայաստանի հյուսիսային մասը՝ Անի մայրաքաղաքի հետ միասին: Մի քանի տարի դրանից անց, մոնղոլներն իրենց տիրապետությունն են հաստատում նաև Հայաստանի մյուս մասերում: Մոնղոլական արշավանքների ընթացքում ավերվում և անպտուղ տարածությունների են վերածվում ամբողջական շրջաններ ու գավառներ, նրանք ստեղծում են մշտական տեռորի, ավարառության, կողոպուտի և թալանիչ հարկային քաղաքականության ծանր ռեժիմ, որի հետևանքով մեր երկիրը տնտեսապես հետադիմում է կամ ապրում կանգառման շրջան: Այս տեսակետից մի որոշ բացառություն էր կազմում միայն Սյունիքը և տարանցիկ առևտրի ճանապարհների վրա գտնվող առանձին քաղաքներ, որոնք մասամբ արտաքին առևտրի և մասամբ էլ վարչական կարևոր նշանակություն ունենալու շնորհիվ որոշ ժամանակ պահպանում են իրենց նախկին նշանակությունը: Այդ քաղաքներից ոմանք ավերիչ արշավանքներից հետո հաստատված համեմատաբար խաղաղ պայմանների ու լայնածավալ պետության առկայության շնորհիվ որոշ չափով առաջադիմում են:

Վարչակարգի մեջ սակայն մոնղոլներն իրենց գրաված երկրներում (չհաշված այն, որ երկրի վարչա-տերիտորիալ բաժանումը կատարում էին ռազմական նպատակներից ելնելով) էական փոփոխություններ չմտցրեցին: Նրանք իրենց գրաված երկրներում ունեին տեղական ֆեոդալ-վասալները, որոնց միջոցով և կառավարում էին վարչա-տերիտորիալ փոքր միավորները: Մոնղոլական շրջանում գրեթե անփոփոխ մնաց նաև քաղաքների վարչական կառավարման սխեման:

¹ Գարեգին աբեղյանի և Յուսեփյանի, Խաղաքական կամ Պոռնանք հայոց պատմության մէջ, մասն II, էջ 22:

Երևանի մոնղոլական շրջանի տեր-ֆեոդալներից հայտնի է Սահմադինը: Սահմադինի մասին պահպանվել են մի ամբողջ շարք վիճակական արձանագրություններ: 1261 թ. վերաբերող արձանագրության համաձայն նա Սահիր-Գիվանիի և Քարիմանդինի հետ միասին Զաքարյան Շահնշահի որդի Արղաշիրից գնել է Անի քաղաքը և դարձել նրա պատրոններից մեկը¹: Իսկ դրանից երեք տարի անց՝ 1264 թ. գնել է Երևան քաղաքը և այն դարձրել իր կալվածքը²: Սահմադինի «բարեգործական» գործունեության մասին են պատմում 1273, 1286 և 1288 թվականներին վերաբերող վիճակագրական արձանագրությունները³: Սահմադինի տոհմական ճյուղագրությունը հայտնի է հայագիտությանը: Նա պարոն Ավետիքի որդին էր, որից էլ սկսում էր նրանց տոհմի անունը: Պարոն է կոչվել նաև Ավետենց Սահմադինի թոռը՝ Բեսութան, որը հիշատակվում է XIII դ. 90-ական թվականներին, իսկ որդիների մասին բացի անուններից (Ամիր-բեկ և Հազար-բեկ) տեղեկություններ չեն պահպանվել: XIII դարի վերջերին և XIV դարի սկզբներին Երևանի տեր է համարված ոմն Հուսիկ, որի մասին Հովհաննավանքի արձանագրություններից մեկում ասված է. «Յանուն այն հս Տէր Հուսիկ Երևանայ և ամուսին իմ Սուլթան խանում միաբանեցաք. տուրք մեր հալալ զանձագին հայրենի այգին ի դուռն սք Կարապետին. և սպասաւորքն խոստացան ի տարւոջն Գ. պատարագ, Բ. ինձ, Բ. կողակցին իմոյ. ով խափանէ վարձս Կայենի առջէ. ամէն»⁴: Հավանաբար Հուսիկը Սահմադինի տոհմակիցը չէր, բայց նա իրեն կոչել է «Տէր Հուսիկ Երևանայ», որը անշուշտ ոչ թե հոգևոր իմաստով պետք է հասկանալ,

¹ Կ. Կոստանյանց, վիճակական տարեգիր, էջ 106:

² Նույն տեղը, էջ 126 և 130:

³ Սահմադինի տոհմի, կոչման, որպիսության և գործունեության մասին մանրամասը տե՛ս Կ. Ղաֆաղաբյան, Երևանի կաթողիկոսի և նորահայտ հուշարձանի արձանագրությունները, ՀեՍՀ պատմության և գրականության ինստիտուտ, «Տեղեկագիր», գիրք I, Երևան, 1938, էջ 168—172, 192, Ս. Բաբխուդարյան, Մի քանի դիտողություններ Երևանի կաթողիկոսի արձանագրությունների վերաբերյալ, ՀՍՍՌ ԳԱ տեղեկագիր» (հաս. գիտ.), 1947, № 5, էջ 71—72, Աշոտ Հովհաննիսյան, Գրվագներ հայ ազատագրական մտքի պատմության, գիրք I, էջ 208—210, Բաբկեն Առաքելյան, Քաղաքները և արհեստները Հայաստանում IX—XIII դդ., հ. II, էջ 130—131, Հ. Ժամկոչյան, Անի քաղաքի XIII դ. երկու արձանագրության մասին, Երևանի պետհամալսարան, «Գիտական աշխատություններ», հ. 47, պատմ. գիտ. սերիա, պրակ 2, 1955, էջ 89—104:

⁴ Կ. Կոստանյանց, վիճակական տարեգիր, էջ 246:

այլ՝ աշխարհիկ: Այսինքն՝ թվում է թե Հուսիկը եղել է ոչ թե հոգևոր առաջնորդ, այլ Երևանի պատրոններից մեկը, թեպետև արձանագրությունը վերջնական եզրակացություն կուլան չի տալիս:

Մեզ հետաքրքրող ժամանակաշրջանի Հայաստանի քաղաքները, ինչպես ասվեց, պատկանել են առանձին ֆեոդալների և ենթարկվել դրանց իշխանությանը: Կիրակոս Գանձակեցու մի վկայությունից երևում է, օրինակ, որ մոնղոլական առաջին արշավանքների ժամանակ Անիի տերը Զաքարյան Շահնշահն էր, քաղաքը ենթակա էր նրա իշխանությանը¹: Հավանաբար նույն կարգի ֆեոդալներ ու իշխաններ էին Երևանի համար նաև մեր կողմից հիշատակված Վարդը, Գուլը, Սահմադինը և մյուսները: Վիմական արձանագրությունների մեջ Սահմադինն իրեն համարում է «պարոն», իսկ Վարդը՝ «պատրոն Երեւանայ»: Միջին դարերում, խաշակիրների ժամանակներից Կիլիկյան Հայաստան և այստեղից էլ Մեծ Հայք մուտք գործած «պարոն» տիտղոսը միանգամայն համապատասխանում էր հայկական «իշխան»-ին, իսկ «պարոնաց պարոն»-ը, «մեծ պարոն»-ը կամ «պարոնաց պատրոն»-ը՝ հայկական «իշխանաց իշխան»-ին, «մեծ իշխան»-ին²: Ենթադրվում է, որ «պատրոն» տիտղոսը Հայաստանում ավելի վաղ է գործածության մեջ մտել: Այն Հայաստան է մուտք գործել Բյուզանդիայից և ուներ «տեր» իմաստը: Հենց այդ «պարոն»-ներն ու «պատրոն»-ներն էլ վարչական առումով կառավարում էին քաղաքները: Նրանց ձեռքին էր գտնվում քաղաքի վարչական ու տնտեսական կյանքը, նրանք իրավունք ունեին քաղաքի ներքին կյանքին վերաբերող օրենքներ հրապարակել, դատ ու դատաստան տեսնել քաղաքի բնակիչների նկատմամբ, հսկել քաղաքի ավագների («երիցանու») խորհրդի գործունեության վրա, եթե քաղաքն այդպիսի խորհուրդ ուներ: Քաղաքի տեր ֆեոդալը իր օգտին հարկատու բնակչությունից հավաքում էր հատուկ հարկեր:

Քաղաքի տեր-պարոններին ստորադրվում էին այլ պաշտոնյաներ՝ «ամիրա»-ները (կամ էմիրներ, արաբերեն amir՝ «իշխան» բառից, որի իսկական իմաստն է՝ «հրամայող», տե՛ս Հ. Աճառյան, Հայոց անձնանունների բառարան, հ. Ա, Երևան, 1942, էջ 119), որոնք Զաքարյանների և մոնղոլական տիրապետության շրջանում սովորական վերակացուներ էին և կառավարում էին իրենց պարոնների կալվածքները: Տարբեր տեղերում ցրված կալվածքներ ունե-

նալու դեպքում միևնույն պարոնը կարող էր ունենալ իրեն ստորադրված մի քանի ամիրաներ: Սահմադինի ժամանակ Երևանում հիշատակվում է Գեղմարդ կոչված ամիրան, որը միաժամանակ հսկել է նաև Օշականի կալվածքների վրա: Ամիրաների օգտին ևս բնակչությունից հավաքում էին հատուկ հարկ՝ «ամիրայհարկ»: Քաղաքի ավելի ստորին պաշտոնյաները հարկահավաքներն էին, որոնք սովորաբար կոչվում էին «բաժարար» կամ «դամդաշի» (տառացի՝ կրնրող, դրոշմող): Հարկահավաքների օգտին նույնպես հավաքել են հատուկ հարկ՝ «ձեռնավորի հարկ»: Հավանական են համարում, որ XIII—XIV դարերում Անիի նման Երևանում ևս շուկայի վրա հսկում էր հատուկ պաշտոնյան՝ «մուխսիպ»-ը, որը հատկապես հսկել է շափ ու կշիռների վրա³:

Մեծ քաղաքների ներքին կյանքում XII—XIV դարերում խոշոր դեր էր խաղում նաև քաղաքի ավագների խորհուրդը՝ «երիցանին»: Ի. Ա. Օրբելին իր աշխատություններից մեկում վկայաբերելով պատմագիրների հիշատակությունները, վիճադիր արձանագրությունները և այլ նյութեր, ցույց է տվել, որ, օրինակ, Անին ուներ որոշ ինքնավարություն և որ այդ ինքնավարության օրգանը «երիցանին» էր, քաղաքի ավագների խորհուրդը⁴:

Երևանում «երիցանի»-ի գոյության մասին չկա որևէ հիշատակություն: Հ. Ժամկոչյանը թեպետև իր ձեռքի տակ չունի համապատասխան փաստեր, սակայն երկրի ընդհանուր դրությունից ելնելով ենթադրում է, որ հասարակական այդպիսի օրգան այստեղ ևս XIII—XIV դդ. պետք է գոյություն ունեցած լիներ⁵: Այս կապակցությամբ նա վկայակոչում է XV դ. վերջերին վերաբերող մի հիշատակարան, որը, մեր կարծիքով, որևէ շափով չի կարող հիմք լինել XIII—XIV դարերի համար: Սակայն XIII դարին վերաբերող մի վիճադիր արձանագրություն, որը ևս քաջ հայտնի է Հ. Ժամկոչյանին, բայց այդ առիթով չի արժանացել նրա ուշադրությանը, զալիս է որոշ շափով պարզություն մտցնելու շոշափվող հարցի մեջ: Այդ արձանագրությունը, որն արդեն մեջ է բերված մեր կողմից, սկսվում է հետևյալ ստղերով. «Ես Գուլս և Երեւանո տանուտեարքս և պարոնայքս»⁶: Ինչպես այդ արտահայտությունը, այնպես էլ արձանագրության հե-

¹ Կ. Կոստանյանց, Վիմական տարեգիր, էջ 130, 221 և 226, Հ. Ժամկոչյան, Երևանը XIII—XIV դդ., էջ 66—68:

² Ակադ. Ի. Ա. Օրբելի, Անույ անրակները, Վաղարշապատ, 1911, էջ 25—26:

³ Հ. Ժամկոչյան, Երևանը XIII—XIV դդ., դիս. աշխ., էջ 75—76:

⁴ Ստեփանոս Մխիթարեանց, Ստորագրություն հաշակավոր մեծի ուխտին Այրի վանաց սրբոյն Գեղարդայ, էջ 8:

¹ Կիրակոս Գանձակեցի, Պատմութիւն Հայոց, Թիֆլիս, 1910, էջ 244:

² Տե՛ս Հ. Ժամկոչյան, Երևանը XIII—XIV դդ., դիս. աշխ., էջ 64:

տագա տեքստը ցույց են տալիս, որ Երևանի «տանուտեր»-ներ և «պարոն»-ներ հասկացողության տակ պետք է հասկանալ քաղաքի ազդեցիկ խավի ներկայացուցիչներին ընդհանրապես և որ գրանք ամենայն հավանականությամբ կաղմում էին Երևանի այդ շրջանի «երիցանին», ավագների խորհուրդը, նման Անիի «երիցանուն», բայց ավելի սահմանափակ իրավունքներով և մի փոքր այլ կաղմով:

Տեր-Ֆեոդալից և նրա ստորագաս պաշտոնյաներից բացի, մոնղոլական տիրապետության շրջանում, գավառներում ու քաղաքներում մոնղոլական կենտրոնական պետության կողմից նշանակված էին հատուկ պաշտոնյաներ, որոնք կոչվում էին «շահնայ»-ներ: Վերջիններս զինվորական կառավարիչներ էին և պատասխանատու էին տվյալ քաղաքի կամ գավառի վարչական գործի համար: Նրանց ձեռքին էր գտնվում նաև բնակչության զանազան պատիժների ենթարկելու, պետական հարկերը ժամանակին ու անթերի հավաքելու գործի հսկողությունը: Ուշ շրջանում՝ XVIII—XIX դդ. «շահնայ» էր կոչվում սոսկ հարկահավաքը¹: XIII—XIV դարերում Երևանն էլ լինելով վարչական շրջանի՝ գավառի կենտրոն քաղաք այստեղ էլ, ինչպես ճիշտ կերպով ենթադրել է Հ. Ժամկոչյանը, մոնղոլական պետության կողմից նշանակված էր հատուկ «շահնայ», որը կատարում էր նշված պարտականությունները:

2. ՔԱՂԱՔԻ ՍՈՑԻԱԼ-ՏՆՏԵՍԱԿԱՆ ՀԱՐԱԲԵՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ, ԲՆԱԿԶՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ ԵՎ ԿՅԱՆՔԸ

Հողի առ ու վաճառք: Հողի չափման միավորները: Հողի գինը: Հողատիրության ձևերը X—XIII դարերի Երևանում խոշոր ու մանր մասնատիրական և վանճապատկան հողեր: Վաշխառուական կապիտալի գործունեությունը: Քաղաքի գյուղատնտեսական ճյուղերի վիճակը, ոռոգման պայմանները, հողերի պարարտացումը, այգեգործությունը և գյուղատնտեսական մյուս ճյուղերը: Արհեստները և տնայնագործական տիպի մանր ձեռնարկությունները (ջրաղացներ և գինեգործական արհեստանոցներ): Առևտուրը. առևտրի նախապարհները, քաղաքի խառնուրդ-կուղպակները, առևտրականների կարգերը, առևտրի հսկումը քաղաքացիների, իշխանների և ֆեոդալների կողմից, անասունների, տների, մրգի և այլ ապրանքների վաճառքը: Դրամի միավորները և Երևանում ու նրա շրջակայ-

ում հայտնաբերված օտարերկրյա դրամները, առևտրից զանձվող հարկերը (մախք): Քաղաքի բնակչության սոցիալական կազմը. աշխարհիկ և հոգևոր ֆեոդալների շերտ, արհեստավորներ և առևտրականներ, ազատ գյուղացիներ, մշակներ, վարձկաններ, ծառայողներ և աղախիներ: Դրանց սոցիալական և տնտեսական վիճակը: Հարկերը. «պտուղ», «չար», «խալե», «չարխատ» կոչված հարկեր և հարկադիր աշխատանքներ

X—XIII դարերի վիճագիր արձանագրություններում բազմաթիվ դեպքեր են հիշատակված Երևան քաղաքում այգիների առ ու վաճառքի մասին: Առաջին խոշոր գործարքը պետք է համարել Ավետենց Սահմադինի կողմից Երևան քաղաքի գնումն իր հողով ու ջրով: Այդ խոշոր գործարքի մասին եղած արձանագրությունը հայտնաբերվեց մեր դարի 30-ական թվականներին, Երևանի կաթողիկե եկեղեցու նորահայտ հուշարձանի հնագիտական ուսումնասիրության ընթացքում: Արձանագրությունը վերաբերում է 1264 թվականին և ըստ Կ. Ղաֆաղարյանի վերծանման ունի հետևյալ տեքստը.

«Ի Թ (վիս) ՉԺԳ ա(ստուծո)յ ողորմութ(եամ)քն ու Եղանին ուժովն ևս Սահմադինս պարոն Աւետեն(ա)յ որդիս զԵրևան գնեցի հողով և ջրով և իրաւունք զայս արարի, հայրենիք որ գնած էլանի ու գիր առած վկաւար ու դահիաքն տուած կամ հայրենիք որ փոխած լինի ու մին տարի անցե(ա)լ լինի այլ չես շհասնի: Թէ ով էր (թէ ով որ) ծնէ կամ մարդ որ ի խամութե(ան) վերա կաշառք ասէ թէ սուտ է ու թէ դորդ զկաշառնացողն տայ—ով այս բանիս հակառկա ու զայս գրեալս խափանէ յերից ս(ուր)բ ժողովոցն նզովե(ա)լ եղիցի, մասն զՈւղայի ժառանկէ և ա(ստուծո)յ խոռովութի(ւն) անկանի և ամէն յազդէ նալաթ իրեն վերա»¹:

Այսպիսով Սահմադինը այդ արձանագրությամբ ոչ միայն հողորդում է Երևան քաղաքն իր հողով ու ջրով գնելու մասին, այլև կարգ է սահմանել այստեղ կալվածքներ վաճառելու համար: Ըստ այդ կարգի, գնված կալվածքը օրինական է համարվում միայն այն ժամանակ, երբ վկաներով հաստատված փաստաթուղթ է ներկայացվում ֆեոդալական բնատուրքը՝ դահիակը տրված լինելու մասին: Իսկ փոխանակման դեպքում կալվածքն այլևս չի կարող վերադարձվել, եթե գործարքի օրից արդեն անցել է մեկ տարի: Այդ և

¹ Կ. Ղաֆաղարյան, Երևանի կաթողիկեի և նորահայտ հուշարձանի արձանագրությունները, ՀեՍՀ պատմության և գրականության ինստիտուտ, «Տեղեկագիր», գիրք 1, Երևան, 1938, էջ 171—172:

¹ Հ. Ժամկոչյան, Երևանը XIII—XIV դդ., գիտ. աշխ., էջ 68—73:

ուրիշ գրավոր վկայություններում կալվածքների առ ու վաճառքի մասին եղած տվյալները նկատի ունենալով՝ Կ. Ղաֆաղարյանը միանգամայն ճիշտ կերպով նկատում է, որ «այդ շրջանում կալվածական վեճերը առևտրականացած ֆեոդալների երևալու հետևանքով խիստ շատացել էին և հարկավոր էր հատուկ կարգեր սահմանել հողերի առուծախը ու փոխանակումը կարգավորելու համար»¹։

Իրոք որ, այդ դարերում դրամական տնտեսության զարգացման հետևանքով մի կողմից ուժեղացել էր վաշխառուական կապիտալի գործունեությունը², իսկ մյուս կողմից՝ հողերի ու այլ կարգի կալվածքների առ ու վաճառքը դարձել էր շատ սովորական երևույթ։ Եվ իզուր չէ, որ Մ. Գոշի դատաստանագրքում «Յաղագս դատաստանաց վաճառողաց և գնողաց զերկիր» վերնագրի տակ հատուկ հոդված է սահմանված այդ կարգի գործարքների համար։ «Եւ եթէ աղքատացի եղբայր քո օր ընդ լեզիցէ եւ վաճառիցէ ի կալուածոց իւրոց,—գրում է Մ. Գոշը,—եւ եկեսցէ մերձաւորիչն որ մերձաւոր իցէ նորա եւ փրկիցէ զվաճառ եղբօր իւրոց։ Ապա չիցէ ուրուք մերձաւորիչ, եւ ձեռնահաս իցէ եւ գտանիցի նմա բաւական փրկանաց իւրոց, եւ համարիցի դամս վաճառին իւրոց եւ հատուցէ կարողն առնն՝ որում վաճառեաց եւ դարձցի ի կալուածս իւր։ Ապա թէ ոչ գացի ի ձեռին նորա բաւականն առ ի հատուցանելոց նմա, եղիցի վաճառ նորա այնմ որ ստացան զնա մինչև յամն թողութեան իւրոց, եւ եղիցէ յամին թողութեան եւ դարձցի անդրէն ի կալուած իւր»³, իսկ մի փոքր անց շարունակում է. «Եթէ վասն աղքատութեան ի կալուածոց վաճառէ, եղիցին փրկանօք յաղգատոհմէ իւրմէ մինչև յեւթն ամ ըստ օրինացն։ Զեւթն ամ եզաք, բայց առաւելու որքան կարէ—արժան է. զի ոչ թողու ազատ ըստ օրինացն, զորի դէպ էր թողուլ նման օրինացն ազատս։ Իսկ եթէ ոչ կարիցէ փրկել յեւթն ամ անդի յառաջ, հաստատիցի վաճառն։ Ապա թէ ըստ այլոց պատճառի վաճառն իցէ ի նմին ամի հաստատիցի»⁴։

Դատաստանագրքի մեջբերված հատվածից պարզ երևում է, որ կալվածք վաճառելը, գրավ դնելը և նույնանման այլ գործարքները զարգացած ֆեոդալիզմի դարաշրջանում շատ սովորական էին և օրենքով հատուկ կանոններ էին սահմանված վաճառքի ու գնման հաստատման կարգի, ժամանակի, վաճառողի ու գնողի իրավունքների, փրկագնման և այլնի վերաբերյալ։ Դժվար չէ նաև

տեսնել, որ Սահմադինի վերը նշված կարգադրությունն էլ ընդհանուր առմամբ ելնում էր այդ ընդհանուր օրենքից և համապատասխանում էր դրան։

Սկզբնադրությունների վկայություններից երևում է նաև, որ վաճառքի կամ նվիրատվության ժամանակ որոշ ղեպերում իր համաձայնությունը պետք է տար և կինը¹, թեպետ այդ ինչպես երևում է, ընդհանուր օրենքի ուժ չունենալով։

Երևանում այդ դարերում կատարված հողի առ ու վաճառքի և նվիրատվության գործարքներից մեզ հայտնի են մոտ 20-ը²։ Դրանք գրեթե բացառապես վերաբերում են վանքերին ու եկեղեցիներին նվիրված կալվածքներին՝ այգիներին և անշարժ այլ գույքերին։ Վանքերին ու եկեղեցիներին կալվածքներ նվիրելու մասին հարկ է եղել հիշատակել վիճագիր արձանագրություններում, նշելով կալվածքի բնույթը, քանակը, նվիրատուի անունը և այդ կալվածքների համար նրան ու հարազատներին նվիրվող պատարագների մասին։ Մյուս բաղմամբիվ ղեպերից հատուկ արձանագրությամբ աղղարարվել է միայն Սահմադինի կողմից երևանը իր հողով ու ջրով գնելը։ Հողի առ ու վաճառքի, գրավ դնելու և այլ կարգի մասնավոր մյուս բաղմամբիվ գործարքների մասին, որոնք կատարվել են նշված կանոնների հիման վրա, հարկ չի եղել նշել ոչ վիճագիր արձանագրություններում և ոչ էլ պատմագրական երկերում։ Այս կարգի գործարքները հավանաբար դրա կարիքը չէին էլ զգում։ Վաճառված կալվածքը պարզապես դառնում էր նոր տիրոջ գանձագին սեփականությունը և ոչ ոք իրավունք չունեիր զրկել նրան այդ իրավունքից։ Ուրիշ բան էր վանքերին նվիրվող կալվածքների հարցը, որը կարող էր նախկին տիրոջ հետագա սերունդների կողմից վիճարկման առարկա դառնալ, ինչպիսիք մեզ այնքան շատ հայտնի են հատկապես XVII—XVIII դարերից։ Այս պատճառով էլ դրանց մասին գրավոր ակտերից բացի, սովորաբար նշվում էր և վիճագիր արձանագրությունների մեջ։ Նույն կարգի «փաստաթղթեր» էին ստեղծվում նաև խոշոր գործարքների վերաբերյալ, որի ցայտուն

¹ Տե՛ս Կ. Կոստանյանց, *Վիճական տարեգիր*, էջ 246, Ստեփաննու Մխիթարեանց, *Ստորագրութիւն հռչակաւոր մեծի ուխտին Այրի վանաց...*, էջ 9, Գաբեղին Յովսէփեան, *Խաղրակեանք...*, մասն II, էջ 65։

² Տե՛ս Ստեփաննու Օրբելեան, *Պատմութիւն նահանգին Միսական*, էջ 179—180, Կ. Կոստանյանց, *Վիճական տարեգիր*, էջ 5, 43, 46, 58—59, 64, 68, 144, 246, Ստեփաննու Մխիթարեանց, *Ստորագրութիւն հռչակաւոր մեծի ուխտին Այրի վանաց...*, էջ 9, 29, Գաբեղին Յովսէփեան, *Խաղրակեանք...*, մասն II, էջ 62, 65, Դ. Ալիշան, *Այրարատ*, էջ 267, Երրակ, էջ 75, 117, Կ. Ղաֆաղարյան, *Հովհաննավանքը և նրա արձանագրությունները*, էջ 95, 246 և այլն։

¹ Տե՛ս «Տեղեկագիր» ՀԽՍՀ պատմ. և գրակ. ինստիտուտի, 1938, գիրք, էջ 171։

² Я. А. Манандян, *О торговле и городах Армении...*, էջ 121։

³ Մխիթարայ Գօշի *Դատաստանագիր* Հայոց, *Վաղարշապատ*, 1880, էջ 362։

⁴ Նույն տեղը, էջ 363։

օրինակը կարող է լինել Սահմադիր կողմից Երևանն իր հողով ու ջրով դնելու մասին վերը վկայակոչված վիճադիր ընդարձակ արձանագրությունը: Այստեղ նույնպես «մշտական փաստաթուղթ» ստեղծելու կարիքը ղգացվում էր: Սահմադիրն ու իր նմաններն իրենց «օրինական» կալվածքների և կատարած «բարեգործությունների» համար հարկ էին համարում թողնել վիճադիր արձանագրություններ:

Ուշադրության արժանի է այն, որ ֆեոդալիզմի ժամանակաշրջանի ամենազլխավոր արտադրամիջոցից՝ հողից բացի վաճառքի առարկա էր նաև ջուրը, ինչպես այդ պարզ երևում է Սահմադիրն արձանագրությունից: Ամենայն հավանականությամբ վաճառքի ենթակա էին միայն արհեստական ոռոգման ցանցի՝ առուների, ջրամբարների և այլնի ջրերը:

Միջին դարերում ուրիշ երկրների նման Հայաստանում ևս գոյություն են ունեցել հողերի, այգիների ու ցանքերի շահման բազմատեսակ միավորներ՝ օրավար, «առու-այգի», կապիճ և այլն, որոնցից շատերը շատ անորոշ են: Այսպես, օրինակ՝ օրավարը Արարատյան դաշտում և լեռնային շրջաններում իրարից մեծ չափով տարբերվում էին, իսկ «առու-այգի»-ն, որ հիշատակված է Սյունյաց Սուփան իշխանի կողմից 901 թ. Մաքենիսի վանքին տրված կալվածքների շարքում («...և ու 5 կուղպակս ի յԱնի և 5 այգի յԵրևան և 500 առու այգի ի դիւղաբաղաքն Գառնի»)՝ մեզ համար մնում է լրիվ անորոշ: Սակայն հաճախ այս կամ այն կարգի հողամասերը նշվում են միայն իրենց թվական քանակությամբ: Այդ հատկապես վերաբերում է այգիներին: Արձանագրություններում և պատմագրական երկերում այգիները որպես կանոն հիշատակվում են միայն հատուկ, առանց զրանց տարածական չափը նշելու²: Միայն պետք է ասել, որ հատուկ հիշատակված այգիները (տվյալ դեպքում խոսքը վերաբերում է Երևանի այգիներին) հավանաբար բավական մեծ տարածություն էին զբաղում: Այլապես բոլորովին անհասկանալի կլինեք խոշոր կալվածքների տեր Մելիտոն Երևանցուց 1163 թվականին գնված և հետագայում Կեչառիսի վանքին ընդամենը 1/4 այգի նվիրելը և դրա մասին հատուկ արձանագրություն թողնելը³, մանավանդ, եթե նկատի ունենանք նաև այն, որ այդ նույն

¹ Ստեփանոս Օրբելյան, Պատմութիւն նահանգին Սիսական, էջ 179, Կ. Կոստանյանց, Վիճակն տարեգիր, էջ 5:

² Տե՛ս օրինակ, Կ. Կոստանյանց, Վիճակն տարեգիր, էջ 5, 43, 46, 58—59, 64 և այլ բազմաթիվ տեղերում:

³ Արձանագրությունը տե՛ս Երվանդ Շահազիզ, Հին Երևանը, էջ 75:

1/4 այգու վերանորոգման և կրկին նույն վանքին նվիրելու մասին պատրոն վարդ ըմբելը նույնպես (1204 թ.) թողել է վիճադիր արձանագրություն⁴: Եթե 1/4 այգին կարող էր դառնալ հիշատակության արժանի նվիրատվության առարկա, ապա այն պետք է ունենար ղգալի մեծություն: Այլ կերպ ասած, լրիվ այգին ըստ երևույթին բավական մեծ տարածություն էր զբաղում:

Հողի և հեղանյութերի շահման համար հիմնական միավորներէց մեկը, թերևս ամենահիմնականը կապիճն էր, որը գործածության մեջ է եղել ուրարտական ժամանակներից ի վեր և տարբեր դարերում ու տարբեր տեղերում հավանաբար ունեցել է տարբեր չափ²: Մեր մատենագրության մեջ կապիճը հաճախ գործ է ածվել և նույնանման, բայց այլ չափ ու բովանդակություն ունեցող թարգմանության ենթակա օտար չափերի փոխարեն³:

Միջնադարյան Հայաստանում կապիճը որպես տարածության և հեղանյութի չափ հատուկ ուսումնասիրության է ենթարկել Ս. Բարխուդարյանը, որի համար առիթ է ծառայել Երևանի կաթողիկե եկեղեցու 1318 թ. վերաբերող արձանագրությունը: Կ. Ղաֆաղարյանը այդ արձանագրությունը հետևյալ կերպ է վերծանել. «Կամաւ բարերարին ա(ստուծո)յ և ողորմութ(եամ)բ ս(ուր)բ հոգոյն ես Գորբ մեղուցեալ ծառա ա(ստուծո)յ և ամուսին իմ Դաւլաթ միաբանեցաք մեղուցեալ ծառա ա(ստուծո)յ և ամուսին իմ Դաւլաթ միաբանեցաք Երևանո ժամատեղացս և տվաք ի նորադաւիթ զմեր հողն որ ի դիւականն է Մ (50) կապճի տեղ և սպասաւորքս խոստացան ի տարին բ պատարագ զա (զմէկն) ինձ առնեն և զա (զմէկն) Դաւլաթին: Կատարիչքն ա(ւր)հնի(ն) յա(ստուծո)յ Չկէ»⁴: Արձանագրության մեջ հիշատակված կապիճը համեմատելով պարսկական քեֆիղեի և հաշվի առնելով նախորդ ուսումնասիրությունների արդյունքները, Ս. Բարխուդարյանը գալիս է այն եզրակացության, որ միջին դարերում մեղ մոտ կապիճը որպես կշռի միավոր (հեղանյութերի համար) հավասար էր շուրջ 980 գրամի (ավելի ճշգրիտ՝ 979 1/2 գրամի), իսկ իբրև տարածության միավոր այգրան ցորեն ցանվող հո-

¹ Կ. Կոստանյանց, Վիճակն տարեգիր, էջ 46, Ղ. Ալիշան, Այրարատ, էջ 267:

² Ս. Բարխուդարյան, Մի բանի դիտողություններ Երևանի կաթողիկե եկեղեցու արձանագրությունների վերաբերյալ, ՀՍՍՌ ԳԱ «Տեղեկագիր» (հաս. գիտ.), 1947, № 5, էջ 75—76:

³ Նույն տեղը, էջ 76:

⁴ Կ. Ղաֆաղարյան, Երևանի կաթողիկեի և նորահայտ հուշարձանի արձանագրությունները, ՀեՍՄ պատմ. և գրակ. ինստիտուտ, «Տեղեկագիր», գիրք 1, էջ 180:

դատեղի¹, որն միջին հաշվով մեր կարծիքով հավասար կլինի մոտ 100 քառ. մետրի:

Վերը մեջբերված կաթողիկեի 1318 թվականի նույն արձանագրությունը (որը չգիտենք ինչու Ս. Բարխուղարյանը համարում է 1301 թ. արձանագրություն) հնարավորություն է տվել Ս. Բարխուղարյանին՝ մեր կողմից նշված հողվածում լուծելու նաև մի այլ կարևոր հարց՝ հողի միջին գինը Հայաստանում XII—XIV դարերում: Նա նկատի ունենալով, որ այդ դարերում, ինչպես ցույց է տվել բանասեր Թադևոս Ավդալբեկյանը², մեկ պատարագն արժեք միջին հաշվով 20—25 դահեկան և այն, որ ըստ արձանագրության 50 կապիճ սերմացուի տեղ հողն արժեք 2 պատարագ, միանգամայն ճիշտ կերպով եզրակացնում է, որ 50 կապիճ հողն այդ դարերում արժեք 50 դահեկան, այսինքն՝ մեկ կապիճ հողն մեկ դահեկան³: Մենք վերը նշեցինք, որ մեկ կապիճը իբրև տարածության միավոր հավասար էր մոտ 100 քառ. մ-ի, իսկ իբրև կշռի միավոր՝ 980 գրամի: Այստեղից պարզվում է, որ 50 կապիճը տարածությամբ արտահայտված մոտավորապես հավասար էր 5000 քառ. մետրի, այսինքն՝ կես հեկտարի: Այլ կերպ ասած, XII—XIV դարերում Հայաստանում մեկ հեկտար հողատարածությունը միջին հաշվով արժեք 80—100 դահեկան:

Միայն պետք է նորից հիշեցնենք, որ այդ թվերը խիստ մոտավոր են և երկրի տարբեր տեղերում ու տարբեր ժամանակներում արտահայտվել են տարբեր մեծություններով: Որպեսզի այդ մեկ անգամից հայտնի դառնա, անհրաժեշտ ենք համարում մեջ բերել Թադ. Ավդալբեկյանի կազմած ամփոփիչ աղյուսակը այն ձևափոխելով ու հարմարեցնելով մեր նպատակներին, բայց անշուշտ առանց որևէ աղավաղման (տե՛ս աղյուսակ № 1):

Ինչպես տեսնում ենք, մեկ պատարագի դրամական արժեքը ըստ աղյուսակի տատանվում է $9\frac{1}{6}$ դահեկանից (նվազագույնը)՝ մինչև 45 դահեկանի (առավելագույնը) միջև: Ուղում ենք ասել, որ այդ թվերը մեծ տատանումներ ունեն և ոչ բոլոր դեպքերում կարող են հիմք հանդիսանալ պատարագի արժեքներով հողի ընդհանուր

¹ Տե՛ս շՍՍԹ ԳԱ «Տեղեկագիր», 1947, № 5, էջ 75—78:

² Թադ. Ավդալբեկյան, Մի գաղտնիք հայ վիճակի արձանագրությունների մեջ ու նրա նշանակությունը Հայաստանի տնտեսական զարգացման պատմության համար, «Տեղեկագիր» ԽՍԽՀ Գիտության և արվեստի ինստիտուտի, 1927, № 2, էջ 63:

³ Ս. Բարխուղարյան, Մի բանի դիտողություններ Երևանի կաթողիկե եկեղեցու արձանագրությունների վերաբերյալ, շՍՍԹ ԳԱ «Տեղեկագիր», 1947, № 5, էջ 72—74:

Ըստ վիճակի արձանագրությունների վաճառքից որված գումարները և դրանց դիմաց ստացված պատարագները հետևյալ պատկերն են ցուցաբերում¹

№	Ո՞ր վանքին է տրված	Քանի՞ դահեկան է նվիրվել	Այդ գումարի զիմաց բանի՞ պատարագ է տրվել	Որքա՞ն է կազմում մեկ պատարագի միջին գինը
1	Այրվանք	2220	102	21 $\frac{1}{6}$
2	Աղջոց	20	1	20
3	Արգական	220	24	9 $\frac{1}{6}$
4	Բաղնայր	180	4	45
5	Փոշավանք	140	7	20
6	Դսեղի բարձրաբաշ	20	1	20
7	Թանահատ	200	9	22 $\frac{2}{3}$
8	Կեչառիս	260	6	33 $\frac{1}{3}$
9	Հաղրատ	305	20	15 $\frac{1}{4}$
10	Հավուց թառ	100	4	25
11	Հոռոմայր	50	3	16 $\frac{2}{3}$
12	Հոռոմոս	175	5	35
13	Մակարավանք	100	4	25
14	Նորավանք	180	5	36
15	Չորոստ	40	2	20
Ընդամենը, բոլոր դեպքերի միջինը		4150	197	21 $\frac{1}{15}$

միջին գինը որոշելու համար: Բացի այդ, պետք է նկատի ունենալ նաև, որ Երևանի ու Արարատյան դաշտի հողերը, լինելով ջրովի և ավելի արգավանդ, անշուշտ ունեցել են ավելի բարձր գին, քան Հայաստանի նախալեռնային և մանավանդ լեռնային շրջանների հողերը: Այդ պատճառով էլ, եթե Երևանի ու Արարատյան դաշտի հողերի համար Ս. Բարխուղարյանի կողմից պարզված գինը միանգամայն ընդունելի է, ապա նրա այն եզրակացությունը, թե՛ «Արարատյան դաշտի համար» ստացված այդ «գինը կարող է իրավամբ, փոքր տատանումներով ընդունվել ֆեոդալական Հայաստանի XIII—XIV դարերի համար որպես հողի միջին ընդհանուր գին», չի կարող առարկության չենթարկվել:

Սկզբնաղբյուրների վկայություններից պարզ երևում է, որ X—XIII դդ. Երևանում գոյություն ունեւ երեք կարգի հողատիրություն՝ մասնատիրական խոշոր, մասնատիրական մանր և վանքա-

¹ Տե՛ս «Տեղեկագիր» շՍԽՀ Գիտ. և արվեստի ինստ., 1927, № 2, էջ 63:

պատկան: խոշոր հողատերերից էին այլ առիթներով հիշատակված Սյունյաց Սուրբան իշխանը, որը 901 թվականին Երևանից Մաքս-նիսի վանքին է նվիրել 5 այգի¹, Ապիրատ իշխանը (XI դ.), որը եթև Երևանում սեփական խոշոր կալվածքներ չունենար հազիվ թե հաներ նրա հիշատակության արժանի մեծ առուներից մեկը, և այլք:

XII—XIII դդ. զնման, ժառանգելու, վաշխառուական գործու-նեություն և այլ հղանակներով ավելի է մեծանում Երևանում խո-շոր հողատերականներ ունեցողների թիվը: Վիճագիր արձանագրու-թյունների հազորգած ավլալներից երևում է, որ Երևանից զանա-զան վանքերի կալվածքներ (այգիներ, տներ և այլն) նվիրողների մեծ մասը հղել է խոշոր հողատեր: Դրանց թվում են XIII դ. սկզբը-ներին՝ Զաքարե սպասալարը, պատրոն Վարդ ըմբելը, Իվանե Զա-քարյանը (Զաքարե սպասալարի եղբայրը), ոմն Սերոբ Երևանցին², Տիգրան Հոնենցը, որը իր դարի ամենահայտնի դրամատերերից, վաշխառուներից և կալվածատերերից մեկն էր³: Հավանաբար նույն կարգի հողատերեր էին նաև Մխիթարը, Հուսիկ Երևանցին, Պետրո-սը, Ատոմը, Դուր և ուրիշներ, որոնք ևս «հոգու փրկության» համար իրենց կալվածքներից բաժին են հանել ժամանակի գործող վանքե-րին: Իսկ XIII դ. վերաբերող մի արձանագրությունից երևում է («նս Դոլս և Երևանայ տանուտեաբխ և պարոնայխ...» և այլն)⁴, որ խո-շոր հողատեր տանուտերներն ու պատրոնները փոքր թիվ չէին կազ-մում: Սակայն այդ ժամանակների Երևանի ամենախոշոր հողատերն ըստ երևույթին Ավետենց Սահմադինն էր, 1264 թվականին Երևանն իր «հողով և ջրով» զնոզը⁵: Սահմադինն իր դարի ամենահայտնի «մեծատուն»-ներից էր: Նա խնամիական կապերով կապված էր պարոն Ումեկի հետ: Հարկահավաքության մեջ, դրամով զնելու, վաշ-խառուական գործարքներով և այլ հղանակներով Սահմադինը դառնում է XIII դ. երկրորդ կեսի խոշոր ֆեոդալներից ու փողատե-րերից մեկը: Նա 1261 թվականին Շահնշահ Զաքարյանի որդուց

զնել էր Մրենը, որտեղ 40.000 դահեկան ծախսերով 1276—1286 թթ. կառուցել էր իր պարոնական աթոռանիստ-ամառանոցը՝ «դրախտ» կոչված պարտեզով հանդերձ, նա և նրա զավակներն ու թոռները պատրոնություն էին անում նաև Օշականում, նա ուներ «բարձրա-դիր ֆեոդալի դիրք ու պատիվ»: Սահմադինի կալվածատիրական և պարոնական իրավունքները չէին սամանափակվում միայն Օշա-կանով և Երևանով: Սահիպ-Դիվանի և Քարիմադինի հետ միասին Սահմադինը փաստորեն տեր էր նաև Անի քաղաքին¹:

Սահմադինի Երևանում ունեցած սեփական հողատարածու-թյունների բնույթի հարցը սակայն վերջնականապես չի լուծված: Նրա 1264 թվականի կաթողիկեի վրա թողած արձանագրության մեջ մի կողմից ազդարարվում է, որ ինքը զնել է Երևանն իր հողով ու ջրով, իսկ մյուս կողմից կարգ է սահմանում դահիակ կոչված (վա-ճառքի) հարկը նախօրոք տալու դեպքում յուրաքանչյուրին իրա-վունք տալ ազատ վաճառքի հանել իր «հայրենիքը»²: Հ. Ժամկոչյա-նը քննարկելով այդ հարցը գալիս է այն եզրակացություն, որ Սահ-մադինը, Երևանը հողով և ջրով զնելով, դառնում է նրա տերը և ձեռք բերում հողային ռենտա, արտադրող և վաճառվող ապրանքներից հարկ և հպատակներից ֆեոդալական տուրքեր զանձելու իրավունք³: Իսկ նույն հարցին վերաբերող իր ենթադրությունը Աշոտ Հովհան-նիսյանը ձևակերպել է հետևյալ կերպ. «Պիտի կարծել, որ Օշակա-նում և Երևանում Սահմադինի իշխանությունն աղբյուրը նրա դրա-մաքսակն էր: Դրամի ուժով նա տիրանում էր հողին ու ջրին, մաս-նավոր բարեգործությունների ոսկե շղթայով ամրացնում հպատակ-ների պարոնային ֆեոդալական «հայրենիքի» ու կալվածատիրու-թյան «պարոնական» լուծը»⁴:

Որ Երևանում Սահմադինի ձեռքբերումները կատարվել էին «դրամաքսակ»-ի ուժով դա կասկածանքի ենթակա չէ և պարզ աս-ված է նշված արձանագրության մեջ: Այնուհետև, կասկածանքի ված է նաև այն, որ Երևանի հողի ու ջրի մեծագույն մասը Սահ-մադինը զնել էր դրանցից ստացվող «ֆեոդալական ռենտան» իր իրավունքը դարձնելու պայմանով: Կարծում ենք, որ ֆեոդալա-

² Ստեփանոս Օրբելյան, Պատմութիւն Նահանգին Սիսական, էջ 179—180,
Կ. Կոստանյանց, Վիճական տարեգիր, էջ 5:
³ Կ. Կոստանյանց, Վիճական տարեգիր, էջ 43, 46, 141, Գ. Ալիշան, Այրարատ, էջ 267, Շիրակ, էջ 117:
⁴ Կ. Կոստանյանց, Վիճական տարեգիր, էջ 58—59, Գ. Ալիշան, Շիրակ, էջ 75:
Տե՛ս նաև Հակոբ Մանանդյան, Քննական տեսություն հայ ժողովրդի պատմության, Կ. III, Երևան, 1952, էջ 149—151:
⁵ Ստեփանոս Մխիթարեանց, Ստորագրութիւն հռչակվոր մեծի ուխտին Այրի վանաց..., էջ 50:
⁶ Կ. Գաֆաղարյան, «Տեղեկագիր» ՀեՍՀ պատմ. և գրակ. ինստիտուտի, 1938, գիրք I, էջ 171:

¹ Տե՛ս Աշոտ Հովհաննիսյան, Դրվագներ հայ ազատագրական մտքի պատմու-թյունից, գիրք I, էջ 208—210, Բարկեն Առաքելյան, Քաղաքները և արհեստները Հայաստանում IX—XIII դդ., Կ. II, էջ 55—56 և այլուր:
² Տե՛ս «Տեղեկագիր» ՀեՍՀ պատմ. և գրակ. ինստ., 1938, գիրք I, էջ 171:
³ Հ. Ժամկոչյան, Երևանը XIII—XIV դարերում, թեկն. գիտ., էջ 96:
⁴ Աշոտ Հովհաննիսյան, Դրվագներ հայ ազատագրական մտքի պատմութու-նից, Կ. I, էջ 210:

կան ունեւորի իրավունքի զնումից բացի, քաղաքում Սահմադիրը իր «գանձագին-հայրենիք»-ն էր դարձրել նաև որոշ հողատարածութիւններ: Այլապես անհնար է բացատրել այն իրողութիւնը, որ Երևանում սեփականատերեր են հիշվում Սահմադիրից հետո նրա տոհմի այլ ներկայացուցիչներ, որոնց մասին ասվեց մի ուրիշ առիթով: Եթե ակադ. Ա. Հովհաննիսյանն էլ իր եզրակացութեան մեջ «Ֆեոդալական «հայրենիք» ու կալվածատիրութեան «պարտնական» լուծը» հասկացութիւններն օգտագործել է նշելու համար, որ Սահմադիրը Օշականում և Երևանում ունեւոր գանձագին «հայրենիք» և Ֆեոդալական ունեւորի իրավունքով կալվածքներ, ապա մեզ մնում է միայն համաձայնել դրա հետ:

Բայց միանգամայն անորոշ է, թե Սահմադիրը ումից է «Երևանը գնել իր հողով և ջրով» և ինչքան է վճարել դրա համար: Թվում է, թե նրա արձանագրութեան մեջ «Աստուծոյ ողորմութեամբ և եղանի ուժով...» արտահայտութիւնը (այսինքն՝ ելխանի թույլտրութեամբ) ցույց է տալիս, որ Երևանը մինչ այդ պետական «ինչու» կոչված կալվածք էր, այլապես մոնղոլական եղանի համաձայնութեան կարիքը չէր լինի և առավել ևս հարկ չէր լինի այդ մասին արձանագրութեան մեջ նշելու:

Թե ինչպիսի տնտեսութիւններ գոյութիւն ունեին Երևանում այդ խոշոր մասնատիրական կալվածքներում մեզ համար մնում է անհայտ: Սկզբնաղբյուրների մեջ որևէ հիշատակութիւն կամ ակնարկ չկա այդ դարերի Երևանում տերունական խոշոր տնտեսութիւնների մասին: Սակայն ամենեւին չի կարելի կասկածել, որ դրամական տնտեսութեան, առևտրի և քաղաքային կյանքի բուն զարգացման այդ շրջանում չէր կարող Երևանի պես արգավանդ հողեր ու փարթամ այգիներ ունեցող քաղաքում չլինեին տերունական խոշոր տնտեսութիւններ, որոնք կարող էին հիմնված լինել և՛ վարձու աշխատողների, և՛ կախալ գյուղացիների (դրանք նույնիսկ կարող էին լինել շրջակայքի գյուղերից) աշխատանքի վրա:

Երևանում խոշոր հողատիրական ունեցողների միայն մի մասն էր ապրում այստեղ: Նրանց մեծ մասը (Զաքարե, Իվանե, Սահմադիր, Տիգրան Հոննեց և ուրիշներ) ապրում էր այլ քաղաքներում ու վայրերում:

Բայց քաղաքի այգիների և մյուս հողատարածութիւնների մի մասն այնուամենայնիվ հավանաբար պատկանում էր մանր հողատերերին՝ ազատ գյուղացիներին: Հ. Ժամկոչյանը միանգամայն իրավացի է, որ գրում է, թե՛ Սահմադիրի 1264 թվականի արձանագրութեան մեջ ակնարկված «հայրենիք» վաճառողները կամ փո-

խողները, որոնք իրավունք են ունեցել «նույնիսկ առանց Սահմադիրի համաձայնութիւնը նախօրոք վերցնելու» այդ գործարքները կատարել մուծելով դահիակ հարկը, եղել են ազատ գյուղացիներ՝ սեփականատեր մանր հողատերեր, որոնք, այնուամենայնիվ, պարտավոր էին իրենց հողը վաճառելու կամ փոխելու համար քաղաքի տեր ֆեոդալին որոշ հարկ տալ: Ճիշտ է նաև Հ. Ժամկոչյանի այն կոհսումը, որ քաղաքում այդպիսի մանր հողատերերը բավական բազմամարդ պետք է լինեին, այլապես անիմաստ կլիներ դրանց հողերի առ ու վաճառքի և փոխանակման մասին հատուկ կարգ սահմանելը և այն վիճակի արձանագրութեամբ ի լուր բոլորին ազդարարելը: Իսկ այդ ազատ գյուղացիները նույն արձանագրութեան համաձայն իրավունք ունեին ցանկացած ձևով տնօրինել իրենց հողատարածութիւնները, նրանք սեփականատերեր էին և ենթակա էին պետական հարկագրման, բացի վաճառքի համար ֆեոդալին տրվող հարկից և հավանաբար ջրից օգտվելու համար տրվող հարկից: Բոլոր կարգի սեփական հողերը («հայրենիք», «գանձագին» և այլն) ժառանգվում էին հորից որդուն, որդի շունենալու դեպքում՝ շամուսնացած աղջկան, իսկ աղջիկ շունենալու դեպքում՝ եղբորը և այլն: Եթե օրենքի ուժ ստացած ավատական կարգով հնարավորութիւն չէր լինում ժառանգութեան հարցը կանոնավորել ապա այն լուծվում էր դատական օրգանների միջոցով:

Երևան քաղաքի X—XIII դարերի հողատիրութեան ձևերի մեջ իր տեսակարար կշռով թերևս վերջին տեղը գրավում էր վանքապատկան և եկեղեցապատկան հողատիրութիւնը: Վիճակի արձանագրութիւնների վկայութիւններից երևում է, որ այդ դարերում Երևանում սեփական այգիներ ու հողային այլ տարածութիւններ ունեին Մաքենոցաց, Հառիճի, Կեչառիսի, Հաղարծնի, Գեղարդա և այլ վանքեր: Այս տիպի հողատիրութիւնը մասնատիրական խոշոր և մանր հողատիրութեան նկատմամբ ունեւոր որոշ առավելութիւններ այն առումով, որ վանքապատկան ու եկեղեցապատկան հողերը անընդհատ ավելանում էին աշխարհիկ ֆեոդալների և այլ կարգի սեփականատերերի կողմից «հոգու փրկութեան» քողի տակ

1 Հ. Ժամկոչյան, Երևանը XIII—XIV դարերում, Թեկն. դիւ., էջ 95—96:

2 Նույն տեղը, էջ 95:

3 Տե՛ս Մխիթարայ Գօշի Դատաստանագիրք Հայոց, մասն II, հոդ. ԿԹ, էջ 371—373:

4 Տե՛ս Կ. Կոստանյանց, Վիճակն տարեգիր, էջ 5, 43, 48, 58—59, 64, 141, 246, Ստեփանոս Օրբելեան, Պատմութիւն նահանգին Սիսական, էջ 179—180, Վ. Այիշան, Այրարատ, էջ 194, 267 և այլ տեղերում:

1	2	3	4	5	6	7
Տեղաբան հոնենց	1215 թ.	գնված	այգի	1	Անիի սր. Գրեգոր եկեղեցուն	Կ. Կոստանյանց, Վիմական տարեգիր, էջ 5—59, Գ. Ալիշան, Շիրակ, էջ 75:
Անունն արձանագր. մեջ եղծված է Մխիթարիչ	1221 թ. 1224 թ.	սեփական գնված	այգի այգի	1 1	Օշականի եկեղեցուն	Կ. Կոստանյանց, Վիմական տարեգիր, էջ 63, Գ. Ալիշան, Այրարատ, էջ 194:
Ճարի որդի (անունն արձանագրության մեջ եղծված է) Վարդերից Երևանու.	1235 թ. XIII դ.	սեփական գնված	այգի այգի	1 1	Գեղարզավանքին	Կ. Կոստանյանց, Վիմական տարեգիր, էջ 68: Գարեգին Հովսեփյան, Քաղաքականք..., մասն II, էջ 79:
Հուսիկ Երևանցի և Մուլթան Քանուկ աճուսիները Պետրոս	XIII դ.	գնված	այգի	1	Հովհաննավանքին	Կ. Կոստանյանց, Վիմական տարեգիր, էջ 246, Կ. Գաֆաղարյան, Հովհաննավանքը, Երևան, 1938, էջ 93:
Մառաթ?	XIII դ.	գնված	այգի	1	Գեղարզավանքին	Կ. Կոստանյանց, Վիմական տարեգիր, էջ 246, Կ. Գաֆաղարյան, Հովհաննավանքը և Նրա արձանագրությունները, Երևան, 1938, էջ 108:
Ատոմ և Աղբա աճուսիները	XIII դ. կամ XIV դ. առաջին կես	սեփական	տուն	1	Գեղարզավանքին	Գարեգին Հովսեփյան, Քաղաքականք..., մասն II, էջ 62: Ստեփաննոս Մխիթարյանց, Ստորագրութ. հոչ. մեծի ուխտին Այրի վանաց..., էջ 29: Ստեփ. Մխիթ., Ստորագրութ. հոչ. մեծի ուխտին Այրի վանաց..., էջ 9, Գարեգին Հովսեփյան, Քաղաքականք..., մասն II, էջ 65:

Ընդամենը 17 $\frac{1}{4}$ այգի և 1 տուն:

որից 3-ը՝ Ատոմի, Երեքը նրա կնոջ՝ Արքայի համար¹, ուն Մխիթար 1224 թ. իր գնած այգին Հառիճի վանքին տալով տարեկան ստացել էր միայն մեկ պատարագ², իսկ Մխիթարիչը (XIII դ. կես)՝ Երևանում գտնվող աղբով պարարտացված իր այգին նվիրելով Կեչառիսի վանքին, ստանում է 15 պատարագ (ժամ)³: Այդ ցույց է տալիս նախ, որ նրա այգին շատ մեծ էր և որ պարարտացված այգիներն ընդհանրապես թանկ են գնահատվել: Էլ ավելի թանկ է գնահատվել Ճարի որդու (որի անունը արձանագրության մեջ եղծված է) Գեղարզա վանքին նվիրած այգին: Այն գնահատվել է 20 պատարագ (տե՛ս Գ. Յուսէփեան, Խաղբակեանք..., մասն II, էջ 79): Ինչ խոսք որ այգիները սովորական հողանրակներից բավական թանկ էին և հնարավոր չէ վերը նշված հողի գները համեմատել այգիների գների հետ ու դրանց համադրումից ստանալ այգիների մոտավոր տարածությունը:

Բացի կալվածքներից, վանքերին նվիրաբերում էին նաև թանկագին իրեր և հնչյուն դրամ: Բանասեր Թադ. Ավդալբեկյանը մի հետաքրքիր աղյուսակ է կազմել XII—XIV դարերի ընթացքում վանքերին տրված նվերների (արտահայտված դահեկանով): Ըստ այդ աղյուսակի 15 վանքի տրված էր 4150 դահեկանի հասնող նվեր, որի դիմաց նվիրատուները ստացել էին 197 պատարագ (ժամ)⁴, յուրաքանչյուր պատարագը միջին հաշվով կազմելով մոտ 21 դահեկան: Ընդ որում, 4150 դահեկանից 2220 դահեկանը բաժին էր ընկնում միայն Գեղարզին (Այրիվանքին)⁵:

Գրամական տնտեսության զարգացման, հասարակության դասակարգային շերտավորման հետագա խորացման և դրա հետևանքով հսկայական հարստություններ ու հողային տարածություններ սակավաթիվ անհատների ձեռքին կենտրոնանալու, մոնոպոլական տիրապետության շրջանի անտանելի ծանր հարկերի հետևանքով պարարտ հող է ստեղծվում վաշխառուական կապիտալի համար: Փողատեր ումեկները, հոնենցները, քարիմադիները, սահիպ-դիվանները և մյուսները (հավանաբար նաև վանքերը)

¹ Ստեփանոս Մխիթարեանց, Ստորագրութիւն հոշակավոր մեծի ուխտին Այրի վանաց..., էջ 9:
² Կ. Կոստանյանց, Վիմական տարեգիր, էջ 68:
³ Գարեգին Յուսէփեան, Խաղբակեանք կամ Պոռնեանք հայոց պատմական մէջ, մասն II, էջ 15:
⁴ Տե՛ս Հե՛սՂ Գիտության և արվեստի ինստիտուտի «Տեղեկագիր», 1927, № 2, էջ 63:
⁵ Նույն տեղը:

րորդ՝ այդ առուն այնքան մեծ էր և այնքան նշանավոր կառուցում, որ հարկ է եղել դրա կառուցման մասին հիշատակել պատմագրական երկերում: Միանգամայն ճիշտ է նկատում Հովհաննես Շահխաթունյանցը՝ Հրազդանի ձախ կողմից սկսվող երկու առուններից (Մամռի և Աբուհայաթի) մեծը Մամռիի առուն է¹, որը գրեթե ծայրեծայր կտրել անցել է ամբողջ հին Երևանը: Հրազդանի աչ կողմից սկսվող Դավմայի և Նորագյուղի առուններից ոչ մեկը, անկախ իրենց վիճակից, բուն իմաստով չէին կարող կոչվել «Երևանի առու», որովհետև նրանք ոռոգում էին բուն քաղաքից արևմուտք (Հրազդանի աչ կողմում) ընկած հողատարածությունները: Այսպիսով, մնում է ավելի հավանական համարել Ապիրատ իշխանի հանած առուն Մամռիի հետ նույնացնելու մասին Հովհաննես Շահխաթունյանցի արած ենթադրությունը:

Սակայն պետք է կարծել, որ Ապիրատ իշխանի հանած առուն նույնիսկ միակ մեծ առուն չէր Երևանում: Դրանից առաջ այստեղ հավանաբար գործում էին այլ առուններ, որոնք հանված էին թե՛ Գետառից և թե՛ Հրազդանից: Առանց ոռոգման Երևանում ոչ մի կուլտուրայի մշակմամբ չի կարելի դբազվել: Զուրն այստեղ իր նշանակությամբ համազոր էր հողին: Եվ իզուր չէ Սահմադինը իր թողած արձանագրության մեջ նշել, որ ինքը Երևանը գնել է «հողով ու ջրով»: Երևանն ընդհանրապես ջրառատ քաղաք էր և նրա հողատարածություններն էլ այդ պատճառով ունեին բարձր գին:

Պատմագրական երկերի և վիճագիր արձանագրությունների մեջ հղած տեղեկություններից երևում է, որ X—XIII դդ. Հայաստանում գոմաղբով պարարտացումը տարածված երևույթ էր: Կեչառիսի վանքի ս. Նշան մատուռի արևմտյան պատի վրա եղած արձանագրության համաձայն, Գրիգորի որդի Մխիթարիչը (XIII դ. կեսեր) Երևանի իր «աղբին այգին» (այսինքն՝ աղբով պարարտացրած) նվիրել է Կեչառիսի վանքին, ստանալով 15 ժամ (պատարագ), որից 5-ը իր համար, 3-ը՝ «տիկնացտիկնա Կոկորին մաբն», չորսը՝ Գրիգորի և 3-ը՝ Մամիկի համար²: Միայն այդ հիշատակությունն էլ բավական է համոզվելու համար, որ նշված դարերում Հայաստանի մյուս վայրերի հետ միասին գոմաղբով պարարտացումը տարածված էր նաև Երևանում:

¹ Հովհ. Շահխաթունյանց, Ստորագրութիւն կաթողիկէ էջմիածնի և հինգ գաւառացն Արարատայ, Կ. II, էջ 153:

² Գաբելի Զովսէփեան, Խաղարկեանք կամ Պոսշեանք Հայոց պատմութեան մէջ, մասն II, էջ 15, նույնի, Հաւուց թառի Ամենափրկիչը եւ նոյնանուն յուշարձաններ հայ արուեստի մէջ, Երուսաղէմ, 1937, էջ 23:

Ոռոգման բարեկարգ ցանցը, բնական ջրերի առատությունը և գոմաղբով պարարտացումը այն ժամանակվա պայմաններում երաշխիք են եղել բավական բարձր և համեմատաբար հաստատուն բերքի համար:

Քաղաքի տնտեսության ճյուղերը X—XIII դարերում առաջվա պես կազմում էին՝ գյուղատնտեսական զբաղմունքները (այգեգործություն, բանջարաբուծություն, երկրագործություն և անասնապահություն), արհեստագործությունը և առևտուրը: Նախորդ ժամանակների համեմատությամբ առաջադիմություն էին կատարել քաղաքի տնտեսության վերջին ճյուղերը՝ արհեստագործությունն ու առևտուրը, նախ այն պատճառով, որ Երևանը դարձել էր իսկական քաղաք և երկրորդ՝ այդ դարերում Հայաստանում ընդհանրապես մեծ զարգացում էին ստացել արհեստագործությունն ու առևտուրը:

Երևանում այգեգործության կարևորության և նրա զարգացման մասին գաղափար կազմելու համար կարծում ենք հողատիրության ձևերի, հողային հարաբերությունների, ոռոգման վիճակի և գոմաղբով պարարտացնելու առիթով բերված բազմաթիվ փաստերը բավականացնում են գաղափար կազմելու համար: Հենց միայն այն, որ այստեղ նվիրատվության հիմնական առարկան այգին էր, ցույց է տալիս, որ այգեգործությունը քաղաքի տնտեսության կարևորագույն ճյուղերից մեկն էր, թերևս ամենակարևորագույնը: Այգիններում, բնա-կլիմայական պայմաններին համապատասխան, մշակում էին խաղող, ծիրան, դեղձ, խնձոր, տանձ, բալ և այլն: Այգեգործությունը տնտեսության կարևոր ճյուղերից էր ոչ միայն Երևանում, այլև երկրի մասշտաբով ընդհանրապես: Այգեգործությունը նում, այլև երկրի մասշտաբով ընդհանրապես: Այգեգործությունը մեծ տարածում ուներ վանա լճի ավազանում, Արևմտյան և Արևելյան Եփրատների հովտում, Արաքսի ավերին ընկած հարթավայրերում՝ հատկապես Արարատյան դաշտում և երկրի այլ շրջաններում: Իբրև իր զգալի մասով այգեգործական երկիր՝ տնտեսության այդ ճյուղի հետ կապված մի շարք երևույթներ իրենց արտացոլումն են գտել նաև Մխիթար Գոշի դատաստանագրքում: Ս. Պ. Պողոսյանը իրավացի կերպով նշում է, որ նրա դատաստանագրքի այգեգործությանը նվիրված հոդվածները նպաստում էին տնտեսության այդ ճյուղի զարգացմանը, տարածմանը և այգիների պահպանության գործին¹: Այդ տեսակետից ուշադրության արժանի են հայտնի դատաստանագրքի երկրորդ մասի ԽԹ (49), ՀԹ (79) և ԾԻԱ (121) հոդ-

¹ Ս. Պ. Պողոսյան, Գյուղացիների ճորտացումը և գյուղացիական շարժումները Հայաստանում IX—XIII դդ., Երևան, 1956, էջ 143—144:

վածները: «Յաղագս դատաստանաց տնկահատից» վերնագիրը կրող հոգևածը ձևակերպված է այսպես. «Շարժեալ ոք սատանայական ցասմամբ հարկանիցէ զտունկ ուրուք եւ յայտ ճշգրտիւ գայցէ, դատաստան լիցի զնել զտունկն հատողին եւ յիւրոցն՝ դամսն ցորքան անպտուղ իցէ տունկն՝ տուգանիլ նովին շափով. ապա թէ իր շիցէ, ըստ գնոյն լիցի: Զի օրէնքն եւ ոչ զթշնամեացն հրամայէ զայլաղգեացն հարկանել զտունկս: Եւ այդ այդպէս լիցի իրամամբ»¹:

Ինչպես տեսնում ենք, տունկ ոչնչացնողը ենթակա էր սլատժի, նա պարտավոր էր իր հատած տունկի փոխարեն նորը տնկել և տուգանք տալ մինչև նորատունկ ծառի բերք տալը: ՀԹ հոգևածով սահմանված է, որ այգի մտնելիս թուլատրվում է մի քանի օր տնկել ինչքան կարող ես, բայց տանելը արգելվում է և ենթակա է տուգանման. «Եւ եթէ մտանիցես յայգի ընկերի քո, կերցես խաղող մինչև յագենալ անձին քո, բայց յամանս մի ամանիցես», ասված է այնտեղ²:

Դատաստանագրքով արգելվում է նույնիսկ պատերազմների ժամանակ կտրել մրգատու ծառերը, մարտասպարեզ դարձնել այգիները³:

Այգեգործության մեջ եղած սովորությունների, այգեմշակման ձևերի, աշխատանքի կազմակերպման, այգեգործական մշակներին վարձատրելու և այլ հարցերի մասին ճիշտ գաղափար կազմելու տեսակետից առանձնահատուկ հետաքրքրություն է ներկայացնում Գոշի դատաստանագրքի ՃԻԱ (121) հոգևածը, որը կրում է «Յաղագս դատաստանաց այգեգործաց ընկերաւոր մասնաւորաց հարաշկաց և վարձկանաց» վերնագիրը և ձևակերպված է այսպես.

«Յաղագս այգեգործաց եւ այլոցդ ճշգրտիւ զօրինակն ոչ կարեմ յաղագս զանազան սովորութեանց գաւառաց եւ աշխարհաց. բայց սակաւ ինչ նշանակ տացուք իրաւանց, զի ըստ սովորութեան վճիռն այն հաստատուն առ նոսա կացցէ: Արդ՝ մի՛ ոք անիրաւութեամբ զրկանս ինչ գործիցէ, այլ իրամամբք զբաժանումն արասցէ ընդ ընկերին: Իսկ գող գտեալ ոք ի նոսա, կրկին տուգանեացի եւ ոչ շորեքկին ըստ օրինացն, զի յիւր վաստակսն եւ ոչ յօտարին անիրաւէ եւ յաղագս այնորիկ իրաւացի կարծեմ զներելն: Իսկ վարձաւոր մշակացն վարձ ի յեղանակս առատութեան եւ նուազութեան դատի-

ցի. առաւելեալ—ի նուազն լիցի, եւ պակասեալ—յառավելեալն: Նմանապէս եւ յաղագս տեղեացն լիցի»¹:

Ինչպես տեսնում ենք, Գոշն իր դատաստանագրքի այդ հոգևածում մի շարք կողմերով այնքան կարևոր բնագավառ է ներկայացրել, որ կարող է առանձին մենագրության առարկա դառնալ: Դրանում նախ և առաջ ասված է այն մասին, որ երկրի տարբեր գավառներում ու աշխարհներում այգեգործներն ունեն տարբեր սովորություններ, որոնք ինքը չի կարող ամբողջութեամբ ներկայացնել և դրա կարիքը չի էլ զգում, որովհետև նրանց այդ սովորությունները դրա կարիքը չի էլ զգում, որովհետև նրանց այդ սովորությունները իրենց գավառի կամ աշխարհի սահմաններից դուրս ուժ չունեն: Այգեգործության (հատկապես խաղողագործության) հետ առնչվող այդ սովորությունները, որոնց մասին ակնարկում է դատաստանագրքի հեղինակը, գոյություն ունեն հնագույն ժամանակներից և աստիճանաբար ձևոք էին բերել օրենքի ուժ: Նույնիսկ մինչև մեր օրերը պահպանվել են այգեգործական որոշ սովորություններ ու սովորություններ, որոնք ազգագրական տեսակետից կարող են մեծ հետաքրքրություն ներկայացնել:

Այնուհետև խոսվում է ընկերովի այգիների մշակման, արդյունքի բաժանման, «հարաշկաց» փոխադարձ հարաբերությունների, վարձով աշխատողների («վարձկանաց») մասին: Պատմաբանի համար առանձնահատուկ հետաքրքրություն է ներկայացնում հատկապես վերջիններիս վերաբերյալ Գոշի դատաստանագրքում հարկազանցումը: Դատաստանագրքից նախ երևում է, որ այգեգործության զորգածը: Դատաստանագրքի վարձով աշխատողները մեծ բնագավառում XII—XIII դարերում վարձով աշխատողները մեծ թիվ էին կազմում (այլապես դրանց մասին հարկ չէր լինի դատաստանագրքում առանձին տեղ հատկացնելը) և երկրորդ՝ նրանք տարբեր գավառներում ու աշխարհներում վարձատրվում էին տարբեր շափով: Բացի դրանից, նրանք միևնույն վայրում ևս տարբեր տարիների վարձատրվում էին տարբեր շափով, ըստ բերքի քանակի: Ընդ որում, գոյություն ունեն բերքի քանակի համեմատությամբ առնչող որում, գոյություն ունեն բերքի քանակի համեմատությամբ առնչող որում, գոյություն ունեն վարձատրություն: Այն դեպքում, երբ ռավելագույն և նվազագույն վարձատրությունը կատարվում էր բերքը բարձր էր լինում, նրանց վարձատրությունը կատարվում էր բերքի նկատմամբ նվազագույնի շափով, իսկ սակավ բերքի ժամանակ՝ սահմանված նորմայի առավելագույնով: Ըստ երևույթին, մանակ՝ սահմանված նորմայի առավելագույնով: Ըստ երևույթին, այգեգործության մեջ այդ բոլոր աշխատողները սեղոնով էին վարձատրվում՝ միայն տարվա ամառվա կեսին, թերևս միայն մի քանի ամիս տևողությամբ: Այդ կարգի աշխատողները հատկապես

¹ Մխիթարայ Գոշի Դատաստանագիրք Հայոց, էջ 359—360:

² Նույն տեղը, էջ 392:

³ Մխիթարայ Գոշի Դատաստանագիրք Հայոց, էջ 307: Հմմտ. Ս. Պ. Պողոսյան, Գյուղացիների ճորտացումը և գյուղացիական շարժումները Հայաստանում IX—XIII դդ., էջ 144:

¹ Մխիթարայ Գոշի Դատաստանագիրք Հայոց, էջ 432—433:

Նրանց այդ «իրավունք»-ը սահմանված էր նաև դատաստանագրու-
քով: «Եւ վաճառք ըստ հրամանի թագաւորաց կարգեսցին ի քաղա-
քըս, կամ յիշխանաց ըստ հրամանի թագաւորաց, թէ ի քաղաքս,
կամ յաւանս, կամ յայլ ինչ տեղիս գաւառս: Եւ նախագահութեամբ
զշափս եւ զկշիոս եւ զոյգս նորա դիցեն տեսանելով զգորութիւնս
վաճառին: Կարեսցեն եւ կռփիշտ միշտ որոնել եւ տեսանել, զի մի՞
նենգութիւն ինչ արասցեն: Այլ խարդախիցն խրատ ըստ հրամանի
իշխանացն լիցի: Գողիցն և շափսն եւ ի կշիոսն հատուցանել շորեր-
կին, եւ յանդիմանութեամբ նշաւակել ի վարհուրումն այլոց: Իսկ
դահեկանահատիցն եւ դրամակոփիցն զձեռսն հատանել հրամանաւ
իշխանաց»¹:

Դատաստանագրքի ճիգ հողվածից բերված այդ պարբերու-
թյունից պարզ երևում է, որ, բացի քաղաքներից, առևտրով էին
զբաղվում նաև ավաններում ու գավառական այլ վայրերում, որ
շափ ու կշիոսների սահմանումը, առևտրի մեջ նենգություն, շարա-
շահում կատարողներին, խարդախներին և կեղծ դրամներ հատող-
ներին պատժելը վերապահված էր իշխաններին: Թագավորի հրա-
մանով նրանք էին տնօրինում այդ բոլորը: Անուղղակի փաստերը
գալիս են ասելու, որ առանձին քաղաքներում ու ավաններում նույն
կարգի պարտականություններ էին կատարում նաև ֆեոդալական
դասակարգի շարքերն անցած մեծատուն-պարոնները՝ Երևանի պա-
րոն Սահմադիրը և նրա մյուս ժամանակակիցները: Դատաստանա-
գրքի նույն հողվածի վերջին մասում խոսվում է այն մասին, որ
հացի, գինու ու մյուս ապրանքների գները նույնպես սահմանում
էին թագավորների և իշխանների հրամաններով՝ ելնելով տվյալ
տարվա բերքից ու դրա հետ կապված այլ պայմաններից: Ահա թե
ինչպես է ձևակերպված հողվածի այդ մասը.

«Իսկ զգին հացի եւ զգինուց եւ զայլոց յայսպիսեաց ըստ քաշ-
բերութեան ամի կամ ըստ այլ իմիր պատճառի, նմանապէս ըստ
նուաղութեան եւ ըստ այսպիսեաց պատճառի փոփոխել ի վեր եւ
ի խոնարհ թագաւորաց լիցի հրամանաւ եւ իշխանաց՝ յիշատակե-
լով գաւառապետաց եւ ժողովուրդապետաց: Այլ անհաստատ լիցի
փոխելն յաղբատաց ըստ կարեաց վաճառողաց, եւ կամ փարթա-
մաց անկարտից վաճառողաց: Բայց իշխանք ի վեր եւ ի խոնարհ
զգինն առնել ուղիղ տեսելեամբ արասցեն, զի մի՞ մշակք եւ այլ
ինչ գործօնեայք, նմանապէս վաճառականք, վրիպեալ զրկեցին յի-

րաքանչիւր չերկանց. եւ կամ դատաւորը ճշգրիտ քննութեամբ ըստ
հրամանի իշխանաց առնիցեն»¹, — ասված է այնտեղ:

Բացի տների ու տարբեր կարգի կալվածքների վաճառքի կար-
գից, Մխիթար Գոշի դատաստանագրքում առանձին հողվածներով
տրված են անասունների, մրգերի, հացահատիկների, զանազան
եղանակներով ձեռք բերված ավարի և այլ ապրանքների վաճառքի
մասին², որը կարևոր նշույթ կարող է ծառայել այդ ժամանակաշրջ-
անի ներքին առևտրի շատ հարցեր (առևտրի ապրանքների կազմը,
քանի ներքին առևտրի շատ հարցեր (առևտրի ապրանքների կազմը,
տարբեր ապրանքների վաճառքի կարգը, շուկաների բնույթը և
այլն) լուսաբանելու համար: Միայն պետք է նշել, որ առևտրի բնա-
գավառում ևս մեծ գործունեություն էր ծավալել նաև վաշխառուա-
կան կապիտալը: Դրամ փոխ տալը XII դ. վերջերին այնքան տա-
րածված երևույթ էր դարձել, որ դրա վերաբերյալ Գոշի դատաստա-
նագրքում սահմանված է հատուկ օրենք³:

Առևտրի բնույթի, ծավալի և շրջանակների մասին չի կարելի
զաղափար կազմել առանց իմանալու տվյալ ժամանակվա դրամի
միավորները և դրանց արժեքը:

Այս ժամանակաշրջանի փոշի հիմնական միավորի՝ դահեկանի
մասին ամենաարժանահավատ վկայություններից մեկը պատկա-
նում է Մխիթար Գոշին: Նա իր դատաստանագրքի ԿԲ (62-րդ) հոդ-
վածի վերջին մասում, ժառանգության բաժանման առիթով՝ երկրում
գործող դրամական միավորների մասին գրում է. «Ոսկի դեկանն
(դահեկանը — Ք. Ն.) վեց դանգ է. պոպատ դեկանն երեք դանգ. Թա-
սուն ի դանգին շորիցն մին»⁴:

Ինչպես տեսնում ենք, ըստ Գոշի դատաստանագրքի ոսկե դա-
հեկանը հավասար էր 2 պոպատ դահեկանի, մեկ պոպատ դահե-
կանը հավասար էր 3 դանգի (ուրեմն մեկ ոսկե դահեկանը հավասար
էր 6 դանգի), իսկ մեկ դանգը հավասար էր 4 թասունի: Դատաստա-
նագրքի մի այլ տեղում հաղորդվում է, որ ոսկի դահեկանը հավա-
սար է 13 արծաթ դրամի⁵: Իսկ քանի որ պոպատ դահեկանը, որը
սար է 13 արծաթ դրամի էր և կազմում էր ոսկե մեծ դահեկանի կեսը, ուրեմն
արծաթ դրամ էր և կազմում էր ոսկե մեծ դահեկանի կեսը, ուրեմն
XII դ. վերջերին նրա կուրսը հավասար էր 6¹/₂ արծաթ դրամի: Պո-
պատ դահեկանը կոչվում էր նաև բյուզանդական իպերպեր:

XIII դ. վերջերին դահեկանի արժեքը բավական իջել էր: Ըստ

¹ Մխիթարայ Գոշի Դատաստանագիրք Հայոց, էջ 435—436:

² նույն տեղը, էջ 365—366, 367—369, 442 և այլն:

³ նույն տեղը, հոդ. ԽԶ, էջ 357:

⁴ նույն տեղը, մասն II, էջ 372:

⁵ նույն տեղը, էջ 309:

¹ Մխիթարայ Գոշի Դատաստանագիրք Հայոց, մասն II, հոդ. ԺԳ, էջ 434—435:

պայի երկրներում մաքսադրվում էր ոչ միայն վաճառվող ապրանքները, այլ մաքս էին գանձում նաև ճանապարհների՝ հատկապես գետային ճանապարհների համար: Այսպես, օրինակ՝ ընդհուպ մինչև XIX դարի սկզբները Հոնոսսի, Գանուբի և ջրային այլ ճանապարհների վրա գոյություն ունեին տասնյակների հասնող մաքսատներ, որոնք մաքս էին գանձում այդ ճանապարհներից օգտվելու համար:

Մեզ հետաքրքրող ժամանակներում Հայաստանում առևտրականներից գանձվող մաքսը՝ «բաժ»-ը (որ սովորաբար կոչվել է նաև «դահիակ») գանձվել է վաճառվող ապրանքի գնի $\frac{1}{10}$ -ի շափով: Այդ պարզ երևում է Մխիթար Գոշի դատաստանագրքի մի հոդվածից, 1306 թ. վիմագիր մի արձանագրությունից և այլ վկայություններից: 2. Ժամկոչյանի կարծիքով գոյություն է ունեցել երկու կարգի մաքս՝ «մեծ բաժ» և «փոքր բաժ»: «Մեծ բաժը» համապատասխանում է «դահիակ»-ին (պարսկ.՝ dah = «տասը» բառից) և կազմել է վաճառվող ապրանքի գնի $\frac{1}{10}$ մասը, իսկ «փոքր բաժ»-ը ավելի քիչ մասն է կազմել: Նրա կարծիքով «մեծ բաժ»-ը գանձվել է ոչ առաջին անհրաժեշտության ապրանքներից՝ պերճանքի առարկաներից, հողից և այլն, իսկ «փոքր բաժ»-ը՝ առաջին անհրաժեշտության ապրանքներից՝ հացահատիկներից, մրգերից և այլն²:

Միջնադարյան մյուս բոլոր քաղաքների նման Երևանն էլ ունեցել է սոցիալական տարախումբ բնակչություն: Նրա բնակչությունը բաղկացած էր ոչ մեծ թիվ կազմող ֆեոդալների (աշխարհիկ և հոգևոր) խմբից, ազատ գյուղացիներից, արհեստավորներից ու առևտրականներից, «վարձկան»-ներից, ծառաներից ու աղախիններից: Դրանցից բացի, Երևանը գրեթե մշտապես լինելով բերդաբաղաբաշխող կար նաև բավական բազմամարդ կայազոր: Պետք է ենթադրել, օրինակ՝ որ XI դ. առաջին կեսում մասամբ այստեղ էր կենտրոնացված վերը հիշված Ապիրատ իշխանի 12 հազար հեծյալների մի մասը:

Քաղաքի բնակչության ֆեոդալական խավը, ինչպես ասվեց, բաղկացած էր աշխարհիկ և հոգևոր ֆեոդալների ներկայացուցիչներից: Աշխարհիկ ֆեոդալների դասին էին պատկանում Ապիրատ իշխանը իր տոհմով հանդերձ (XI դ.), Վարդ ըմբելը, Սահմազինը և ուրիշ շատերը³: Հասարակության արտոնյալ այս խավը դրություն

¹ Տե՛ս 2. Ժամկոչյան, Երևանը XIII—XIV դարերում, թեկն. դիս., էջ 80—82:
² Նույն տեղը, էջ 83—84:
³ Տե՛ս Ստեփաննոս Մխիթարեանց, Ստորագրություն հուլիակալոր մեծի ուխտին Այրի վանաց..., էջ 50, Գ. Ալիշան, Այրարատ, էջ 162, 2. Գ. Ժամկոչյան, Անի-քաղաքի 13-րդ դարի երկու արձանագրության մասին, Երևանի պետհամալսարանի

տներն էր, քաղաքում ունենալով զանազան արտոնություններ և իրավունքներ, ընդհուպ մինչև հարկերի, անշարժ գույքի առ ու վաճառքի և այլնի վերաբերյալ կարգ ու կանոն կամ ուղղակի օրենքի հրապարակումը ներառյալ: Եթե նրանք մինչև X—XI դարերը ծագում էին հայկական նախարարական-իշխանական տներից, ապա դրանից հետո հասարակության ֆեոդալական շերտը սովորաբար համարվում էր այսպես կոչված մեծատունների ներկայացուցիչներով՝ ֆեոդալական հասարակության դարգացման հետևանքով նոր առաջացող վաշխառու-ֆեոդալներով՝ սահմադիրներով, որոնք հարկահանությամբ, առևտրով, կապալներով, վաշխառությամբ և այլ եղանակներով կուտակել էին հսկայական հարստություններ: Մոնղոլական տիրապետության շրջանում քաղաքի ֆեոդալական վերնախավը արդեն գրեթե բացառապես բաղկացած էր այդ տիպի հարուստներից: Դրանք սովորաբար կոչվում էին «պարոն»-ներ կամ «պատրոն»-ներ: Դրանցից օրինակ՝ Սահմազինը ամենահամեստ հաշիվներով Անիում, Քաջբերունիք գավառում և նրա կենտրոն Արձեհում, Օշականում, Մրենում, Երևանում² և այլուր ուներ հարյուր հազարավոր ոսկե դահեկանի հասնող ընդարձակ կալվածքներ³, խանութներ, իջևանատներ, տերունական տնտեսություններ և այլն, և այլն: Նա միայն Մրենի իր պալատը կառուցելու համար (1276—1286 թթ.) ծախսել էր վենետիկյան 40 հազար ոսկե դուկատ: Կաթուղիկե եկեղեցու վրա թողած 1264 թվականի արձանագրությունից պարզ երևում է, որ Սահմազինի խոսքը օրենքի ուժ ուներ քաղաքի բնակչության համար⁴, որ նա քաղաքի տեր-իշխանն էր, չնայած ինքը կարող էր այդտեղ չապրել:

«Գիտ. աշխ.», հ. 47, 1955, պր. 2, էջ 93—104, Աշոտ Հովհաննիսյան, Դրվագներ հայ ազատագրական մտքի պատմության, գիրք 1, էջ 208—210, Բարկեև Առաքելյան, Քաղաքները և արհեստները Հայաստանում IX—XIII դարերում, հ. 11, էջ 55—56, 126, 130—131, «Պատմա-բանասիրական հանդես», 1958, № 2, էջ 43, 47, 50 և այլն:

¹ Աշոտ Հովհաննիսյան, Արդյոք միջնադարյան Հայաստանում տեղի ունեցել է կապիտալի նախասկզբնական կուտակում, «Պատմա-բանասիրական հանդես», 1959, № 1, էջ 213:

² «Տեղեկագիր» ՀեՍՁ պատմ. և գրակ. ինստիտուտի, գիրք 1, 1938, էջ 168—172, Կ. Կոստանյանց, Վիմական տարեգիրք, էջ 124, 126, 130, 133, 241—242, Կ. Մ. Մարր, Ани, Ереван, 1939, էջ 79: .

³ Տե՛ս 2. Ժամկոչյան, Անի քաղաքի 13-րդ դարի երկու արձանագրության մասին (Երևանի պետհամալս. դիտ. աշխ., 1955, հ. 47, պր. 2, էջ 103—104):

⁴ «Տեղեկագիր» ՀեՍՁ պատմ. և գրակ. ինստիտուտի, 1938, գիրք 1, էջ 171—172:

էին բնակչութեան մյուս բոլոր խմբերին միասին վերցրած¹: Գյուղատնտեսական աշխատանքներով զբաղվում էին նաև արհեստավորներն ու նույնիսկ առևտրականները, բայց այն դրանց համար եկամտի հիմնական աղբյուրը չէր և չէր փոխում նրանց սոցիալական վիճակը:

2. Ժամկտային կարծիքով միջին դարերի Երևանում գոյություն է ունեցել նաև «շինականություն»՝ ճորտացված գյուղացիություն²: Ընդհանուր առմամբ, կարելի է հավանական համարել նրա այդ ենթադրությունը նկատի ունենալով, որ աշխարհիկ ու հոգևոր ֆեոդալներն այնտեղ ունեին տերունական խոշոր տնտեսություններ, որոնց մեջ առաջին հերթին կարող էին աշխատել կախյալ և ճորտացված գյուղացիները՝ ինչպես հարևան գյուղերից եկածները, այնպես էլ քաղաքում ապրողները: Բայց դրանց թիվը X—XIII դդ. Երևանում ըստ երևույթին ազատ գյուղացիների թվի նկատմամբ շատ փոքր է եղել, որովհետև քաղաքի հողային տարածությունների մեծագույն մասը գտնվում էր ազատ գյուղացիների ձեռքին:

Միջնադարյան մյուս քաղաքների նման Երևանում էլ կար «մշակ»-ների և «վարձկան»-ների մեծ զանգված: Այդ գործական աշխատանքների շրջանում Երևան մշակութային էին գալիս աղքատ շինականներ, ինչպես նաև Երևանում բնակվող շատ աղքատներ, լրացուցիչ եկամուտներ ձեռք բերելու համար: Սրանք սակայն հասարակության առանձին խավ չէին կազմում, մշակություն կարող էին անել և՛ գյուղերից եկողները, և՛ քաղաքի աղքատները, որոնք առանձին-առանձին պատկանում էին համապատասխան հասարակական խմբերի: Այլ կերպ ասած, մշակությունը հասարակական խումբ չէր, այլ ուղղակի ժամանակավոր զբաղմունքի տեսակ: Այլ բան էր վարձկանը, որը դարձյալ ըստ էության մշակ էր, բայց կազմում էր քաղաքային բնակչության մի առանձին խումբ:

Օրավարձով աշխատող վարձկանների կարիքը միջնադարյան քաղաքում շատ մեծ էր: Դրա կարիքը զգում էր և՛ արհեստավորը, և՛ առևտրականն ու այլ շատ քաղաքացիներ: Վարձկանները ապահովակարգայնացված սեպործներ էին, որոնք կազմում էին քաղաքի բնակչության ամենաստորին, իրավազուրկ շերտը³: Միջնադարյան Հայաստանի քաղաքների վարձկանների մասին հիշատակություն կա և՛ Թովմա Արծրունու մոտ⁴, և՛ Դավիթ Ալավկա որդու

¹ Բ. Ն. Առափեյան, Հայաստանի միջնադարյան քաղաքների բնակչության սոցիալական կազմը, «Պատմա-բանասիրական հանդես», 1958, № 2, էջ 52:

² 2. Ժամկտային, Երևանը XIII—XIV դարերում, Թեկն. դիս., էջ 99—102:

³ К. Маркс и Ф. Энгельс, Сочинения, т. IV, էջ 41—42:

⁴ Թովմա Արծրունի, Պատմություն տան Արծրունեաց, Թիֆլիս, 1917, էջ 508:

դատաստանագրքում¹, որտեղ հատուկ օրենք կա վարձկանների աշխատանքի բնույթի և վարձկանի ու գործատիրոջ աշխատանքային հարաբերությունների մասին: Վարձկանի օրվա աշխատանքային ժամը փաստորեն չէր սահմանափակված: Նա աշխատում էր արևածագից մինչև մայրամուտ², որը դարնան և ամառվա ամիսներին միջին հաշվով օրական կկազմի 14 ժամից ոչ պակաս: Նրանց վատակը, որ միշտ լինում էր դրամով, շնչին էր, կյանքի պայմանները՝ աննախանձելի: Նրանք հազիվ էին վաստակում օրվա հացը, բայց շատ դեպքերում ուղղակի ենթակա էին սովահարության: Դրանք զանգվածորեն կազմում էին քաղաքի «աղքատը»-ները, «կարոտողը»-ները, «տնանկը»-ները, «տառապեալը»-ները և նույնատիպ այլ հորջորջումներով մեր աղբյուրներում: Հայտնի ծայրահեղ աղքատները: Վարձկանների վիճակի և աշխատանքային վատթար պայմանների մասին կարող ենք բավական լրիվ գաղափար կազմել Մխիթար Գոշի «Յաղագս դատաստանաց վարձկանաց ըստ ամենայնի» վերնագիրը կրող 29 (83) հոդվածից:

«Մի՛ զլասցիս զվարձս տնանկին եւ զկարօտելոյ եղբարց քոց կամ յեակաց քաղաքաց քոց,—ասված է այնտեղ,—նոյն օրին հատուցես զվարձս եւ մի՛ մտանիցէ արեգակն ի վերայ այնորիկ, զի տնանկ է եւ այն է յոյս նորա, եւ մի՛ բողոք հարկանիցէ զքէն առ Տէր եւ լինցի քեզ այն ի մեղս»: Հնից եկող մովսիսական այս օրենքը հենց այնքանով, որ տեղ էր գտել Գոշի դատաստանագրքում, ուրեմն համապատասխանում էր և միջնադարյան Հայաստանի վարձկանների պայմաններին: Գոշն իր հերթին այդ օրենքը լրացնում է հետևյալ պարբերությամբ. «Յայտ է զի յաղագս աղքատունում է հետևյալ պարբերությամբ. զի թէ ոչ հատուցէ յաթեան եղև վարձկան եւ աւուրն պիտոյից. զի թէ ոչ հատուցէ յաւուր գործոյն, դատաստանաւ է աւելի քան որ վարձն իցէ-հատուցանել»³:

Ուրեմն վարձկանը օրվա հացի կարոտ էր, տնանկ ու կարոտյալ: Նա մի կտոր հաց էր ձեռք բերում օրվա վաստակի միջոցով միայն, որը նա ստանում էր դրամով:

¹ ՀՍՍՀ Մեսրոպ Մաշտոցի անվան Մատենադարան, ձեռագիր № 849, էջ 57ա: Հմմտ. Բ. Ն. Առափեյան, Հայաստանի միջնադարյան քաղաքների բնակչության սոցիալական կազմը, «Պատմա-բանասիրական հանդես», 1958, № 2, էջ 55:

² Տե՛ս և. Խաչիկյան, Աղանդավորական գաղափարախոսությունը Հայաստանում XIII—XIII դարերում, Ն. Մառի անվան կաթինետի «Աշխատություններ», 1947, № 2, էջ 188:

³ Մխիթարայ Գոշի Դատաստանագիրք Հայոց, էջ 295:

կամ «խալա», որը կազմել է բերքի $\frac{1}{5}$ մասը: Հիմնավոր կերպով ժխտվում է «խալե»-ն ոգելից խմիչքներից գանձվող ժամանակակից ակցիդի հետ նույնացնելու տեսակետը, որն առաջ է բաշխել Թ. Ավդալբեկյանը դեռևս 1926 թվականին²:

Գյուղատնտեսությունը դրազվող քաղաքի կախյալ բնակչությանը, բացի ֆեոդալին տրվող այդ հարկերից, նրա համար կատարում էր կոո և ծանրաբեռնված էր դանազան հարկադիր աշխատանքներով: Հարկատու էին նաև արհեստավորներն ու առևտրականները, որոնցից շատերը առևտրի ու արհեստագործության հետ միասին դրազվում էին այգեգործությանը և բանջարաբուծությանը: Այնպես որ նրանք ֆեոդալին հարկ էին վճարում և՛ առևտրի ու արհեստագործության, և՛ այգեգործության ու գինեգործության համար:

Ֆեոդալական հարկերին գումարվում էին պետական հարկերն ու տուրքերը և պարտադիր աշխատանքները: Մոնղոլական տիրապետության շրջանում դրանք՝ սկսած գլխահարկից մինչև հողային հիմնական հարկը, երկար շարք էին կազմում և շատ ծանր էին հարկատու բնակչության համար: Միայն հողային հիմնական հարկը կազմում էր բերքի $\frac{1}{3}$ մասը³:

Սակայն պակաս ծանր շէր նաև գլխահարկը, որը մոնղոլական տիրապետության սկզբնական շրջանում գանձվում էր բոլոր հպատակ ժողովուրդներից, իսկ հետագայում՝ ոչ մահամեղականներից: Մոնղոլական տիրապետության շրջանի գլխահարկի մասին ամբողջական վկայություններ ունի Գրիգոր Ակներցին, որի հաղորդած տեղեկությունները հաստատվում են այլ պատմագիրների՝ Կիրակոս Գանձակեցու, Վարդան Վարդապետի (Բարձրբերդցի) և այլոց հիշատակություններով⁴: Մոնղոլական տիրապետության շրջանում գլխահարկը կոչվել է «խարաջ»: Այն ըստ Գրիգոր Ակներցու գանձվել է 15—60 տարեկան տղամարդկանցից՝ յուրաքանչյուրից տարեկան 60 «սպիտակ»⁵, որը մոտավորապես անում է 16,5 ոսկի ուրբի: XVI դ. սկզբին գլխահարկը արդեն կազմում էր 7—8 «գահե-

կան» (19,25—24 ոսկի ուրբի)¹: Գլխահարկը հավասար չափով գանձվում էր և՛ գյուղի, և՛ քաղաքի բնակիչներից: Քաղաքի պետական հիմնական հարկերից մեկն էլ «գամղայ» կոչված հարկն էր, որը գանձվել է առևտրից, արհեստներից, հասարակական հիմնարկներից: XIV դ. այս հարկը կազմել է տվյալ ապրանքի արժեքի 3% -ը²:

901 թվականին վերաբերող Մաքենիսի վիմագիր արձանագրության հիման վրա, որի տեքստը մենք բերել ենք այլ առիթներով³, Ս. Հակոբյանը գալիս է այն ճիշտ եզրակացություն, որ Բագրատունիների թագավորության շրջանում այլ հարկերի շարքում տեղ էր գտել նաև «չար» կոչված հարկը⁴: Այս հարկը գանձվում էր հարկադրման ենթակա բոլոր օբյեկտներից՝ գյուղերից, այգիներից, դաշտերից, ձիթաններից ու ջրաղացներից, աղահանքերից ու ձկնորտերից, ձիթաններից ու լճերից, կուղպակներից, բարավանասարաններից, գետերից ու լճերից, կուղպակներից, քարավանատներից, անասուններից, բերդերից ու ամրոցներից, ճանապարհներից և այլն: «Չար»-ը պետական-նազմական հարկ էր, այն գանձվում էր ռազմական նպատակներով⁵:

Սակայն ռազմական հարկերը և հարկադիր աշխատանքները ահավոր շափերի են հասնում մոնղոլական տիրապետության շրջանում: Հայտնի է, որ մոնղոլական պետությունը, լինելով ռազմաֆեոդալական մեծ աշխարհակալություն, իր տիրապետության տակ ֆեոդալական մեծ աշխարհակալություն, իր տիրապետության տակ գտնվող ժողովուրդներից ընդհանուր հարկեր գանձելու և զորք հագտնվող ժողովուրդներից ընդհանուր հարկեր էր դրել վաքելու հետ միասին, ռազմական բազմատեսակ հարկեր էր դրել նրանց վրա, հաճախակի նրանց բռնելով նաև հարկադիր աշխատանքների: Հայաստանի և մյուս ենթակա երկրների տնտեսական վիճակն էլ ավելի է վատանում մոնղոլներին հաջորդած թեմուրյանների և թուրքմենական ցեղերի տիրապետության շրջանում:

Ինչպես միշտ, այնպես էլ X—XIII դարերում արտոնյալ վիճակի մեջ էր գտնվում եկեղեցին: Եկեղեցիներն ու վանքերը այս դարերում ոչ միայն անչափ հարստանում էին նվիրվող և դրամով

¹ Տե՛ս С. Егназаров, Исследование по истории армянского права, էջ 40, Հ. Փամկոյան, Երևանը XIII—XIV դարերում, թեկն. դիւ., էջ 109—111:

² Թաղ. Ավդալբեկյան, «Հաս, սակ ու բաժ», ՀեՍՀ Գիտութ. և արվեստի ինստիտուտի «Տեղեկագիր», 1926, № 1, էջ 78:

³ Տե՛ս И. П. Петрушевский, Хамдалах Казвини как источник по социально-экономической истории Восточного Закавказья. «Известия», АН СССР, отдел общ. наук, 1937, № 4, էջ 897:

⁴ Գրիգոր Ակներցի (Մաղափա Արեղա), Պատմութիւն վասն ազգին նետոզաց, Պետերբուրգ, 1870, էջ 22:

⁵ Նույն տեղը, էջ 84:

¹ Հ. Մանանդյան և Հ. Անտոյան, Հայոց նոր վկաները, Վաղարշապատ, 1903, էջ 122:

² Տե՛ս В. Бартольд, Персидская надпись, СПб, 1911: Հմմտ. Հ. Փամկոյան, Երևանը XIII—XIV դարերում, էջ 85:

³ Տե՛ս Ստեփանոս Օրբելյան, Պատմութիւն նահանգին Սիսական, էջ 179—180,

⁴ Կոստանյանց, Վիճակն տարեգիր, էջ 5:

⁵ Ս. Ն. Հակոբյան, Հայ գյուղացիության պատմություն (վաղ ֆեոդալիզմի դարաշրջան), 1, Երևան, 1957, էջ 385:

⁶ Նույն տեղը:

պատերազմ», իսկ մի այլ տեղում՝ «Երեւանեցիներ»¹։ Գարեգին Հովսեփյանը նշված ճառընտիրի վերջին հիշատակարանի մեջ նկատելով Քրիստի հավաքարցիների բարբառի ազդեցությունը ավելի որոշակի է դարձնում ու հիմնավորում Մխիթարը «Երեւանեցի» կոչվելը՝ նշելով, որ հավաքարցիների մի մասը այնտեղ է գաղթել Երեւանից²։

Երբեմն «Երեւանեցի» կոչված այդ գանձասած Մխիթարը մեզ հայտնի հենց նույն Մխիթար Այրիվանեցի պատմագիրն է (1222—1289/91 թթ.), որը նախ եղել է վարդապետ, ապա արքեպիսկոպոս և Այրիվանքի (Գեղարզի) վանահայրը։ Նրա գրչին են պատկանում պատմագրական մի քանի երկեր և բազմաթիվ գանձեր։ Գարեգին Հովսեփյանը Մխիթար Այրիվանեցու կյանքին ու գործերին նվիրած իր աշխատության մեջ³ ամենայն մանրամասնությամբ լուսաբանել է այդ բեղմնավոր պատմագրի, գրչի, գանձասածի ու հոգևորական գործչի գործունեությունը։

Բացի Հովհաննես Կոզեռնից և Մխիթար Այրիվանեցուց, մեզ հետաքրքրող ժամանակաշրջանում Երեւանի հետ առնչվող կամ այնտեղ ծնված այլ հեղինակներ ու գրիչներ հայտնի չեն։

Պատմական և պատմա-ճարտարապետական առումով որոշակի հետաքրքրություն են ներկայացնում Երեւանի X—XIII դարերի ճարտարապետական կառույցները, նրա հնություններն ու առանձին թաղամասերի հիշատակումը պատմագրական երկերում։

Մեր օրերում, երբ ուրարտական Թեյշեբաինի բերդաքաղաքի տեղադրավայր Կարմիր-բլուրը դարձավ ուրարտագետների ուսումնասիրության առարկան ուշադրություն դարձվեց նաև դրա գագաթին գտնվող դաստակերտի ավերակների վրա։ Հայկական այդ դաստակերտը գոյություն է ունեցել XI—XII դարերում և ավերված վիճակում հասել մինչև մեր ժամանակները⁴։ Ճարտարապետական տեսակետից դրա ավերակները առանձին հետաքրքրություն չեն ներկայացնում։ Բայց այդ նույնը չի կարելի ասել պատմական առումով։ Այստեղ, Կարմիր-բլուրի գագաթին՝ վաղեմի հայկական դաստակերտի բուն ավերակներում ու դրանց շրջակայքում հայտնաբերված են XII դարի սելջուկյան պղնձի շատ դրամներ, որոնց մասին ասվեց առևտրի վերաբերյալ խոսելիս։ Այդ դրամներն իրենց վրա

կրում են սելջուկյան ամբարկերի ու սուլթանների, ինչպես և այն քաղաքների անունները, որտեղ դրանք հատվել են⁵։ Գրամներից բացի այստեղ հայտնաբերված են նաև դարձյալ այդ նույն ժամանակներին վերաբերող կերամիկական իրերի մնացորդներ⁶։ Իսկ դրամների այդպիսի առատությունն ու կերամիկական ամանեղենի առկայությունը ցույց է տալիս, որ մեր մայրաքաղաքի ծայրամասում գտնվող այդ դաստակերտը տնտեսական տեսակետից ուներ նշանակալից դեր։

Նույն այդ ժամանակներում, ինչպես տեսանք, Միծեռնակաբերդի վրա գոյություն ուներ համանուն բերդը, որը ոմանք համարում են այն ժամանակվա Երեւանի միջնաբերդը։

Երեւանի շրջակայքում գտնվող գյուղերից քաղաքի պատմության մեջ նորքը խաղացել է կարևոր դեր, չնայած այն ընդհուպ մինչև XIX դարի 30-ական թվականները քաղաքին չէր միացված և առանձին գյուղ էր⁷։ Նորքը փաստորեն մինչ այդ էլ սերտորեն կապված էր Երեւանի հետ և նրա արվարձաններից մեկն էր։ Նորքն առաջին անգամ հիշատակվել է 1297 թվականին վերաբերող մի հիշատակարանի մեջ։ Այդ թվականին ոմն Սարգիս քահանան ընդօրիտակարանի մեջ։ Այդ թվականին ոմն Սարգիս քահանան ընդօրիտակել է մի «Տօնապատճառ», որի հիշատակարանում ասված է. «... ի գեղաքաղաքն ի նորքս ընդ հովանեաւ Ս. Ստեփաննոսի»⁸։ Ն. Ակինյանը այդ հիշատակարանի մեջ նշված նորքը ենթադրաբար է նույնացնում Երեւանի արվարձանը կազմող նորքի հետ, վերապահելով, որ «եթէ խօսքը հոս ուրիշ համանուն գիւղաքաղաքի մը մասին չէ»⁹։

Հայաստանի աշխարհագրական անունների ուսումնասիրությունը (որով ավելի քան 15 տարի է ինչ զբաղված ենք Հ. Բարսեղյանի և Ստ. Մելիք-Բախշյանի հետ միասին) ցույց է տվել, որ Հայաստանում նորք անունով այլ գյուղաքաղաք չի հիշատակվել։ Ուստի մենք է միայն հաստատական եզանակով ասել, որ XIII դարի նշված հիշատակարանի նորք գյուղաքաղաքը նույնանուն է նորք գյուղի հետ, որը պաշտոնապես Երեւանին է միացվել միայն XIX դարում։

Երեւանում հիշատակված ամենահին գերեզմանոցը գտնվում էր

¹ Տե՛ս Բ. Բ. Пиотровский, Кармир-блур, I, էջ 13:

² Նույն տեղը։

³ Թ. Խ. Հակոբյան, Երեւանի պատմությունը (1801—1879 թթ.), էջ 230—231:

⁴ Տե՛ս «Հանդէս ամսօրեայ», 1934, № 5—7, էջ 328:

⁵ Ն. Ակինյան, Հիւ Կօսանք, տե՛ս նույն տեղը։

¹ Գարեգին Հովսեփյան, Խաղաղականք..., մասն II, էջ 107:

² Նույն տեղը։

³ Գարեգին Հովսեփյան, Մխիթար Այրիվանեցի, նորագիտ արձանագրութիւն և երկեր, Երուսաղէմ, 1931:

⁴ Բ. Բ. Пиотровский, Кармир-блур, I, էջ 13:

տաքրբրող դարերում գոյութիւն են ունեցել ոչ թե երկու, այլ երեք եկեղեցի:

Եկեղեցիներից բացի, ճարտարապետական առումով կարևոր կառույցներ են եղել նաև Գեքսեմանի կոշիված և ս. Անանիայի մատուռները:

Գեթսեմանի մատուռը գտնվում էր քաղաքի հին թաղում, նրա հյուսիսային կողմում, թաղված այգիների մեջ: Այս մատուռը Երևանի այն հազվագյուտ կառուցվածքներից մեկն է եղել, որը 1679 թվականի երկրաշարժի ժամանակ հիմնահատակ չի կործանվել: Երկրաշարժից հետո պահպանվել էին նրա ավերակները, որոնք և հիմք հանդիսացան այն իր նախկին տեսքով վերականգնելու համար: Վերջին անգամ Գեթսեմանի մատուռը վերաշինվել է 1901 թվականին¹: Չնայած մի քանի անգամ կատարված վերակառուցումներին և վերանորոգումներին, մեր դարի 20—30-ական թվականներին այս մատուռի ընդհանուր կառուցվածքի մեջ ամենուրեք նշմարվում էին հայկական միջնադարյան բարձրարվեստ ճարտարապետության հետքերը: Ականատես ու գիտակ հեղինակ Երվանդ Շահազիզը գրում է, որ նայելով նրա «արևելյան պատի անկյունագարդերին, սեղանի լուսամուտի ձևին և դրա երկու կողմը գտնված խորշերին ու դրանց զլխի զարգաքանդակներին, կարելի է ենթադրաբար եզրակացնել, որ հին մատուռը մեր հին, XII դարի վերջին և XIII դ. սկզբին կառուցված եկեղեցիների ճարտարապետական ոճն ու ձևն է ունեցել»²: Սակայն մատուռի կառուցման կոնկրետ ժամանակն անհնար է եղել որոշել, որովհետև նրա պատերին հին արձանագրություններ չեն եղել, իսկ շուրջը եղած տապանաքարերը, որոնք իրենց վրա ունեցած տապանագրերով կարող էին բանալի տալ այդ հարցի լուծման համար, ջարդել, ցիրուցան էին արվել և օգտագործվել զանազան շինությունների վրա³:

Նույն կարգի մատուռ է եղել նաև ս. Անանիայի մատուռը, բայց որի մասին ավելի քիչ տեղեկություններ ունենք:

«Կայր ի վաղեմի ժամանակաց վայելուչ մատուռ մի շինեալ ի վերայ դամբարանի սրբոյ առաքելոյն Անանիայի,—գրում է Առաքել Դավրիժեցին,—որ էր ի հիւսիսային կողմանէ քաղաքին Երևանայ ի մէջ այգեստանեայցն, և էր աւերակ և անմարդաբնակ...»⁴:

¹ Երվանդ Շահազիզ, Հին Երևանը, էջ 212—213:

² Նույն տեղը, էջ 214:

³ Նույն տեղը, էջ 214—215:

⁴ Պատմութիւն Առաքել վարդապետի Դավրիժեցոյ, Վաղարշապատ, 1896, էջ 294:

ս. Անանիայի մատուռը գտնվում էր այժմյան Բարեկամության փողոցի գլխամասի կողմերում, որը պարսկական տիրապետության շրջանում կոչվում էր Խանբաղ, իսկ հետագայում՝ Նոր թաղ¹: Թե ե՞րբ է կառուցվել և ե՞րբ է ավերվել այդ մատուռը մեզ անհայտ է: Բայց Դավրիժեցու խոսքերից դժվար չէ եզրակացնել, որ այն կառուցվել էր պարսկական տիրապետությունից շատ առաջ, հավանաբար էր ավերակա վիճակում: Պատմիչի հիշատակության համաձայն XII—XIII դարերում: Պատմիչի հիշատակության համաձայն XVII դ. սկզբներին, Ամիրզունա խանի օրոք, ս. Անանիա ավերակ ու ամալի մատուռի տեղում Մուսես Սյունեցի հայտնի վարդապետը (հետագայում կաթողիկոս) կառուցեց համանուն (ս. Անանիա) եկեղեցին, որը ժողովուրդը հաճախ կոչել է նաև Զորավոր եկեղեցի²:

Ճարտարապետական տեսակետից առանձնահատուկ հետաքրքրություն է ներկայացրել մի հին աշտարակ, որի կառուցման թվականը և նպատակը մեզ առայժմ անհայտ է: Շարդենը հազորում է, որ այն գտնվում էր եպիսկոպոսի աթոռանիստի (Երկուերևանի եկեղեցու) մոտ, կառուցվել է հին ժամանակներում, սրբատաշ քարով, արտաքին կողմում ուներ հայերեն տառերը հիշեցնող տառերով գրված արձանագրություններ, որ անընթեռնելի է եղել նաև հայերի համար: Նա գրում է, որ այդ աշտարակը հին է, եղել նաև հայերի համար: Նա գրում է, որ այդ աշտարակը հին է, ունի բոլորովին յուրահատուկ ճարտարապետություն և դրա մոտակայքում են ընդարձակ ավերակներ: Աշտարակի և դրա մոտակայքում ընկած ավերակների նկարագրությունը կատարելուց հետո Շարդենը գալիս է այն եզրակացության, որ այստեղ եղել է վանք, որի կոմպլեքսի կենտրոնական մասում բարձրացել է իր ասած աշտարակը³: Հետագա ճանապարհորդներն ու հեղինակներն արդեն վկայում են, որ Շարդենի հիշատակած աշտարակը գոյություն չուներ: Նրանք նույնիսկ հնարավորություն չեն ունեցել իմանալ դրա մասին տեղը: Չ. Ինժիճյանը՝ օգտվելով Շարդենի նկարագրությունից, այն տեղագրում է ս. Սարգիս եկեղեցու մոտակայքում⁴, իսկ Հովհաննես Ծախաթունյանը՝ Զորագյուղի եկեղեցու դիմաց,

¹ Տե՛ս Թ. Խ. Հակոբյան, Երևանի պատմությունը (1801—1879 թթ.), էջ 250:

² Պատմութիւն Առաքել վարդապետի Դավրիժեցոյ, էջ 294—295, Երվանդ Շահազիզ, Հին Երևանը, էջ 189—196, Թ. Խ. Հակոբյան, Երևանի պատմությունը (1801—1879 թթ.), էջ 250—252:

³ Путешествие Шардена по Закавказью в 1672—1673 гг., էջ 242—243:

⁴ Հ. Չ. Ինժիճյան, Աշխարհագրութիւն շարժման արդի մասանց աշխարհի, մասն I, հատոր Ա, Հայաստան, Վենետիկ, 1806, էջ 254:

ցին մեր ծաղկած քաղաքները, սոսոման բարեկարգ ցանցը, զարգացած անտեսությունը:

Այդ տեսակետից բացառություն չէր կազմում Դվինին և Անիին փոխարինած, բայց դրանց նկատմամբ փոքր ու համեստ Երևանը: Երևանն էլ ենթակա էր երկրի ընդհանուր ճակատագրին: Թուրքական ցեղերի հաստատած ընդարձակ կուսակալության կենտրոն Երևանում աստիճանաբար բնակություն են հաստատում այլազգիներ, իսկ բնիկ բնակչության մի մասը հարկադրված է լինում թողնել իր հայրենի քաղաքը և ապրուստի միջոցներ որոնել այլ տեղերում: Այս եղանակով շատ երևանցիներ բնակություն են հաստատում Ղրիմում, որի օրինակը կարող է ծառայել վերը նշված Տերտեր Երևանցի գրիչը, և այլ տեղերում՝ ինչպես երկրի ներսում, այնպես էլ նրա սահմաններից դուրս:

Չնայած անտանելի պայմաններին, այնուամենայնիվ, Երևանում XIV—XV դարերում կատարվում են հիշատակության արժանի գործեր: Ժողովրդի առաջավոր ներկայացուցիչները նույնիսկ այդ մոռյալ ժամանակաշրջանում շարունակում են ստեղծագործել, զարգացնել հայ մշակույթը:

Մեր դարի 20-ական թվականներին Երևանի եկեղեցիներում պահպանվել էին 78 օրինակ հին ձեռագրեր, որոնք հանձնվել են էջմիածնի ձեռագրատանը, ապա վերջինիս մյուս ձեռագրերի հետ միասին՝ Մեսրոպ Մաշտոցի անվան Մատենադարանին: Գրանցից 25 հատը գտնվում էր Կաթողիկեում, 20-ը՝ Պողոս-Պետրոսում, 7-ը՝ ս. Սարգիսում, 21-ը՝ ս. Հովհաննեսում, 2-ը՝ Զորավորում, իսկ 3 հատը՝ նորքում¹: Գրանցից 38-ը ավետարաններ են՝ գրված 1372—1688 թվականների ընթացքում, մեկ հատը մագաղաթյա աստվածաշունչ է, որը ընդօրինակվել է 1314 թվականին՝ Մարտիրոս գրչի կողմից: Կան գանձարաններ, ժամգրքեր, ժողովածուներ, ճաշոցներ, Մաշտոցներ, Հայսմավուրք, Շարականոց, Նարեկ, Լամբրոնացի և այլն²: Աղբյուրների մանրազնին ուսումնասիրությունը ցույց է տալիս, որ XIV—XV դարերում Երևանում ընդօրինակվել են 5—6 ավետարան, Գրիգոր Տաթևացու Քարոզգիրքը, մի քանի գանձարաններ, բժշկական և այլ բնույթի ձեռագրեր³:

¹ Տե՛ս Երվանդ Շահագիր, Հին Երևանը, էջ 227:

² Նույն տեղը:

³ Տե՛ս «Հանդէս ամսօրեայ», 1934, № 5—7, էջ 328, 333—334, «Արար» հանդես, Ս. Պետերբուրգ, 1894—1895, գիրք Ա, էջ 242—243, Լ. Ս. Խաչիկյան, ԺԵ դարի հայերեն ձեռագրերի հիշատակարաններ, մասն I, էջ 49—51, 105—106, 237, 662, մասն II, էջ 397—398:

Մեր կատարած հաշիվների համաձայն XV դարում Երևանում ընդօրինակված ձեռագրերից մեկ է հասել 5 հատ, որոնցից 4 հատը ավետարաններ են¹, իսկ 1-ը՝ Գրիգոր Տաթևացու Քարոզգիրքը²: Ընդ որում այդ ավետարաններից մեկը ընդօրինակվել է ոչ թե բուն Երևանում, այլ նորագավթում: Գրանցից Գրիգոր Տաթևացու Քարոզգրի գրիչը եղել է հայտնի պատմագիր Թովմա Մեծօփեցին: Այն ընդօրինակված է 1410 թվականին: Իսկ ավետարանները ընդօրինակել են՝ Մանվել եպիսկոպոսը (1405 թ.), Ավետիս երեցը (1433 թ.), Հովհաննես երեցը (1440 թ.) և Հայրապետը (նորագավթում, 1465 թ.): Ե՛վ ավետարանների, և՛ Գրիգոր Տաթևացու Քարոզգրի ձեռագրերի վերջում գրիչների, ստացողների ու նվիրողների հիշատակարաններ կան, որոնք կարևոր աղբյուր են ծառայում պատմա-բանասիրական զանազան հարցերի համար: Ձեռագրերի նկարագրությունը մեր հետաքրքրության շրջանակներից դուրս համարելով, այնուամենայնիվ, չենք կարող մի երկու խոսք շասել դրանց մասին:

Այս շրջանում Երևանի մեկ հայտնի ամենահին ձեռագիրը գրիչ Մանվել եպիսկոպոսի ընդօրինակած ավետարանն է, որը վերաբերում է 1405 թվականին: Ձեռագրի վերջում կա երկու հիշատակարան: Առաջին հիշատակարանում վիշապի որդի Հակոբը գրում է, որ ինքն իր «հալալ արդեանց» այդ դռը և ծանր ժամանակներում գնելով ձեռագիրը մեկ ձեռք զգեստի ու մեկ արծաթյա սկիճի հետ միասին նվիրել է Երևանի Երկուերեսնի եկեղեցուն³: Հիշատակարանի վերջում գրիչ Մանվելը իր մասին ավելացրել է հետևյալ շափածո տողերը.

«Զտէր Մանուէլ՝ համբակ վերջին,
Յաջորդ Բըջնոյ ու Այրարազին,
Որ ծըրեցի ծայրօր մատին
Ձիշատակաց գիծս վերջին,
Միշտ լիշեսիք առ ի բարին
Ձմեզ և զնախնիքն մեր բնախն.
Եւ զձեզ լիշէ տէր ի բարին
Աստ և ի յօրն ապագային, ամէն»⁴:

¹ Տե՛ս «Հանդէս ամսօրեայ», 1934, № 5—7, էջ 333—334, Երվանդ Շահագիր, Հին Երևանը, էջ 72, 73, 203, Լ. Ս. Խաչիկյան, ԺԵ դարի հայերեն ձեռագրերի հիշատակարաններ, մասն I, էջ 49—51, 663, մասն երրորդ, Հավելված Ա, էջ 443, Ա. Անտոնյան, Հայոց անձնանունների բառարան, հատոր Գ, էջ 299, 437, հատոր Զ, էջ 122:

² Լ. Ս. Խաչիկյան, ԺԵ դարի հայերեն ձեռագրերի հիշատակարաններ, մասն I, էջ 49—50:

³ Նույն տեղում:

⁴ Նույն տեղում, էջ 51:

սին հիշեցինք այստեղ պարզապես նկատի ունենալով, որ այն, ինչ-
պէս ասվեց, ընդօրինակվել է 1434 թվականին:

Մյուս ձեռագիրը՝ 1476 թվականին վերաբերող ավետարանը
ընդօրինակել է Ստեփանոս գրիչը Այրիվանքում (Գեղարդում), ձե-
ռագրի վերջում գետեղելով իր գրած ընդարձակ հիշատակարանը:
Հիշատակարանում նա նշում է ձեռագրի համառոտ պատմության,
ձեռագիրը պատվիրող և այն Երևանի կաթողիկէ եկեղեցուն նվիրող
ոմն Արապի ու նրա ամսնու, կաթողիկոս Սարգսի, ժամանակի Հա-
սան-բեկ կոչված խանի, քաղաքական ծանր պայմանների և այլնի
մասին: Ձեռագրի վերջում, դրանից բացի, տեղ է գտել և մի քանի
տողից բաղկացած այլ հիշատակարան, որտեղ ասված է.

«Մաղկեցաւ սուրբ Աւետարանս ձեռամբ Ըստեփանոս եպիս-
կոպոսի, ի վանքս Առընջոց, ի դառն և ի նեղ ժամանակիս, զի զնաց
Հասան-բէկն և գերեաց զՎրաստան, թվ. ԶԻԶ (1477)»²:

Ինչպես տեսնում ենք, ձեռագրի նկարագրողումը կատարվել է
ընդօրինակումից մեկ տարի անց, Առընջոց վանքում, Ստեփանոս
Առնջեցի եպիսկոպոսի կողմից, որն անշուշտ չպետք է շփոթել նույն
ձեռագրի գրիչ Ստեփանոսի հետ:

Երևանի բնակչության թողած մշակութային ժառանգությունը
չի կարող հասկացվել առանց դրսում ապրած այն գործիչների գոր-
ծունեության, որոնք ծագումով Երևանից էին: XV դարում տարբեր
տեղերում հիշատակվում են ծագումով երևանցի մի քանի գրիչներ:

Դրանցից ամենահայտնին Տիրացու կամ Տերտեր քահանա
Երևանցին է, որը ժամանակակից է եղել թուրք Մեծոփեցուն: Նա
իր թողած չափածո և ընդարձակ հիշատակարաններում բավական
տեղեկություններ է հաղորդում իր կյանքի ու գործունեության մա-
սին: Պարզվում է, որ նա կոչվել է Տիրացու կամ Տերտեր քահանա Ե-
րեվանցի, ծնվել է Երևանում ու այնտեղ էլ ապրել բավական ժամա-
նակ, հայրը եղել է Սարգիս քահանան, իսկ մայրը՝ Գոհար Մելիքը,
չի ամուսնացել՝ ընտանիք չի ունեցել, Երևանից գնալով Ղրիմ այս-
տեղ ընդօրինակել է Ճառընտիր (Ազով քաղաքում, 1341 թվականին)
և Վարդան Այգեկցու քարոզների ժողովածուն (Սուրխաթ քաղա-
քում, 1336 թվականին)³: Առանձնապես ուշադրավ են նրա ընդօրին-

նակած Վարդան Այգեկցու ժողովածուի վերջում թողած հիշատակա-
րանները, որոնք տեղ են գտել նաև այլ ժողովածուներում: Դրան-
ցից մեկում նա գրում է.

«Ես Տիրացու ողորմելի ծոյլ քհ մեղօք ի լի, ի գաւառէն Արշա-
տի, ի քաղաքէն Երևանի, որդի Սարգիս քհի. որէ ևւ էր ի խեղճ լա-
լի. յաւտար աշխարհս այս երկի. ի Ղրիմ քաղաքս Աւզպէկղանի.
յեկեղեցիս պարոն Շահնշահի. զգիրքս գրեցի զՎարդանի: Ողորմու-
թեամբ Սիմեոնի խիստ սրբասնեալ քհի. աւրնած աջովն ս. Գրի-
թորի, ի Սիս քաղաքն թագի. գոված ամէն քրիստոնի. ճ տարի թող
ինքն ապրի. գրող գրոցս Վարդանի. ով զիս յիշէք ի յատենի. թող
ձեր մեղաց գիրն ջնջի»¹:

Իսկ «Ժողովածու խրատաց» ձեռագրի վերջում թողել է հետև-
յալ մի քանի տողից բաղկացած չափածո հիշատակարանը.

«Ով որ կարգայք զգիրս անման,
ՁՏերտէր գրիչս այս անպիտան,
Մոյլ քահանայ թշուառական,
Որ եմ անկարգ խիստ ու անասման
եվ աստուծոյ ամաթական,
Դուք յիշեցէք, թող չեմ արժան»²:

Բերված հիշատակարանները վերաբերում են 1341 և 1336
թվականներին: Դրանք, ինչպես տեսնում ենք, մեկը մյուսին որոշ
չափով լրացնում են և ընդհանուր գաղափար են տալիս Տերտեր
կամ Տիրացու Երևանցի գրչի կյանքի ու նրա կողմից կատարված
ձեռագրերի ընդօրինակությունների մասին:

Նույն կարգի չափածո մի այլ հիշատակարանում (որը նույնպես
պատկանում է Տերտեր գրչին և որը նույնպես գետեղված է նրա
ընդօրինակած Վարդան Այգեկցու ժողովածուի վերջում) կարդում
ենք.

«Ձտերտէր գրիչս Երևանցի,
Մոյլ քահանայ մեղաք ի լի,
Որբեալի, խեղճ ու լալի,
Ի մեծ դաշտէն էմիածնի,
Ի ստորոտէն Սարառաղի
Յաշխարհս եկ[ի] յայս մուղալի

հիշատակարանները», կաղմեց Լ. Ս. Խաչիկյան, էջ 287, երվանդ Շանգիզ, Հին Երե-
վանը, էջ 72, «Հանդէս ամսօրեայ», 1934, № 5—7, էջ 328 և այլ տեղերում:

¹ Մ. Մաշտոցի անվան Մատենադարան, ֆ. Մեսրոպ Մազիստրոսի ար-
խիվ, Թղթ. № 28, էջ 335:

² «Ժ. Դարի հայերեն ձեռագրերի հիշատակարանները», էջ 287:

¹ Տե՛ս Լ. Ս. Խաչիկյան, Ժն դարի հայերեն ձեռագրերի հիշատակարաններ,
մասն II, էջ 397—398:

² Նույն տեղը, էջ 398:

³ Տե՛ս Մ. Մաշտոցի անվան Մատենադարան, ֆ. Մեսրոպ Մազիստրոսի ար-
խիվ, Թղթ. № 28, Բառարանը բժշկական, էջ 335, «Ժ. Դարի հայերեն ձեռագրերի

գարնանային ու աշնանային ցրտահարությունները: Հին Երևանը համարվել է ջրառատ քաղաք: Հրազդան և Գետառ գետերից բացի քաղաքն ուներ նաև ջրի այլ աղբյուրներ՝ «Երկաթաղբյուրներ»-ը, «Խորում-բուլաղ»-ը, Թոխմախ լիճը (այժմ՝ Կոմսոմոլի լիճ), ջրհորերը, ընդգետնյա ջրերը: Քաղաքն ունի արգավանդ հողեր: Հին Երևանի գրաված շրջանի $99/100$ մասը կազմել են նրա փարթամ այգիները, բանջարանոցները և ցանքատարածությունները: Նա հայտնի է եղել իր ծիրանով, դեղձով, խաղողով, տանձով, խնձորով և այլ մրգերով: Երևանը հարուստ է տուֆերով (սև և կարմիր), բազալտներով, կավով, գիպսով, ավազով:

Երևանի ու նրա շրջակայքի բնական այգայիսի նպաստավոր պայմանները՝ բնականից հարմար դիրքը, տաք կլիման, ընդարձակ ու արգավանդ հողային տարածությունները, ջրառատությունը, բնական հումքերով (հատկապես շինանյութերով) հարուստ լինելը հնագույն ժամանակներից ի վեր նպաստել են նրա տնտեսության զարգացմանը և հարուստ, խոշոր ու բարեկարգ բնակավայր լինելուն:

Պատմական ելևէջներից բացի Երևանը շատ է տուժել նաև բնական աղետներից՝ երկրաշարժերից, սելավից, կարկտահարությունից, մորեխից, ինչպես և մահասփյուռ հիվանդություններից ու սովից: Միայն 1828—1865 թթ. ընթացքում 7—8 անգամ տարածվել է խոլերա (1830, 1842, 1845, 1855 թթ. և այլն): Դրանք քաղաքի բնակչությունից խլում էին մեծ թվով զոհեր. միայն 1829—30 թթ. համաճարակից ոչնչացել է Հայկական մարզի բնակչության մոտ 10 %-ը: Քաղաքին մեծ վնասներ են պատճառել նաև սելավները (1860, 1873, 1946 թթ. և այլն), երկրաշարժերը (X դարում, XIV դարում, 1679 թ., 1840 թ., և այլն): Այժմ էլ Երևանը գտնվում է երկրաշարժային գոտում և այստեղ ամեն տարի արձանագրվում են բազմաթիվ տատանումներ:

Քաղաքի համար, սակայն, կործանարար է եղել 1679 թ. հունիսի 4-ին տեղի ունեցած երկրաշարժը, որը ընդհատումներով շարունակվել է մինչև ընդհուպ տարեվերջ և որը սովորաբար կոչվել է «Երևանի երկրաշարժ»: Դրա հետևանքով կործանվել են քաղաքի բնակելի տները, եկեղեցիները, մզկիթները, բերդը, նրա պարիսպները և խանի ապարանքները, Հրազդանի և Գետառի վրայի կամուրջները, կործանվել են հնագույն ժամանակներից մնացած կառույցների ավերակները, զոհվել են հազարավոր մարդիկ: Երևանի համար ճակատագրական նշանակություն ունեցած այդ երկրաշար-

ժի կատարած ավերումները նկարագրել են մի շարք պատմիչներ ու գրիչներ:

Հայկական լեռնաշխարհը կազմում է Ասիայի, Եվրոպայի ու Աֆրիկայի մերձարևադարձային ու տաք բարեխառն գոտիներից բաղկացած այն հսկայական մարզի բաղկացուցիչ մասը, որտեղ, բոս գիտությունն ստորագույն տվյալների, ձևավորվել է այսպես կոչված մտածող մարդը (homo sapiens-ը): Հին քարեդարյան ժամանակաշրջանից ի վեր այն դարձել է մարդու օրրաններից և այստեղ մարդկային կյանքն առանց ընդհատվելու, շարունակվել է հետագա բոլոր ժամանակներում: Վաղագույն ժամանակներից բնակեցված է եղել նաև Արարատյան դաշտն ու նրա մեջ մտնող Երևանի գրաված տեղը: Վերջինս իր արգավանդ հողերով, առատ ջրերով և կլիմայական բարենպաստ պայմաններով ամենահին ժամանակներից դարձել է տարբեր բնույթի ու մեծության բնակավայրերի տեղադրավայր: Եթե նույնիսկ նկատի չունենանք այստեղ հայտնաբերված հնությունները, միայն կուլտուրական հողի շրջահատվող հողը շերտի առկայությունը բավական է, որպեսզի գաղափար կազմենք Երևանի գրաված շրջանի հազարամյակներ բնակեցված լինելու մասին:

Գտնվելով ուժեղ երկրաշարժի գոտում, ենթակա լինելով Գետառի սելավներին ու բազմաթիվ անգամ ավերվելով թշնամական հարձակումների ժամանակ՝ Երևանի հնությունների ղգալի մասը վերացել է երկրի երեսից: Այնուամենայնիվ, մեզ հասած հնությունները անշափ շատ են: Քաղաքի տեղում և նրա շրջակայքում ամենավաղագույն ժամանակներից եղել են մի շարք բնակավայրեր: Երևանը փաստորեն հնությունների մի մեծ հանգույց է, որտեղ կարելի է տեսնել քարի-պղնձի (էնեոլիթի), ուրարտական-հայկական, անտիկ ժամանակաշրջանների և հետագայի բերդերի, բնակավայրերի, առանձին կառույցների, ոռոգման առուների ավերակներ ու հետքեր, զանազան զենքեր, իրեր, զարդեր, գործիքներ, մշակույթների մնացորդներ:

Քաղաքի տեղում եղած հնագույն բնակավայրերից մեզ հայտնի է Վերին Շենգավիթ գյուղում (այժմ Երևանի թաղերից մեկը) հայտնաբերված քարի-պղնձի դարի (էնեոլիթյան) շեն-ամրոցը, որը տեղական շինարարական արվեստի արդյունք է և մարդու շինարարական գործունեության ամենահին նմուշներից մեկը: Նրա պարիսպների շարվածքը ցիկլոպյան է, բազալտյա անմշակ ու հսկա քարերից: Շենգավիթի պարբերական պեղումների ընթացքում, որ սկսվել են 50-ական թվականներից, բացվել է կուլտուրայի շորս շերտ, և

ղական լինելով հանդերձ՝ զգալի ընդհանրություններ ունեն Մերձավոր Արևելքի ժողովուրդների ճարտարապետության հետ:

Էրեբունի—Երևանի միջնաբերդի նշված կառույցներից բացի, առանձնահատուկ հետաքրքրություն է ներկայացնում ջրմուղը, որն ըստ երևույթին հիմնականում ստեղծվել է քաղաքի հիմնադրման ժամանակ և հետևապես ունի 2750 տարվա պատմություն: Դրա հետքերը հայտնաբերվել են միջնաբերդի հարավ-արևմտյան մասում. հայտնաբերված են 11 սմ տրամաշափի ջրատար տուֆի խողովակներ: Նույն կարգի խողովակներ են հայտնաբերվել (1936 թ.) նաև այժմյան Երևանի կենտրոնական մասում՝ Լենինի հրապարակում, Շահումյան փողոցի վրա (1964 թ.): Ենթադրվում է, որ Էրեբունի—Երևանն ունեցել է իր խորհրդանիշը՝ զինվորի արձանի ձևով:

Մոտավորապես պարզված կարելի է համարել Էրեբունի—Երեվանի հիմնականում հայացեղ բնակչության էթնիկական կազմը: Այստեղ ապրում էին տեղացիներ, ուրարտացիներ, բաբելացիներ և խեթեր ու «ծապանացիներ»: Վերջին երկուսը ռազմագերիներ էին. թվով 6600 մարդ, որոնք բերված էին Արգիշտի I-ի օրոք: Հետագայում, VII դ. սկզբներին (մ. թ. ա.) և դրանից հետո այստեղ բնակություն են հաստատում նաև սկյութներ ու պարսիկներ: Հավանական է, որ Էրեբունի—Երևանի բնակչության թիվը հասել է մի քանի տասնյակ հազարի: Բնակչությունը բաղկացած էր սոցիալական տարբեր շերտերից՝ ստրուկներից, զինվորականությունից և վարչական ծառայողներից, հողերականությունից, ազատ հողագործներից և այլն: Քաղաքի տնտեսության մեջ հիմնականը պետական ու տաճարապետական տնտեսությունն էր: Տնտեսության հիմնական ճյուղը արհեստական ոռոգման վրա հիմնված երկրագործությունը և այգեգործությունն էին: Քաղաքում գործում էին արհեստներ, կար առևտուր: Նրա բնակչության հիմնական զբաղմունքներից էր նաև անասնապահությունը:

Այժմ միայն Էրեբունի—Երևանում հայտնաբերված և նրան պատկանող, բայց այլ տեղերում պեղված իրերի վրա գրված արձանագրությունների թիվը հասնում է մոտ քսանի: Այդ արձանագրություններում հիմնականում տեղեկություններ են հաղորդվում քաղաքական անցքերի, շինարարական աշխատանքների, առուների անցկացման և այլնի վերաբերյալ:

Արին-բերդի և Կարմիր-բլուրի հնագիտական պեղումների շնորհիվ հայտնի դարձավ, որ Էրեբունի—Երևանն ունեն ուրարտական արվեստի հազվագյուտ նմուշներ: Հայտնաբերված ճարմանդները, ուլունքները, վահանիկները, ապարանջանները և շքեղու-

թյան մյուս առարկաներն ու կնիքները արհեստավորական արտադրանքներ լինելու հետ միասին իրենց վրայի փորագրություններով ու պատկերներով արվեստի գործեր են, այն էլ բարձր արվեստի առարկաներ: Արվեստի տեսակետից սակայն առանձնահատուկ նշանակություն ունեն մեզ հասած վահաններն ու հատկապես ֆրեսկոները:

Ուրարտական վահանները յուրահատուկ գեղարվեստական իրեր էին, որոնք թագավորների մակագրությամբ նվիրվում էին աստվածներին ու քաղաքներին: Էրեբունի—Երևանի վահանները, որպես թանկարժեք իրեր, արվեստի այլ առարկաների հետ միասին (սաղավարտներ, կապարձներ, ուրարտական թագավորների անուններով թասեր, ձիասարքի մասեր) VII դ. (մ. թ. ա.) տեղափոխվել են թեյշեբախիում (Կարմիր-բլուր), որտեղ հայտնաբերված վահաններից շուրջ պատրաստված էին Էրեբունի քաղաքի համար, և դրանց վրա կան Արգիշտի թագավորի սեպագիր մակագրությունը: Արվեստի տեսակետից դրանցից առանձնապես մեծ արժեք ունի 1951 թվականին հայտնաբերվածը, որը զարդարված է առյուծի ու ցուլի մի քանի տասնյակի հասնող պատկերներով: Գ. Ա. Մելիքիշվիլին այս վահանը համարում է «ուրարտական արվեստի աչքի ընկնող հուշարձան»:

Սակայն Էրեբունի—Երևանի ուրարտական ժամանակաշրջանի բարձր արվեստի մասին չի կարելի գաղափար կազմել առանց որմնանկարների (որոնք այնքան մեծ տեղ են գրավում նրա պալատի ու տաճարների պատերի վրա) և մոնումենտալ կառուցվածքներում ու տաճարների պատերի վրա) և մոնումենտալ կառուցվածքներում և Էրեբունի—Երևանի ճարտարապետական մոնումենտալ կառույցների բաղկացուցիչ մասը: Դրանց հիմնական թեմատիկան կազմում էին պաշտամունքի հետ կապված կոմպոզիցիոն պատկերները, որոնք լրացվում են զարդերով ու նախշերով: Ուրարտական որմնանկարներում լայնորեն օգտագործված են երկրաչափական ձևերը, բուսատեսակների, մարդկանց և կենդանիների պատկերները: Էրեբունի—Երևանի որմնանկարները կոմպոզիցիոն տեսակետից հասարակ են, բայց հարմոնիկ են և վառ գույնի, ունենալով տեխնիկական բարձր կատարում: Ամենաշատ որմնանկարները հայտնաբերված են Խալդ աստ-ժո տաճարի ավերակներում, հողի հաստ շերտի տակ թաղված: Էրեբունի—Երևանի որմնանկարները բազմազույն են. դրանցում օգտագործված են դեղին, բաց կապույտ, կարմիր, կապույտ, երկնագույն և օխրայի կարմիր գույները: Դրանք իրենց արվեստով շեն դիջում և օխրայի կարմիր գույները: Դրանք իրենց արվեստով շեն դիջում

սպառվում էր տեղում, իսկ մյուս մեծ մասը նախնական որոշ վերամշակումից հետո առաքվում էր պետություն կենտրոնական շրջանները: Ամենուրեք կիրառվում էր ստրկական աշխատանքը: Նրա երկրագործական ու այգեգործական զբաղմունքների զարգացման համար կարևոր նշանակություն ունեւր ուրարտացիների կողմից ստեղծված ոռոգման ցանցը, որի առանձին կառույցները մի շարք անգամ վերանորոգվելուց հետո պահպանվել են մինչև մեր օրերը:

Թեյշեբախնիի և նրա շրջակայքի զարգացած երկրագործության մասին են վկայում պեղումների ընթացքում միջնաբերդում հայտնաբերված հացահատիկներով լիքը պահեստներն ու ամբարները, ալյուրի, կորեկի հացի, ձավարով ձաշի մնացորդները, ձիթհանքի ավերակները: Ավելի մեծ հետաքրքրություն են ներկայացնում գարեջրի արտադրության հետ կապված հնագիտական նյութերը, որոնք հայտնաբերվել են 1940 և 1948 թվականներին, իսկ 1958 թ. պեղումների ընթացքում անսպասելիորեն վերջնականապես լուծվում է Թեյշեբախնիում գարեջուր արտադրելու հարցը՝ միջնաբերդում գարեջրի արտադրության հատուկ արհեստանոց—«գործարանի» հայտնաբերումով ու ուսումնասիրությամբ: Թեյշեբախնիի զարգացած երկրագործության մասին գաղափար են տալիս նաև երկրագործական և ընդհանրապես գյուղատնտեսական այն գործիքներն ու առարկաները, որոնք հայտնաբերվել են հնագիտական պեղումների ընթացքում: Այստեղ հայտնաբերվել են՝ երկաթե եղաններ, երկաթե մանգաղներ, բահեր, մուրճեր, մարկեղներ, ուրագներ, երկանքներ, սրոց քար և այլն:

Հայտնաբերված հնագիտական նյութերը գալիս են ասելու նաև այգեգործության և խաղողագործության զարգացման մասին: Մինչև 1957 թ. կարմիր-բլուրում պեղված էր գինու 8 հսկայական պահեստներ, որոնցում պահվում էր մոտավորապես 400 հազ. լիտր գինի: Հայտնաբերված են այժմյան «Նրևանի», «Ոսկեհատ», «Գառան-դմակ» խաղողատեսակների կորիզների նման կորիզներ: Խաղողագործության հետ միասին զարգացած էր նաև այգեգործությունը և բանջարաբուծությունը: Պեղված են՝ խնձորի մնացորդներ, դամբուլի, նոան և դեղձի կորիզներ, նոան ծաղիկ, ոսպի և ձմերուկի մնացորդներ:

Երկրագործությունից և այգեգործությունից հետո Թեյշեբախնիի և նրա շրջակայքի տնտեսության մեջ երկրորդ տեղը զբաղում էր անասնապահությամբ, որի մասին մենք բացառապես գաղափար ենք կազմում անասունների պեղված ոսկորների հիման վրա: Այստեղ հայտնաբերված կովի, եզան, այծի, խոզի, էշի և ձիու մեծ քա-

նակությունը ոսկորները ուսումնասիրելով՝ Ս. Կ. Գալը, Ն. Օ. Բուրչակ-Աբրամովիչը և Ս. Մեծլումյանը եկել են այն եզրակացության, որ այդ անասուններն իրենց մեծությամբ, արտաքին տեսքով և հատկություններով նման են այժմյան Հայաստանում և հարևան երկրներում տարածված անասուններին: Ընտանի կենդանիներից Թեյշեբախնիում հայտնաբերված են շան ու կատվի, իսկ վայրի կենդանիներից՝ ջեյրանի ոսկորներ:

Թեյշեբախնին ունեւր նաև զարգացած արհեստագործություն: Այստեղ գյուղատնտեսական որոշ մթերքների վերամշակումից բացի (զարգացած գինեգործության, գարեջրի ու ձեթի արտադրության և այլն) գոյություն ունեին նաև շինարարական, կավագործական, մետաղագործական, կաշեգործական, տեքստիլ, փայտամշակման և այլ արհեստներ: Գինեգործության և բնակչության առօրյա պահանջները՝ տեղում հումքի՝ կավի առկայության հետ միասին հիմք են դարձել բրուտագործության զարգացման համար: Թեյշեբախնիում հայտնաբերված են 250—1250 լիտր տարողությամբ հարյուրավոր խոշոր կարասներ, հաղարից ավելի կժեր, տարբեր տեսակի ուլափի բաղամթիվ ամաններ, գավաթներ, անոթներ, զանազան ամանալարի մեծ քանակությամբ բեկորներ, բրուտի դուրգ, կավի հանույթի համար երկաթե գործիք, բրուտի տուն-արհեստանոց: Բ. Բ. Պիտորովսկին Թեյշեբախնիի կերամիկան բաժանում է երեք խմբի՝ ուրարտական, տեղական և հնագույն անդրկովկասյան՝ տալով դրանցից յուրաքանչյուրի առանձնահատկությունները: Մյուս արհեստների՝ մետաղամշակության, փայտամշակության, տեքստիլ արհեստագործության և այլնի գոյության ու զարգացման որոշակի աստիճանի մասին են վկայում պեղումների ընթացքում հայտնաբերված կոպիտ կացնի և զարդ ձուլելու քարե կաղապարները, ձևավոր ձուլածո պղինձը, զենքերը և ուղմական հանդերձանքը, մուրճերը, տարբեր տեսակի դանակները, թրերը, եղանները, ուրագները, բահերը, սղոցը, զարդերը, ձիասարքի մասերը, փայտե իրերը (գողներ, շերիփների բեկորներ, կողովներ և այլն), բրդյա գործվածքներն ու մանրվածքը, փայտյա թեղին, կանեփի թելը և այլն: Ուրարտագետները գտնում են, որ Թեյշեբախնին, Արգիշտիխինիլին և էրբերունի—Նրևանը մեծ դեր են խաղացել երկաթի կուլտուրան հյուսիսային ժողովուրդների մոտ տարածելու գործում:

Թեյշեբախնին տնտեսական լայն կապեր ունեւր հարևան և հեռավոր երկրների հետ: Այստեղ հայտնաբերված են Եգիպտոսից բերված առարկաներ, ասորեստանյան ուլունքներ, կնիքներ, ոսկյա իրեր, փոքրասիական, միջերկրածովյան ծագումի իրեր: Թեյշեբախ-

նին առևտրա-տնտեսական հարաբերություններ ուներ նաև սկյու-
թական աշխարհի, Փյունիկիայի, Խեթերի երկրի և Իրանական
սարահարթում ապրող ժողովուրդների հետ:

Թեյշեբախնի—Կարմիր-բլուրի պարբերական պեղումները սկըս-
վել են այդտեղ հայտնաբերված առաջին սեպագիր արձանագրու-
թյունը երկրաբան Ա. Պ. Գեմյոխինի կողմից պատմության թան-
գարանին հանձնելուց և Կ. Գ. Ղաֆազարյանի նախնական ուսում-
նասիրություններից երեք տարի անց՝ 1939 թվականին: Հայրենա-
կան պատերազմի ընթացքում ընդհատվելուց հետո՝ դրանք շարու-
նակվեցին 1945 թվականից սկսած: Կարմիր-բլուրի պեղումները
ղեկավարել են՝ Բ. Բ. Պիտարովսկին, Կ. Ղաֆազարյանը, Ս. Տեր-
Ավետիսյանը: Պեղումները հիմնականում կատարվել են միջնաբեր-
դում: 1939—1953 թթ. ընթացքում կատարված պեղումների ար-
դյունքները հրատարակված են երեք պրակներով՝ Բ. Բ. Պիտարովս-
կու աշխատասիրությամբ, իսկ հետագա տարիներինը մնում է
դեռևս առանց հրատարակման:

Պեղումների ընթացքում հայտնաբերված են հսկայական քա-
նակությամբ բաղմաղան նյութեր, որոնցից մի մասի վերաբերյալ
արդեն ասվեց: Առանձնահատուկ հետաքրքրություն են ներկայաց-
նում սեպագիր արձանագրությունները: 1959 թ. դրությամբ Կար-
միր-բլուրում հայտնաբերված են եղել տարբեր մեծության ու բո-
վանդակության 46 արձանագրություններ և առանձին արտահայ-
տություններ, անուններ ու բառեր, որոնցից 16-ը վերաբերում են
Արդիշտի I-ի ժամանակներին: Ենթադրվում է, որ դրանցից բացի
Թեյշեբախնիում՝ ասորեստանյան քաղաքների արխիվների նման
գոյություն է ունեցել բերդաքաղաքի կյանքն արտահայտող ամբող-
ջական արխիվ: Այդ ենթադրության համար հիմք են ծառայել
1946 թ. հայտնաբերված սեպագիր ունեցող երեք տախտակիկների
բեկորները և 1949 թ. հայտնաբերված մի այլ ավելի շատ վնաս-
ված տախտակիկ՝ 12 տող արձանագրությամբ, որում նշվում է
տնտեսական բովանդակություն ունեցող դեպքերի մասին: Դրանք
իրենց տիպի մեջ եզակի նորություն են ամբողջ Միության տերի-
տորիայում հայտնաբերված հնությունների մեջ:

Մեծ թիվ են կազմում նաև կնիքները: 1939—1949 թթ. պեղվել
է 18 կնիք, որոնցից 14-ը տակից է, 3-ը՝ կավից, իսկ 1-ը՝ բրոնզից:

Հին Արևելքի մյուս բաղմաթիվ քաղաքների նման Թեյշեբախ-
նին ևս բաղկացած էր միջնաբերդից ու բուն քաղաքից: Նրա միջ-
նաբերդը տեղադրված էր բուն քաղաքի արևելյան մասում՝ Կար-
միր-բլուրի վրա: Պեղումների շնորհիվ այժմ հայտնի է նրա պաշտ-

պանական պարսպի ուղղությունն ու մի մեծ հատվածը: Միջնա-
բերդը իշխող դիրք ուներ շրջակայքի նկատմամբ:

Ենթադրվում է, որ Թեյշեբախնիի կառուցվածքները միասնա-
կան մի ընդհանուր պլանավորման շնն ենթարկվել: Նախնական
կառուցվածքներին այստեղ համակցել են նոր կառույցներ, բայց
առանց կտրուկ խախտելու նրա ճարտարապետական միասնությու-
նը: Ըստ հնագիտական տվյալների, Թեյշեբախնիի միջնաբերդի
սենյակների թիվը 120, 140 կամ 150 էր, որոնցից 1955 թ. արդեն
բաց էին արվել 65-ը: Սրանք գրեթե բոլորը մառաններ, շտեմարան-
ներ, պահեստներ և արտադրական նպատակների ծառայող սեն-
յակներ էին, որոնք դասավորված էին զլխավոր ճակատի ուղղու-
թյամբ: Թեյշեբախնիի միջնաբերդն այս տեսակետից տարբերվում
էր էրբուլնիի միջնաբերդից, որի կարևորագույն մասը զբաղեց-
ր էր կարևորված էին զլխավոր ճակատի ուղղու-
թյամբ: Թեյշեբախնիի միջնաբերդն այս տեսակետից տարբերվում
էր պալատն իր շքեղ կառույցներով հանդերձ: Թեյշեբախնիի
միջնաբերդի կառույցները երկհարկանի էին: Առաջին հարկում տե-
ղադրված էին մառանները, պահեստներն ու շտեմարանները, իսկ
երկրորդ հարկում՝ բնակելի սենյակներն ու պաշտոնական ընդար-
ձակ դահլիճները: Թեյշեբախնիում պեղված այդ քաղաքատիպ շեն-
ձակ դահլիճները Սովետական Միության տերիտորիայում
բերն իրենց հնությունը Սովետական Միության տերիտորիայում
հայտնի այդ տիպի առաջին կառույցներն են:

Թեյշեբախնիում նույնպես հայտնաբերված են որմնանկարների
պատանդակներ: Որմնանկարներից բացի, Թեյշեբախնիի պալատի
սենյակների ներսի կահավորման մեջ օգտագործվել են նաև զար-
դաքանդակված բրոնզե թիթեղներ, որոնք հավանաբար կպցրել են
դռների վրա՝ սենյակի ներսի կողմից:

Քաղաքը կառուցվել է նախօրոք կազմված հատակագծի հի-
ման վրա: Քաղաքի կենտրոնական մասում արևելքից արևմուտք
ուղղությամբ ձգվել են մոտ 6 մ լայնություն ունեցող փողոցներ,
որոնց երկու կողմերում շարքերով դասավորված էին բնակելի
տները: Քաղաքի ավերակներում ջրմուղի և կոյուղու հետքեր չեն
տեսնվում: Ընդհանուր առմամբ Թեյշեբախնին էրբուլնի—Երև-
հայտնաբերված: Ընդհանուր առմամբ ավելի քիչ բարեկարգ է եղել: Քաղաքը
վանի համեմատությամբ ավելի քիչ բարեկարգ է եղել և նրա
կառուցվել է կարճ ժամանակամիջոցում: Կարճատև է եղել և նրա
պատմական կյանքը: Բայց և այնպես նա զգալի հետք է թողել մեր
մայրաքաղաքի երկարաձիգ պատմության մեջ: Ավելին, Թեյշեբախ-
նիում հայտնաբերված հնագիտական «գրադարան» է,
նի—Կարմիր-բլուրը մի հողածածկ հնագիտական «գրադարան» է,
որի նյութերը լույս են սփռում մեր մայրաքաղաքի և հայրենիքի
հնագույն պատմության՝ Ուրարտուի պատմության շատ հարցերի
վրա:

թյուն էր համարվում նաև Գետառի հովիտը և այն անհատների կողմից կարող էր բնակեցվել միայն այդ պետության կործանումից հետո:

Հավանական չէ որոշ մասնագետների արտահայտած այն կարծիքը, թե ուրարտական պետության անկումից հետո Երևանը (նրանց մոտ՝ էրեբունի—Երևան) այլևս աչքի ընկնող դեր չի խաղում, նա դարեր շարունակ իբր մնում էր որպես աննշան մի բնակավայր: Անուղղակի նյութերը և պատմության տրամաբանությունը ճիշտ հակառակն են հուշում: Ուստի ավելի հավանական է, որ ուրարտական պետության անկումից հետո՝ Երևանը ոչ թե աննշան բնակավայր էր, այլ վարչական խոշոր կենտրոն, հավանաբար Հայաստանում կազմված աքեմենյան երկու սատրապություններից մեկի կենտրոնը, ինչպես ենթադրել է Գ. Տիրացյանը՝ վկայակոչելով այդ ժամանակաշրջանում էրեբունի—Երևանում կատարված պալատական կառուցումները՝ հատկապես սյունազարդ հանդիսասրահի կառուցումը:

Իոլոր այն հայագետները, որոնք այս կամ այն առիթով անդրադարձել են Երևանի մասին առաջին գրավոր հիշատակությանը, գտնում են, որ VII դ. (մ. թ.) առաջ այն չի հիշատակված որևէ գրավոր աղբյուրի մեջ: Նրանք Դավթի, Մովսես Խորենացու և նրանց մյուս դասընկերների (V դ.) հետ կապված մի հին հիշատակարանավանդությունում ասված «Իսկ Դավթ և Մամբրէ, և Պողոս և Աբրահամ, ընկերք Մովսէսին կացին յերևանի» արտահայտության մեջ վերջին բառի վրա կամ ամենևին ուշադրություն չեն դարձրել, կամ էլ ընդունել են «հայտնի մնալ», «անծածուկ մնալ», իմաստով: Սակայն ամբողջ հիշատակարան-ավանդության տեքստի վերլուծումը բերում է այն համոզման, որ խոսքը վերաբերում է Երևանին. որ դրա մեջ պարզապես ասված է, թե Մովսես Խորենացու ընկերները մնացել են Երևանում: Հետևապես Երևանն առաջին անգամ միայն VII դ. հիշատակվելու մասին մինչև այժմ եղած «անառարկելի» համարվող տեսակետը պետք է վերանայել: Իսկ հոռմեական ու շրջանի և սասանյանների տիրապետության ժամանակների մեծաթիվ դրամների հայտնաբերումը Երևանի շրջակայքում և պատմահայր Մովսես Խորենացու կյանքի հետ կապված այդ ավանդություն-հիշատակարանում հիշատակվելը (անկախ դրա երևան գալու ժամանակից) ցույց են տալիս, որ Երևանը V—VI դդ. նույնպես հայտնի բնակավայր էր, թեև ունենալով նաև իր բերդը՝ միջնադարյան քաղաքի գոյության գրեթե պարտադիր պայմանը:

Այսպիսով, հնացած ու անընդունելի է այն տեսակետը, ըստ

որի իբր Երևանի պատմության ավելի քան 1200 տարին (VI դ. մ. թ. ա.—VII դ. մ. թ.) մեկ համար մնում է միանգամայն անծանոթ: Հայտնաբերված հնագիտական նյութերը, դրամները, ինչպես և անուղղակի փաստերը գալիս են ասելու, որ Երևանն այդ հազարամյակում ևս կանգուն էր և նշանավոր բնակավայր էր, թեև վարչական կենտրոն և գյուղաքաղաք:

VII—IX դարերը մեր մայրաքաղաքի պատմության մեջ առաջին հերթին հայտնի են նրանով, որ այդ ժամանակվանից սկսած նրա մասին գրավոր տեղեկություններն ու հիշատակություններն արդեն դառնում են անընդհատ, հնարավորություն տալով այս կամ այն չափով ամբողջական ձևով ներկայացնելու նրա պատմությունը:

Հայագիտությունը վաղուց արդեն նկատել է, որ Երևանի առաջին ստույգ հիշատակությունը մեր մատենագրության մեջ կատարվել է VII դ. սկզբին, «Գիրք թղթոց»-ում՝ աղանդների (հատկապես քաղկեդոնականության) դեմ պայքարելու համար Աբրահամ կաթողիկոսի գումարած եկեղեցական ժողովի առնչությամբ: «Գիրք թղթոց»-ում հիշատակված են Հայաստանի զանազան տեղերից մատուցած հիշատակությանը, տարբեր աստիճանի իշխանաժողովի մասնակից եպիսկոպոսները, տարբեր աստիճանի իշխանաժողովի մասնակից և հոգևորականները: Ըստ դրա, Երևանից ժողովին մասնակցում էր Դավիթ երեցը: Ղ. Ալիշանը և նրան հետևելով ուրիշ հայագետներ այդ ժամանակների Երևանը միանգամայն ճիշտ կերպով համարել են «երևելի աւան»: Այդ տեսակետի արժանահավաստությունը մեր կարծիքով երևում է նաև նրանից, որ բացի վանքերից, գավառներից ու վարչատերիտորիալ այլ միավորներից, նշված եկեղեցական ժողովին ներկայացուցիչներ էին ուղարկված բացառապես միայն այս կամ այն չափով նշանավոր բնակավայրերից՝ ավաններից, գյուղաքաղաքներից և քաղաքներից:

Երևանի հաջորդ հիշատակությունը, որը բանասերների ու պատմաբանների մոտ՝ սկսած Հովհ. Շահխաթունյանից և վերջացապատմաբանների մոտ՝ սկսած Հովհ. Առաջացրել է տարակարծիքով մեր դարի որոշ հեղինակներով, առաջացրել է արաբական առաջին արշաբույթյուն, դա Սերեոսի հաղորդումն է արաբական առաջին արշավանքների (642—643 թթ.) և այդ արշավանքների ընթացքում Երևանի մոտ տեղի ունեցած կռիվի մասին: Ոմանք նկատի ունենալով Սերեոսի ընդարձակ նկարագրության միայն աշխարհագրական կողմը փորձել են նրա հիշատակած «յերևան»-ը նույնացնել կամ մը փորձել են նրա հիշատակած «յերևան»-ը նույնացնել կամ Առեստավանի (վանա լճի հյուսիս-արևելյան ափին), կամ Հեր քաղաքի (այժմ՝ Խոյ) հետ: Սակայն պատմական աղբյուրների վկայությունների մանրազնին ուսումնասիրությունը թույլ է տալիս անհամարել այդ երկու կարծիքները: Սերեոսին պետք է հավանական համարել այդ երկու կարծիքները:

հասկանալ այնպես, ինչպես ինքն է հաղորդում: Սերեոսի պատմության բոլոր ձեռագրերում, բացառությամբ մեկի, որտեղ գրիչը սխալմամբ արտագրել է «Տերեան» ձևով, արաբական զորախմբի մարտերից մեկի վայրը համարված է «Ներեան»-ը: Եթե այդ այդպես է, ապա VII դ. առաջին կեսի Երևանը հնագույն ժամանակների նման ուներ իր բերդը և էական դեր էր խաղում ռազմա-ստրատեգիական առումով: Բայց աղբյուրների ուսումնասիրությունը մեզ բերել է այն համոզման, որ Սերեոսի հաղորդումը VII դ. Երևանի մասին միակ հիշատակությունը չէ: Հովհաննես Դրասխանակերտցու և Սամվել Անեցու հիշատակության համաձայն 658 կամ ավելի ճիշտ 660 թվականին տեղի է ունեցել «Երևանու կռիւն»: Եղած փաստերի համադրումն ու վերլուծությունը ցույց է տալիս, որ իրոք Սերեոսի «եւ եկին ժողովեցան (արաբական զորքը—Ք. Հ.) ի յԵրեւան, և մարտեան ընդ բերդին, և ոչ կարացին առնուլ» արտահայտությունը նույնը չէ Հովհաննես Դրասխանակերտցու և Սամվել Անեցու «Երևանու կռիւն»ի հետ: Դրանք արաբական արշավանքների ժամանակ Երևանի բերդի գրավման համար մղված երկու տարբեր կռիվներ էին, որոնցից մեկը տեղի է ունեցել 643, իսկ մյուսը՝ 660 կամ 658 թվականին:

Երևանը չի հիշատակված VII դ. հայկական հայտնի «Աշխարհացոյց»-ի մեջ: Բայց նրանում չեն հիշատակված նաև Հայաստանի տասնյակ քաղաքներն ու գյուղաքաղաքները: Պետք է նշել, որ դրանում Այրարատյան աշխարհի բազմաթիվ քաղաքներից ու գյուղաքաղաքներից փաստորեն հիշատակված է միայն «յարբայանիստ վաղարշապատ» քաղաքը:

Մեր վիճաբար արձանագրություններում Երևանն առաջին անգամ հիշատակվում է 874 թվականի Սեանի Առաքելոց եկեղեցու պատի վրայի արձանագրության մեջ, որը հայտնաբերվել է դեռևս 1924 թվականին: Իսկ Ստեփանոս Օրբելյանի երկու վկայություններից (որոնցից մեկը վերաբերում է IX դարին, իսկ մյուսը՝ 901 թվականին) պարզ երևում է, որ Երևանը IX դարում արդեն գյուղաքաղաք էր: Հավանաբար նա գյուղաքաղաք է համարվել նաև VII դարում:

VII—IX դդ. Երևանի բնակչության զբաղմունքները կազմում էին՝ այգեգործությունը, բանջարաբուծությունը, երկրագործությունը, անասնապահությունը: Բայց իբրև գյուղաքաղաք այստեղ կային նաև արհեստավորներ: Հավանաբար կարևոր տեղ էր զբաղում առևտուրը: Երևանի վրայով էր անցնում Դվին-Պարտավ հին ճանապարհը, որը նպաստում էր նրա առևտրի զարգացմանը:

Հնագույն ուրարտական և արեմենյան ժամանակաշրջաններին վերաբերող հողի տակ ծածկված հուշարձանները չհաշված՝ Երևանի մեզ հայտնի ամենահին նշանավոր կոթողը Պողոս-Պետրոս եկեղեցին էր, որը գտնվում էր այժմյան «Մոսկվա» կինոթատրոնի տեղում և քաղաքի վերակառուցման պատճառով քանդվել է 1931 թվականին: Եկեղեցին քանդելու հետ միաժամանակ կատարված հնագիտական ուսումնասիրությունները Աշխարհբեկ Քալանթարին բերեցին այն ճիշտ համոզման, որ այդ եկեղեցին նախապես իրենից ներկայացրել է V—VI դարերին հատուկ բազիլիկա և, շնայած հետագայի վերակառուցումներին, մինչև վերջ հարազատորեն պահպանել էր V դ. բազիլիկայի առանձնահատկությունները: Եկեղեցին քանդելու ժամանակ բավական մանրամասը ուսումնասիրել են նրա պատերին եղած վիճաբար արձանագրությունները, պատերի ներսի մասում իրար վրա վեց շերտ կազմող բարձրալիստ ֆրեսկոները, որոնցից ներքևից հաշված 5-րդ շերտը վերաբերում է 1131 կոնքրե, որոնցից ներքևից հաշված այդ որմնանկարների թվականին: Պարզվել է, որ ներքևից հաշված այդ որմնանկարների առաջին և երկրորդ շերտերը ունեն հին ծագում՝ վերաբերում են V—VII դդ. և, իբրև այդպիսին, մշակութային առումով առանձնահատուկ արժեք են ներկայացնում: Դրանք բացառիկ են ինչպես մշակույթի պատմության, այնպես էլ կատարման տեխնիկայի տեսակետից:

Սկսած IX դ. երկրորդ կեսից մինչև մոնղոլական ավերիչ արշավանքներն ու ծանր լծի հաստատումը (XIII դ.) Հայաստանն ասլանում էր զարգացած ֆեոդալիզմի դարաշրջան: Երկրում գնալով խորում են ֆեոդալական հարաբերությունները, զարգանում են տնտեսությունը, քաղաքային կյանքը, մշակույթը: IX դ. երկրորդ տեսակետից նվաճված քաղաքական անկախությունը և X դ. առաջին քաղաքային վերջերից հաստատված երկարատև խաղաղությունը նպաստավոր պայմաններ են ստեղծում երկրի առաջադիմության համար ընդհանրապես:

Երևանի պատմության տեսակետից X—XIII դարերը ամենաուշագրավ ժամանակաշրջաններից մեկն է: Այդ դարերում նա գյուղաքաղաքից վերածվեց իսկական ֆեոդալական քաղաքի, շարժալից բնակավայրից՝ վարչա-տերիտորիալ միավորի կենտրոնի, իսկ XIII դ. վերջերից արդեն առաջ է անցնում երբեմնի հռչակավոր Անիից, Դվինից և վաղարշապատից, որոնք այդ ժամանակներում անկման պատկեր էին ներկայացնում:

XI—XIII դդ. Երևանը տարբեր առիթներով շատ է հիշատակվում՝ վիճաբար արձանագրություններում և պատմագրական երկե-

րում: Այդ ժամանակներում նա ուներ բոլոր նպաստավոր պայմանները՝ գյուղաքաղաքից իսկական քաղաքի վերածվելու համար. երկրում X—XIII դդ. առկա էին քաղաքային կյանքի զարգացման համար անհրաժեշտ սոցիալ-տնտեսական պայմանները՝ հասարակական աշխատանքի բաժանման խորացումը, Երևանը գտնվում էր տարանցիկ ճանապարհի վրա, դարձել էր մի ընդարձակ գավառի կենտրոն, մոնղոլական տիրապետության շրջանում երկրի այդ մասի տնտեսական, քաղաքական ու մշակութային բոլոր թելերը դեպի իրենց քաղոդ Դվինն ու վաղարշապատը աստիճանաբար հետադիմում ու կորցնում են իրենց նախկին փառքը և այլն:

X—XI դդ. Երևանը դեռևս գյուղաքաղաք էր, կազմելով այս կամ այն ֆեոդալի տիրույթը: XI դ. առաջին կեսին Երևանը հավանաբար պատկանում էր Ապիրատ իշխանին և ենթարկվում էր նրան: Հիշատակությունների համաձայն, այդ իշխանն էր, որ ուներ 12000 հեծյալ, հանել է Երևանի ջրանցքը (հավանաբար այժմյան Մամուրի առուն) և կառուցել տվել Կեշառիսի վանքը: Հետագայում, բյուզանդական և սելջուկյան կարճատև տիրապետությունից հետո՝ Երևանում և Կոտայք գավառում հավանաբար իշխում են կամ Զաքարյան իշխանները կամ նրանց կողմից հովանավորված այլ իշխաններ: XII դարի վերջում և XIII դարի առաջին տասնամյակներում որպես Երևանի ֆեոդալներ, տերեր կամ պատրոններ հիշատակվում են Վարդ ըմբելը, Սարգիսը և Դուրը, իսկ մոնղոլական տիրապետության շրջանի Երևանի տերերից հայտնի է Սահմադինը (XIII դ. երկրորդ կես), որի մասին պահպանվել են մի ամբողջ շարք վիճական արձանագրություններ: Սահմադինից հետո՝ XIII դ. վերջերին և XIV դ. սկզբներին իբրև Երևանի տեր է հիշատակված ոմն Հուսիկ, որի մասին կցկտուր տեղեկություններ են հաղորդված Հովհաննավանքի արձանագրություններից մեկում: Ինչպես երկրի մյուս քաղաքներում, այնպես էլ Երևանում քաղաքի տեր-պատրոններին ստորադրված էին «ամիրա»-ները, որոնք Զաքարյանների և մոնղոլական տիրապետության շրջանում սովորական վերակացուներ էին ու կառավարում էին իրենց պարոնների կալվածքները, և քաղաքի ավելի ստորին պաշտոնյաները՝ սովորաբար «բաժրար» կամ «ղամաղալի» կոչված հարկահավաքները: Հավանական է համարվում, որ բացի այդ պաշտոնյաներից, Անիի օրինակով Երևանում ևս գոյություն ուներ շուկայի վրա հսկող հատուկ պաշտոնյա՝ «մութսիպ»: Ըստ երևույթին XIII—XIV դդ. Անիի ինքնավարական օրգանի՝ «երիցանու» օրինակով ավագների խորհուրդ գոյություն ու-

ներ նաև Երևանում, բայց ավելի սահմանափակ իրավունքներով և փոքր կազմով:

Քաղաքի տեր-ֆեոդալից և նրա ստորադաս պաշտոնյաներից բացի, մոնղոլական տիրապետության շրջանում քաղաքներում և գավառներում մոնղոլական կենտրոնական պետության կողմից նշանակվում էին հատուկ պաշտոնյաներ, որոնք կոչվում էին «շահնայ»-ներ: Դրանք սովորական կառավարիչներ էին և պատասխանատու էին տվյալ քաղաքի կամ գավառի վարչական գործի համար:

X—XIII դարերի վիճադիր արձանագրություններում բաղմաթիվ դեպքեր են հիշատակված Երևան քաղաքում այգիների առ ու վաճառքի մասին: Այդ տիպի առաջին խոշոր գործարքը պետք է համարել Ավետենց Սահմադինի կողմից 1264 թ. Երևան քաղաքի գնումն իր հողով ու ջրով: Այդ մասին Երևանի Կաթողիկե եկեղեցու վրա թողած նրա արձանագրությունից երևում է նաև, որ կալցու վաճառքը օրինական էր համարվում ֆեոդալական բնավածքի վաճառքը օրինական էր համարվում ֆեոդալական բնատուրքը՝ դահիակը տալու մասին վկաներով հաստատված փաստատուրքը՝ դահիակը տալու մասին վկաներով հաստատված փաստատուրքը ներկայացնելու դեպքում: Հողից բացի վաճառքի առարկա էր նաև ջուրը՝ ամենայն հավանականությամբ արհեստական ոռոգման ցանցի՝ ջրանցքների, ջրամբարների և այլնի ջրերը: Դրամաման ցանցի՝ ջրանցքների, ջրամբարների և այլնի ջրերը: Դրամական տնտեսության զարգացումը, հողը վաճառքի սովորական առարկա դառնալը և մոնղոլական պետության ծանր հարկային քաղաքականությունը նպաստավոր պայմաններ էին ստեղծում վաշխառուական գործունեության համար:

Գոյություն ունեին հողի շահման բաղմատեսակ միավորներ՝ օրավար, «առու-այգի», կապիճ և այլն, որոնցից շատերը անորոշ են: Մոտավոր հաշվումները ցույց են տալիս, որ XII—XIV դդ. Հայաստանում հողի մեկ հեկտար տարածությունը միջին հաշվով արժեք 80—100 դահեկան: Ըստ երևույթին Երևանում հողը դրանից մի փոքր ավելի թանկ է գնահատվել:

Սկզբնաղբյուրների վկայություններից պարզ երևում է, որ X—XIII դդ. Երևանում գոյություն ուներ երեք կարգի հողատիրություն՝ խոշոր մասնատիրական, մանր հողատիրություն և վանքաթյուն՝ խոշոր մասնատիրական, մանր հողատիրություն և վանքաթյուն պատկան: Երևանի այս ժամանակաշրջանի խոշոր հողատերերից պատկան: Երևանի այս ժամանակաշրջանի խոշոր հողատերերից պատկան Սուփան իշխանը (X դ.), Ապիրատ իշխանը (XI դ.), էին՝ Սյունյաց Սուփան իշխանը (X դ.), Ապիրատ իշխանը (XI դ.), Զաքարե սպասալարը (XIII դ. սկզբներին), պարոն Վարդ ըմբելը, Մխիթարը, Հուսիկ Երևանցին, Դուրը, «մեծաիվանե Զաքարյանը, Մխիթարը, Հուսիկ Երևանցին, Դուրը, «մեծատուն» Սահմադինը և ուրիշներ: Սակայն XIII դ. երկրորդ կեսում Երևանի ամենախոշոր հողատերը ըստ երևույթին Սահմադինն էր, 1264 թ. Երևանն իր «հողով և ջրով» գնողը: Սահմադինի կալվածք-

տարել, թեպետև Երևանը դարձել էր մեծ կուսակալության կենտրոնը։ Առևտրի զարգացմանն արգելակում էին հաճախակի պատերազմները, ճանապարհների վտանգավորությունը, փակ բնատնտեսությունը։ Նույնպիսի արգելակող պայմաններ կային նաև արհեստների զարգացման համար։ Քաղաքի տասնյակների հասնող արհեստները, որ Հայաստանի մյուս մեծ ու փոքր քաղաքների XIII դարում և մասամբ XIV դարի առաջին կեսում եղած արհեստների նման բավական մասնագիտացված էին, բարձր զարգացման և մեծ վարպետության հասած, XIV դ. երկրորդ կեսում և XV դարում բավականին հետադիմում են։

XV դարի հայերեն ձեռագրերի հիշատակարաններում բազմաթիվ վկայություններ կան երկրի տնտեսական վատթար վիճակի՝ թանկության, սովի, թալանչիական հարկային քաղաքականության, ավերումների ու զերեվարումների, կամայականությունների ու բռնությունների մասին։

Երևանի բնակչության ազգային կազմն այս ժամանակաշրջանում բավական փոխվում է։ Իբրև կուսակալության կենտրոն այստեղ բնակչություն են հաստատում եկվոր իշխողները, իսկ քաղաքի բնիկ բնակիչներից շատերը ստիպված են լինում թողնել իրենց հայրենի քաղաքը և ապրուստի միջոցներ որոնել այլ տեղերում։

Չնայած անտանելի պայմաններին, այնուամենայնիվ, Երևանում XIV—XV դդ. կատարվում են հիշատակության արժանի գործեր։ Ժողովրդի առաջավոր ներկայացուցիչները նույնիսկ այդ մտայն ժամանակաշրջանում շարունակում են ստեղծագործել, զարգացնել հայկական մշակույթը։ Մեր կատարած հաշիվներով միայն XV դարում Երևանում ընդօրինակված ձեռագրերից մեկ է հասել 5 հատ, որոնցից 4-ը ավետարաններ են, իսկ մեկը՝ Գրիգոր Տաթևացու Քարոզգիրքը։ Դրանց վերջում կան գրիչների, ձեռագիրն ստացողների և նվիրողների ուշադրության արժանի շատ հիշատակարաններ։ Երևանում XV դարում կային նաև այնպիսի ձեռագրեր, որոնք ընդօրինակված էին այլ վայրերում։ Դրանցից մեկ հայտնի են հատկապես 2-ը, որոնցից մեկը տոնացույց է, իսկ մյուսը՝ ավետարան։ Երևանի բնակչության թողած մշակութային ժառանգությունը սակայն չի կարող ամբողջական լինել, առանց դրսում ապրած այն գրիչների գործերի, որոնք ծագումով Երևանից էին։ XV դարում տարբեր տեղերում հիշատակվում են ծագումով Երևանցի մի քանի գրիչներ (Տերտեր Երևանցի, Ներսես քահանա Երևանցի և ուրիշներ)։ Երևանի այս շրջանի մշակութային պատմության հետ է առնչվել Քուլմա Մեծոփեցի (1386—1446) պատմագրի գործու-

նությունը։ Նա 1410 թվականին Երևանում ընդօրինակել է Գրիգոր Տաթևացու Քարոզգիրքը, իսկ մինչ այդ իր մի քանի ընկերների հետ միասին նույն տեղում Տաթևացու կողմից վարդապետ էր ձեռնակողվել։ Քուլման Երևանում էր գտնվում և 1441 թվականին՝ կաթողիկոսական աթոռը Սսից վաղարշապատ տեղափոխելու ժամանակ (որի կազմակերպիչներից մեկը հենց ինքն էր) և դրանից հետո։ Հիշատակարաններից և այլ հեղինակների երկերի ընդօրինակություններից բացի, Քուլմա Մեծոփեցին թողել է երկու փոքրիկ, բայց արժեքավոր աշխատություններ։ Դրանցից մեկը «Պատմութիւն Լանկ-Թամուրայ և յաջորդած իւրոց» (Փարիզ 1880) պատմագրական-Թամուրայ և յաջորդած իւրոց» (Փարիզ 1880) պատմագրական երկն է, իսկ մյուսը հեղինակի «Յիշատակարան»-ն է, որտեղ վկայություն կա նաև Երևանի կարա-կոյունլու մեկ հայտնի առաջին կուսակալի մասին։

Այսպիսով XIV—XV դդ. Երևանը լինելով մեծ կուսակալության կենտրոն՝ աստիճանաբար էական նշանակություն էր ձեռք բերում նաև մշակութային առումով։

ՎԿԱՅԱԿՈՉՎԱԾ ԿՐԱԿԱՆՈՒԹՅԱՆ ՅԱՆԿ

ա) Մաթեմատիկական կրթություն

Маркс К., Капитал, т. I, 1928.
Маркс К. и Энгельс Ф., Сочинения, т. IV.
Լենին Վ. Ի., Երկեր, հ. 15, Երևան, 1950, հ. 17, 1950:
Ленин В. И., Сочинения, т. V, изд. IV, М., 1946.

բ) Ձևագրեր և արվեստի փաստաթղթեր

Երևանի պետական պատմական թանգարան, հին գրամանկրի զույգամատյան, զույգի
ՄՄ 1937, 7290, 7575, 7683:
ՀՍՍՀ ՊԿՊԱ, ֆ. 117:
Մեսրոպ Մաշտոցի անվան Մատենադարան, Ֆ. Կարողիկոսական դիվան, Բղթա-
պանակ 1, 242, Մեսրոպ Մաղիստրոսի արխիվ, Բղթապանակ ՄՄ 28, 33,
213, 249, ձևագիր ՄՄ 34, 848, 1999:

գ) Պարբերական մամուլ

«Աղբիւր», պատկերազարդ մանկական ամսագիր, Թիֆլիս, 1902, № 2:
«Անանիա», հանդես ամսյա, Փարիզ, 1932 նոյեմբեր—1933 ապրիլ, № 3—6:
«Արագած», զրական, հասարակական և բաղաբական թերթ, Ալեքսանդրապոլ, 1912,
№ 8 և 10:
«Արարատ», ամսագիր, Վաղարշապատ, 1888, սեպտեմբեր, 1897, 1912, № 3, 1916,
հունվար-փետրվար:
«Արախ», զրական և զեղարվեստական հանդես, 1894—1895, Ս. Պետերբուրգ,
գիրք Ա:
«Բանասեր», ամսաթերթ, Պարիս, 1902, հ. Գ, № 5:
«Գիտական տեղեկագիր», Երևանի պետական համալսարանի, 1928, № 4:
«Երեկոյան երևան», լրագիր, Երևան, 1964, № 109, 1965, № 52, 1966, № 12, 1968,
№ 194:
«Երևան», թերթ, Երևան, 1960, № 79:
«Լուսա», ամսագիր, Թիֆլիս, 1906, № 3 (մարտ):
«Կոունկ», ամսագիր, 1863:
«Հայրենիքի ձայն», շաբաթաթերթ, Երևան, 1966, № 5, 30 հունվարի, 1967, № 3,
15 հունվարի:
«Հանդես ամսագիր», ամսագիր, Վիեննա, 1899, 1911, 1926, № 7—8, 9—10,
11—12, 1927, № 1—2, 1934, № 5—7, 1954, № 7—8:
«Նոր ուղի», հանդես, գիրք շորրորդ, Երևան, 1931:
«Պատմա-բանասիրական հանդես», ՀՍՍՀ ԳԱ, Երևան, 1958, № 2, 1959, № 1 և
2—3:

«Սովետական Հայաստան», ամսագիր, Երևան, 1946, № 12, 1957, № 9:
«Սովետական Հայաստան», օրաթերթ, Երևան, 1950, № 234:
«Տեխնիկական մասաների», երկուշաբթաթերթ, Երևան, 1932, № 5—6 (11—12):
«Տեղեկագիր» ՀեՍՀ Գիտության և արվեստի ինստիտուտի, Երևան, 1926, № 1,
1927, № 2:
«Տեղեկագիր» ՀեՍՀ Պատմության և գրականության ինստիտուտի, Երևան, 1937,
գիրք II, 1938:
«Տեղեկագիր» ՀՍՍՀ ԳԱ (բնական գիտություններ), Երևան, 1947, № 10:
«Տեղեկագիր» ՀՍՍՀ ԳԱ (հասարակական գիտություններ), Երևան, 1947, № 5,
1951, № 8, 1957, № 9, 1958, № 6 և 10, 1959, № 9, 1960, № 7—8:
«Вестник древней истории», 1951, № 4, 1952, № 1, 1953, № 2.
«Записки Кавказского отделения Русского технического общества», т. IV,
1871—1872.
«Известия» АН СССР, отд. общ. наук, 1937, № 4.
«Кавказ» (газета), Тифлис, 1860, № 54.
«Коммунист» (газета), Ереван, 1950, № 235, 1958, № 179.
«Природа» (журнал), 1948, № 2.
«Советская археология», 1958, № 2.

դ) Ուսումնասիրություններ, հրատարակված սկզբնաղբյուրներ, բաղաձայններ, ժո-
ղովածուներ և այլ կարգի գրականություն

Արդալյան Ս., Երևան, Թեհրան, 1947:
Արեղյան Մանուկ, Հայոց հին գրականության պատմություն, գիրք առաջին (սկզբից
մինչև X դար), Երևան, 1944, գիրք երկրորդ (XI—XIX դարի 30-ական թթ.),
1946:
Արովյան Խ., Վերջ Հայաստանի, երկերի լիակատար ժողովածու ութ հատորով,
հատոր երրորդ, Երևան, 1948, Հավելված, «Ձանգի»:
Արովյան Խ., երկերի լիակատար ժողովածու, հատոր ութերորդ, Երևան, 1958:
Արախան Երևանցի, Պատմութիւն պատերազմացն 1721—1736 թթ., Երևան, 1938:
Արախանյան Ա., Անանիա Շիրակացու մատենագրությունը, Երևան, 1944:
Արախանյան Հար., «Կալվածագրեր և տնտեսական այլ զործարքների վերաբերյալ
արխիվային վավերագրեր», սրակ I, Երևան, 1941:
Արախանյան Վ. Ա., Արհեստները Հայաստանում, IV—XVIII դդ., Երևան, 1956:
Ազարանգեղայ Պատմութիւն, Թիֆլիս, 1882:
Ազարանգեղայ Պատմութիւն (Հայրենագիտութիւն) Երևանի, Երևան, 1889:
Աղամեանց Աղամ, Տեղագրութիւն (Հայրենագիտութիւն) 1890:
Ալիշան Վ., Այրարատ, Վենետիկ, 1901:
Ալիշան Վ., Հայապատում, Վենետիկ, 1881:
Ալիշան Վ., Շիրակ, Վենետիկ, 1881:
Ալիշան Ն., Մատենագրական հետազոտություններ, Վիեննա, 1922:
Ալիշան Ն., Հին երևանը (Եր. Շահազիզի «Հին երևանը» գրքի մասին), «Հան-
դես ամսագիր», Վիեննա, 1934, № 5—7:
Ալիշանյան հայ արվեստի պատմության, 2, Ակնարկ հայ ճարտարապետության
պատմության, Երևան, 1964:
Անադյան Հ., Հայոց անձնանունների բառարան, Երևան, հ. Բ, 1944, հ. Գ, 1946,
հ. Գ, 1948:

Հարությունյան Վ. Մ., Միջնադարյան Հայաստանի քարավանատներն ու կամուրջները, Երևան, 1960:

Հարությունյան Ն. Վ., Երևանի հիմնադրման ժամանակի հարցի շուրջը («Պատմա-բանասիրական հանդես», Երևան, 1958, № 2—3):

Հյուրժման Հ., Հին Հայոց տեղույ անունները, Թարգմանեց Հ. Բ. Պիլիգիկճեան, Վիեննա, 1907:

Հովհաննես Գրասխանակերտցի, Պատմութիւն Հայոց, Թիֆլիս, 1912:

Հովհաննիսյան Աշոտ, Գրվագներ հայ ազատագրական մտքի պատմության, գիրք առաջին, Երևան, 1957:

Հովհաննիսյան Աշոտ, Արդյոք միջնադարյան Հայաստանում տեղի ունեցել է կապիտալի նախասկզբնական կուտակում («Պատմա-բանասիրական հանդես», 1959, № 1):

Հովսեփյան Գ., Թ. Մեծոփեցու կյանքը, Վաղարշապատ, 1914:

Հովսեփյան Գարեգին, Խաղարկեանք կամ Պոռոշեանք հայոց պատմության մէջ, մասն երկրորդ, Երուսաղեմ, 1942:

Հովսեփյան Գ., «Յիշատակարանք ձեռագրաց», հատ. Ա (Ե դարուց մինչև 1250 թ.), Անթիլիսս, 1950:

Հովսեփյան Գ., Հաուց Թառի Ամենափրկիչը եւ նոյնանուն յուշարձաններ հայ ա-րուեստի մէջ, Երուսաղեմ, 1937:

Հովսեփյան Գարեգին, Մխիթար Այրիվանեցի, նորագիտ արձանագրութիւն եւ Եր-կեր, Երուսաղեմ, 1931:

Ղազար Փարպեցի, Պատմութիւն Հայոց եւ Թուղթ առ Վահան Մամիկոնեան, Թիֆ-լիս, 1907:

Ղանդիլյան Պ., Յորենն աշխարհում եւ Հայաստանում («Հայրենիքի ձայն», շաբա-թաթերթ, Երևան, 1967, № 3):

Ղասարյան Չ. Մ., Թեյշեբախինի (Կարմիր-բլուրի) երկրագործական մթերքների վերամշակման հարցի շուրջը («Տեղեկագիր» ՀՍՍՀ ԳԱ, հաս. գիտութ., 1959, № 9):

Ղափանցյան Գր., Ուրարտուի պատմությունը, Երևան, 1940:

Ղաֆաղարյան Կ., Երևանի Կաթնուղիկեի եւ նորահայտ հուշարձանի արձանագրու-թյունները (ՀեՍՀ պատմության եւ գրականության ինստիտուտի «Տեղեկա-գիր», գիրք I, Երևան, 1938):

Ղաֆաղարյան Կ., Կարմիր-բլուրի նորագյուտ սեպագիր արձանագրությունը («Տեղե-կագիր» ՀեՍՀ պատմության եւ գրականության ինստիտուտի, գիրք II, Երևան, 1937):

Ղաֆաղարյան Կ., Հովհաննալանը եւ նրա արձանագրությունները, Երևան, 1948:

Ղևոնդ Վաղապետ, Պատմութիւն, Ս. Պետերբուրգ, 1887:

Մաղափա Արեղա, Պատմութիւն վասն աղզին նետողաց, Պետերբուրգ, 1870:

Մանանդյան Հակոբ, Հայաստանի զլխավոր ճանապարհները ըստ Պետինգերյան քարտեզի, Երևան, 1936:

Մանանդյան Հ., Հայաստանի քաղաքները X—XI դդ., Երևան, 1940:

Մանանդյան Հ., Անառայան Հ., Հայոց նոր վկաները (1155—1843), Վաղարշապատ, 1903:

Մանանդյան Հ., Նյութեր հին Հայաստանի տնտեսական կյանքի պատմության, պր. 2 (Երևանի պետական շաբաթապարսի «Գիտական տեղեկագիր», 1928, № 4):

Մանանդյան Հ., Քննական տեսություն հայ ժողովրդի պատմության, հատոր Ա, Երե-վան, 1945, հատոր Բ, մասն Ա, 1957, հատոր Գ, 1952:

Մատրէոս Ուոնայեցի, Ժամանակագրութիւն, Վաղարշապատ, 1898:

Մարդավցե Գ. Լ., Ուղեորութիւն յԱրարատ կամ յիշատակարան տպավորութեանց ճանապարհին յԱրարատ, Վենետիկ, 1885:

Մարտիրոսյան Հ., Մնացականյան Հ., Նոր Արեշի ուրարտական կուամբարին (ՀՍՍՀ ԳԱ «Տեղեկագիր», հաս. գիտութ., 1958, № 10):

Մելիք-Բախշյան Սա., Հայաստանը VII—IX դդ., դիսերտացիոն աշխատանք, ձեռ-գիր, Երևանի պետական համալսարանի գրադարան, Երևան, 1965:

Մելիքսեբ-Քեկ Լ., Երևանի հիշատակությունը Սեանի 874 թ. արձանագրության մեջ (ՍՍՌՄ ԳԱ Հայկական ֆիլիալ, «Տեղեկագիր», Երևան, 1940, № 4—5):

Մելիքսեբ-Քեկ Լ., Վրաց աղբյուրները Հայաստանի եւ հայերի մասին, Երևան, հ. Ա (Ե—Ժ դար), 1934, հ. Բ (ԺԳ—ԺԸ դար), 1936, հ. Գ (ԺԸ—ԺԹ դդ.), 1955:

Մեսրոպ Նայիսկոպոս, էջմիածնի դաշտի ոռոգումը («Արարատ» ամսագիր, էջ-միածին, 1912, № 3):

Միրզոյան Ա., Երևանի անվան ծագման շուրջը («Տեղեկագիր» ՀՍՍՀ ԳԱ, հաս. գիտութ., 1951, № 11):

Մխիթար Այրիվանեցի, Պատմութիւն Հայոց, ի լոյս ընծայեաց Մկրտիչ էմին, Մոսկ-վա, 1860:

Մխիթար Գոշ, Գատաստանագիրք Հայոց, իրաւաբանական հետազոտութիւնք հան-դերձ ծանօթութեամբք Վահան Ժ. վարդապետի Բատամանաց, Վաղարշա-պատ, 1880:

Մովսես Խորենացի, Պատմութիւն Հայոց, աշխատութեամբ Մ. Արեղեան եւ Ս. Յա-րութիւնեան, Թիֆլիս, 1913:

Նալբանդյան Միխայել, Հայոց լեզվի ուսումնասիրությունը Եվրոպայում եւ հայ գրա-կանության գիտական նշանակությունը («Անտիպ էրկեր», խմբագրություն եւ կոմիտեաներ Աշոտ Հովհաննիսյանի), Երևան-Մոսկվա, 1935:

Նալբանդ Յակոբ, Գիրք կոչեցեալ զանձարան ծանուցմանց, Կոստանդնուպոլիս, 1758:

Նանագիկ Նովանդ, Հին Երևանը, Երևան, 1931:

Նանխարունդանց Հովհաննես, Ստորագրութիւն Կաթնուղիկէ էջմիածնի եւ հինգ զա-ւառացն Արարատայ, հատոր I, II եւ III, էջմիածին, 1842:

Նապոմ Բագրատունի, Պատմութիւն, ի լոյս ածին Գ. Տէր-Մկրտչեան եւ Մեսրոպ Նայիսկոպոս, էջմիածին, 1921:

Նիւմազյան Գր., Գրվագներ Հայաստանի ոռոգման պատմությունից, Երևան, 1962:

Նիւմազյան Ալ., Երկերի լիակատար ժողովածու, հ. VIII, Երևան, 1951:

Չալոյան Վ. Կ., Հայկական ունեսաս, Երևան, 1964:

Չամչյան Միխայել, Պատմութիւն Հայոց, հատոր Գ, Վենետիկ, 1786:

Պողոսյան Ս. Պ., Գյուղացիների ճորտացումը եւ գյուղացիական շարժումները Հա-յաստանում IX—XIII դդ., Երևան, 1956:

Պողոսյան Ս. Պ., Հայ ժողովրդի պատմություն, հ. II, Երևան, 1965:

Ռեկլյու էլիզե, Ռուսական Հայաստան կամ Արաբսի ավազանը, Վաղարշապատ, 1890:

Սամուել Անցի, Հաւաքումը ի գրոց պատմագրաց յաղագս գիտի ժամանակաց անցիլոց մինչև ի ներկայս ծայրաքաղ արարեալ: Յառաջաբանով, համեմա-տութեամբ, յաւելուածներով եւ ծանոթութիւններով Արշակ Տէր-Միքայելեանի, Վաղարշապատ, 1893:

Սամվելյան Խաչիկ, Հին Հայաստանի կուլտուրան, պատմական ակնարկներ, առա-

չին հատոր, քարե դար, Երևան, 1931, Երկրորդ հատոր, բրոնզե և վաղագույն երկաթե դար, նյութական կուլտուրա, 1941:

Սարգսյան Ա., Երևանը 6000 տարեկան է («Երևան» թերթ, 1960, № 79):

Սաֆրաստյան Ա. և., «Թուրքական աղբյուրները Հայաստանի, հայերի և Անգրիկոկասի մյուս ժողովուրդների մասին, Երևան, հատոր Ա, 1961, հատոր Բ, 1964:

Սերենս Եվիսկուպոս, Պատմութիւն, չորրորդ տպագրութիւն, բաղադրութեամբ ձեռագրաց, հանդերձ առաջարանիւ և ծանօթութեամբք ի ձեռն Ստ. Մալխասեանց, Երևան, 1939:

Սիմեոն կարողիկոս Երևանցի, Զամբո, Վաղարշապատ, 1873:

Սմբատյանց Մեհուփ արքեպիսկոպոս Նախիչևանցի, Տեղագիր Գեղարքունի ծովազարդ գաւառի որ այժմ Նոր-Բայազիտ գաւառ, Վաղարշապատ, 1895:

Ստեփանոս վարդապետ Մխիթարյանց, Ստորագրութիւն մեծի ուխտին Այրի վանաց սրբոյն Գեղարդայ, Վաղարշապատ, 1873:

Ստեփանոս Տարունացի (Ասողիկ), Պատմութիւն տիեզերական, Ա. Պետրբուրգ, 1885:

Ստեփանոս Օրբելյան, Պատմութիւն նահանգին Սիսական, Թիֆլիս, 1910:

Սրվանձոյանց Գարեգին վարդապետ, Հնոց և նորոց պատմութիւն վասն Գալիի և Մովսէսի Խորենացոյ. Թուղթ Գիոնէտոսի օրինակը յիշատակարանաց դամբարան ս. Սուրբասեանց ձեռագիր մատենանք Քէշէ Պօլէ, Կ. Պոլիս, 1874:

Սրուանձոյանց Գ., Տեսարան հայրենի աշխարհաց, Երևան քաղաք («Արձուի վասպուրական», Վարդ, 1861 № 1):

Վաղարշապատեցի Յարութիւն Արարտեանի կեանքը, Թարգ. ուսեթեանից Պ. Պ., Թիֆլիս, 1892:

Վարդան Վարդապետ, Աշխարհացոյց, բնական հրատարակութիւն Հայկ Պէրպէրեանի, Բարիդ, 1960:

Տաշյան Հակովբա, Յուցակ հայերեն ձեռագրաց մատենադարանին Մխիթարեանց ի վիեննա, Վիեննա, 1895:

Տիգրանյան Առն, Միջնադարից (ճանապարհորդական). («Լուսաձ ամսագիր», Թիֆլիս, 1906, № 3):

Տիգրայան Գ., Երվանդունիները Հայաստանում («Տեղեկագիր» ՀՍՍՌ ԳԱ, հաս. գիտութ., 1958, № 6):

Ուխտանէս Եվիսկուպոս, Հատուած առաջին, Պատմութիւն հայրապետաց և թագաւորաց Հայոց. Հատուած երկրորդ, Պատմութիւն բաժանման Վրաց ի Հայոց:

Փափազյան Հ. Գ., Օտար տիրապետութիւնը Արարատյան երկրում («Տեղակագիր» ՀՍՍՌ ԳԱ, հաս. գիտութ., 1960, № 7-8):

Փափասոս Բուզանդացի, Պատմութիւն Հայոց, Վենետիկ, 1832:

Քոստյան Հ., Բարձր Հայք, հատոր Բ, Վիեննա, 1926:

Քյուրտյան Յ., Նորագյուտ հին որմնակարներ Երևանի Սուրբ Պօղոս-Պետրոս եկեղեցոյն («Անահիտ», հանդես ամսյա, Փարիզ, 1932 նոյեմբեր—1933 ապրիլ—№ 3-6):

Քսենոֆոն, Անարազիս (Հ. Մանանդյան, Քննական տեսութիւն հայ ժողովրդի պատմութեան, հ. Ա, Երևան, 1945, Հավելված):

Օրբելի Ի. Ա., Անույ տեղեկները, Վաղարշապատ, 1911:

Адонц Н., Армения в эпоху Юстиниана, СПб., 1908:

Акты собранные Кавказскою Археологическою комиссиею, том I, Тифлис, 1866, т. IX.

Арутюнян Н. В., Земледелие и скотоводство Урарту, Ереван, 1964.

Арутюнян Н. В., Новые урартские надписи Кармир-блур, Ереван, 1966.

Из Сочинений Баладзори «Книга завоевания стран», Баку, 1927.

Бартольд В., Историко-географический обзор Ирана, С.—Петербург, 1903.

Бартольд В., Персидская надпись, СПб, 1911.

Бациева С. М., Борьба между Ассирией и Урарту за Сирию («Вестник древней истории», 1953, № 2).

Верховская А. С., Текстильные издания из раскопок Кармир-блур (Кармир-блур. III).

Фон-Гакстгаузен, Барон Август, Закавказский край. Заметки о семейной и общественной жизни, часть I, Санктпетербург, 1857.

Греков Б. Д., Крестьяне на Руси, Москва, 1946.

«Древний Восток», т. II, кн. 2.

Дьяконов И. М., История Мидии, М.—Л., 1956.

Дьяконов И. М., К вопросу о судьбе пленных в Ассирии и Урарту («Вестник древней истории», 1952, № 1).

Дьяконов И. М., Фрагменты клинописных табличек из раскопок 1946 г. на Кармир-блуре («Эпографика Востока», II, 1948).

Егиазаров С., Исследования по истории армянского права публичного и частного, вып. I. Государственный, общественный, хозяйственный и юридический строй Армении в X—XIII вв. по надписям г. Ани и Ширака, Киев, 1919.

Зелинский С., Город Эривань («Сборник материалов для описания местностей и племён Кавказа», вып. I, Тифлис, 1881).

«Кавказский календарь на 1866 год», Тифлис, 1866.

Капанянц Гр., Историко-лингвистическое значение топонимики древней Армении (Երևանի պետական համալսարանի «Գիտական աշխատություններ», 1940, հատոր 14):

Линч Х. Ф. Б., Армения, путевые очерки и этюды, том I, Русская провинция, Тифлис, 1910.

Лосева И. М., Новые археологические исследования отряда ГМИИ им. А. С. Пушкина (гос. музея изобр. искусств им. А. С. Пушкина) на холме Арин-берд («Советская археология», 1958, № 2).

Лосева М. М., Раскопки цитадели урартского города Ирпуни («Краткое сообщение института истории материальной культуры» АН СССР, 1955, вып. 58).

Манандян Я. А., О торговле и городах Армении в связи с мировой торговлей древних времен (V в. до н. э.—XV в. н. эры), изд. второе, Ереван, 1954.

Март Н. Я., Ани, Ереван, 1939.

Март Н. Я., Новые материалы по армянской эпиграфике, СПб, 1893.

Март Н. Я., Сказание о католикосе Петре и ученом Иоанне Козерне («Восточные заметки», Санктпетербург, 1895).

Мартirosян А. А., Армения в эпоху бронзы и раннего железа, Ереван, 1964.

- Мартirosян А. А., Город Тейшебаини по раскопкам 1947—1959 гг., Ереван, 1961.
- Материалы археологии Кавказа, вып. V, Москва, 1896.
- Меликсет-Бекоев Л., Новооткрытая надпись на Севане от 874 г. («Памяти академика Н. Я. Марра (1864—1934)», М.—Л., 1938.
- Меликишвили Г. А., Древневосточные материалы по истории народов Закавказья, I, Наир-Урарту, Тбилиси, 1954.
- Меликишвили Г. А., Урартские клинообразные надписи, Москва, 1960.
- История Москвы (АН СССР, институт истории), т. 1—6, Москва, 1952—1959.
- Нерсисян А. Г., Климатическое описание города Еревана и его окрестностей (кандидатская диссертация, рукопись), Ереванский госунт, 1946.
- Никольский М. В., Клинообразная надпись из Генли-тана около Эривани (из II тома Трудов Восточной Комиссии императорского Московского Археологического общества), Москва, 1894.
- Оганесян К. Л., Архитектура Тейшебаини, Ереван, 1955.
- Оганесян К. Л., Архитектура Эребуни по материалам раскопок 1950—1959 гг., Ереван, 1961.
- Олеари Адам, Подробные описания путешествия Голштинского посольства в Московию и Персию в 1633, 1636 и 1639 годах, Москва, 1870.
- Пагрев Дм., Шопен и камеральные описания Армянской области в 1829—30 годах («Кавказ» газета, Тифлис, 1892, № 166—168).
- Паланджян В. А., Урартские древни стрел (Кармир-блур, III).
- Пахомов, Е. А., Монетные клады Азербайджана («Труды общества обследования и изучения Азербайджана», вып. 3, Баку, 1926).
- Петрушевский И. П., Хамдалах Казвили как источник по социально-экономической истории Восточного Закавказья («Известия» АН СССР, отд. общ. наук, 1937, № 4).
- Пиотровский Б. Б., Ванское царство (Урарту), Москва, 1959.
- Пиотровский Б. Б., История и культура Урарту, Ереван, 1944.
- Пиотровский Б. Б., Кармир-блур I. Результаты работ археологической экспедиции института истории Академии наук Арм. ССР и Государственного Эрмитажа 1939—1949 годов, Ереван, 1950, Кармир-блур II. Результаты работ... 1949—1950 гг., 1952, Кармир-блур III. Результаты работ... 1951—1953 гг., 1955.
- Сорокин В. С., Раскопки древнего поселения (Кармир-блур I и II).
- Страбон, География в семнадцати книгах, Москва, 1897.
- Токарский Н. М., Архитектура Армении IV—XIV вв., Ереван, 1961.
- Туманян М. Г., Избранные труды, Ереван, 1957.
- Худабашев А., «Обозрение Армении в географическом, историческом и литературном отношениях», СПб, 1859.
- Путешествие Шардена по Закавказью в 1672—1673 гг., перевод Е. В. Бахумовой и Д. П. Косовича (Из журнала «Кавказский вестник» за 1900 и 1901 гг.), Тифлис, 1902.
- Шопен И., Исторический памятник Армянской области в эпоху ее присоединения к Российской империи, Санкт-Петербург, 1852.

- Bryce, Transcaucasia and Ararad, London, 1896.
- Georgivs Cedrenus, Ioannis Scylitiae ope ab Immanuele Bekker, t. II, Bonnae, 1839.
- Grousset Rene, Histoire de l'Arménie, Paris, 1947.
- Honigmann Ernst, Die Osgrence der Bysantrinsche kaiserrich Bruxelles, 1935.
- König F. W., Die Gründung der Stadt Erivan (ca 785 v. c.) (*Հանդէս ամսօրհայ*), 1954, № 7—8).
- Minorcky, Transcaucasia, Journal Astatique, Julei, 1930.
- Peters P., Buzantion, t. VI, Bruxelles, 1931.
- Sandalgian J., Les inscriptions cunéiformes urartuques, Venise, 1900.

ՀԱՄԱՌՈՏ ԺԱՄԱՆԱԿԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆ ԵՎ ՏԵՂԵԿԱՏՈՒ ՅՈՒՑԱԿՆԵՐ

1. Երևանի պատմության հիմնական տարեթվերը

(Հնագույն ժամանակներից մինչև 1500 թվականը)

- 4-րդ հազարամյակի երկրորդ կեսից մինչև 2-րդ հազարամյակի առաջին կես (մ. թ. ա.)—Երևանի տեղում գոյություն է ունեցել Շենգավիթի քարի-պղնձի (Լենուլիթյան) բնակավայր-ամրոցը:
- 2-րդ հազարամյակի կեսերից մինչև նույն հազարամյակի վերջերը (մ. թ. ա.)—Մի-ձևոնակարեղում, Մուխաննաթ-Յափայրում (երկաթուղային կայարանի մոտ), Բերգաձորում, Կարմիր-բերդում և Կարմիր-բլուրում գոյություն են ունեցել բրոնզեդարյան բնակավայրեր:
- 783 թ. (մ. թ. ա.)—Ուրարտուի Արգիշտի I թագավորը զեպի խեթների երկիր և Մուպանի (Մոփս) կատարած արշավանքների ընթացքում վերցնում է բազմաթիվ գերիներ, որոնցից 6600 հոգի հաջորդ տարում (782 թ. մ. թ. ա.) բնակեցնում է նոր հիմնադրված Էրեբունի-Երևանում:
- 782 թ. (մ. թ. ա.)—Ուրարտուի Արգիշտի I թագավորը հիմնադրում է Էրեբունի-Երևան քաղաքը, զրա մասին ուրարտական մայրաքաղաք Տուշպայի (Վան) մոտ և Էրեբունիում (Արին-բերդում, Երևանի հարավ-արևելյան կողմում) թողնելով սեպագիր արձանագրություններ:
Ուրարտուի Արգիշտի I թագավորը անցկացնել է տալիս Էրեբունի-Երևանի ջրմուղը, որի մնացորդները նշմարվել են մեր օրերում՝ հնագիտական պեղումների շնորհիվ:
- 776 թ. (մ. թ. ա.)—Ուրարտուի Արգիշտի I թագավորը հիմնադրել է Արգիշտիխի-նիլի (Արմավիր) քաղաքը:
- 730—714 թթ. (մ. թ. ա.)—Ուրարտուի Ռուսա I թագավորը Մովինար գյուղի մոտ (Մարտունու շրջան) թողել է մի ընդարձակ արձանագրություն, որի մեջ 22 այլ երկրների հետ միասին հիշատակվում է Էրիախնի երկիրը՝ Մի ժամանակ Երևանի անունը նույնացնում էին զրա հետ:
- 7-րդ դարի առաջին կես (մ. թ. ա.)—Ուրարտուի Արգիշտի II թագավորի որդի Ռուսա II-ը (685—645) հիմնադրել է Թելչերախնի քաղաքը (Կարմիր-բլուրի շրջանում):
Ռուսա II-ը (685—645) կառուցում է այժմյան Էջմիածնի Գալմաշի ջրանցքը:
- 7-րդ դար (մ. թ. ա.)—Էրեբունի-Երևանը կորցնում է իր նախկին արտակարգ նշանակությունը, բայց շարունակում է մնալ որպես մեծ ու հայտնի բնակավայր:
- 6-րդ դարի սկիզբ (մ. թ. ա.)—Սկյուրները (հավանաբար 585 թվականին) գրավում և հիմնահատակ ավերում են Թելչերախնի բերդաքաղաքը:

- 6—5-րդ դար (մ. թ. ա.)—Էրեբունին արդեն կոչվել է Երևան և նրա բնակիչները աստիճանաբար տեղափոխվել են զեպի Գետառ գետի հովիտը:
- 6—4-րդ դար (մ. թ. ա.)—Երևանը հավանաբար արևմենյանների կազմած սատրապություններից մեկի (18-րդ սատրապության) կենտրոնն էր:
- 5-րդ դարի երկրորդ կես (մ. թ.)—Երևանը հիշատակվում է Մովսես Խորենացու և նրա դասընկերների կյանքի հետ կապված մի հիշատակարան—ավանդության մեջ, որը վերաբերում է ավելի ուշ շրջանին:
- 5—6-րդ դար (մ. թ.)—Կառուցվել է Պողոս-Պետրոս բազիլիկ եկեղեցին (այժմյան «Մոսկվա» կինոթատրոնի տեղում), որը հետագայում մի շարք անգամ ենթարկվել է վերակառուցման ու վերափոխման:
- 606 կամ 607 թվական.—Երևանն առաջին անգամ հիշատակվում է մեր մատենագրության մեջ՝ «Գիրք թղթոց»-ում՝ Գվինի եկեղեցական ժողովի առընչությամբ, որին Երևանից մասնակցում էր Գավիթ երեցը:
- 643 թ.—Աբարնեքն իրենց առաջին արշավների ժամանակ (642—643 թթ.) գրոհել են Երևանի բերդի վրա, բայց չի հաջողվել այն գրավել:
- 658 կամ 660 թ.—Երևանի բերդի տակ տեղի է ունեցել արյունահեղ ճակատամարտ արաբների և բերդապաշտպան կայազորի միջև: Մեր մատենագիրներն այդ մարտը կոչում են «Երևանու կոխն»:
- 874 թ.—Երևանն առաջին անգամ հիշատակված է մեր վիժագիր արձանագրություններում՝ Սևանա վանքի Առաքելոց եկեղեցու պատի վրա չի արձանագրությունում:
- 901 թ.—Երևանը հիշատակված է Մաքենիսի վանքի արձանագրություններից մեկում, որը նույնությամբ մեջ է բերված Ստեփանոս Օրբելյանի «Պատմություն նահանգին Սիսական» աշխատության մեջ: Հստ այդ արձանագրության, Երևանից Մաքենիսի վանքին նվիրվում էր 5 այլի:
- 10-րդ դ. վերջեր և 11-րդ դ. առաջին կես.—Ապրել ու ստեղծագործել է Լուվաննես Կողոն կոչված վարդապետը, որի կյանքի վերջին տարիները կապված են Երևանի հետ:
- 11-րդ դար—Միձևոնակարեղի բլրի վրա հիշատակվում է մի ամուր բերդ, որը շատերի կողմից նույնացվում է այն ժամանակվա Երևանի միջնաբերդի հետ:
- 1031 կամ 1036 թվական.—12000 հեծյալի տեր Ապիրատ իշխանը Հրազդան գետից հանել է տալիս Երևանի առուն (Մամոնի ջրանցքը):
- 12—13-րդ դդ.—Երևանը գյուղաքաղաքից վեր է անվում իսկական Ֆեոդալական քաղաքի:
Կառուցվել է քաղաքի կաթողիկե եկեղեցին (այժմյան ԳԱ հին շենքի բակում, Աբովյան փողոցի վրա):
- 1225 թ.—Երևանը հիշատակված է Գեղարդի ժամատան պատի արձանագրության վրա:
- 1264 թ.—Մեծատուն Սահմադինը զենկ է Երևանը իր «հողով և ջրով» այդ մասին կաթողիկե եկեղեցու պատի վրա թողնելով մի ընդարձակ արձանագրություն:
- 1297 թ.—Առաջին անգամ հիշատակված է նորը գյուղը, որը շնայած առանձին բնակավայր էր, բայց սերտորեն առնչված էր Երևանի հետ: 1837 թվականին նորը միացվեց Երևանին և դարձվեց նրա թաղերից մեկը:
- 13—14-րդ դ.—Կառուցվել է երկուերեսնի ս. Նշան եկեղեցին, որը կործանվել է

1679 թվականի երկրաշարժից և այլևս չի վերականգնվել:

1387 թ.—Լենկ Թեմուրը գրավել է ավերել է Երևանը: Ըստ հիշատակության, նա քաղաքում սպանել է տվել 500 տղամարդ:

15-րդ դ. առաջին կես.—Կաղմակերպվում է Արարատյան աշխարհի մեծագույն մասն իր մեջ ընդգրկող մի ընդարձակ կուսակալություն՝ Երևան կենտրոնով:

1405 թ.—Ընդօրինակվել է Երևանի մեզ հայտնի ամենահին ձեռագիրը մի ավետարան, որը հասել է մեզ:

1410 թ.—Թովմա Մեծոփեցի պատմագիրը Երևանում ընդօրինակել է իր ուսուցիչ Գրիգոր Տաթևացու Փարոզգիրքը:

1441 թ.—Ամենայն հայոց կաթողիկոսի աթոռանիստ է դառնում էջմիածինը:

2. Երևանի տեր-ֆեոդալները (պարոններ, պատրոններ)

Հասան իշխան, Ապիրատ իշխանի հայրը	10-րդ դ. վերջ և 11-րդ դ. սկիզբ
Ապիրատ իշխան	1031—1046
Վարդ ըմֆել	12-րդ դ. վերջ և 13-րդ դ. սկիզբ
Սարգիս	13-րդ դ. առաջին կես
Գուլ	13-րդ դ. առաջին կես
Սահմադիմ	13-րդ դ. երկրորդ կես
Հուսիկ	14-րդ դ. սկիզբ

3. Երևանի օտարազգի կուսակալները

Յաղուր-բեկ, Երևանի մեզ հայտնի առաջին օտարազգի կուսակալը՝ նշանակված կարա-կոյանլու Ջհան-շահի կողմից	15-րդ դ. 40-ական թվականներ
Հասան-բեկ	15-րդ դ. 70-ական թվականներ
Յաղուր-բեկ (երկրորդ), Ուզուն-Հասանի որդին	15-րդ դ. վերջին քառորդ

**Т. Х. АКОПЯН
ИСТОРИЯ ЕРЕВАНА**

(с древнейших времён до 1500 года)

Резюме

История Еревана уходит корнями в глубокую древность. Город был свидетелем, а зачастую и участником, полной взлётов и падений истории армянского народа.

2700-летнюю историю Еревана без доисторического периода можно разделить на следующие этапы: древнейший и древний (782 г. до н. э.—6 в. н. э.), средний (7—18 вв.) и новый (19—начало 20 вв.), которые в свою очередь подразделяются на более мелкие хронологические единицы.

Начиная с древнейших урартских времён по истории Еревана сохранились многие археологические материалы: остатки материальной культуры: дворцы, храмы, крепостные стены, водопроводы, склады, развалины жилищ, орудия, предметы быта, строения, военное снаряжение, остатки сельскохозяйственных культур и т. п., а также клинописные надписи.

После гибели Урартского государства и падения династии Ахеменидов сохранилось мало достоверных сведений по истории Еревана. В последующие века упоминания о нём находим в нашей историографии.

Ереван становится предметом изучения историков, писцов, путешественников и других авторов особенно с 15 века, когда он являлся центром одного из крупных наместничеств—Ереванского ханства—и играл важную роль в стране.

Ереван, расположенный на высоте 900—1000 метров над уровнем моря, занимает северо-восточную часть плодородной Араратской долины и прилежащих к ней пологих склонов гор. Благодаря удобному естественно-природному расположению—торговые пути, идущие вдоль берегов Аракса и Раз-

дана—Ереван занимал господствующее положение по отношению к Араратской равнине и с самого начала находился в центре цивилизованного мира.

На территории, занимаемой Ереваном, в новое геологическое время было озеро, которое, постепенно высыхая, оставляло толстый слой глины, гипса и других осадочных пород. Мощный слой оставили здесь наносы реки Гетар. Расположенный в полупустынном климатическом поясе, Ереван претерпел на протяжении тысячелетий большие изменения климатического характера, благодаря созданию густой сети оросительных каналов. С течением времени рука человека полностью изменила его ландшафт.

Климат Еревана резко континентальный. Ему присущи значительные колебания дневной и годовой температуры. В разгар лета здесь бывает сильная жара, зимой же, зачастую, холода. Средние годовые осадки составляют 320 мм, значительно число солнечных дней, весна — короткая, но осень продолжительная и мягкая. Нередки в Ереване грозы, град, весенние и осенние заморозки. Кроме рек Раздан и Гетар в древнем Ереване были и другие источники: «еркатахпюрнер», «хорумбулах», озеро Тохмах (в настоящее время озеро в Комсомольском парке Еревана), многочисленные колодцы и выходы подземных вод, благодаря чему земли, окружавшие город, были весьма плодородными. 99/100 территории старого Еревана занимали пышные сады и огороды. Издавна славились ереванские фрукты: абрикосы, персики, виноград, груши, яблоки. Окрестности города богаты залежами туфов (красного и чёрного), базальта, глины, гипса, песка.

Наряду с историческими взлётами и падениями, Ереван очень часто страдал от стихийных бедствий: землетрясений, селов, градобитий, саранчи, а также смертоносных эпидемий и голода.

4 июня 1679 года в Ереване произошло страшное землетрясение, длившееся с небольшими перерывами до конца года. В результате были разрушены жилые дома, церкви, мечети, сама крепость, крепостные стены, ханский дворец, мосты над Разданом и Гетаром, остатки древних строений, погибли тысячи жителей.

Араратская долина и входящая в неё ереванская область были населены с древнейших времён. Плодородные земли,

обильные воды и благоприятный климат ереванской области с древних времён способствовали образованию здесь поселений. Не только найденные здесь древности, но и наличие непрерывного мощного культурного пласта земли достаточно ясно свидетельствуют о том, что Ереван был населён уже тысячелетия назад.

Вследствие сильных землетрясений, разрушительной силы селевых потоков Гетара, а также опустошительных набегов врагов значительная часть древностей Еревана не сохранилась до наших дней. Тем не менее, дошедших до нас древнейших ценностей довольно много. Ереван является средоточием, своеобразной сокровищницей древностей, где можно встретить крепости каменно-медного (энеолита), урартско-армянского, античного и последующих периодов, развалины поселений, отдельные постройки, остатки оросительных каналов, разнообразное оружие, предметы роскоши, орудия и другие образцы материальной культуры.

Из древних поселений, расположенных на территории Еревана, нам известна деревня Верин Шенгавит (один из районов современного Еревана), где обнаружена крепость каменно-медного века (энеолита)—один из ярких образцов строительной архитектуры древних времён. Кладка её стен циклопическая и вся состоит из огромных необтёсанных базальтовых глыб.

Во время периодических раскопок Шенгавита, начатых в 50-ые годы, было вскрыто четыре культурных слоя; первые три относятся к самому раннему историческому периоду нашей страны. Здесь обнаружены несколько жилых комплексов, отрезок крепостной стены, родовое кладбище, скрытые траншеи для воды и др. Найдены каменный топор, наконечники стрел, глиняная посуда, мельницы, каменные серпы, запасы пшеницы и ячменя. Большая часть предметов, найденных в Шенгавите, сделана из камня и кости. Предметы верхнего слоя—из меди. Особенный интерес представляет колодка для изготовления простого топора, лепные глиняные фигурки, система водоснабжения. По мнению специалистов, энеолитическая крепость-поселение Шенгавит существовала непрерывно 2000 лет, со второй четверти 4 тысячелетия до первой четверти 2 тысячелетия (до н. э.). Выявленные здесь антропологические материалы показывают, что жители Шенгавита

по своему антропологическому типу приближаются к современным армянам.

После падения Шенгавита на территории Еревана жизнь не прекращается. На месте поселения-крепости Шенгавит возникла крепость Цицернакаберд, бронзовые поселения Бердазор и Кармир-блур (с половины второго тысячелетия до конца этого тысячелетия), которых сменили крепости-города урартского времени Эребуни и Тейшебани.

Народ связал с Ереваном—одним из древних городов мира—целый ряд легенд и преданий. Наиболее распространённой является легенда, связанная с именем Ноя и так называемым всемирным потопом. Арменоведы 18 века именно эту легенду связывали с вопросом о возникновении названия Еревана. Учёные писали, что, после предполагаемого потопа, Ной, выйдя из своего ковчега, взглянул в сторону Еревана и, впервые увидев сушу, произнёс: «еревац» («появилась»), отсюда и название Ереван. Но в дальнейшем, большинство исследователей: Ов. Шахатунянц, Г. Юбшман и другие—объявили неправдоподобной эту точку зрения, основанную исключительно на легенде. Но ценность легенды заключается в том, что она является лишним подтверждением древнего происхождения города Еревана.

Большая группа арменоведов: Акоп Налъян, Микаэл Чамчян и авторы начала 20 века—возникновение названия Еревана связывали с именем Ерванда—последнего представителя династии Ервандидов, царствовавшей в Айраратской стране во время суверенитета Селевкидов.

Но подлинные научные попытки освещения вопроса о возникновении названия Ереван начались только в конце 19 века, когда в Армении были найдены многочисленные урартские клинописные надписи, развалины крепостей и других поселений, а урартоведение стало оформляться в специальную историко-археологическую науку. Стало известно, что многие географические и топографические названия Армении (Тайк, Андзит, Арацани, Цопк, Алашкерт, Ван, Апауник и другие) с небольшими транскрипционными изменениями существовали в древнейший урартский и предшествующий ему хетто-хурритский периоды истории нашего народа, когда территория, занимаемая армянскими племенами, была объединена с

землями хурритов и урартов-биайницев. В числе этих названий находим город Ереван.

В ранний период урартоведы связывали название города Еревана с именем страны Эриаини (или Ериаини, Eriaīni), упомянутым в числе других 23 стран в клинописной надписи близ селения Цовинар Мартунинского района Армянской ССР. М. Никольский, А. Сандаджян и другие считали, что эта страна находилась в окрестностях теперешнего Еревана и центр её был расположен в юго-восточном направлении на холме Арин-берд. Это мнение М. Никольского о древнейшем местоположении Еревана совершенно справедливо. Но связывать название города Еревана с урартской страной Эриаини нельзя, так как последняя находилась не в окрестностях Еревана, как предполагал М. Никольский, а на северо-востоке от озера Севан, или в районе Ленинакана (Гр. Капанцян, Б. Пиотровский, И. Мещанинов, Г. Меликишвили).

В 1950 году на холме Арин-берд были обнаружены две клинописные надписи на базальте, которые в настоящее время находятся в Государственном историческом музее г. Еревана. В одной из надписей Урартский царь Аргишти I пишет, что он построил эту прекрасную крепость и назвал её Эребуни. Дешифровке этих двух надписей урартовед М. Исраелян посвящает специальную статью, в которой, исходя из языковедческо-фонетических и археологических данных, предполагает, что название Еревана по-видимому связано с именем урартского города-крепости Эребуни, расположенного на том же месте. Вскоре эта точка зрения была обоснована новыми фактическими данными (А. Мирзоян, Б. Пиотровский, К. Ованнисян, Ф. Кёниг, Н. Арутюнян).

В 90-ых годах прошлого столетия началось тщательное изучение находящихся в Арин-берде, в Ване, в церкви святого Саака, Хорхорской летописи и урартских клинописных надписей и в настоящее время доказано, что Эребуни-Ереван был основан Аргишти I в пятом году его царствования в 782 г. до н. э. (Н. Арутюнян). Следовательно, в 1968 году исполнилось 2750 лет со дня основания столицы Армянской ССР—города Еревана. Иными словами, Ереван основан на 29 лет ранее «вечного города», легендарного Рима, что подтверждают не легенды, а официальные документы—клинописные надписи.

Начиная с 8 века до н. э. урарты проявляют большой интерес к Араратской долине, её окрестностям и бассейну озера Севан. Плодородные земли Араратской равнины, предгорные степи, пастбища горных районов, окружающих озеро Севан, надёжно защищённые от нападений Ассирии, представляли для урартов надёжные базы садоводства, виноградарства, животноводства и земледелия.

Всё это способствовало тому, что урартские цари, начиная с Менуа, шаг за шагом завоёвывали эти страны, а для укрепления своей власти в них построили несколько крупных городов-крепостей и поселений.

Первый административно-хозяйственный и стратегический центр, расположенный по течению Аракса, был построен Менуа и назван его именем Менуахинили (теперешний Игдырский район).

Вскоре, в 782 году до н. э., Менуахинили сменил основанный Аргишти I Эребуни-Ереван, построенный на неприступном холме и окружённый пятнадцатиметровой крепостной стеной. В надписи, оставленной об основании города, говорится, что он был построен «на страх вражеским странам». В Эребуни-Ереване размещалось многочисленное урартское войско, что делало его одним из важнейших военно-стратегических пунктов. Немаловажную роль играл он и в административно-хозяйственном отношении. Находясь в центре плодородной страны, на пересечении торговых путей, протягивающихся с древних времён по долинам Аракса и Раздана, Эребуни-Ереван являлся важным и развитым административно-хозяйственным центром, в который привозили всю дань, собираемую урартами с северных стран, а также военную добычу, большая часть которых после предварительной обработки отправлялась в столицу государства город Тушпу. Такое важное административно-хозяйственное положение Эребуни-Ереван сохранял и в дальнейшем, после строительства Аргиштихинили (впоследствии город Армавир).

Строившийся на протяжении десятилетий Эребуни-Ереван был одним из богатых городов того времени. В строительстве его принимали участие 6600 военнопленных, привезённых Аргишти I из Хата и Цупана.

Территория Эребуни-Еревана в настоящее время находится полностью в окружности современного Еревана и занима-

ет примерно 50 гектаров, из которых цитадель древнего города, расположенная на холме Арин-берд, составляет 2 гектара. По-видимому, в прошлом город был значительно больше и достигал берегов Гетара.

В 1894 году Эребуни-Ереван стал предметом археологических изысканий. Член Московского Императорского археологического общества А. Ивановский прибыл сюда с особым поручением и начал предварительные исследования.

Кратковременные раскопки в различных районах Еревана велись в 30-ые годы нашего века, но они не касались Арин-берда (Эребуни-Ереван). Периодические раскопки начались только в 1950 году и продолжаются по сегодняшний день.

Благодаря раскопкам 1950—1959 гг. приблизительно уточнен план цитадели, направление оборонительных крепостных стен, положение отдельных её частей, характер дворца, главного храма, двора и других объектов, их величина. Найдены клинописные надписи, многочисленные и разнообразные по характеру остатки материальной культуры, редкие образцы урарто-армянского искусства и т. д.

В результате археологических раскопок стало известно, что Эребуни-Ереван являлся крупным административным центром, могучей крепостью урартов на Араратской равнине, не только во времена своего основателя Аргишти I, но и в годы царствования Сардура II (750—730 гг. до н. э.) и Русса (735—714 гг. до н. э.).

В 7 веке до н. э. Эребуни-Ереван утрачивает своё прежнее значение и на смену ему приходит построенный на территории теперешнего Еревана, на холме Кармир-блур город-крепость Тейшебаини, ставший административным центром. Все ценности переносятся в Тейшебаини, но как крупный город Эребуни-Ереван продолжает своё существование.

Подобно другим городам Востока, Эребуни-Ереван состоял из двух частей: цитадели и окружающего его собственно города. Цитадель представляла самостоятельный архитектурный комплекс с царскими дворцами, храмами, складами, широким двором, казармами, оборонительными крепостными стенами. По удобствам и роскоши цитадель Эребуни-Еревана ничем не отличалась и не уступала цитаделям крупнейших городов Передней Азии.

В цитадели Эребуни-Еревана особый интерес представляет водопровод, по-видимому сооружённый в период основания города и имеющий 2750-летнюю историю. В юго-западной части цитадели были обнаружены водопроводные трубы из туфа калибром в 11 см. Аналогичные трубы были обнаружены также в центре современного Еревана в 1936 году на площади имени Ленина, по улице Шаумяна (1964 г.).

Примерно выясненным можно считать в основном вопрос об армянском племенном этническом составе Эребуни-Еревана. Здесь жили местные жители, урарты, вавилоняне, хетты и цупанцы. Хетты и цупанцы были военнопленными, привезёнными Аргишти I, и насчитывали 6600 человек. В дальнейшем, в начале 7 века до н. э. и в последующие века здесь поселяются также скифы и персы. Вероятно, население Эребуни-Еревана достигало нескольких десятков тысяч и состояло из различных социальных слоёв: рабов, воинов, административных служащих, духовенства, свободных землевладельцев и др. В городском хозяйстве основными были государственное и церковное хозяйства. Главными отраслями хозяйства, основанными на искусственном орошении, были земледелие и садоводство. В городе процветали ремёсла и торговля.

В настоящее время только в Эребуни-Ереване раскопано около двадцати надписей на предметах со сведениями о политических событиях, строительных работах, проведении каналов и т. п.

Благодаря археологическим раскопкам Арин-берда и Кармир-блур стало известно, что Эребуни-Ереван имел редкие образцы урартского искусства. Найденные бусы, щиты, браслеты и другие предметы роскоши и печати, представляющие изделия ремесленников, благодаря отличной резьбе и мастерству обработки являются подлинными произведениями искусства.

Внимание искусствоведов привлекают дошедшие до нас щиты и фрески. Урартские щиты являются редкими художественными изделиями. По повелению царей они приносились в дар богам и городам. Щиты Эребуни-Еревана наряду с другими предметами роскоши—шлемами, колчанами, именными чашами урартских царей, частями сбруи и т. п.—в 7 веке до н. э. были перенесены и хранились в Тейшебаини (Кармир-блуре). Так четыре щита, обнаруженные в Тейшебаини, были

изготовлены для города Эребуни и на них имеется клинописная надпись царя Аргишти I. Особую ценность представляют найденные в 1951 году щиты, украшенные несколькими десятками изображений льва и быка.

Другим важным свидетельством высокой степени урартского искусства Эребуни-Ереван является роспись. Стены большинства палат и соборов и других монументальных строений украшены скульптурными изображениями. Основную тематику архитектурных росписей составляют композиционные картины, связанные с идеей защиты родины. Широко применялись различные узоры, геометрические методы в изображении растений, людей и животных. Роспись Эребуни-Еревана проста по композиции, но гармонична, яркие цвета сочетаются с высокой техникой исполнения. Больше всего рисунков обнаружено в развалинах храма бога Халди, скрытых под толстым пластом земли. Роспись поражает обилием красок и не уступает по своему мастерству наскальной живописи многих развитых стран Ближнего Востока того периода.

После падения урартского государства Эребуни-Ереван продолжал свое существование, в отличие от города-крепости Тейшебаини, основанного на 100 лет позднее, который после нападения скифов (начало 6 века) был полностью разрушен и исчез с исторической арены.

Как уже отмечалось, Тейшебаини также находился на территории современного Еревана, по левому берегу реки Раздан, на холме Кармир-блур и в его окрестностях. В археологическом, историческом и архитектурном отношении Тейшебаини более хорошо изучен. Естественное положение Тейшебаини было весьма удобным, недоступным для врагов, что сыграло весьма положительную роль и в политическом, и в хозяйственном отношении. Находясь в центре северных урартских стран, он поддерживал тесные экономические связи со многими из них.

Территория, занимаемая Тейшебаини, хорошо известна. Даже на снимках, сделанных с самолёта, видны параллельные улицы, протягивающиеся с востока на запад, по обе стороны которых располагались жилые дома и кварталы. Цитадель города была построена на холме Кармир-блур и занимала площадь в 4 гектара, а собственно город раскинулся на плос-

когорье, в западной части холма и занимал вместе с цитаделью территорию примерно в 40 гектаров.

Тейшебаини находился в стране Аза, где проживало одноимённое армянское племя. В этой стране находились также города Эребуни и Аргиштихинили. Предполагают, что Тейшебаини не являлся большим административным центром, а представлял собой сильный город-крепость на севере урартского государства.

Тейшебаини существовал сравнительно недолго, немногим более 100 лет и был уничтожен скифами в начале 6 века до н. э. Причины его гибели ещё не выяснены окончательно, до сих пор не известно, какую роль играло население в защите города, в частности, в каком году и при каких обстоятельствах были захвачены собственно город и цитадель, долго ли оказывали сопротивление охраняющие крепость воины, какую помощь извне получали защитники города, были ли в рядах занявших город помимо скифов и другие войска и т. д. и т. п.

В результате бережных и тщательных раскопок и исследований Б. Б. Пиотровского и В. С. Сорокина были восстановлены некоторые подробности, свидетельствующие о взятии цитадели Тейшебаини. Выяснилось, что во взятии города участвовали скифы; после захвата собственно города часть его населения нашла убежище в цитадели, а остальные — в ближайших горах. Цитадель была взята не после длительной обороны, а неожиданно, штурмом, ночью, когда начался сильный пожар, паника, бегство и т. п.

В Тейшебаини жили местные племена, урарты, а также военнопленные, привезённые из различных стран. По роду деятельности население его составляли воины, ремесленники, земледельцы, административные служащие и др. Всё пришлое население не имело собственного хозяйства и находилось на службе у государства. Ещё до падения Тейшебаини здесь обосновалось незначительное число скифов. Всё население города подчинялось власти урартского правителя. Урарты находились в привилегированном положении, сосредоточивали в своих руках высшие должности и военное командование.

В своей незначительной части хозяйство Тейшебаини было государственным. Основные отрасли хозяйства составляли: земледелие, садоводство, скотоводство, ремёсла и торговля. Повсеместно применялся труд рабов. Важное значение для

развития земледелия и садоводства имела созданная урартами оросительная система, отдельные части которой после неоднократных обновлений сохранились до наших дней.

О развитии земледелия в Тейшебаини и его окрестностях свидетельствуют найденные во время раскопок цитадели склады и амбары, наполненные зерном, мукой, хлебом из проса, остатки пищи из пшеничных зёрен (дзавара), развалины маслобойни. Ещё больший интерес представляют археологические материалы, связанные с производством пива, которые были обнаружены в 1940 и 1948 годах, а во время раскопок 1958 года неожиданно окончательно был решён вопрос о производстве пива в Тейшебаини, в результате изучения найденной в цитадели специальной мастерской — «завода» по производству пива. О высоком развитии земледелия в Тейшебаини свидетельствуют сельскохозяйственные орудия и другие предметы. Здесь обнаружены: железные вилы, серпы, лопаты, молоты, мотыги, тесаки, жерновы, точильный камень и т. п. Археологические материалы экспедиций свидетельствуют о развитии садоводства и виноградарства. До 1957 года в Кармир-блуре было раскопано 8 огромных винных погребов, в которых хранилось приблизительно 400 тысяч литров вина. Найдены виноградные косточки, подобные современным сортам «ереванский», «воскеат», «гаран-дмак». Наряду с виноградарством были развиты также садоводство и овощеводство. Раскопаны остатки яблок, слив, гранатовые и персиковые косточки, цветы граната, остатки чечевицы и арбуза.

Вслед за земледелием и садоводством второе место в хозяйстве Тейшебаини занимало скотоводство, представление о котором составляют на основе найденных при раскопках костей животных. Изучив обнаруженные здесь в большом количестве кости быка, козла, свиньи, осла и лошади, С. К. Даль, Н. О. Бурчак-Абрамович и С. Межлумян пришли к выводу, что эти животные по своей величине, внешнему виду и свойствам сходны с животными, распространёнными в современной Армении и соседних странах.

В Тейшебаини были развиты ремёсла. Здесь помимо обработки некоторых сельскохозяйственных культур (развитое виноделие, производство пива и подсолнечного масла и т. п.) существовали также строительное, гончарное, металлургическое, кожевенное, текстильное, деревообрабаты-

вающее и другие ремёсла, отвечавшие повседневным и насущным нуждам населения. Наряду с виноделием, наличие местного сырья (глины) явилось основой для развития гончарного дела. В Тейшебаини обнаружены сотни огромных карасов, вместимостью в 250—1250 литров, более тысячи кувшинов, многочисленная посуда, различная по размерам и виду, кубки, сосуды, гончарные круги, железное орудие для гончарного горна, гончарная мастерская. Об известной степени развития и существования других ремёсел: металлообработке, деревообделочном, текстильном производстве и других свидетельствуют найденные во время раскопок грубый топор и каменные колодки для изготовления украшений, фигурная литая медная чаша, оружие, военное снаряжение, молоты, различные виды ножей и сабель, вилы, тесаки, лопаты, пилы, украшения, части сбруи, деревянные предметы (ложки, обломки ковшей, корзины и др.), шерстяные изделия и пряжа, деревянное веретено, конопляная нить и многое другое. Урартоведы считают, что Тейшебаини, Аргиштихинили и Эребуни-Ереван играли большую роль в распространении среди северных народов культуры железа.

Тейшебаини поддерживал тесные экономические связи с соседними и дальними странами. Здесь обнаружены предметы, привезённые из Египта, ассирийские ожерелья, печати, предметы из золота различных стран Малой Азии и Средиземноморья.

Торгово-экономические связи поддерживались также со скифами, хеттами, с жителями Финикии и Иранского плоскогорья.

Периодические раскопки Тейшебаини—Кармир-блур начались со времени обнаружения геологом А. П. Демёхиным первой клинописной надписи и передачи её в исторический музей, через три года после предварительных исследований К. Г. Кафадаряна в 1939 году. Во время Великой Отечественной войны раскопки были приостановлены и возобновились в 1945 году. Раскопками Кармир-блур руководили Б. Б. Пиотровский, К. Кафадарян, С. Тер-Аветисян. Работы велись в основном в цитадели. Результаты археологических изысканий 1939—1953 гг. были опубликованы в трёх выпусках и в работах Б. Б. Пиотровского.

Во время раскопок обнаружены многочисленные материа-

лы. Особенный интерес представляют клинописные надписи. В 1959 году в Кармир-блуре были обнаружены 46 клинописных надписей и отдельных высказываний, слов, имён, различных по объёму и содержанию; 16 из них относятся ко времени Аргишти I. Предполагается, что помимо них в Тейшебаини имелся архив, подобный ассирийским архивам, отражавший всю жизнь города-крепости.

Значительную часть раскопанного материала составляют печати. В 1939—1949 гг. были найдены 18 печатей, 14 из которых из талька, 3—из глины и одна из бронзы.

Подобно многим древним городам Востока Тейшебаини также состоял из цитадели и собственно города. Цитадель была расположена в восточной части собственно города на холме Кармир-блур. В результате раскопок в настоящее время известно направление его крепостной стены и большой отрезок её. Цитадель занимала главенствующее положение по отношению к окружающим её постройкам.

По археологическим данным, цитадель Тейшебаини состояла из 120, 140 или 150 комнат, из которых в 1955 г. уже было откопано 65. В большинстве своём это кладовые, жилища, склады и другие хозяйственные помещения, расположенные близ главного корпуса.

Постройки Тейшебаини были двухэтажными. В первом этаже находились подсобные помещения, а во втором—жилые комнаты и приёмные залы.

Город был построен по заранее составленному плану. В центральной части в западно-восточном направлении протягивались широкие улицы (до шести метров), по обеим сторонам которых располагались жилые дома. В развалинах города не обнаружено никаких следов водопровода и канализации. В сравнении с Эребуни-Ереваном Тейшебаини был менее благоустроен, очевидно потому, что он строился в более короткие сроки. Краткой была и его историческая жизнь. Тем не менее, существование Тейшебаини оставило значительный след в истории нашей столицы.

После разрушения Тейшебаини скифами (начало 6 века до н. э.) были уничтожены его оросительные каналы и полностью опустошён сам город. Между тем, Эребуни-Ереван также подвергавшийся нападениям скифов, оставался стойким и продолжал свою историческую жизнь.

С момента падения Урартского государства до 7 века до н. э. не сохранилось каких-либо письменных источников о Ереване, за исключением памятной записи о великом армянском ученом-историке Мовсесе Хоренаци и его сподвижниках. Таким образом, самым верным источником 1200-летней истории Еревана являются археологические и нумизматические материалы, раскопанные в разное время на территории собственно города и его окрестностей.

В первую очередь заслуживают внимания архитектурные памятники ахеменидской эпохи, построенные в Ереване. В этот период Ереван был городом, имевшим важное стратегическое, хозяйственное и административное значение. Согласно требованиям своего времени Ахемениды заново реконструировали стеллы и другие памятники урартского периода. Площадь цитадели прежнего Эребуни-Еревана была полностью изменена: храм бога Халди перестроен, а храм Susi без существенных изменений вошёл в комплекс храма, построенного в честь бога Арамазда. Среди архитектурных построек цитадели Эребуни-Еревана в эпоху Ахеменидов заслуживают особого внимания следующие: колонный зал—ападана, аналогичный залам больших городов крупных государств, а также большой и малый храмы огня.

Ападана имела 30 деревянных колонн. Ширина её—29 метров, длина—33 м. Здесь могли свободно разместиться до 3000 человек.

Кроме архитектурных памятников в послеурартский период истории Эребуни-Еревана большое значение имеют обнаруженные во время раскопок и строительных работ многочисленные монеты и остатки материальной культуры. Найдены скифские лук и стрелы (6—4 вв. до н. э.), иранская железная уздечка, две милетские серебряные монеты (1956 г.), обломки глиняного кубка. В 1939 году на кладбище Конда были раскопаны серебряные монеты эпохи Селевкидов, а в 1940 году серебряная монета времён Александра Македонского, датирующиеся 4 веком до н. э. Во дворе химического комбината им. С. М. Кирова были найдены парфянская серебряная монета, монета императора Августа (27 г. до н. э.—14 г. н. э.). Во время строительных работ найден разнообразный археологический материал, относящийся к концу I века до н. э. и началу I века н. э.: карасные захоронения, колбы, гли-

няные черепки, небольшие по размеру кувшины, а также десятки монет, датируемые 4—5 вв. Всё это доказывает, что после падения урартского государства, Эребуни-Ереван не только продолжал своё существование, но и играл заметную роль в жизни страны.

Следует предположить, что в 6—5 вв. до н. э., когда из отдельных армянских племён был окончательно оформлен армянский народ и создана армянская государственность, город Эребуни стал называться Ереваном. По-видимому в период падения урартского государства население Эребуни составляли армяне и обармянившиеся урарты-алароды, значительная часть которых перебралась сюда из Тейшебаини до разрушения последнего.

Следуя логике исторических событий, можно предположить, что оставшиеся в живых жители Эребуни-Еревана и Тейшебаини, после нападения скифов и благодаря разрушению оросительных каналов (4—3 вв. до н. э.), переселились в центральную часть территории современного Еревана, в долину, орошаемую водами Гетара. Удобное местоположение не требовало сооружения больших искусственных оросительных каналов. Не исключено также и то, что наряду с занимаемой большой территорией, долина реки Гетар входила в состав урартских государственных владений и могла быть заселена частными лицами только после гибели этого государства.

Неправдоподобно мнение, высказанное некоторыми специалистами о том, что после падения урартского государства Ереван (у них Эребуни-Ереван) не играл видной роли и в течение веков якобы оставался незаметным населённым пунктом. Косвенные данные и логика исторических событий подсказывают прямо противоположное. Более вероятно, поэтому, предположить, что после падения урартского государства Ереван был не незаметным населённым пунктом, а крупным административным центром, по-видимому одним из двух центров сатрапии, созданных Ахеменидами в Армении.

Все арменоведы, занимающиеся вопросами истории Еревана, находят, что до 7 века (н. э.) он не упоминается в каком-либо письменном источнике. Все они проходили мимо последнего слова предания о Давиде, Мовсесе Хоренаци и его современников (5 век): «А Давид и Мамбре, и Погос, и

Абраам—друзья Мовсеса остались в Ереване», либо приняли в смысле «быть увиденным». Анализ же всего текста предания приводит к выводу, что речь здесь идёт о Ереване и свидетельствует, что «друзья Мовсеса Хоренаци остались в Ереване». Следовательно, необходимо пересмотреть считавшееся непререкаемым утверждение о том, что первое упоминание о Ереване относится к 7 веку. К тому же многочисленные монеты эпохи позднеримского и сасанидского владычества, найденные в окрестностях Еревана, а также упоминание в памятной записи-предании о жизнедеятельности отца армянской истории Мовсеса Хоренаци, показывают, что в 5—6 вв. (н. э.) Ереван был многонаселённым и имел все необходимые условия для средневекового города-крепости.

Таким образом, устарело и никак не приемлемо мнение, согласно которому у нас якобы нет сведений по истории Еревана 6 в. до н. э.—7 в. н. э.

7—9 века в истории нашей столицы в первую очередь известны тем, что письменные сведения и упоминания, относящиеся к этому времени дают возможность воссоздать полную историю её.

Арменоведы давно уже обратили внимание на то, что первое письменное упоминание о Ереване относится к началу 7 века и сделано оно в «Книге писем» («Գիրք թղթոց»), в связи с описанием борьбы церкви с расколом (особенно против халкедонитов) и созывом церковного собора католикосом Абраамом. В «Книге писем» упоминаются участвовавшие в соборе епископы, властители различных степеней и званий, а также духовенство. Из Еревана на соборе присутствовал Давид-ерец. Г. Алишан и другие арменоведы верно охарактеризовали Ереван того времени как «Երևկի և լի և լի» («видный поселок»), по-видимому исходя из того, что помимо монастырей, уездов и других административно-территориальных единиц, в церковном соборе участвовали представители только крупных городов.

Следующее упоминание о Ереване, которое вызвало расхождение в мнениях у филологов, историков и др., начиная с Ов. Шахатунянца и кончая некоторыми авторами нашего века,—это сообщение Себеоса о первых арабских нашествиях (642—643 гг.) и о битве, происшедшей близ Еревана. Некоторые учёные, обращая внимание лишь на географическую

сторону обстоятельных описаний историка Себеоса, пытались отождествлять упомянутый им «Երևան» либо с Ареставаном (на северо-восточном берегу озера Ван), либо с Гером (теперешний Хой). Но тщательное изучение источников даёт возможность считать оба этих предположения не соответствующими истине. В рукописях истории Себеоса, за исключением одной, в которой допущена ошибка переписчика (вместо «Երևան» написано «Տերևան») — место битвы одного из арабских войск названо «Երևան» — «Ереван». Если это так, то в первой половине 7 века Ереван, как и в древние времена имел свою цитадель и играл значительную роль в военно-стратегическом отношении. Но изучение первоисточников показывает, что сообщение Себеоса о Ереване 7 века не единственное. Согласно упоминаниям Ованеса Драсханакертци и Самвела Анеци в 658, а вернее в 660 году произошла «ереванская битва» («Երևանու կռիվ»). Сопоставление и анализ имеющихся документов приводят к выводу, что упоминание Себеоса: «И пришли, собрались близ Еревана, напали на крепость, но не сумели взять её» не аналогично «ереванской битве» Самвела Анеци. Это были две разные битвы, имевшие место в период арабских нашествий и захвата ереванской крепости: одна произошла в 643 году, а другая — в 658 или 660 году.

То, что Ереван не упоминается в известном армянском памятнике 7 века «Ашхарацуйце» («География»), не играет особенной роли, так как в нём нет упоминания о десятке других городов и поселков Армении того периода. Из многочисленных городов и поселков Айраратской страны, например, фактически упоминается только «престольный» («յարրիւն») город Вагаршапат.

В наших наскальных надписях Ереван впервые упоминается в 874 году на стене церкви Аракелоц в Севане, которая обнаружена только в 1924 году. А из двух свидетельств Степаноса Орбеляна (одно из которых относится к 9 веку, а другое к 901 году) ясно видно, что Ереван в 9 веке был сельским городом. Вероятно, он считался таковым и в 7 веке. В 7—9 вв. население Еревана занималось в основном садоводством, овощеводством, земледелием и животноводством. Но как в каждом сельском городе здесь были также развитые ремёсла. По всей вероятности, значительную роль

играла торговля. Через Ереван проходила древняя дорога Двин-Партав, что также способствовало развитию торговли.

Кроме скрытых под землёй памятников древней урартской и ахеменидской эпох до нас дошёл один из древнейших памятников—известная церковь Погос-Петроса в Ереване, разрушенная в 1931 году в связи с реконструкцией города. Археологические исследования, которые велись в это время, показали, что эта церковь имела присущую архитектуре 5—6 веков базилику. Были обстоятельно изучены надписи на стенах этой церкви, высокохудожественные фрески, выполненные на всех шести ярусах, среди которых 5 ярус снизу относится к 1131 году. Выяснено, что нижние—первый и второй—ярусы и настенные рисунки на них относятся к 5—7 вв. и исключительны как по своей культуре, так и по технике исполнения.

Начиная со второй половины 9 века до разрушительного нападения монголов и установления в стране жестокого монгольского ига (13 в.) Армения переживала период развитого феодализма. В стране всё более укреплялись феодальные отношения, развивалось хозяйство, политическая жизнь, культура. Во второй половине 9 века Армения достигла политической независимости, а длительный мир с конца первой четверти 10 века способствовал расцвету страны.

10—13 века в истории Еревана являются самым знаменательным периодом. Из города поселкового типа он превращается в крупный феодальный административно-хозяйственный центр.

В 10—11 века Ереван ещё оставался городом поселкового типа и составлял владения то одного, то другого феодала. В первой половине 11 века Ереван, по-видимому, принадлежал князю Апирату. Согласно упоминаниям, этот князь, имевший 12000 всадников, велел построить ереванский канал (по всей вероятности, современный канал Мамри) и Кечаринский монастырь. В дальнейшем, после кратковременных византийских и сельджукских завоеваний в Ереване и Котайкском уезде правили или князья Закаряны, или другие князья. В конце 12 века и первых десятилетиях 13 века ереванскими феодалами-патронами были Вард Имкел, Саркис и Дол, а в период господства монголов из властителей Еревана известен Сахмадин (вторая половина 13 века), о котором сохрани-

лись многие надписи. После Сахмадина в конце 13 века и начале 14 века упоминается некий Усик, о котором мы имеем весьма отрывочные сведения в одной из надписей Овианаванка. Как и в других городах страны, так и в Ереване городским властителям-патронам подчинялись амираны, которые в период династии Закарянов и во времена монголов были обыкновенными надсмотрщиками, управляли поместьями своих патронов, а в городах занимали более низкие должности, обычно «бажраров» или «дамхачи», так называемых сборщиков податей. Считается вероятным, что помимо этих должностей, по примеру города Ани в Ереване также существовала специальная должность рыночного надсмотрщика—«мутсипа». По-видимому, в 13—14 вв. как в Ани, так и в Ереване органом самоуправления был «ерицани»—совет старейшин, который, однако, был небольшим по составу и пользовался более ограниченными правами.

Помимо властителя-феодала города и подчиненных ему должностных лиц, в период монгольского владычества в городах и областях страны монгольский правитель назначал специальных должностных лиц «шахнаи». Они были обыкновенными управляющими и несли ответственность за административные дела того или иного города и уезда.

В надписях 10—13 вв. упоминаются многочисленные случаи купли-продажи садов в городе Ереване.

Первой большой сделкой следует считать покупку Аветенц Сахмадином в 1264 году города Еревана с его землями, водами и пр. Об этом оставлена надпись на церкви Католика в Ереване. Сделка эта—свидетельство того, что продажа поместий считалась законной в случае предоставления документа, утверждённого свидетелями, о подаче феодального натурального налога. Помимо земель предметом продажи были воды. С развитием денежного хозяйства ставшая обычной продажа земли и тяжёлая налоговая политика монгольского государства создали благоприятные условия для ростовщичества.

Существовали разнообразные единицы измерения земли: дневная вспашка, «*шпш-шпш*» («ару-айги»), «*лшцш*» («капич») и другие, многие из которых не определены. Приблизительные подсчёты показывают, что в 12—14 веках в Арме-

нии один гектар земли в среднем стоил 80—100 динаров. По-видимому, в Ереване земля ценилась несколько дороже.

В 10—13 веках в Ереване существовало три вида землевладения: крупное, мелкое и монастырское. Крупными землевладельцами Еревана этого периода были князья Супан Сюнеци (10 в.), и Апират (11 в.), военачальник («спасалар») Закарэ (начало 13 века), феодалы Вард Имкел, Иване Закарян, Мхитар, Усик Ереванци, Дол и другие. Но во второй половине 13 века самым крупным землевладельцем Еревана был, по-видимому, Сахмадин, купивший в 1264 году Ереван с его землями и водами. Поместья Сахмадина не ограничивались только Ереваном. Он был крупным ростовщиком, торговцем, властителем и патроном. Следует предположить, что все крупные землевладельцы имели и в Ереване свои собственные хозяйства, хотя здесь жили не все крупные феодалы—многие из них Закарэ, Иване, Сахмадин, Тигран Онени и другие жили в других городах Армении.

Тем не менее, значительная часть городских садов и других земельных участков принадлежала мелким землевладельцам, свободным крестьянам, которые имели право распоряжаться ими. Это были собственники, платившие государственный налог, помимо подати по продаже, собираемой феодалом и налога за пользование водой.

В Ереване 10—13 вв. среди крупного землевладения едва ли не последнее место занимало монастырское и церковное землепользование. Собственные сады и другие земельные территории имели монастыри Макеноц, Аридж, Кечарис, Гегард и другие. В сравнении с крупным, частным и мелким землевладением землевладение такого типа имело определённые преимущества: оно постоянно увеличивалось за счёт садов и земель, отдаваемых светскими феодалами «во спасение души». Только согласно дошедшим до нас сведениям 10—13 вв. собственность монастырей и церквей Еревана составляли 17 1/4 садов. Помимо владений, полученных за счёт пожертвований, монастыри и церкви приобретали земельные участки также благодаря купле-продаже, которая была в этот период распространённым явлением.

Каналы урартского периода к тому времени давно уже вышли из строя. Естественным источником для орошения земельных территорий Еревана в этот период становится ре-

ка Гетар, а главный канал был построен на реке Раздан князем Апиратом. Предполагают, что это современный канал Мамри. Кроме Мамринского имелись и другие крупные каналы. В Ереване в этот период имело широкое применение удобрение навозом. Искусственное орошение и удобрение навозом для того времени было гарантией сравнительно высокого и прочного урожая. В городском хозяйстве как и прежде продолжали играть важную роль занятия сельским хозяйством, в первую очередь садоводством и овощеводством. О развитии садоводства свидетельствуют многочисленные надписи и сведения, которые мы находим в исторических трудах. Из нескольких статей «Судебника» Мхитара Гоша видно, что в это время были изданы специальные законы относительно развития садоводства, защиты садов и т. п. Сохранились материалы, свидетельствующие об обработке садов, организации работы, оплате батраков и др.

В 10—13 вв. наряду с городами большое развитие получают ремёсла. Число городских ремёсел в то время превышало 100. В этом отношении особенно известны такие города как. Ани, Двин, Арци, Карс, Хлат, Карин и другие. Ереван принадлежал к сравнительно небольшим феодальным городам, но и здесь был ряд ремёсел. По свидетельствам, в этот период в Ереване были разнообразные мастерские (*հրուշիկ*), первую роль играло гончарное дело—одно из древних занятий населения деревни Норк, расположенной близ города. Развитие гончарного ремесла тесно связано не только с хозяйственными и бытовыми нуждами городского населения, но и с виноделием.

Помимо ремёсел, в Ереване существовали мелкие заведения типа кустарных, особенно винодельческие мастерские, а также разбросанные по берегу Гетара и Раздана мельницы. Некоторые ремёсла Еревана в основном были связаны с внешней и транзитной торговлей.

Положение Еревана как и прежде было удобным для развития торговли. Среди торговых пунктов на пути, проходящем по долине Аракса, Ереван в последней четверти 10 века считался одним из самых важных. Достаточно тому подтверждение хотя бы то, что дорогу от Нахичевана по левому берегу Аракса, ведущую к Араратской стране, Карину, к горо-

дам, расположенным на побережье Чёрного моря, обычно называли Ереванской дорогой.

Другой важный торговый путь связывал Ереван с дорогой по правому берегу Куры.

Помимо внешней и транзитной торговли, о развитом состоянии которой свидетельствуют обнаруженные в черте города монеты ряда иностранных государств, здесь была развита также внутренняя торговля. В надписях в ряде мест упоминаются так называемые магазины-ларьки (*հովանի*), имевшиеся в Ереване. Торговцы были разных сословий: от мелких до владетельного феодала Сахмадина. Предметы торговли были самыми разнообразными и в основном состояли из сельскохозяйственных продуктов и изделий ремесленников. Основной денежной единицей был динар. С продаваемых товаров взималась пошлина двух степеней: «мец баж» (большой баж) и «покр баж» (малый баж). «Большой баж» взимался, по-видимому, не с предметов первой необходимости, а только с предметов роскоши, с земли и т. п., и составлял $\frac{1}{10}$ часть цены продаваемых товаров, а «малый баж», взимаемый с предметов первой необходимости, составлял незначительную часть цены.

Подобно всем средневековым городам, население Еревана было разнообразным по социальному составу: в него входила небольшая группа феодалов (светских и духовных), свободные крестьяне, ремесленники и торговцы, «наёмники», слуги, значительное число воинов. Принадлежащие к светским феодалам князь Апират (11 в.), Вард Имкел, Сахмадин и другие пользовались различными привилегиями вплоть до опубликования законов о налогах, недвижимом имуществе, купле-продаже и др. Но если до 10—11 вв. эти феодалы в основном были из домов армянских князей-нахараров, то в дальнейшем феодальная прослойка обычно пополнялась за счёт богачей, которые благодаря сбору налогов, торговле, ростовщичеству и т. п. накопили огромные богатства. В период монгольского владычества феодальная верхушка города почти полностью состояла из такого рода богачей, «паронов» (господ) или «патронов» (покровителей). В привилегированном положении находились также духовные феодалы.

Городские ремесленники и торговцы были весьма многочисленны. Их в узком смысле можно назвать «гражданами»,

которые по своему социальному положению, особенно в 10—13 вв., когда жизнь городов развивалась весьма бурно, стояли выше крестьян.

Наиболее многочисленную часть городского населения составляли, по-видимому, крестьяне, в основном свободные, имевшие собственные земли, которыми они могли распоряжаться желаемыми способами: продавать, передавать по наследству, обменивать, закладывать и т. п. Помимо крестьян, сельскохозяйственные работы в городе вели ремесленники и мелкие торговцы. Предполагается также, что в средневековом Ереване жили «шинаканы», по понятиям того времени — закрепощённые крестьяне. В городе было много «мшаков» (батраков) и «варцаканов» (наёмных рабочих). «Мшаки» обычно были временными жителями, они приходили в город в летнее время года и батрачили в разгар сельских работ, а «варцаканы» являлись постоянными жителями города и работали подённо.

С налогоплательного населения города взимались феодальные, государственные, церковные и другие налоги. Зависимые крестьяне помимо всего этого несли барщину и другую принудительную работу. Важными феодальными налогами были: «даяк» или «баж», который взимался в размере $\frac{1}{10}$ от цены продаваемого товара, «шариат» — в земледелии, а с виноградников и плодовых садов взимался «хале». Из государственных налогов были: основной, земельный налог (составлявший $\frac{1}{3}$ часть среднего урожая), подушный денежный налог, который взимался с каждого 15—60-летнего мужчины и составлял в год 16,5 рублей золотом, и военный налог, называемый «чар». Церковными налогами были: «птхи», «иджеани» и другие. Только налог «птхи» составлял $\frac{1}{10}$ часть урожая или общего дохода.

Относительно количества городского населения нет никаких свидетельств или документов. В 13 веке Ереван занимал довольно большую территорию, имел 15—20-тысячное население, подобно другим небольшим городам Армении.

В 10—13 вв. наряду с экономической жизнью бурное развитие переживали также армянская культура, историография, литература, архитектура, медицина, миниатюра. Крупными центрами науки и искусства стали Татев, Ахтамар, Ани, Двин, Сис и другие известные монастыри и боль-

шие города. Одним из известных авторов 11 века был вардапет Ованес Козерн, последние годы жизни которого связаны с Ереваном. Ованес Козерн оставил несколько работ, достойных внимания, по летосчислению, догматике, толкованию и по праву считается одним из самых выдающихся авторов века.

Историка 13 века Мхитара Айриванеци называют иначе Мхитаром Ереванци. Его перу принадлежат исторические труды, а в рукописях, переписанных им, особого внимания заслуживает большой «Сборник речей», представляющий сборник философских статей, толкований и т. п. Этот «Сборник речей» Мхитар Ереванци переписал вместе с писцом Саркисом.

В историческом и историко-архитектурном понимании определённый интерес представляют архитектурные строения Еревана 10—13 веков. Среди памятников Еревана этого периода достойны упоминания существовавшая на холме Кармир-блур крепость и дошедшее до наших дней кладбище Козерн, где похоронен сам вардапет Козерн. В это же время на холме Цицернакаберд находилась одноимённая крепость: некоторые учёные считают её цитаделью тогдашнего Еревана. При изучении искусства и архитектуры Еревана 10—13 веков большой интерес вызывают стеллы. Одна из них, сохранившаяся ещё с прошедших времён,—церковь Погоса-Петроса, фрески которой были выполнены именно в 11—13 веках. Церковь Погоса-Петроса—одна из самых древних и одновременно самых больших церквей и уступает по красоте расположенной неподалёку от неё церкви Католика. Последняя построена в 12—13 веках и стала предметом археологических исследований только в наши дни, в 1936—1937 гг. В результате проводившихся раскопок подтвердилось, что она была построена в 13 веке, а в основе её притвора заложена базилика 7 века.

По-видимому к строениям 12—13 веков относится также «еркуересани» (двуликая) армянская церковь святого Ншана, разрушенная во время землетрясения 1679 года. Некоторые отождествляли её с церковью Погоса-Петроса, что неправдоподобно.

Помимо церквей, интересны в архитектурном отношении часовни Гетсемана и Святого Анания, особенно башня, кото-

рая, по словам Шардена, была построена во времена армянских царей, имела на себе надпись и находилась в центре обширных развалин, против епископской обители.

Начиная с 30—40-ых годов 13 века и до конца 15 века в Армении утвердили свою власть монгольские завоеватели, а позднее Ленг-Тимур и племена туркменских грабителей—кара-коюнлу и ак-коюнлу. Монголы покорили Армению в период нашествий 1235—1236 и 1242—1243 гг. Их завоевания постоянно бывали направлены на массовое истребление мирного населения, защищающего родную землю, и несли с собой плен, грабежи, произвол, насилие, опустошение.

Одно из монгольских наместничеств, в состав которого входила Армения и соседние страны, так называемое Западное Ильханство, в начале 14 в. начинает переживать упадок. В 1344 году оно наконец раздробилось на отдельные эмирства, продолжительная борьба которых подрывала экономическую жизнь. Начавшиеся вскоре нашествия Ленг-Тимура (в 1386, 1387, 1394 и 1400 годах)—жестокого властелина, не знавшего пощады, принесли с собой новые бедствия. В 1387 г. был сожжён также Ереван и убито 500 человек.

Но государство Ленг-Тимура просуществовало недолго. После смерти этого могучего завоевателя (1405 г.), оно быстро раздробилось на отдельные эмирства и княжества, борьба между которыми длилась на протяжении одного века. В этот период в Армении утвердили своё господство сначала кара-коюнлы (1380—1469 гг.), а затем ак-коюнлы.

В период кара-коюнлского господства Джааншах (1437—1467 гг.), для укрепления своей власти в Армении совершил ряд административных преобразований: было создано наместничество, объединившее большую часть Айраратской страны с центром в Ереване, а армянские князья получили определённые привилегии. Джааншах назначил первого известного наместника кара-коюнлов—Ягуба-бека.

В период кара-коюнлского и ак-коюнлского завоеваний политическая история Армении была весьма шаткой. Это в равной мере относится и к центру Айраратского наместничества—городу Еревану. Стали обычными заговоры, войны, интриги, в результате которых наместники Еревана часто сменялись. В период господства кара-коюнлов и ак-коюнлов Ереван несколько раз переходил из рук в руки и подвергал-

ся разрушениям. Туркменские ханы-наместники, бывшие деспотами, сосредотачивали в своих руках неограниченную власть.

Подобно прошлому периоду в сельском хозяйстве Еревана первостепенными оставались садоводство и овощеводство. Но не меньшее значение имели также зерновые культуры, особенно обработка риса. В землевладении и земельных отношениях существенных изменений не происходило. В 14—15 вв. в городе всё также существовали три формы землевладения: мелкособственническое, крупное и монастырско-церковное. Но с конца 13 века владельцами обширных земельных территорий в Армении становятся дворяне других национальностей, представители высшего сословия и воинства; часть земель переходит во владение мечетей. Это в равной степени относится и к городу Еревану. Здесь мы также находим упоминания о крупных феодалах—представителях других наций, которые имели земли не только в самом городе, но и в окрестных селениях.

В ремесленничестве и торговле в сравнении с прошедшим периодом особенного прогресса не замечается, хотя Ереван и стал крупным центром наместничества. Развитие торговли тормозили частые войны, опасные дороги, натуральное хозяйство, что сказывалось в свою очередь и на развитии ремёсел. Десятки городских ремёсел Армении, достигшие высокого мастерства в 13 и первой половине 14 вв. ко второй половине 14 в. и в 15 в. пришли в упадок.

В армянских рукописях 15 века есть многочисленные свидетельства об ухудшении экономического положения страны: дороговизне, голоде, грабительской налоговой политике, разрушениях и плене, своеволии и насилиях.

Национальный состав населения Еревана этого периода был довольно изменчив. Как центр наместничества Ереван становится местом постоянного жительства пришлых правителей, а большинство коренного населения города вынуждено было оставлять насиженные земли в поисках средств к существованию.

Тем не менее, в 14—15 вв. в Ереване происходят события, достойные упоминания. Передовые представители народа даже в этот мрачный период продолжали творить, развивать армянскую культуру. По нашим подсчётам только в 15 веке

в Ереване было переписано много рукописей, из которых до нас дошли четыре-пять молитв и одна «Книга поучений» Григора Татеваци.

Культурное наследие, оставленное жителями Еревана, не может быть полным без упоминания о тех переписчиках (*գրիչներ*), которые были родом из Еревана. В 15 веке упоминаются переписчики из Еревана: священники Тертер Ереванци, Нерсес Ереванци и другие.

С развитием истории и культуры этого периода Еревана неразрывно связана историографическая деятельность Тома Мецопеци (1386—1446), который был возведён в Ереване Григором Татеваци в высокий сан вардапета. В 1410 году Томом Мецопеци переписал «Книгу поучений» того же Григора Татеваци, а в 1441 году он находился в Ереване и был одним из организаторов перенесения престола католикоса из Сиса в Вагаршапат.

Помимо переписки памятных записей и произведений отдельных авторов, Тома Мецопеци оставил две небольшие, но ценные работы. Одна из них исторический труд «История Ленг-Тимура и его последователей» (Париж, 1880 г.), а вторая—«Ишатакаран», в которой имеются свидетельства об известном нам кара-коюнлском наместнике Еревана.

Таким образом, в 14—15 вв. Ереван, бывший крупным наместническим центром, постепенно приобретает существенное значение и в культурном отношении.

BY T. KH. HAKOPIAN

THE HISTORY OF YEREVAN
(from ancient times to 1500)

S u m m a r y

The history of Yerevan goes back into the hoary antiquity. The city has witnessed the whole course of our history, replete with ups and downs, playing various parts in it at different periods.

But the research of its history is recent, and studies in this direction are few in number. Most of the city's history awaits investigation to date. The same, however, is not true of the sources. Since the days of ancient Urartu many archaeological and recorded data have reached us that might throw adequate light on its history.

The favourable geographical setting of Yerevan and its surroundings, the warm climate, the vast and fertile lands around, the rich water supplies and the raw materials exuberating in the area (especially building stones) have, from time immemorial, helped to promote its economy and change it into a rich, large and propitious dwelling site.

Since the Old Stone Age the Armenian Highlands have been the cradle of the human race, and man's life has been continuing ever since. The plain of Ararat and Yerevan, forming part of it, have been settled since the remote antiquity.

Situated in a heavily seismic region and confronted with the imminent havoc of torrential floods of the fiver Guetar and also being ravaged on countless occasions by enemy invasions, most of Yerevan's landmarks have been wiped out for good. Nevertheless, a good number of ancient

monuments have come down to us. The present-day city used to be the site of a number of ancient habitations. As a matter of fact Yerevan is the depository of historical findings where one will come across artifacts pertaining to the aeneolithic epoch, the Urartean period and the antiquity, ruins and traces of fortresses, habitations, structures, irrigation ditches, various weapons, objects, ornaments, instruments and the remains of material culture.

Of the ancient habitations in the area we are familiar with the Stone-Copper Age (the aeneolithic) fortress dug out in the village of Verin Shengavit (now a suburb of Yerevan) where a number of habitation complexes have been excavated together with a large portion of the defence wall, a tribal necropolis, a secret aqueduct etc. Other findings such as a stone axe, lance inserts, earthenware in quantity, stone scythes, excavated granaries have also been brought to light.

Specialists believe that the aeneolithic habitation-citadel of Shengavit must have existed for about 2000 years, i. e. from the second half of the fourth millenium to the first half of the second (B. C.). Thus the aeneolithic habitation of Shengavit existed more than 6000 years before our times.

The Shengavit habitation-citadel was followed by the Bronze Age dwelling sites of Tsitsernakaberd, Mykhannat Tapa, Berdadzor and Karmir Blour (from the mid-second millenium to the end of the same millenium), which have been succeeded by the citadel-cities of the Urartean period Erebouny and Teyshebaini.

The true scientific efforts of elucidating the origin of the word Yerevan were begun only at the end of the 19th century when numerous cuneiform inscriptions had already been found out in Armenia in addition to ruins of citadels and other habitations and when Urartology was shaping as an archaeological science of its own. As early as those days it became evident that many geographical-place names of Armenia (Taik, Handzit, Aratsani, Tsopk, Alashkert, Van, Apahunik and so on) with slightly differing spellings had

been in existence since the remotest times of our history, i.e. the Urartu and the preceding Hittite-Hurrite periods.

Specialists hold that the name Yerevan belongs here. They identify the name Yerevan with the city-citadel Erebouny.

Relying upon scrupulous analysis of the cuneiform inscriptions on the fortress of Arin, the St. Sahak Church in Van and the Khorkhor chronology it has been established that Erebouny-Yerevan was founded by Arguishti I in the fifth year of his reign, i. e. in the year 782 (B. C.).

From the 8th century onward (B. C.) the Urartaeans begin to show a keen interest in the plain of Ararat, its surroundings and lake Sevan. The fertile lands of the plain of Ararat, the closely lying foothill steppes and the pasturelands and meadows around lake Sevan could turn into reliable bases of viticulture, fruitgrowing, husbandry and stock-breeding that lay now far away from the territory of the chief rival—Assyria. In view of this and other circumstances the Urartean kings, as from Menua, started the gradual conquest of the foregoing lands. To exercise a firm hold over conquered territory and make agricultural prospects serve the military-political interests of the state, the Urartaeans start the construction of a number of large citadel-cities and numerous fortress-habitations. Menua founded the first administrative-economic and military centre in the area lying about the mid-course of the river Arax and gave it the name of Menuakhinili (what is now known as the province of Iğdir in Turkey).

Presently Menuakhinili was superseded by Erebouny-Yerevan, founded by king Arguishti in 782 (B. C.) in the south-eastern part of modern Yerevan, on the inaccessible hill of Arin-berd, surrounded by a wall as much as 15 metres high. Erebouny-Yerevan was brought into being, as the relevant inscription testifies „to terrify enemy lands“. An Urartean large headquarters was stationed there. All of this turned Erebouny-Yerevan into a key military-strategic centre. Of no less importance was the city as an administrative-economic centre.

Erebouny-Yerevan was a magnificent city built in the course of scores of years. The 6600 prisoners that Arguishti had taken in the lands of Khat and Tsupan also participated in the construction of the city.

The area taken up by Erebouny-Yerevan comes now fully within the city limits of Yerevan proper that lies over a territory of fifty hectares, the ancient citadel on the hill Arin-berd comprising an area of two hectares. However, the lands pertaining to the city must have occupied an extensive area reaching as far as the banks of the river Guetar.

The excavations of 1950—1959 have roughly outlined the external contours of the citadel, the direction of the defence wall, the palace, the cathedral and its extensive yard, the nature and size of other units as well as the remnants of the 2750 year old water main. Cuneiform inscriptions, specimens of material culture in profusion and rare patterns of Urartean-Armenian art have been brought to light.

Erebouny-Yerevan loses its former importance in the 7th century (B. C.). It gives place to Teyshebaini another citadel-city, built in the 7th century in Karmir Blour, founded again over the territory of Yerevan. Erebouny-Yerevan yields its administrative significance to the new city of Teyshebaini where most of the valuable objects were transferred but the former abides as a large settlements.

At present the number of inscribed objects unearthed in Erebouny-Yerevan and elsewhere, relating to the city's history, is well over thirty.

As pointed out above, Teyshebaini lay within the area of present-day Yerevan, on the left bank of the river Hrazdan, taking up the territory of Karmir Blour (Red Mound) and its surroundings.

Teyshebaini was a natural stronghold almost inaccessible to the enemy. Its position was no less favourable, both politically and economically. Located in the centre of the northern provinces of the state of Urartu the city could readily keep in touch with the latter.

The area occupied by Teyshebaini is certain. Pictures

taken from an airplane clearly show the parallel streets extending in an east-west direction lined on both sides with dwellings and living quarters.

The life of this city has been comparatively short-lived. It was ruined by the Scythians at the onset of the 6th century (B. C.) having existed for little over than a century.

Teyshebaini was inhabited both by natives and by Urartaeans. It was also populated with proseners of war brought from various places. As to occupation, the city's residents consisted of soldiers, craftsmen, husbandmen, clerks etc. The principle branches of the city's economy—husbandry, grape-growing, stockraising, crafts and trade—were run by the state.

Store-houses and granaries full of cereals, flour, barley, the leavings of oatmeal etc, unearthed in the citadel during excavation testify to an advanced farming in and round Teyshebaini. Of greater interest are the archaeological findings pointing to the manufacture of beer that were discovered in 1940 and 1949.

The trades were thriving in Teyshebaini. In addition to re-cultivating certain farm products (an advanced wine-making, beer and oil-producing industries etc.) other trades such as masonry, pottery, metallurgy, leather-dressing textile and woodprocessing crafts were also in existence there.

Teyshebaini was in close economic connections with neighbouring and distant countries. Objects brought from Egypt, Assyrian beads, seals, goldenware and items of Asia Minor and Mediterranean origin have also been uncovered there. Teyshebaini had also economic and trade relations with the Scythians, the Phoenicians and the peoples living in the land of Hittites and the Iranian plateau.

After the demolition of Teyshebaini by the Scythians (6th century B. C.) its irrigation ditches were blocked and the city was completely deserted. The same lot befell Erebouny-Yerevan, yet it stood erect and its history persisted.

No records on our capital are available for the period following the downfall of the Urartu state up to the 7th cen-

tury (A. D.) save for chronicle associated with the life of the Father of our history Movses Khorenatsi and his classmates, reference to which will be made below.

First mention should be made of those architectural monuments of the Achaemenides that were put up in Yerevan. At the time Yerevan was a city of strategic, economic and administrative significance. To match the new conditions fresh constructions were undertaken and the landmarks of the Urartean period were restored under the Achaemenides. The former citadel of Erebouny-Yerevan was covered with buildings, the temple of the God Khald was reshaped completely, while the Susi church forms part of the temple complex dedicated to Ahramazd.

In addition to the architectural monuments, a large number of coins and the remains of material culture, dug out during excavation and construction, are of major importance in the post-Urartean history of Erebouny-Yerevan.

It should be assumed that Erebouny was given the name of Yerevan in the 6th-5th centuries (B. C.). It is likely that at the time of the downfall of the state of Urartu the population of Erebouny was overwhelmingly made up of Armenians and Armenianizing Urartaeans-Alarods.

Following the logic of history, the surviving inhabitants of Teyshebaini, in time of onslaughts by Erebouny-Yerevan and the Scythians, during which the Urartean water mains were blocked, must have settled in what is now known as the central part of Yerevan, the valley of the river Guetar, watered by the same river where no large artificial irrigation canals were required.

Yerevan turned into an administrative centre of consequence supposedly after the downfall of the state of Urartu; it was presumably one of the two satrap centres formed by the Achaemendies.

All the Armenologists who have referred on one occasion or another to the first record on Yerevan believe that the city had not been mentioned before the 7th century A. D. They have set no store by the statement made in a

chronicle-legend of David, Movses Khorenatsi and their other school mates (5th century) which runs as follows: „While David and Mambre, and Poghos and Abraham, friends of Movses, stayed in Yerevan“. The Armenologists have either taken „yerevan“ as meaning „to be known“, „be in the open“ or have overlooked the word. But an analysis of the whole script of the chronicle-legend leads us to the conclusion that the word implies the city of Yerevan; the text merely points out that Movses Khorenatsi and his friends stayed in Yerevan. Therefore the hiterto existing 'irrefutable' view as to Yerevan being founded in the 7th century should be revised.

Armenology has for long noted that the first reliable mention of Yerevan was made in our manuscripts at the start of the 7th century in „a book of Prayers“, in connection with the ecumenical council convened by katholikos Abraham to combat the sects (especially the Carthaginian).

Next mention of Yerevan is to be found with Sebeos with reference to the first Arab invasions (642—643) and the battle waged in the vicinity of Yerevan. This record has been interpreted controversially by philologists and historians alike, beginning with Hovhannes Shakhkatunian down to a number of contemporary scholars.

In our epigraphs Yerevan is first mentioned in 874 in an inscription on the wall of St. Apostle Church in Sevan; the epigraph was found in 1924. Two evidences (one of them relating to the 9th century and the other to the year 901) by Stepanos Orbelian attest that in the 9th century Yerevan was already a townlet. It must have been a townlet in the 7th century too.

Aside from the remote Urartean and Achaemenid memorials buried the earth, the remotest landmark of Yerevan known to us is the St. Paul-Peter Church that was erected where the cinema „Moskva“ stands now and was torn down in 1931 in consequence of the city's reconstruction. Archaeological research made before the demolition of the church revealed that it had originally been a 5—6th

century basilica. The mural epigraphs of the church were scrutinized before it was torn down, in addition to studying the six-layer artistically-wrought frescos on the interior of the walls, of which the fifth layer is dated back to the year 1131.

The 10th—13th centuries are prominent in the history of Yerevan. During this period it shaped itself from a townlet into a truly feudal town changing from an ordinary settlement into the centre of an administrative-territorial unit.

In 11th—13th century epigraphs and historical works Yerevan is referred to on many occasions. At the time it enjoyed all the favourable conditions for growing into a true town. In the 10th—13th centuries there existed all the social and economic conditions necessary for the advancement of political life: the intensification of the division of social labour, Yerevan was situated on transit route, it was the centre of a vast province, Dvin and Vagharshapat economically, culturally, and politically prominent under Moghul rule were now on the decline.

During the first half of the 11th century Yerevan probably came under Prince Apirat. Records say that he was the prince with 12000 horsemen who has laid the canal (presumably the present-day stream of Mamri) and has ordered the construction of the monastery of Kechris. Subsequently, after the shortlived rule of Byzantium and the Seljuks, the sway of Yerevan and Kotsik passes on to the Zakarian prince and those enjoying their patronage. Vard Emkel, Sarkis and Dol are mentioned as the feudal lords or patrons of Yerevan at the close of the 12th century and the start of the 13th; whereas Sahmadin (second half of the 13th century), of whom a series of epigraphs have come down to us, has been one of the lords of Yerevan under Moghul sway. Sahmadin was followed by a certain Husik who exercised authority over Yerevan at the end of the 13th and the beginning of the 14th centuries. As in other cities of the country so in Yerevan the city's masters exercised their sovereignty over the „amira“s who were mere supervisors under the Zakarians and the Moghuls and ad-

ministered the estates of their landlords as well as the tax-collectors named „bazhrar“ or „damghachi“ who were the city's functionaries of inferior rank.

Aside from the feudal lords and their subordinate employees, special officials, termed „shahna“s, were nominated by the central Moghul administration in the cities and the provinces under Moghul rule. Those were ordinary governors, responsible for the administrative management of the given city or province.

Many instances are quoted in the 10th—13th century epigraphs concerning the buying and selling of vineyards and orchards. A sizeable business of this kind is to be considered the purchase of Yerevan with its lands and water by Sahmadin of the Avets in 1264.

Sources of reference clearly indicate that three sorts of landlordship existed in Yerevan in the 10th—13th centuries: large private ownership, small private ownership and monastery estates. Some of the notable landlords of Yerevan in those days were Prince Soupan of Synik (10th century), Prince Apirat (11th century), Zakare the commander-chief (the start of the 13th century), Mr. Vard Emkel, Ivane Zakarian, Mekhitar, Houssik of Yerevan, Dol, „the big dynasty“ Sahmadin and others.

Most of the vineyards and orchards of the city must have, nevertheless, belonged to the small landowners, the free merchants who had a free hand in their lands.

The ditches, that had been dug in the Urartu period had ceased to exist for long. The natural source of irrigating the lands of Yerevan in those days was probably the river Guetar while the main canal took its rise from the river Hrazdan and was laid by Prince Apirat; it is supposedly identified with the Mamri canal. But there must have been other comparatively large canals too. Manure fertilization was at work in Yerevan in those days. Artificial irrigation and manure fertilization have guaranteed staple crops. Agricultural occupations such as grape and vegetable-growing continued to be prominent in the city's economy. Numerous facts to be found in epigraphs and historical writings betoken its advanced grape-growing.

Along with the evolution of civil life in the 10th—13th centuries urban trades also get an impetus. The number of such trades exceeded one hundred in those days. The artisans of Ani, Dvin, Artsn, Kars, Khelat, Karin and other cities were renowned. Yerevan was classed among the comparatively smaller feudal towns, but it could also boast a number of trades. The city counted in those times many workshops. Pottery must have been a prominent trade; it was the old-time occupation of the villagers of Nork in the surroundings of Yerevan. Apart from trades Yerevan had also some handicraft industry particularly wine-making small enterprises and water-mills dotted along the banks of the rivers Hrazdan and Guetar.

Yerevan commanded, as before, a good geographical position for trades. It was one of the largest transit trade centres in the valley of the river Arax. In the Nakhichevan area the route leading along the left bank of the Arax to the cities in the Ararat valley, Karin and on to the Black Sea coast was called the Yerevan route. The other important route connected Yerevan with the way running parallel to the right bank of the Kura.

In addition to foreign and transit trade (which was well developed as evidenced by the foreign currency and the coins minted in other cities, unearthed in various regions of Yerevan) home trade was also brisk. The epigraphs contain some evidence as to their work-shops in Yerevan. The tradesmen were split into several layers, from „poor“ traders up to the big feudal firm of Sahmadin. The merchandise ranged over a great variety of wares. They were largely made up of farming products and craftsman's articles. The dinar was the basic unit of money. In the days of Mekhitar Gosh one gold dinar equalled two steel dinars, one steel dinar was the equivalent of 3 „dang“s while one „dang“-one „tassoun“. In Stepanos Orbelian's times (second half of the 13th century) the value of the dinar had dropped twice. Two types of taxes were levied on merchandise—„the big bazh“ and the „small bazh“. The „big bazh“ was seemingly raised on luxury commodities, the land etc,

which sum came to one-tenth of the selling price of the goods, while first-rate wares were taxed by the so-called „small bazh“ that was a negligible sum.

The city's artisans and tradesmen were numerous enough. They might be termed as „citizens“ in the narrow sense of this word, inasmuch as they stood higher on the social scale as compared to the villagers, for on the 10th—13th centuries city life was developing. The villagers formed the largest bulk of the urban population; it comprised in the main the free peasantry that had its own lands which they might dispose of at their own free will, i. e. inherit, sell, exchange etc. Apart from the peasantry the artisans and petty traders were also engaged in the farming life of the city. It is believed that mediaeval Yerevan also comprised a certain number of „shinakan“s i. e. peasants who were in serf bondage in those days. There was a large crowd of „workers“ and „hired men“ in the town.

Feudal, state and various church taxes were levied on the urban population, liable to duty. On top of all this the dependent peasants did also corvee and compulsory jobs. The more important taxes were: „dahiak“ (or „bazh“, that made up one-tenth of the estate or commodity sold), „shariat“ that was levied on husbandry, vineyards and orchards and „khale“ that was levied on vine. The state taxes comprised *the basic land tax* (which came as much as one-third of the crop), „guelkhahark“ (which was levied from every man 15—60 years old, that came to 16.5 gold roubles a year): military tax called „char“ and others. The church levied „petough“, „ijevani“ and other taxes. The tax „petghi“ alone constituted but one-tenth of the crop or the income.

No evidence is to be found as to the number of the population. Sprawled over an extensive area Yerevan of the 13th century probably comprised 15—20 thousand inhabitants i. e. nearly as many as the other medium-size towns counted.

The economic growth of the 10th—13th centuries synchronized with a rapid growth of Armenian culture: historiography, literature, law, science, architecture, medicine

and miniature painting. Tatev, Aghtamar, Dvin, Sis and other famed monasteries and large cities were renowned centres of the arts and sciences. One of the noted scholars of the period was the archmadrite Hovhannes Kozern (14th c.) the last years of his life and activities being related with Yerevan. Hovhannes Kozern has written a number of writings of stylistic and religious interest. He is ranked with the prominent figures of his epoch. Mekhitar Ayrivanetsi, a 13th century historian, was also named Mekhitar Yerevantsi. Gareguin Hovsepien considers him a native of Yerevan. Mekhitar is the author of a number of historical and other valuable writings.

As to arts and architecture Yerevan could boast in the 10th—13th centuries a number of interesting landmarks. The church of Poghos-Petros (St. Paul and Peter), built earlier, was one of them. Most of its murals, several layers thick, were done during the 11th—13th centuries. Poghos-Petros was the oldest and at the same time largest church of the city; yet outwardly it was inferior in beauty to the nearby cathedral. The latter was constructed in the 12th—13th centuries. An archaeological research of the cathedral was undertaken in our days, i. e. 1936—1937, during which it was revealed that the cathedral was constructed in the main in the 13th century while its passage was allegedly erected on what was known as a 7th century basilica.

The double-fronted Armenian St Neshan Church likewise relates presumably to the 12th-13th centuries. It was demolished during an earthquake in 1679 and no further mention of the church has been made ever since. Some people have identified it with Poghos-Petros church which is highly improbable.

Apart from churches, of architectural value are also the „Guetseman“ and „St. Anania“ chapels and particularly the tower which in the opinion of Chardin had been built in the epoch of Armenian kings. It carried an inscription and was to be found in the centre of widespread ruins, facing the episcopate.

Yerevan rose in prominence particularly in the reign

(of the Kara-koyunlus. Jehanshah of the Kara-koyunl 11437—1467) entitled the descendants of Armenian old princely dynasties to privileges with a view to winning over the support of Armenia. He took to administrative changes which eventually led to the formation of a principality including most of the plain of Ararat with Yerevan as its centre. As far as we know, Yaghub beg is the first governor of the kara-koyuns to have been appointed by Jehanshah.

Under the reign of the kara-koyunlus and the ak-koyunlus (14th—16th centuries) Armenia's political history was exceedingly unstable. This referred equally to the centre of the Ararat principality, Yerevan. Treachery, feuds and intrigues were commonplace which resulted in the frequent changes of the governors. Yerevan has been a bone of contention under the domination of the kara-koyuns and the ak-koyuns which brought to the destruction of the town.

The national composition of the population of Yerevan undergoes certain changes during the foregoing period. New rulers settle in this centre of principality while most native residents of the city quit their home town in search of means of livelihood elsewhere.

Despite the intolerable conditions, the history of Yerevan in the 14th-15th centuries is memorable. The best sons of the people kept on those dark times creating and promoting the Armenian culture. We have estimated that nearly five copied manuscripts have reached us from the 15th century, four of which are bibles and the fifth—the preacher book of Grigor Tatevatsi. In the appendix of those manuscripts reference is made to the scribes, and the name of those who have received and donated the manuscripts. Yerevan was also in possession of other 15th century manuscripts copied elsewhere. We know two of them; one—a calendar, the other—a bible. The cultural legacy left by the inhabitants of Yerevan of those days would not be complete if we failed to mention the writings of those scribes who were natives of Yerevan but lived abroad. Such 15th century scribes are mentioned (Tertter priest of Yerevan, Nerses priest of Yerevan and others). The activities of

the historian Tovma Metsovpetsi (1386—1446) also relate to the history of Yerevan of the said period. In 1440 he copied in Yerevan the Preacher book of Grigor Tatevatsi. Some time before that he and some of his friends had been ordained archmandrite by Tatevatsi. In addition to chronicles and copying the writings of other authors Tovma Metsovpetsi has also left two small yet valuable works. One of them „The Story of Timour Lenk and His Successors“ (Paris, 1880) is a historical writing, the other is the author's „Chronicle“ where reference is made to the first kara-koyunlu governor of Yerevan whom we know.

Thus during the 14th—15th centuries being the centre of principality, Yerevan gradually acquires cultural significance as well.

ԱՆՉՆԱՆՈՒՆՆԵՐԻ ՑԱՆԿ

Արաս, *Կրեց*, 190
 Աբեղյան Մանուկ 5, 32, 53, 262, 264, 297, 298
 Աբղալյան Ա. 51, 57
 Աբրահամ, *Մովսես Խորենացու դասընկերը*, 184, 185, 320
 Աբրահամ զրիչ 287
 Աբրահամ Երեց 189
 Աբրահամ Երևանցի 37, 38
 Աբրահամ կարողիկոս 183, 189, 190, 205, 321
 Աբրահամ, *Փարպիի Կրեց*, 190
 Աբրահամ Կրետացի 39
 Աբրահամյան Ա. 199
 Աբրահամյան Հար. 28, 285
 Աբրահամյան Վ. Ա. 286
 Աբուսուլար, *սելջուկյան զորավար*, 89—91
 Աբուվար, *կառավարիչ*, 212
 Աբու-Սալիդ 249
 Ազարանգեզոս 194
 Աղամյանց Աղամ 50, 55, 57—59, 62, 65—67, 70, 212, 237
 Աղոնց Մ. 54
 Աղոնց Ն. 193
 Աղզին բեգ 286
 Արանաս 294
 Արարել Խլանե Չափարյան 214
 Ալեքսանդր Մակեդոնացի 174, 175, 179, 319
 Ալիշան Ղ. 24, 31, 37, 40, 51, 52, 61, 63, 66, 83, 84, 90, 96, 99, 100, 190—193, 197—199, 214, 215, 223, 225, 228, 231, 233, 234, 237, 250, 262, 277, 278, 280—282, 301, 321
 Ալինյան Ն. 48, 54, 73, 77, 262, 267, 290, 296
 Անարոն, *Մեհենույաց եպիսկոպոս*, 189
 Անմեղ I 33
 Անուամզղա 176, 318
 Աղա-Մանուկ խան 40
 Աղամալյան Սահակ 41
 Աղայան Մ. 54
 Անառյան Հ. 27, 53, 190, 218, 259, 264, 265
 Ամբարսե 244
 Ամիր, *պարոն*, 294
 Ամիրզումա, *խան*, 273
 Ամիր-բեկ 217, 296
 Անանիա Շիրակացի 264
 Անասյան Հ. Ս. 38, 265
 Անդրեաս Բյուզանդացի 265
 Անտիոխ V 179
 Անտիոխ VII 179
 Աշխարհբեկ Քալանթար 204, 323
 Աշոտ, *իշխանաց իշխան*, 200
 Աշոտ Գ 212
 Աշոտ Շահնշահ, *թագավոր*, 243
 Ապիրատ իշխան 212, 213, 228, 237, 238, 250, 324—326, 328
 Ապլշահապ 212
 Առաքել Դավրիժեցի 31—33, 272, 273
 Առաքելյան Բ. Ն. 6, 54, 107, 126, 208—210, 217, 229, 245, 251, 254, 255, 286, 299
 Առաքելյան Համբարձում 98, 99
 Ասողիկ, *տե՛ս Ստեփանոս Տարոնացի*
 Ասողիկ, *սիրո աստվածուհի*, 92
 Աստվածատուր կարողիկոս 151
 Ավետենց Սահմաղին, *Ֆեոդալ*, 221, 228, 325
 Ավետիս Երեց 289, 290
 Ավետիք, *Սահմաղինի հայրը*, 217, 218

Ալիպրեկյան Քաղևոս 193—195, 226, 235, 248, 252
 Ասոմ 228, 232—235
 Արապ 292
 Արարտայան Հարություն 40
 Արզիշտի I, *թագավոր*, 5, 23, 106, 109—112, 114, 118, 120, 121, 124, 126, 127, 131, 132, 137, 142, 152, 153, 161, 164, 168, 169, 306—311, 316
 Արզիշտի II, *Թուսա I որդին*, 142, 165
 Արղաշիր, *Զաքարյան Շահնշահի որդին*, 217
 Արիստակես Լաստիվերացի 199, 260, 261, 264
 Արդուն-խան 248
 Արուշես I 99—101
 Արևա 232—235
 Արևմենյաններ 318
 Բարայան Ա. 126
 Բարիլյուպաս, *Կրեց*, 189
 Բագրատունիներ 259
 Բագրատունի Շապուհ 195, 197, 198, 262
 Բալաձորի 199
 Բայբուրդյան Եվգենի 84, 87
 Բասմաշյան Կ. Հ. 153
 Բարբիկյան Հ. 90
 Բարխուդարյան Ս. 24, 25, 209, 217, 225—227, 244
 Բարսեղ Ապիրատյան Անեցի, *կաթողիկոս*, 212
 Բարսեղյան Հ. 267
 Բարտոլո Վ. 112, 113, 259
 Բացիկ Ս. Մ. 166
 Բելի Վ. 116
 Բեկկեր Էմանուել 89
 Բեսուրա, *Ավետենց Սահմաղինի թոռը*, 217
 Բեսուրան, *դուստր Միհասի*, 284, 285
 Բրուս 56
 Բուլա 202
 Բուրչակ-Աբրամովիչ Ն. Օ. 158, 314
 Բուրչալիբեկ 151
 Գալուստ Վարդապետ 291
 Գեղամարզ 219, 244
 Գյուս, *կաթողիկոս*, 185, 186
 Գոգիկ, *Կրածիշտ*, 295
 Գոհար, *դուստր պատրոն Սարգսի*, 215
 Գոհար Մելիք, *Տերտեր Երևանցու մայրը*, 292, 294
 Գոբ 225
 Գրեյլ, *Եկարիչ*, 35
 Գրեկով Բ. Գ. 208
 Գրիգոր 216, 233, 238
 Գրիգոր Ակենբրի (*Մաղաթիա Արեղա*) 258
 Գրիգոր, *Անձնացյաց եպիսկոպոս*, 189
 Գրիգոր Ապիրատյան, *Ապիրատ իշխանի թոռը*, 212
 Գրիգոր Երևանցի 74
 Գրիգորիս Երեց 190
 Գրիգոր Խարբեցի (Մերենց) 30, 277, 278, 283
 Գրիգոր Մազիսուրու 261, 263
 Գրիգոր Մակվեցի, *կաթողիկոս*, 285
 Գրիգոր Նարեկացի 260
 Գրիգոր Վարդապետ, *տե՛ս Գրիգոր Խարբեցի*
 Գրիգոր Վարդապետ Դարանաղի (Կամախեցի) 32, 33
 Գրիգոր Տաբակցի 31, 288—299, 296, 297, 334, 335
 Գրիգորյան Զ. 54
 Գրիգորյան Վ. 53
 Գրիբյեղով Ա. Ս. 43
 Գրուսեք Ռենե 91
 Գուլանյան Խ. 54
 Դալ Ա. Կ. 158, 314
 Դավիթ, *Մովսես Խորենացու դասընկերը*, 184, 320
 Դավիթ, *Հոգևորական*, 26, 190, 191, 205
 Դավիթ (Աննադր) 185, 186
 Դավիթ բաղիշեցի 296, 297
 Դավիթ-Բեկ 38
 Դավիթ Երեց 189, 321
 Դարեն I 175, 178, 183
 Դեմյոսիս Ա. Պ., *Երկրաբան*, 163, 316
 Դիոնիսոս 184
 Դյակոնով Ի. Մ. 114, 165, 183
 Դյուրուս-դե-Մոնպեռ 42, 44
 Դոլ, *Հողատեր*, 214, 215, 218, 228
 Դոփյաններ 276
 Դուրովին Ն. 53

Երևան, *աթարիկ*, 214
Երևանում Ս. Ա. 53, 257, 258
Երևան 194
Երևանում Ի. 54
Երևան 261
Երևան Ս. 54
Երևանի Արևմտյան 21, 40, 44, 53, 116
Երևան Ս. 101
Երևան Բ 5, 96, 99—101, 305

Ջալալյան 78, 79
Ջալալյան Ազգային 32, 73—75, 77, 78, 271
Ջալալյան, *իշխան*, 213
Ջալալյաններ 213, 214, 218, 276, 324
Ջալալյան Իվան, *Ջալալյան սպասալարի եղբայրը*, 228, 233, 325
Ջալալյան սպասալար 228, 230, 233, 325, 326
Ջալալյան Սարկավագ (Քանախոյի) 33, 34, 73—75, 77—79
Ջալալյան Շահնշահ 217, 218, 228
Ջեյհաննի Սու. 40, 49, 50, 57, 96, 99

Էլզմիր, *պարոն*, 294
Էնզելս Ֆ. 21, 254
Էրիկյան Հ. Ս. 51, 52, 96, 98, 190, 191, 198, 282

Փաղեոս, *Առանի Եպիսկոպոս*, 189
Փեղոս I 180
Փեղոս II Ռուսի 192
Փեղոս, *Եպիսկոպոս*, 189
Փոխմախ-խան 65, 131
Փովա Արժունի 26, 254
Փովա Մեծփեցի 30, 31, 274, 277, 280—283, 289, 290, 292, 296, 297, 334, 335
Փորամանյան Բ. 6, 53, 299
Փորոս Ռուսի 261
Փոփոխան Հակոբ 297
Փովանյան Հով. 54
Փովանյան Մ. 86, 133, 156

Փամկոչյան Հ. 50, 54, 180, 196, 199, 209, 217—220, 229—231, 248—250, 254, 257—259, 271

Փան Շարդեն, *Ֆրանս. Հանապարհորդ*, 35, 36, 61, 66, 67, 91, 97—99, 260, 269—271, 273, 274, 331

Ռենիյան Վ. 51, 52, 97, 98, 101, 209, 273
Ռամակ 263
Ռամայել Երեց 189
Ռարայել Երեց 189
Ռարայելյան Մ. 47, 54, 106, 107, 110, 111, 127, 133, 179, 181, 183, 306
Ռիվան 230, 326
Ռիվանովի Ա. 103, 108, 112, 116, 117, 306, 308
Ռուրչա 124

Լաչինով Ե., *գեկարրիստ*, 43, 44
Լեման-Հաուպտ 109, 116
Լենին Վ. Ի. 15, 16, 21
Լենկ Քեմուր 12, 30, 113, 211, 274, 276—279, 284, 286, 297, 332
Լեո 6, 37, 40, 53, 62, 73, 102, 108, 116, 151, 152, 207, 299
Լինչ 40, 42, 43, 55, 56, 58, 97—100, 269, 301
Լիպարիա, *գորավար*, 214
Լոսելա Ի. Մ. 135, 179
Լոն, *Կիլիկիայի թագավոր*, 265
Լոն Քոնստանդ 90
Լոնյան Գ. 53, 54

Խալաթյան Գ. Ա. 31, 104
Խաղրակյան 215, 216, 233—235, 238
Խաչատուր Արվյան 41, 42, 60, 62, 63, 98, 305
Խաչիկյան Լ. Ս. 27, 31, 255, 278, 282, 283, 286—290, 292, 294—296
Խատերես, *Գոհար-Մեկիբի աղբիկը*, 294
Խոսրով Ապերուկ 189
Խոսրով Երեց 189
Խոսրով II, *թագավոր*, 190
Խոսրով, *Հայոց թագավոր*, 194
Խոսրոյան Ա. 100

Կանաչյանց Ստեփան 191
Կարապետ 297
Կարինյան Ա. 54
Կարա-Յուսուֆ 279

Կեղերես Գ. 89—91
Կեկավենես, *գորավար*, 89
Կիստյան, *ինժեներ*, 54, 69
Կիրակոս Գանձակեցի 218, 258, 260
Կիրակոս Վիրապյի, *կաթողիկոս*, 280
Կյուրոս 175
Կոզեմ վարդապետ, *տե՛ս* Հովհաննես վարդապետ
Կոզմաս Երեց 190
Կոկոր, *տիկնաց-տիկի*, 238
Կոնոնով Վ. Ն. 162
Կոստանդին, *գորավար*, 89, 90
Կոստանյանց Կ. 24, 213, 215, 217, 219, 223—225, 228, 231—234, 235, 251, 256, 257, 259
Կորկոսյան Զ. 53

Հայկազունի Ա. Երվանդ 100
Հայրապետ գրիչ 289, 290
Հաննիբալ 102
Հարությունյան Բ. 54
Հարությունյան Ն. Վ. 47, 54, 104, 107, 109—112, 114, 128, 130, 133—135, 142, 143, 146, 150, 151, 155—158, 165, 166, 180—182, 307
Հարությունյան Պ. 54
Հարությունյան Ս. 5, 54
Հարությունյան Վ. Մ. 244
Հազար-բեկ 217
Հազկերտ 185
Հակոբ 289, 290
Հակոբյան Թ. Խ. 8, 17, 57, 67, 68, 71, 267, 270, 273
Հակոբյան Հովհ. 40
Հակոբյան Ս. 54, 259
Հակոբյան Վ. Ա. 28, 73, 75, 76
Հասան 212, 213
Հասան-բեկ 282, 292
Հավիտյան Երեց 189
Հաստառուզեն, *Հանապարհորդ*, 41, 42, 53, 98, 100—102
Հերոս պատմիչ 260
Հերակ, *բյուզանդական կայսեր*, 26
Հերակ, *վրաց. թագավոր*, 29, 40
Հերման Արիս 43
Հերոզոս 128, 175, 183
Հիվերես 116

Հյուրյան Հ. 51, 98, 305
Հոհաննես, *Եպիսկոպոս*, 189
Հոհանյան Երես 90
Հովհաննես 24
Հովհաննես Երեց 189, 289, 290
Հովհաննես Երևանցի 296
Հովհաննես Գրասխանակերտցի, *կաթողիկոս*, 26, 195—198, 202, 203, 260, 322
Հովհաննես Իմաստասեր 261
Հովհաննես Մակվեցի 31
Հովհաննես Մեծփեցի, *վարդապետ*, 297
Հովհաննես վարդապետ 77, 260—266, 268, 291, 330, 331
Հովհաննես արհա Հայոց 265
Հովհաննես, *Հայոց թագավոր*, 263
Հովհաննես գրիչ 296
Հովհաննես կարողիկոս 196, 197, 201
Հովհաննես Սարկավագ 264
Հովհաննես—Սմբատ, *թագավոր*, 212, 237, 263, 265
Հոհանիկ, *Արծափի երեց*, 190
Հովհաննեսյան Արգ. 54
Հովհաննեսյան Աշոտ 38, 53, 54, 97, 205, 217, 229, 230, 236, 251, 261—264
Հովհաննեսյան Կ. Լ., *Հարտարապետ*, 47, 105, 107—109, 115, 117—126, 132, 133, 135—138, 140, 141, 164, 171—180, 183, 184, 307, 309
Հովհան Օսենցի 25
Հովսեփ 265
Հովսեփյան Գարեգին 24, 27, 31, 211, 215, 216, 223, 233—235, 238, 265, 266, 285, 330
Հոփսիմ, *Աշոտ Շահնշահի դուստրը*, 243
Հուլիոս 275
Հուսեյն-խան 14, 43, 79, 152, 237
Հուսիկ Երևանցի 217, 218, 228, 232, 234, 324, 325

Ղազար Ջանկեցի կարողիկոս 100, 101
Ղազար Փարպեցի 130, 194
Ղանդիկյան Պ. 86
Ղասարյան Զ. Մ. 156

Ղափանցյան Գր. 47, 103, 151, 152, 157, 306
 Ղափաղարյան Կ. Գ. 6, 24, 53, 54, 93, 163, 217, 221—223, 225, 228, 224, 244, 252, 269, 270, 284, 299, 316
 Ղևոնդ Երեց 195, 196, 340

Համնյան Փիլիպոս 42—
 շար 211, 234

Մաքևոս, կրոնավոր, 291
 Մաքևոսյան Նազար 108
 Մահմեդ III 33
 Մամախարան 294
 Մամիկ 238
 Մամբրէ, Մովսես Խորենացու դասընկերը, 184, 185, 320
 Մամբի 244
 Մայն, երեց, 190
 Մանանդյան Հ. 53, 128, 175, 179, 192—195, 203, 207, 222, 228, 236, 253, 257, 261, 262, 275, 299
 Մանասէ, Բասենի եպիսկոպոս, 189
 Մանգու խան 275
 Մանվել, ճարտարապետ, 261
 Մանվել, եպիսկոպոս, 289
 Մաշտոց, վարդապետ, 200
 Մառ Ն. Յ. 6, 24, 200, 204, 251, 257, 262, 264, 299
 Մատթէոս Ռոնալեցի 212, 213, 262—265
 Մաղովցի Գ. Լ. 43, 99, 100
 Մարթա 295
 Մարիամ, Սյունյաց տիկին, 200
 Մարտիրոս, գրիչ, 288
 Մարտիրոսյան Հ. Ա. 47, 83, 85—87, 92—94, 115, 146, 148, 149, 155—160, 162, 164, 166, 167, 173, 174
 Մարտի Կ. 21, 23, 45, 254
 Մեծյուսյան Ս. 158, 314
 Մելիտոն Երևանցի *24, 233
 Մելիք-Քալսրյան Սա. 192, 267
 Մելիքիշվիլի Կ. Ա. 23, 103, 110—112, 114, 115, 118—120, 127, 128, 130—132, 135, 137, 141—144, 153, 164, 165, 306, 311
 Մելիք-Սահակ Աղաժալյան 268
 Մելիքսեր-Քեկ Լ. 29, 190, 200

Մելիքսեր Վժանցի 268
 Մենաս 284, 285
 Մենուա, Թագավոր, 109, 110, 113, 121, 132, 137, 142, 169, 307, 308
 Մեղանինով Ի. Ի. 103, 120, 306
 Մեսրոպ եպիսկոպոս 151, 153
 Մեսրոպ Մազիստրոս 21, 27, 73
 Մեսրոպ (Մաշտոց) 185
 Մեսրոպ Սմբատյանց, արքեպիսկոպոս, 64, 73, 98, 100, 108, 190, 192, 196, 212, 277
 Մինոսի 203
 Միրզոյան Ա. 44, 47, 50, 54, 106, 107, 307
 Միրզա-Իբրահիմ, Ատրպատականի վեզիր, 78
 Միֆայել Երեց 190
 Մխիթար 228, 325
 Մխիթար զանձասած 260
 Մխիթարյաններ 36, 37
 Մխիթարիչ 233—235, 238
 Մխիթար Այրիվանցի (Երևանցի) 26, 212, 235, 261, 264—266, 330
 Մխիթար Գոշ 222, 231, 236, 237, 239—241, 243, 246, 247—250, 253, 255—257, 260, 327, 328
 Մխիթար Հեռացի 261
 Մկրտիչ, Գրիգոր Տաթևացու դասընկերը, 297
 Մյուլլեր Գ. 109, 116
 Մնացականյան Հ. 115
 Մովսես Խորենացի 5, 100, 174, 184—186, 194, 199, 318, 320
 Մովսես, Խոսրոսոսյաց եպիսկոպոս, 189
 Մովսես Գ. Սյունեցի (վարդապետ, ապակաթողիկոս) 268, 273
 Մորից Վազներ 41, 42
 Մուրադ IV, Թագավոր, 33
 Մուրավյով 43
 Մուստաֆա 33

Յաղուր-բեկ 280—283, 333
 Յաղուր-բեկ Երկրորդ 282
 Յովանիս, Ամատունյաց եպիսկոպոս, 189

Նադիր-շահ 37, 39
 Նալբանդյան Միֆայել 97

Նալյան Հակոբ 99, 100, 305
 Նահապետ կաթողիկոս 151
 Ներսես 290
 Ներսէս 263
 Ներսես Աշտարակեցի 41, 42
 Ներսես, Բոժոմյաց եպիսկոպոս, 189
 Ներսես, Վանանդի եպիսկոպոս, 189
 Ներսես Բանանա, գրիչ, 295, 296, 334
 Ներսիսյան Ա. Գ. 51, 59—61
 Ներսիսյան Մ. Գ. 43, 54
 Նիկողայ I 100
 Նիկոլսկի Մ. Վ. 47, 102—104, 108, 109, 112, 116, 306
 Նշանեան Մեսրոպ վարդապետ 33
 Նոյ Նահապետ 97, 99, 106, 304, 305
 Նուշիրվան 249

Շահ-Աբաս I 31, 33
 Շահ-Աբաս II 35
 Շահ-Իսմայիլ 98, 113
 Շահ-Սաֆի 33
 Շահազիզ Երվանդ 22, 34, 36, 38, 40, 47—50, 55, 57, 59, 62, 73, 77, 83, 84, 90, 95, 98, 104, 151—153, 191, 196, 211, 212, 224, 237, 264, 268, 272, 273, 278, 283, 288—290, 293
 Շահապ, Իշխան, 194
 Շահխաթունյանց Հովհ. 24, 40, 51, 53, 73, 79, 98, 100, 101, 151, 191, 193, 196, 237, 238, 269, 273, 274, 305, 321
 Շահնազարյան Ա. 6, 299
 Շահնշահ, պարոն, 294
 Շարդեն, տե՛ս Փան Շարդեն
 Շապուհ, տե՛ս Բագրատունի Շապուհ
 Շիվնի, աստված, 153, 154
 Շիրմազյան Գր. 53, 131
 Շիրվանազադե Ալ. 50
 Շոպեն Ի. 40, 51—53, 57, 62
 Շուլց 204

Ոսկան Երևանցի 32
 Որդիակ Երեց 190

Չալոյան Վ. Կ. 261
 Չամչյան Միֆայել 73, 75, 99—101, 277, 305
 Չինգիզ-խան 275

Չիրիկով 204

Պագրե Դմ. 52
 Պալանդյան Վ. Ա. 166
 Պախով Ե. Ա. 180, 248
 Պակկիչ 52
 Պարսամյան Վ. 54
 Պետերս Փ. 90
 Պետրոս 228, 234
 Պետրոս Գետաղարձ, կաթողիկոս, 262, 264
 Պետրոս Գի-Սարգիս Գիլանեց 38
 Պետրոս Վ. Ա. 155
 Պետրուշևսկի Ի. Պ. 54, 258
 Պէրպէրյան Հայկ 209
 Պիտարովսկի Բ. Բ. 47, 103—105, 107, 116—119, 123, 126, 133, 136, 137, 140—151, 155—172, 174, 180, 266, 267, 306, 307, 309, 313, 315, 316
 Պողոս, Մովսես Խորենացու դասընկերը, 184, 185, 244, 320
 Պողոսյան Ա. Ա. 109, 132
 Պողոսյան Ս. Պ. 54, 207, 239, 240
 Պողոս և Պետրոս առաքյալներ 268
 Պոտտո Վ. 53
 Պետրոս կրոնավոր 215, 219
 Պ. Պ. 40
 Պոռչաններ 215, 216, 235, 238, 276
 Պոռչյան Պ. 22
 Պողոմես 99
 Պուշկին Ա. Ս. 179, 309

Ջալալյաններ 276
 Ջհանշահ 33, 279, 280, 233
 Ջոշիկ, երեց, 189

Ռասի 233
 Ռեզեն, վաճառական, 35
 Ռեկլյու էլիզե 62
 Ռչտունի Վ. 54
 Ռուսա I 103, 105, 118, 142, 152—154, 165, 168, 309
 Ռուսա II 112, 142, 151, 152, 154, 157, 163, 165
 Ռուսա IV 146
 Ռևան-Ղուլի-խան 98, 99, 112

Սաադ Վաֆկազ 286
Սարա Խարուն 294
Սարգիս, պատրոն, 214, 215, 324
Սարգիս ֆահանա 267, 292
Սարգիս կարողիկոս 292
Սարգիս, վարդապետ, 31, 261, 291
Սարգիս գրիչ 265
Սարգիս 330
Սարգիս Պիճակ 261
Սարգարյան Ս. 85—88, 164
Սարգսուր II, թագավոր, 106, 118, 124, 132, 142, 161, 165, 168, 169, 309
Սարէ 212
Սահակ 185
Սահիր-Պիվան 217, 229, 236
Սահմաղին 217—219, 223, 224, 229—231, 236, 238, 245, 246, 250, 251, 272, 324, 326, 328, 329
Սամվել Անեցի 26, 196—198, 260, 261, 322
Սամվել Երեց 189
Սամվելյան Խ. 59, 82, 85, 94, 104, 120, 151, 153, 166
Սամուր Երեց 190
Սանդալչյան Հ. 104, 306
Սարգիս Գեղամեցի 79
Սարգիս վարդապետ 297
Սասանյաններ 195
Սարկավազ Ղ. 32
Սաֆար-օղլի 77
Սաֆրաստյան Ա. Խ. 29
Սեբեոս, կախսկոպոս, 26, 191—198
Սեբեոս գրիչ 321, 322
Սելեկյաններ 99
Սեյս Ա. Ն. 109
Սերոբ Երևանցի 233, 228
Սեֆի-Կուլի խան 36
Սիմեոն Երևանցի 39, 40, 151, 152
Սիմեոն կարողիկոս Երևանցի, տե՛ս Սիմեոն Երևանցի
Սիմեոն, կրոնավոր, 291
Սիմոն Երեց 190
Սիվոն, Գողթան կախսկոպոս, 189
Սկանդար 279
Սմբատ Բագրատունի 192
Սմբատ Գունդատար 260
Սմբատ, Վրկանի մարզպան, 189

Սորակին Վ. Ս. 93, 147, 159, 171—173, 313
Սարսոն 130
Ստեփանոս Առնշեցի 292
Ստեփանոս, Բաղրևանդի կախսկոպոս, 189
Ստեփանոս, գրիչ, 292
Ստեփանոս Մխիթարյանց 78, 211, 215, 219, 223, 228, 234, 235, 250
Ստեփանոս Վրդանեսյան—Շահումյան 38
Ստեփանոս Տառնացի Ասողիկ 197, 198, 260, 264
Ստեփանոս Օրբելյան 26, 200—203, 214, 223, 224, 228, 231—233, 248, 259, 260, 322, 328
Սրվանձտյան Հ. Գ. 56
Սուլեյման III 35
Սուլրան Խանում 217, 232
Սունան 294
Սուփան, Սյունյաց իշխան, 201, 224, 228, 233, 325
Սրուանձտյանց վարդ Գարեգին 184
Վալենտինոս III 180
Վահան Մամիկոնյան 194
Վահրամյաններ 276
Վայնման Ա. Ա. 93
Վանական Վարդապետ 261, 264
Վաչուտյաններ 216, 276
Վասակ Սյունեցի 200, 202, 212
Վասիլ, կայսեր, 263, 264
Վարազ Սահակ 192
Վարդան Այգեկցի 260, 283, 292—294
Վարդան վարդապետ 26, 31, 96, 209, 258, 260, 291, 294
Վարդինա 215
Վարդ Բմբել 214—216, 218, 225, 225, 233, 250, 324, 325, 329
Վերտովսկայա Ա. Ս. 162
Վիշապ 289
Վրդանես կրոնավոր գրիչ 30
Տաշյան Հ. 27, 73, 77, 79, 197, 296
Տավենին, ֆրանս. ճանապարհորդ, 36
Տարագրոս 204
Տեր-Ավետիսյան Ա. 108, 271, 316
Տեր-Գրիգորյան Էմին 22

Տեր-Մովսիսյան Մ. 296
Տերտեր Երևանցի 283, 288, 295, 334
Տիգրան Բ 102
Տիգրան Հոնեց 228, 230, 234, 236, 326
Տիգրանյան Կոն 21, 92
Տիրացյան Գ. 183, 184, 320
Տիրացու (Տերտեր քահանա) Երևանցի 292, 293
Տրդատ, ճարտարապետ, 261
Տրդատ, Հայոց թագավոր, 75
Տոկարսկի Ն. Մ. 53, 269
Տունեֆոր 274
Ուզուն Հասան 281, 282
Ուխտանես կախսկոպոս 100, 190, 191
Ումեկ, պարոն, 228, 236
Ուլարովա, կոմսուհի, 43, 44
Ուլարով Ա. Ս., կոմս, 44
Փավստոս Բուզանդացի 194
Փավագյան Հ. Գ. 28, 54
Փավագյան Վ. 22

Փարիմաղի 217, 229
Փյունիզ Վ. Ֆ. 47, 107, 110—112, 307
Փյուրդյան Հ. 54, 204, 205
Փոսյան Հ. 290
Փսենոֆոն 128, 175, 179
Փսերֆես 178
Քրիստափոր, Սյունյաց կախսկոպոս, 189
Քրիստափոր, Ապահունյաց կախսկոպոս, 189
Օգոստոս 180, 319
Օզսենտ, կրոնավոր, 291
Օլեսարի Ադամ 34, 35
Օրբելի Ի. Ա. 6, 24, 219, 299
Օրբելյաններ 214, 276
Օգրայ 196
Օրման 196
Օրլովսկի Կ. 40, 49
Օսման II 33
Օսֆալդ, կրկրարան, 43
Ֆրիկ 260

ՏԵՂԱՆՈՒՆՆԵՐԻ ՑԱՆԿ

Աբովյան, շրջան, 191
 Աբովյան փողոց 70—72, 124
 Աբունայար, առու, 238
 Ադամակերտ 5
 Ադրբեջան 273, 275
 Ազա, հրկիր, 115, 118, 127, 134, 143, 144, 150, 153
 Ազով, բաղաբ, 292
 Աբենի 186
 Ալաշկերտ 305
 Ալեքանդրապոլ 109
 Ալոսի, գյուղ, 72, 78
 Աղավնատուն, գյուղ, 285
 Աղրաշ 57
 Աղրամար 5, 209, 261, 330
 Աղիվարդ, տե՛ս Եղիվարդ
 Աղշկաբերդ 58
 Աղշոց վանք 74
 Աղստա 214, 243, 244, 328
 Աղվանք 191, 192, 203
 Աղվեսաձոր 59
 Աղցի 190, 191
 Ամբերդ 5
 Ամպիեռ, բերդ, 91
 Այրարատյան աշխարհ 199, 243, 276
 Այրիվանք, տե՛ս Գեղարդ
 Անանիա, մատուռ, 260, 272, 273, 290, 331
 Անգղ 5
 Անդրկովկաս 13, 29, 36, 40, 41, 103, 144, 236, 271, 274
 Անրիլիաս 243
 Անի 6, 90, 200, 201, 209, 212, 216—220, 224, 229, 236, 242, 251, 261, 288, 299, 323, 324, 327, 330
 Անի-Շիրակի քաղաքաբնություն 207, 213
 Անմեռ 201
 Անտիոք 5
 Աշտարակ 74, 285
 Ապահունիք 102, 305
 Ապարան 190, 285
 Առան 189
 Առաջավոր Ասիա 121, 305
 Առեստ 193
 Առեստավան, տե՛ս Առեստ
 Առնշոց վանք 292
 Ասիա 81, 303
 Ասորեստան 23, 113, 121, 145, 166
 Ասորիք, տե՛ս Սիրիա
 Աստղաբերդ 92
 Աստվածածին, հկեղեցի, 201, 215, 294
 Ավան, գյուղ, 27, 69, 71, 83, 189, 191, 205
 Ավանի ձոր 59
 Ալաշկան, տե՛ս Օշական
 Ատրպատական 78, 191, 195, 279
 Արագած 56, 70, 101
 Արագածոտն 214
 Արածանի, գետ, 102, 305
 Արամուն, տե՛ս Արամուն
 Արամուն 191
 Արավան, տե՛ս Երևան
 Արարատ, տե՛ս Մասիս
 Արարատյան դաշտ 55, 57, 58, 67, 72, 81, 82, 93, 113, 118, 119, 128, 130, 133, 134, 135, 143, 150, 156, 224, 227, 232, 239, 283, 285, 301, 303
 Արարատյան կուսակալություն 282, 333
 Արախ գետ 55, 63, 113, 128, 143, 150, 156, 157, 183, 239, 243, 301, 307, 308, 327, 328
 Արգիշտիսիների, տե՛ս Արմավիր
 Արևան, տե՛ս Երևան
 Արզն, տե՛ս Արծն

Արին-բերդ, տե՛ս Էրեբունի
 Արծաթ 190, 191, 196
 Արծն (Արզն) 190, 200, 209, 211, 242, 327
 Արենշ 251
 Արմավիր 6, 82, 99, 101, 113, 184, 199, 299, 308
 Արմենիա-Շուպրիա 128
 Արմենիա, տե՛ս Հայաստան
 Արշակավան 5
 Արտաշատ 6, 101, 141, 199, 208, 299
 Արցախ 279, 280
 Արևելակուրացական հարթավայր 128—146
 Արևմտյան Եվրոպա 249
 Արևմտյան էլիսեոսություն 332
 Արևմտյան Հայաստան 42
 Աֆրիկա 81, 44
 Բագարան 6, 190, 191, 299
 Բարդիշ 285
 Բայբերդ 248
 Բասեն 189
 Բարդա, տե՛ս Փարտավ
 Բարեկամության փողոց 273
 Բարիզ, տե՛ս Փարիզ
 Բախու 7, 199
 Բերդաձոր 59—95, 304
 Բերդկունք 200, 201
 Բերդի, տե՛ս Բերդկունք
 Բիանիլի 110, 133, 153, 154
 Բիայնա, տե՛ս Բիանիլի
 Բյուզանդիա 213, 218
 Բողաշեն 201
 Բշնի 243, 328
 Գանձակ, տե՛ս Կիրովաբադ
 Գասնի 74, 75, 78, 96, 97, 100, 189, 191, 200, 201, 206, 208, 224
 Գեքսեման 260, 272, 331
 Գեղամա Երկիր 280
 Գեղամա լեռներ 125, 131
 Գեղարդ 211, 215, 219, 231, 232, 252, 266, 269, 292, 296, 326
 Գեղարհունիք 214
 Գեղարհունիք, տե՛ս Գեղարհունիք
 Գետառ, գետ, 57, 174, 181, 182, 237, 243, 301, 302, 308, 319, 320, 326, 327
 Գողթան գավառ 189
 Գամաձոր 200, 201
 Գետագե 209
 Գուգարք 279
 Գալլաֆ-գյուլ, ձոր, 59
 Գարնա, ջրանցք և բլուր, 58, 69, 116, 151, 152, 238
 Գանուր 250
 Գաշառու, տե՛ս Մենուսիների
 Գավրեժ, տե՛ս Թավրիզ
 Գավրիզ, տե՛ս Թավրիզ
 Գատ 190, 191
 Գարանի 141
 Գարոյն 5
 Գրամաշեն 244
 Գեղձանագետ 201
 Գիլիշան 36, 243, 244
 Գորգատ 41
 Գլին 6, 26, 72, 90, 92, 101, 141, 185, 186, 188, 200, 203, 205, 209, 212, 242, 261, 288, 299, 322, 325, 327, 380
 Եգիպտոս 23, 276, 315
 Ելենովկա, տե՛ս Սևան
 Եղեգիա 5
 Եղվարդ 56, 191
 Եվրոպա 81, 303
 Երազգավորս 6, 299
 Երկարաբլուր, Երևանի թաղերից, 57
 Երկուբեռնի 260, 269, 270, 271, 273, 289, 290
 Երվանդաշատ 6, 299, 99
 Երվանդավան 100
 Երուսաղեմ 33, 238, 266, 285
 Եփրատի հովիտ 239, 276
 Երևանի խառնություն 34, 40, 53
 Զանգու, տե՛ս Հրազդան
 Զարեհեղ 194, 195
 Զմյուռնիա 53
 Զոլ, լեռնանցք, 203

Զորավոր, *Եկեղեցի, տե՛ս Ս. Անանիա*
Զվարճոց 151, 153, 205

Էլար 214

Էջմիածին 32, 39, 79, 85, 87, 91, 131,
143, 151, 152, 154, 193, 237, 269,
273, 280, 281, 283, 285, 293, 294

Էրեբունի, *տե՛ս Երևան*

Էրվան, *տե՛ս Երևան*

Էրզրամ, *տե՛ս Կարին*

Էրիախի երկիր 102, 306

Էրուան, *տե՛ս Երևան*

Թագավորանիստ, *վայր Կիրովականի*
մոտ, 85

Թամանյան, *փողոց, 83, 179*

Թանիս-Քիրշալի 285

Թավրիզ 248, 249, 279

Թարքառ 203

Թբիլիսի 7

Թեհրան 57

Թելչերախի 22, 24, 46, 59, 69, 83, 88,
93, 108, 112, 115, 117, 119, 123,
126, 131, 160—167, 170—174, 181,
243, 266, 304, 311—319

Թսպա, *գյուղ, 83*

Թեոդեսիա, *տե՛ս Կաֆա*

Թեոդոսոպոլիս, *տե՛ս Կարին*

Թիֆլիս, *տե՛ս Թբիլիսի*

Թոխմախ-գյոլ 65, 70, 131, 302

Թոփուրախ կալա 166, 169

Թուրքիա 12, 30, 279

Թիֆլիս, *տե՛ս Թբիլիսի*

Իգդիր 82, 87, 113, 308

Իրան 236

Իրանական սարահարթ 162, 316

Լենինական 105

Լենինգրադ 7

Լենինի անվան հրապարակ 126, 310

Լիոն 35

Լնաշեն 94

Լոնդոն 56

Լոսի 5, 78, 209

Խաղի տանար 123, 138

Խաղաղ օվկիանոս 275

Խանբաղ 273

Խանլըբաղ (*Նոր թաղ*), *Երևանի թաղե-*
րից 57

Խատե, *Երկիր, 111, 127, 308*

Խիզան 210

Խլար 200, 209, 242, 305, 327

Խոյ 248, 249

Խոսրովապատ 58

Խորամ աղբյուր 59

Խորեզմ 276

Խորվիրապ վանք 74, 295

Խրամ, *բերդ, 192*

Խունան 274

Մաղկաձոր 62, 74

Մար գավառ 279

Միձեռնակարերդ 81, 83, 87, 88, 89, 91,
92, 95, 267, 304, 331

Մովսեսյուզ, *տե՛ս Չիրովյուզ*

Մովինար, *գյուղ, 103, 105, 118, 306*

Մոփաց բղջիտություն 128

Մոփ 102, 128

Մոսկան 114, 127, 130, 308

Կարողիկե Եկեղեցի 24, 260, 269, 270,
288, 331

Կաղանկատու 192, 203

Կաղզվան 17

Կամո, *քաղաք, 118*

Կայեն 214, 217

Կապան 5, 209

Կապույտ բերդ 17

Կասպից ձով 56

Կարբի, *գյուղ, 37*

Կարին 33, 141, 209, 242, 243, 290,
327, 328

Կարմիր-բլուր, *տե՛ս Թելչերախի*

Կարս 6, 17, 200, 209, 242, 278, 299,
327

Կավակերտ, *գյուղ, 151*

Կախալի բլուր 58

Կաֆա 291

Կաֆան, *տե՛ս Կապան*

Կերիկ 201

Կեչառուս (Կեչառիս) 212, 216, 224, 235,
252, 324, 326

Կեղբոր 210

Կեղառուփ, *տե՛ս Կեղառիս*

Կղլար, *քաղաք, 63*

Կիլիկիա 265, 276, 280

Կիլիկիան Հայաստան 218

Կիրովաբաղ 129

Կիրովական 85, 87

Կիև 257

Կոզովիս 196

Կոզեռն, *բլուր և զերեղմանոց, 58, 260,
331*

Կոբ 203

Կորավան, *տե՛ս Կոբ*

Կոմսոմոլի լին, *տե՛ս Թոխմախ-գյոլ*

Կոնդ, *Երևանի թաղերից, 57, 58, 70, 83,
126, 179, 319*

Կոստանդնուպոլիս, *տե՛ս Պոլիս*

Կովկաս 41, 42, 49, 52, 53, 146

Կոտայք 30, 199, 202, 209, 213, 214,
224

Կրեոն 88

Կուրարիենի, *Երկիր, 115, 143, 153, 154*

Կուր, *գետ, 128, 243, 325*

Հադիս, *լեռ, 64*

Հաղարծին 213, 231

Համասրն 214

Հայաստան 6, 7, 11, 13, 27, 29, 30—
33, 39—47, 51—54, 57, 64, 77, 82,
101, 116, 127, 128, 131, 136, 144,
153, 158, 164, 166, 175, 176, 181,
183, 187—190, 195, 198, 199, 202,
203, 205—210, 213, 216, 218, 224—
229, 245, 248, 250, 254, 255,
257, 259—262, 267, 269, 270—279,
282, 285—287, 299, 305, 333, 334

Հայկական լեռնաշխարհ 127, 128, 130,
136, 144, 157, 161, 183

Հայկական մարզ 44, 52, 71, 302

Հանձիր 102, 305

Հաջի մեյրունց, *ձոր, 59*

Հաջի Պետրոս, *ձոր, 59*

Հառին 213, 231, 235, 252, 326

Հավոց քառ, *վանք, 74, 75, 284, 285*

Հեռ 193—195, 321

Հյուսիսային Կովկաս 275

Հնդկաստան 35, 36, 39

Հովանավանք 217, 324

Հոնոս 250

Հոռ 307

Հրազդան, *գետ, 55, 59, 62, 63, 68, 70,
82, 84, 92, 95, 116, 119, 131, 134,
140, 141, 150—153, 171, 238, 243,
244, 274, 301, 302, 308, 326, 327,
338*

Հրաշկարերդ 214

Չազ 202

Չազավան 209

Չեզամ 78

Չիրավոլք 290

Չորագյուղ, *Երևանի թաղերից, 57, 273,
274*

Չափի-քափա, *տե՛ս Արին-բերդ*

Չրիմ 283, 291, 294

Ճորոխ, *գետ, 183*

Մակու 78

Մամոնի սոռ 65, 131, 212, 237, 324

Մասիս 56, 58, 72, 74, 122, 153, 294

Մարաղա 243, 248, 249

Մարտունի, *շրջան, 103, 118, 203, 306*

Մախենիսի վանք 188, 201, 224, 225,
259, 326

Մախենց, *տե՛ս Մեխենիս*

Մեխենց ձոր 59

Մեծամար, *տե՛ս Սև ջուր*

Մեծ Հայք, *տե՛ս Հայաստան*

Մեծաթախիսիլի 113, 131, 308

Մեծավոր Արենիք 124, 129, 138, 310,
312

Մեծսևձովյան շրջան 146

Մինակ 7

Միշագետ 23, 275, 276

Միշեհրավան ձով 275

Միշին Ասիա 275, 276, 338

Մոկ 280, 290

Մոսկով 7, 22, 26, 35, 44, 97, 108, 204,
212, 308, 309

Մրեն 251, 257

Մոխանաք-քափա 58

Մուղանի դաշտ 39

Մուղնի 285

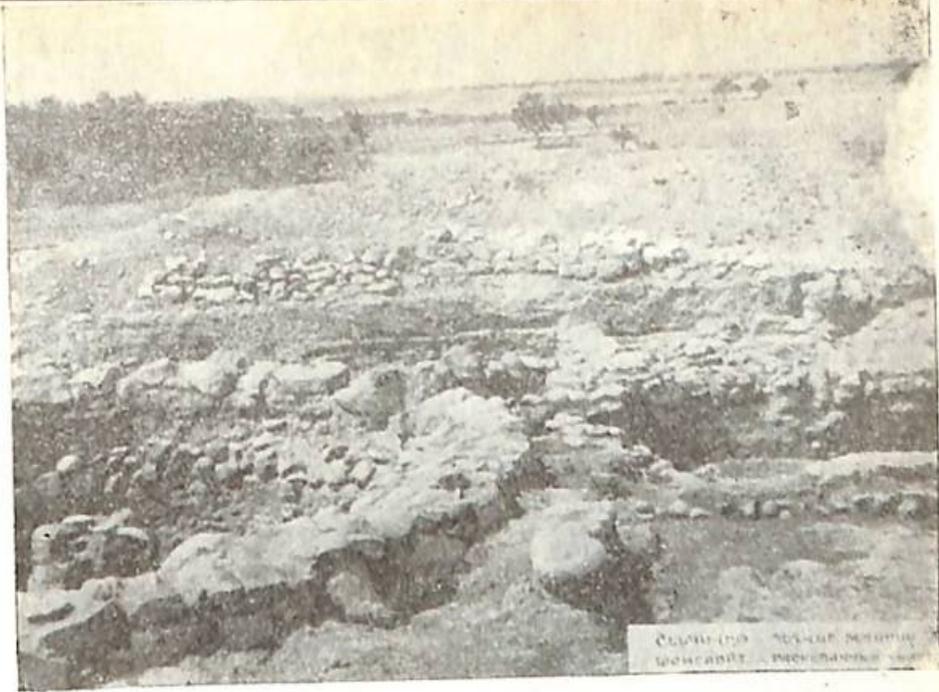
Նաիրի, *Լրկիր*, 112
 Նարանդյան փողոց 72
 Նախիջևան 78, 243, 248, 249, 255, 328
 Նախնական, *տե՛ս* Նախիջևան
 Ներին Գեառն, *տե՛ս* Կոր
 Ներին Շենգավիր 56
 Նինվե 88
 Նորագավիր 56, 285, 289
 Նորայր, *տե՛ս* Փազգյուղ
 Նոր Արեշ 105, 110, 115
 Նոր Բալագևո 17
 Նոր քաղ, *տե՛ս* Խանարաղ
 Նոր Չաղա 285
 Նոր, *Երևանի խաղերից*, 57, 59, 68, 95, 242, 260, 267, 282, 327, 331
 Շակաշեն, *տե՛ս* Սակաշեն
 Շահապունի 279
 Շահավան փողոց 126, 310
 Շաղատ 5
 Շամբո 275
 Շենգավիր 22, 23, 69, 81, 82, 85, 88, 164, 303, 304
 Շենրաղ, *Երևանի թաղերից*, 57
 Շիրաբաղ, *տե՛ս* Փարսար
 Շիրակ 212, 228
 Շխար, *Երևանի թաղերից*, 57
 Շեշ, *բլուր*, 85
 Ռզական 5
 Ռղաբերդ, *լեռ*, 59
 Ռստան 5, 141
 Ռեզուսպու 197
 Ջարբախ 59, 139, 162
 Ջիրուխու 244
 Պարսկաստան 12, 14, 17, 31, 35—37, 52, 79, 128, 146, 175, 183, 275, 276, 279, 295
 Պարտավ 78, 188, 203, 322
 Պետերբուրգ 41, 213, 258, 288
 Պերսեպոլիս 183, 184
 Պոլիս 33

Պոդոս-Պետրոս, *Լիկեղեցի*, 24, 188, 203—206, 260, 268—271, 288, 323, 331
 Ջաֆարաբաղ 56
 Ջրասառ, *տե՛ս* Ռեղամալ
 Ջրվեմ 57, 69, 74
 Ջուլիա 10
 Ռաշար, *ձոր*, 59
 Ռեղամալ 244
 Ռշտունի 280
 Ռոստով 7
 Ռոստամ 13, 14, 22, 43
 Ռոսիա, *տե՛ս* Ռուսաստան
 Սալմաստ 248
 Սակաշեն 129
 Սահարափոս Չխուր Սահար, *Երևանի կուսակալություն*, 12
 Սամարղանդ 276, 332
 Սարիղամիշ 17
 Սարվանլար 56
 Սեմյոնովկա 244
 Սիս 31, 261, 280, 293, 330, 335
 Սիսական, *հա՛ւանդ*, 214, 224, 228, 231, 248, 259
 Սիրիա 276, 282
 Սղերդ 210
 Սյունաց աշխարհ 26
 Սյունի, *տե՛ս* Սյունյաց աշխարհ
 Սպանան 36
 Սովետական Հայաստան 116, 144
 Սովետական Միություն 7, 22, 172, 317
 Սոֆենա, *տե՛ս* Մոսիֆ
 Սվերդլովի փողոց 126
 Սվերդլովսկ 7
 Սուրա, *գյուղ*, 290
 Սազ 88, 183, 184
 Սուսի տանար 121, 124, 176, 178, 318
 Ս. Կարապետ 217
 Ս. Հովհաննես, *վանք*, 288
 Ս. Մարիամ 91
 Ս. Սահակ, *Լիկեղեցի*, 109
 Ս. Սարգիս, *Լիկեղեցի*, 283, 288
 Սարխար 283, 292, 294
 Սևան 200, 244, 252
 Սևանա լիճ 62, 63, 103, 105, 112, 113,

118, 141, 203, 307, 322
 Սևան, *վանք*, 24, 188, 200, 263
 Սև ձով 183, 243, 328
 Սև ջուր 150, 153
 Վաղարշապատ, *տե՛ս* Էջմիածին
 Վայոց ձոր 214, 279, 280
 Վան, *տե՛ս* Տուրքա
 Վանա լիճ 131, 183, 188, 193, 239
 Վասպուրական 193, 195, 196, 213, 276, 280
 Վարազ 56
 Վարդաշեն 115
 Վարսե 200, 201
 Վենետիկ 36, 37, 51, 61
 Վիեննա 42, 73, 77, 79, 197, 262, 290, 296
 Վրաստան 13, 29, 40, 275, 276, 292, 295
 Տարևի վանք 231, 261, 330
 Տայֆ 102, 192, 305
 Տարան 196, 261
 Տարսու, *տե՛ս* Գորգատ
 Տեղեր 269
 Տիգրանակերտ 74
 Տրոյա 88
 Տրսու, *տե՛ս* Թարբառ

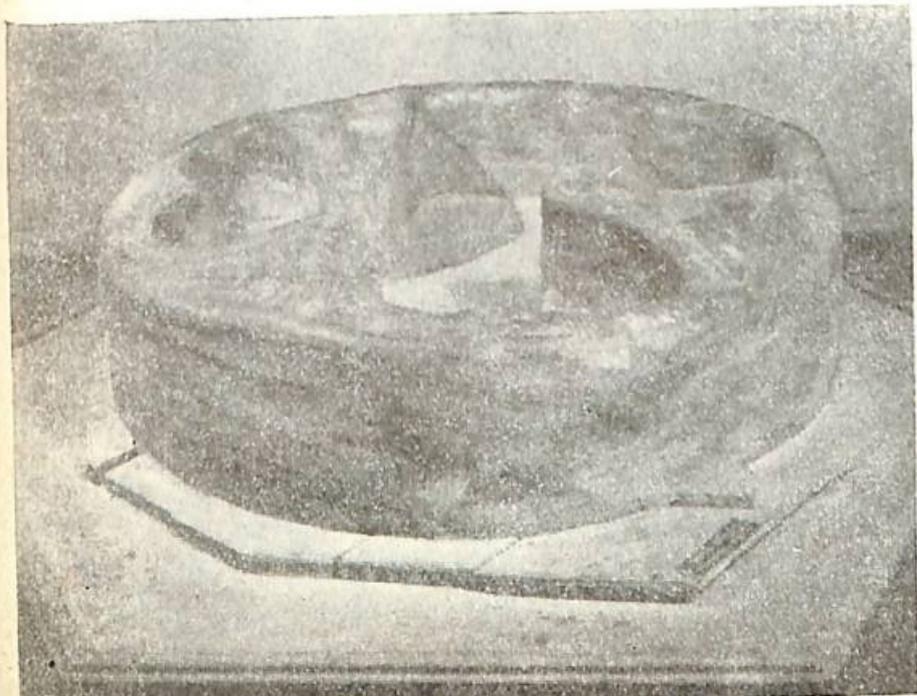
Տուրքա 5, 110, 134, 137, 141, 146, 149, 169, 299, 308
 Յամսաբերդ 200, 201
 Ռիբաինա 7
 Ռոմաթիլիսա 295
 Ռոնե 201
 Ռուստու 23, 104, 112, 121, 133, 144, 145, 150, 151, 156—160, 166, 170, 174, 175, 182, 317
 Ռուդ 190
 Ռոմիա, *լիճ*, 183
 Փամբակ 244
 Փարսար 56
 Փարիզ 205, 297
 Փարսի 190, 191
 Փյունիկիա 162, 316
 Փոքր Ասիա 56, 275, 276
 Բաղաբուդաշու, *տե՛ս* Էջմիածին
 Քանախ 33, 56, 58, 65, 75, 95
 Քաչերդունի, *գավառ*, 251, 297
 Քարվանսար (Արարիկյան) 243, 328
 Քյուլ Քափա, *բլուր*, 85
 Քյուշակու 58
 Օշական 191, 219, 229, 251, 256, 257, 288

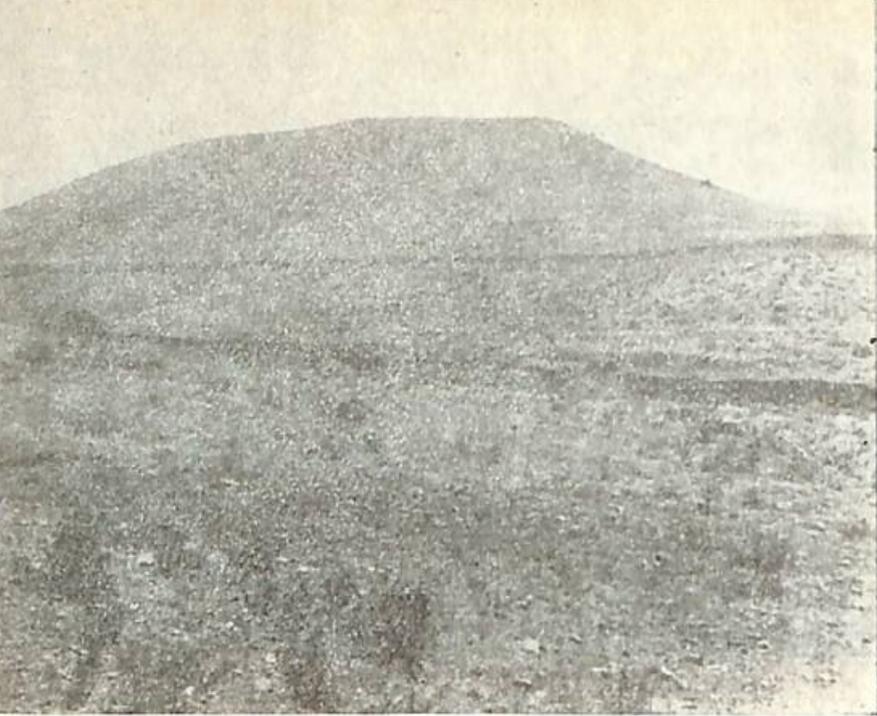
Հ Ա Վ Ե Լ Վ Ա Ծ

Շենգավիթի պեղված տեղամասը:

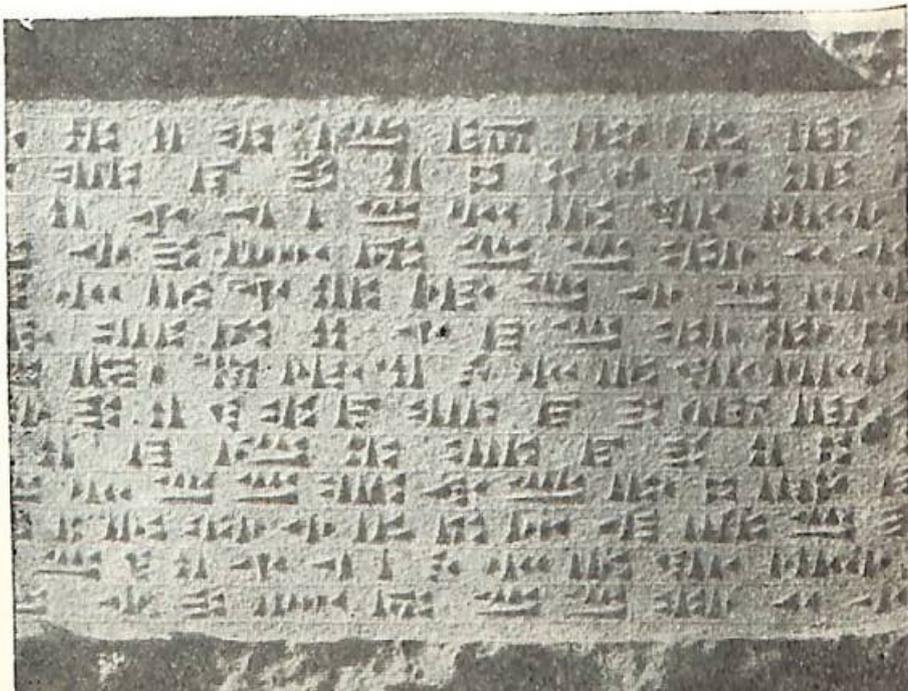
Կավի օջախ՝ հայտնաբերված Շենգավիթում:

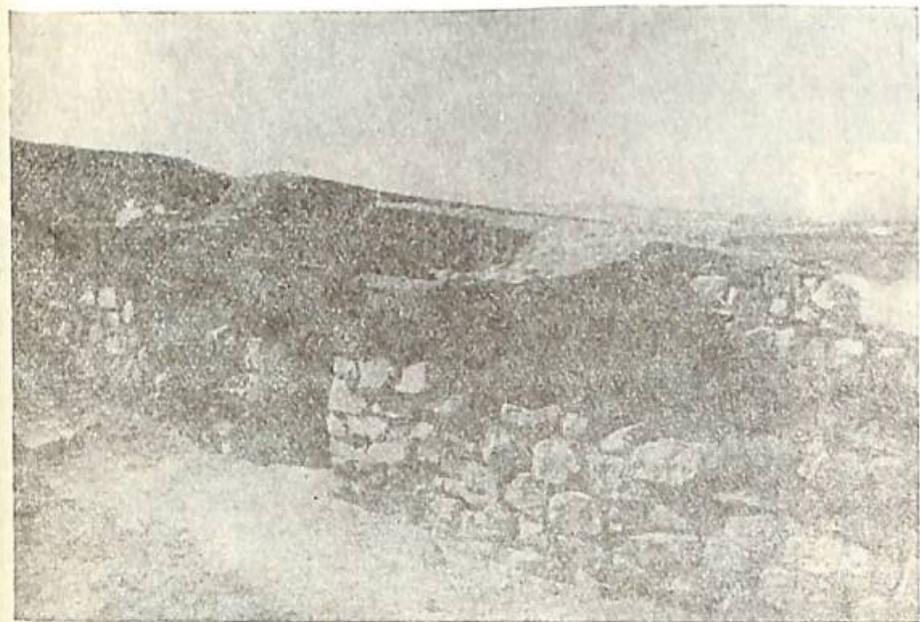
Արին-բերդի ընդհանուր տեսարանը:

Արգիշտի I-ի արձանագրությունը Էրերունի բերդաքաղաքի հիմնադրման մասին:

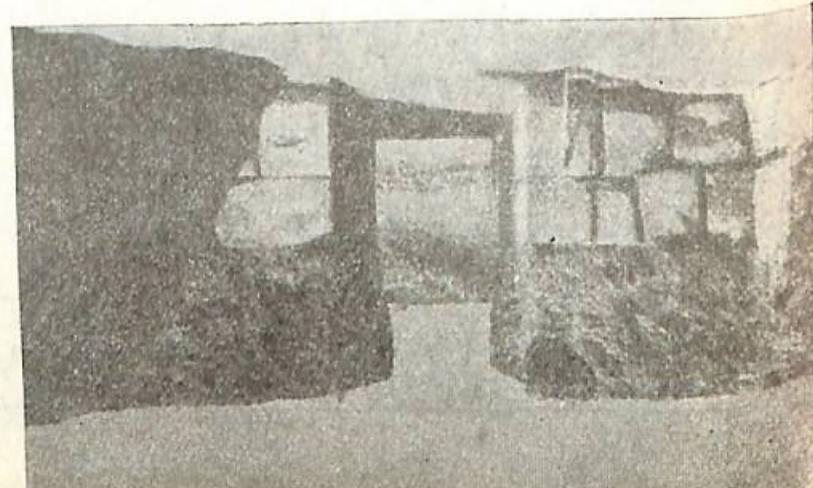

Չեթաճրագ հայտնաբերված Արին-բերդից (Ց-րդ դ. մ. թ. ա.):

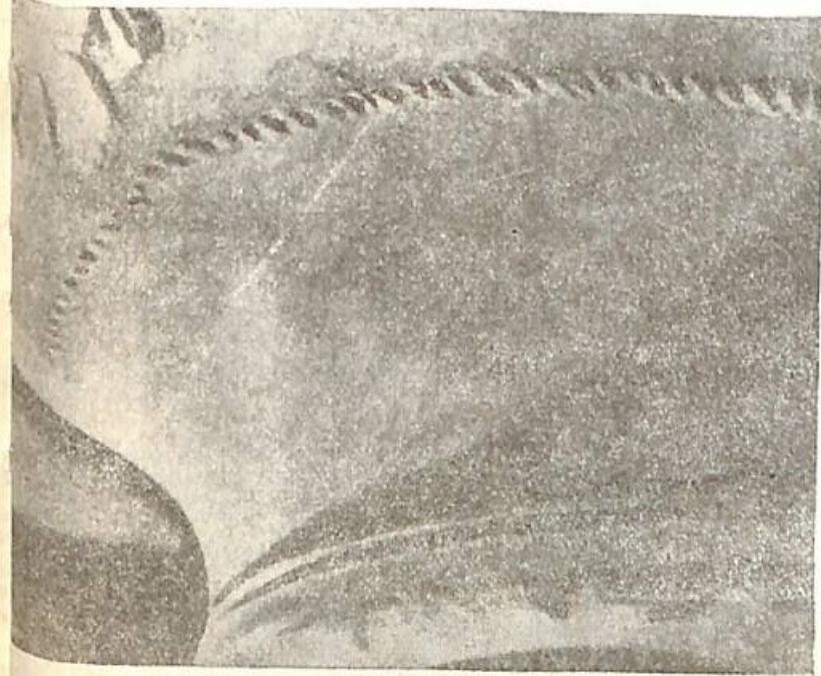
Արին-բերդի պեղված մասի ընդհանուր տեսարանը:

Էրեբունիի Սուսի կոչված տաճարը:

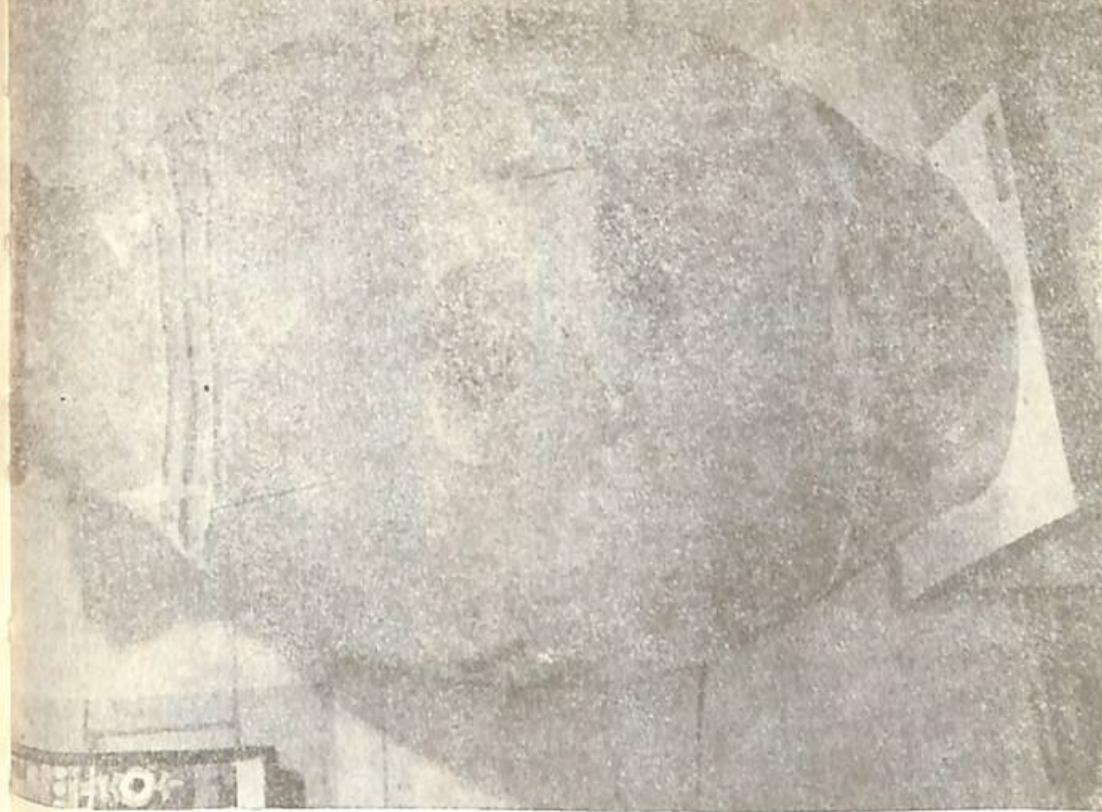

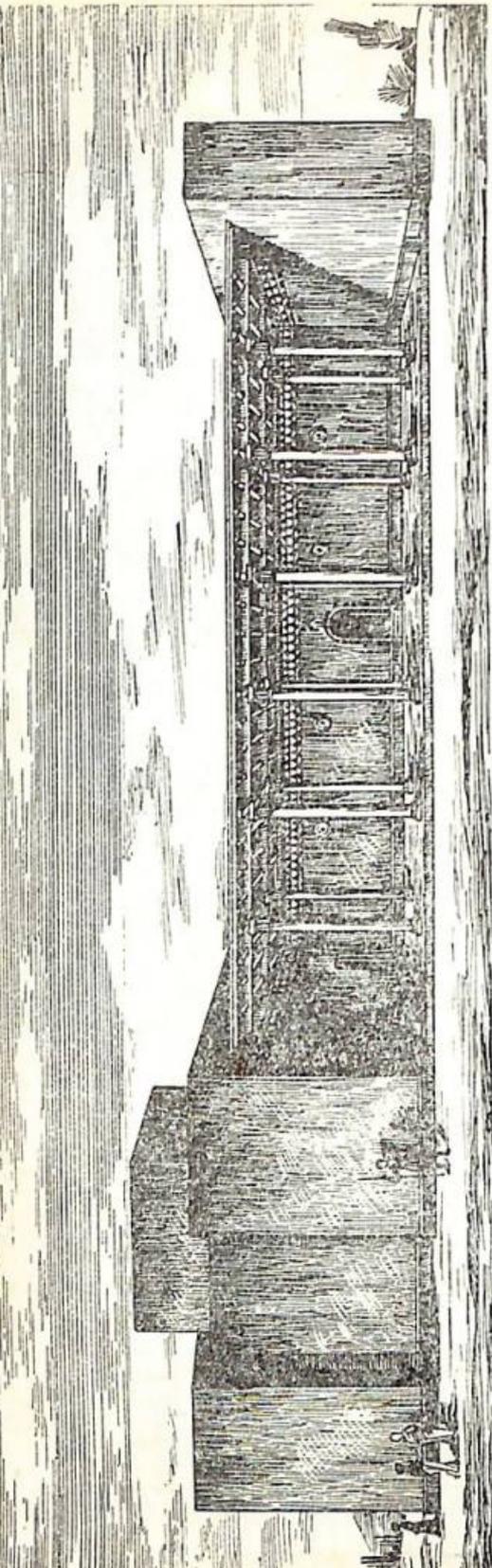
Էրեբունիի պալատի մուտքը Արիշտի 1-ի արձանագրության հանդեպ:

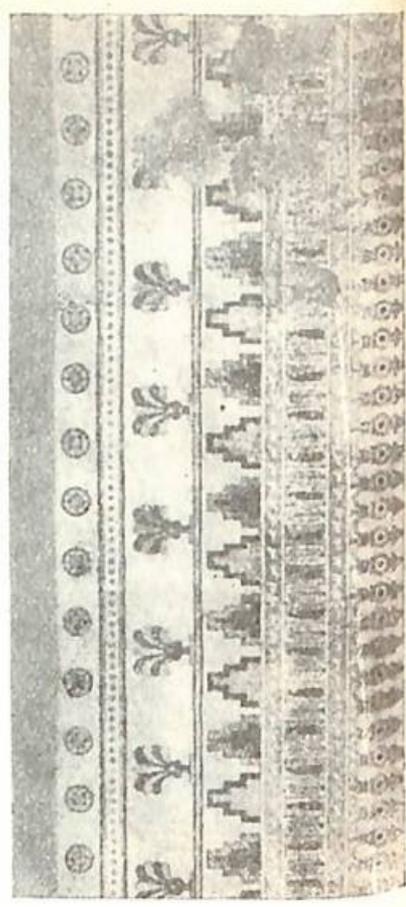
Կարաբի արձանագրության ունեցող կարասի հայտնաբերված Արին-բեր-
1 (Ց-րդ դ. մ. թ. ա.):

Կարասի հայտնաբերված Արին-բերում (Ց-րդ դ. մ. թ. ա.):

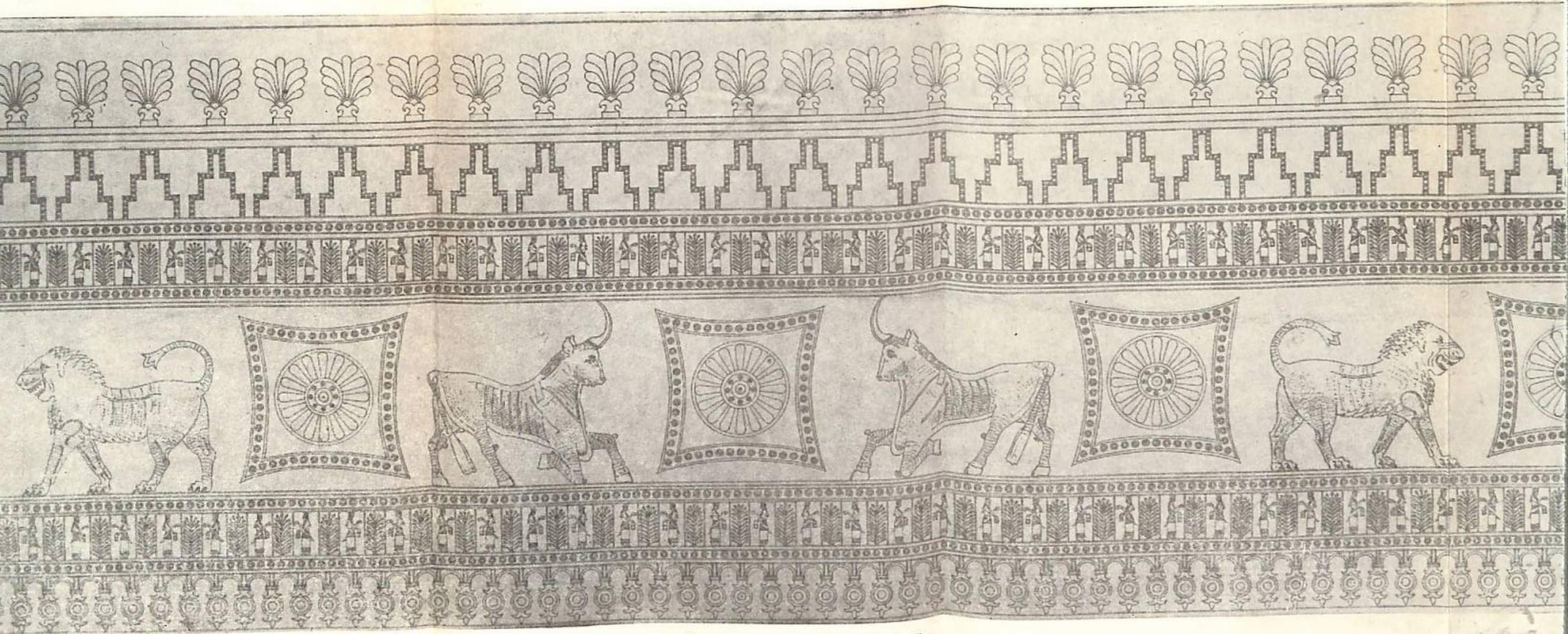
Խաչ աստու առաջը Էրերունիում (Վերականգնված վիճակում):

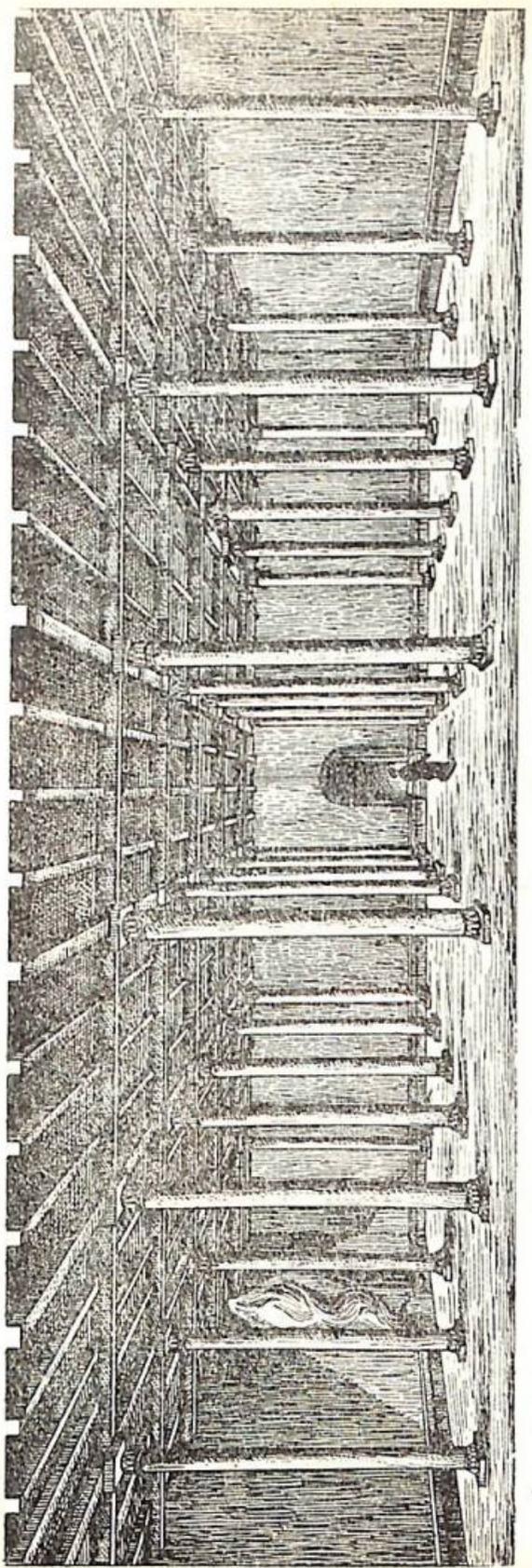
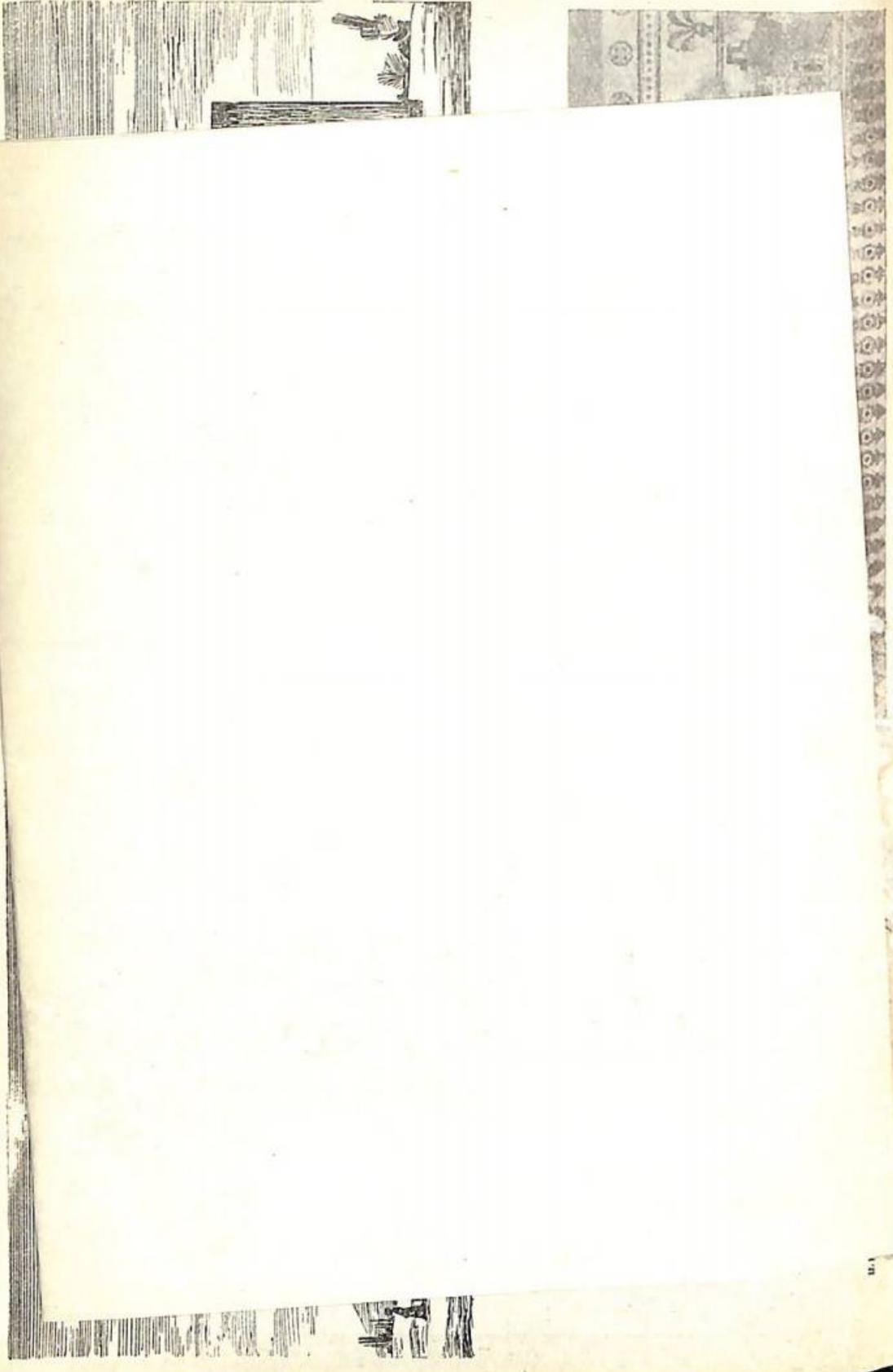
Որմնակաք հարևանաբերված Էրերունիի Խաչ աստու
առաջում (Վերականգնված վիճակում):

(նկարատ.)

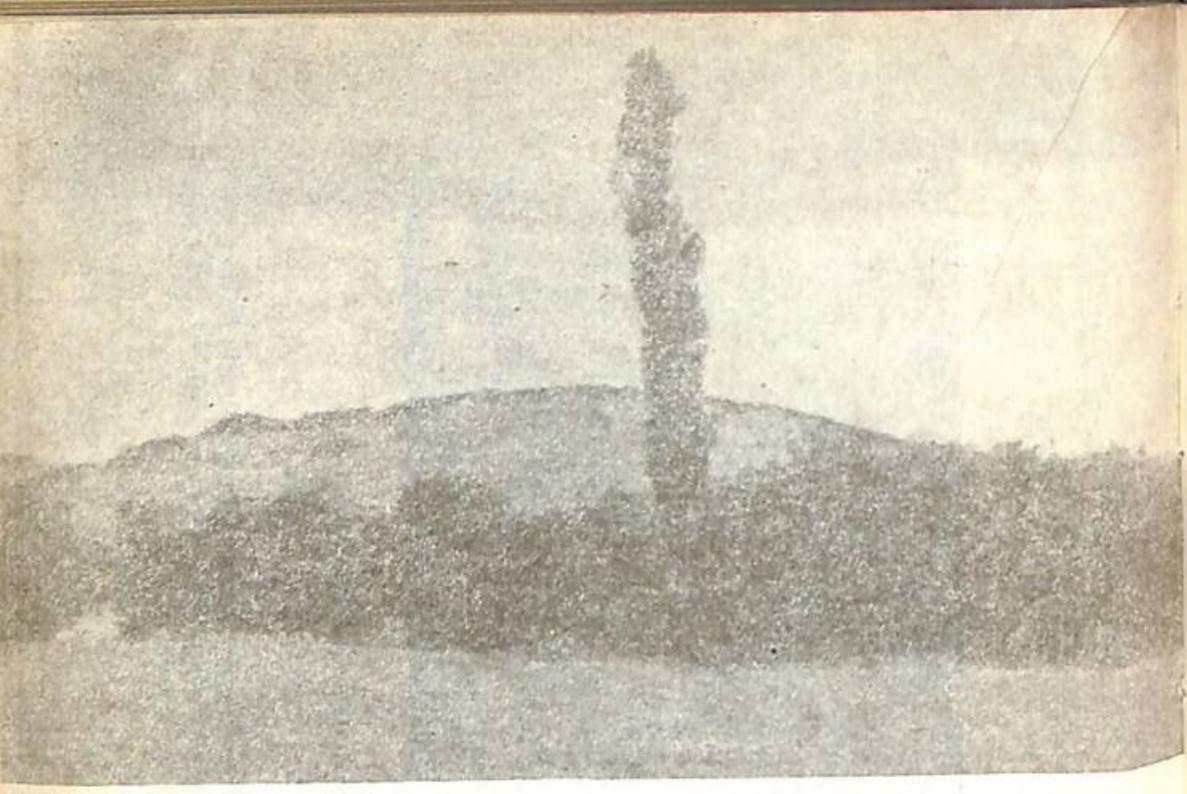

Ումմանկար Էբերոնի պալատում (վերականգնված վիճակում):

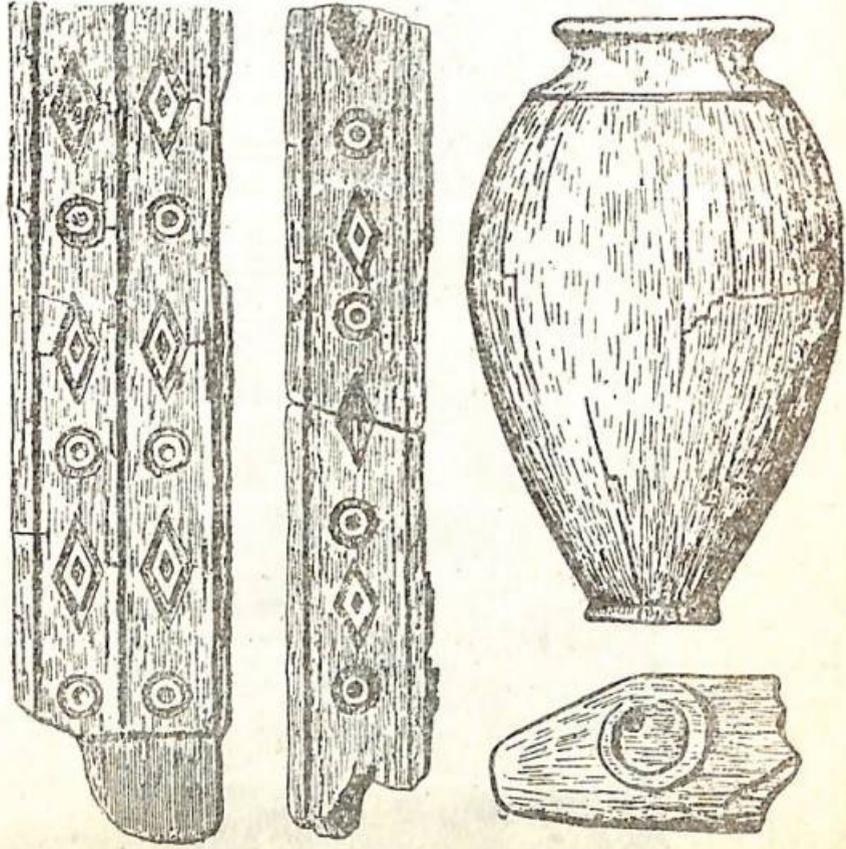

Էրեբունիի Ազադանա կոչված հանգիստարանը (վերականգնված վիճակում)՝

Երևանի բնակիչ Նույա Արաշտամյանը վերջերս էրեբունիի տեղում (Նույ-Աբեշ թաղամասում) հայտնաբերել և թանգարանին է հանձնել արժավճա մի բանի զեղարվեստական իրեր, որոնք մասնագետների կարծիքով վերաբերում են 5—4-րդ դդ. (մ. թ. ա.) (ան՝ «Առվեստ» կան Հայաստան», օրաթերթ, 1969, № 72, 26-ր մարտի) :

Փայտե իրեր հայտնաբերված Կարմիր-բլուրում

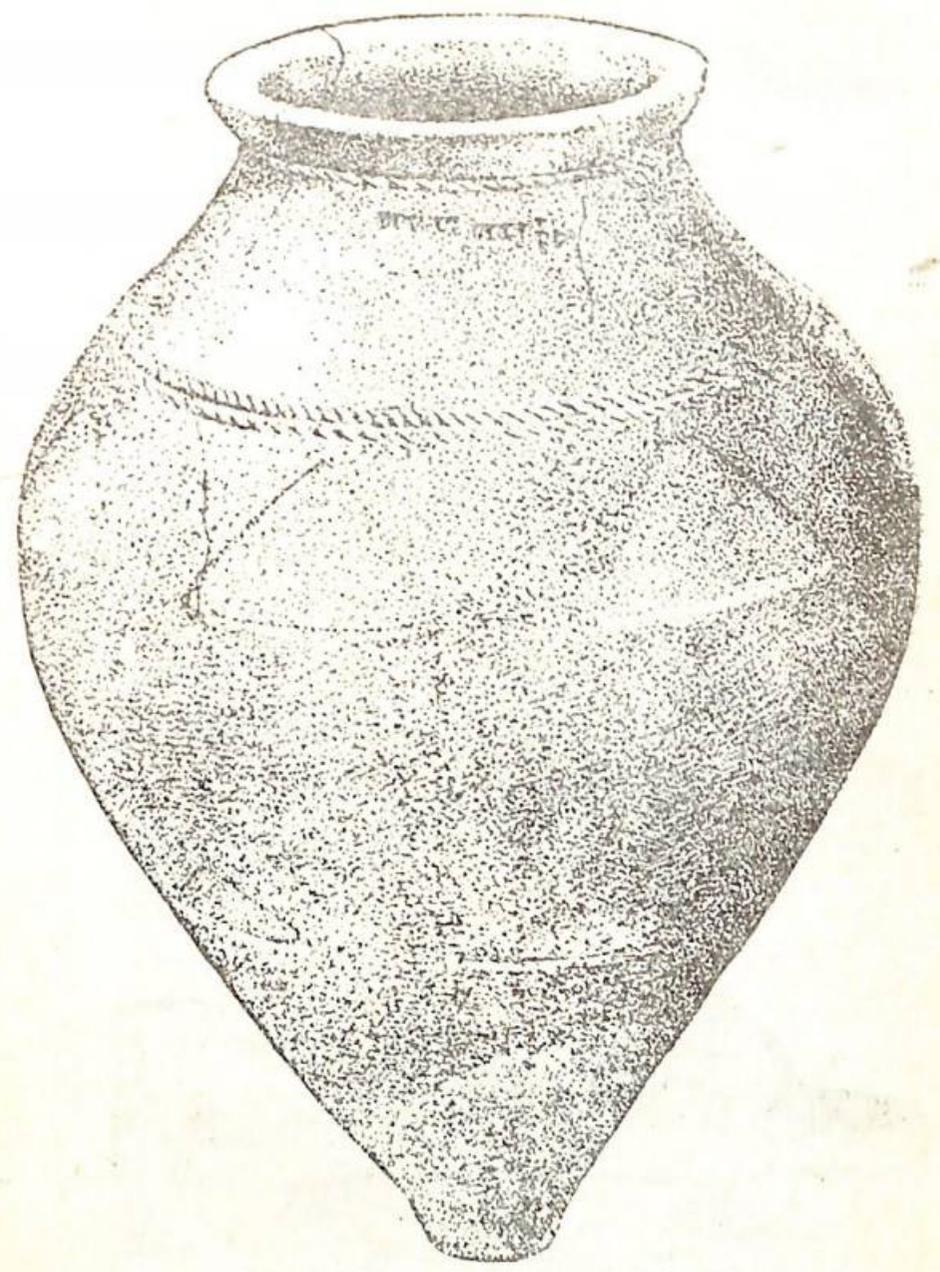
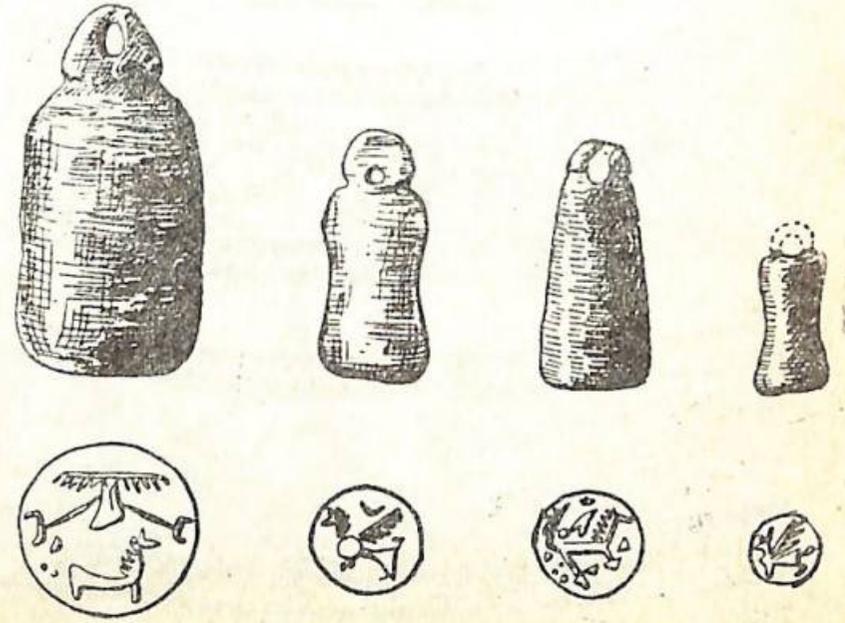
Կարմիր-բլուրում հայտնաբերված Կարմիր-բլուրում

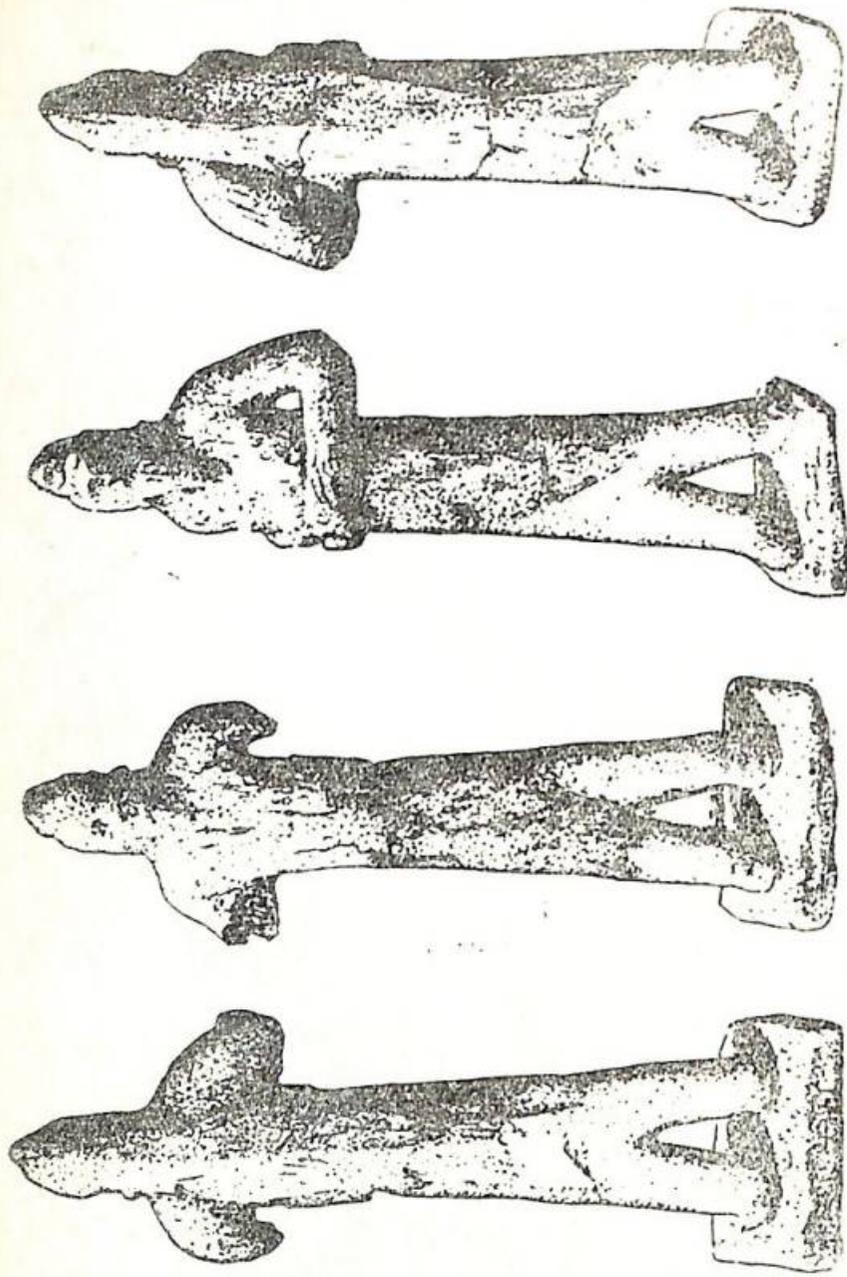

Քելչիբա աստծու բրոնզե արձանիկը հայտնաբերված Կարմիր-բլուրում:

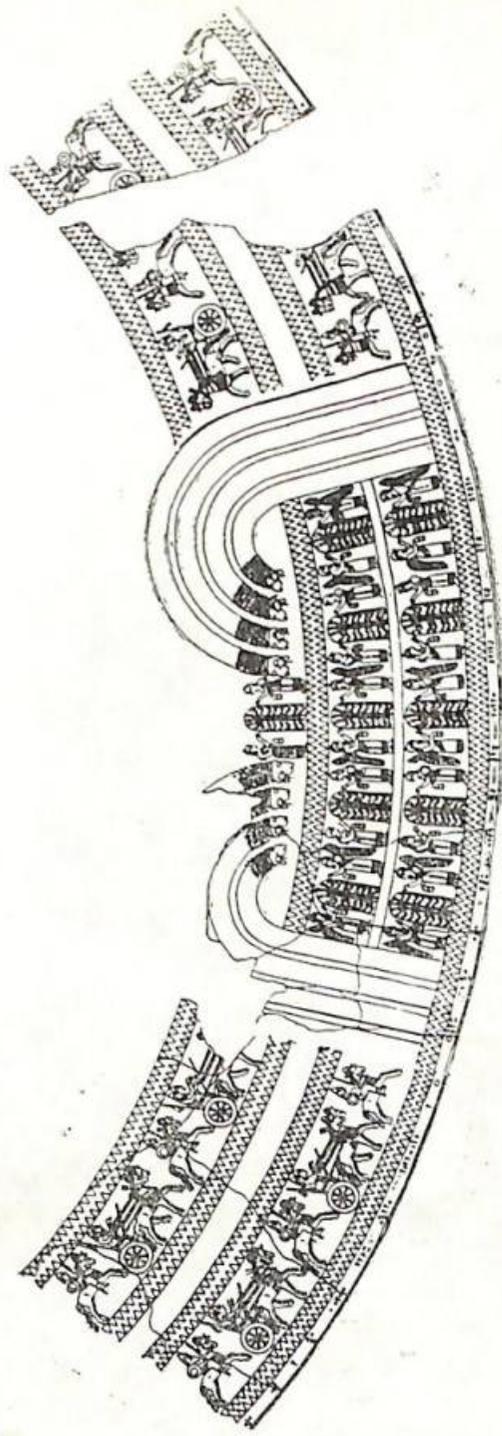
Ուրարտական կնիքներ հայտնաբերված Կարմիր-բլուրում:

Սեպագիր արձանագրությամբ կարաս հայտնաբերված Կարմիր-բլուրում:

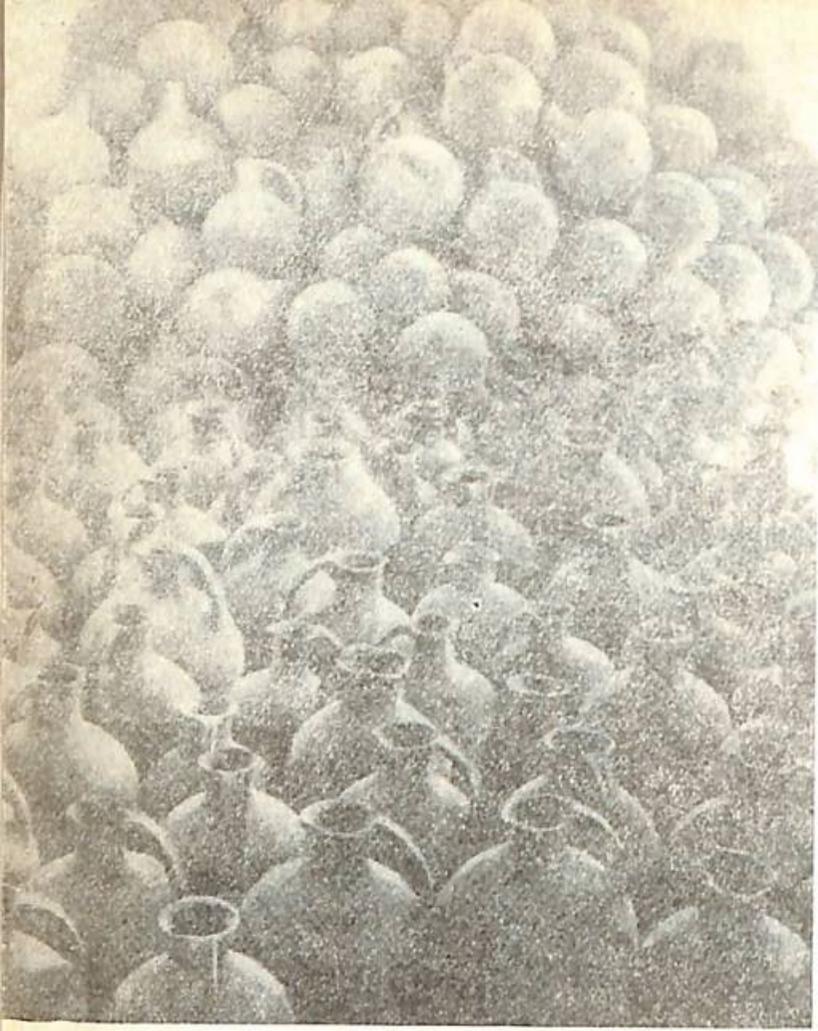
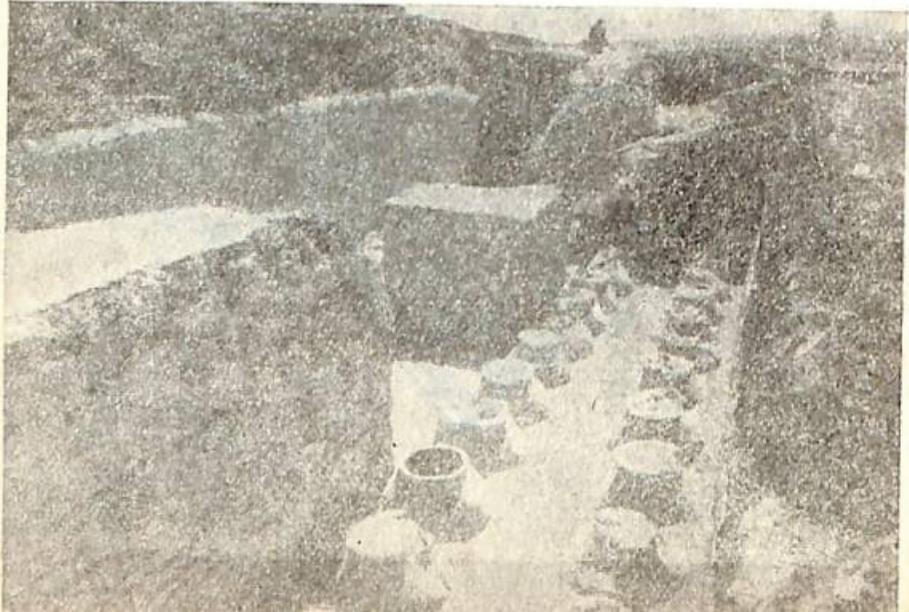

Աստվածուհիների արձանիկներ, հայտնաբերված Կարմիր-բլուրում:

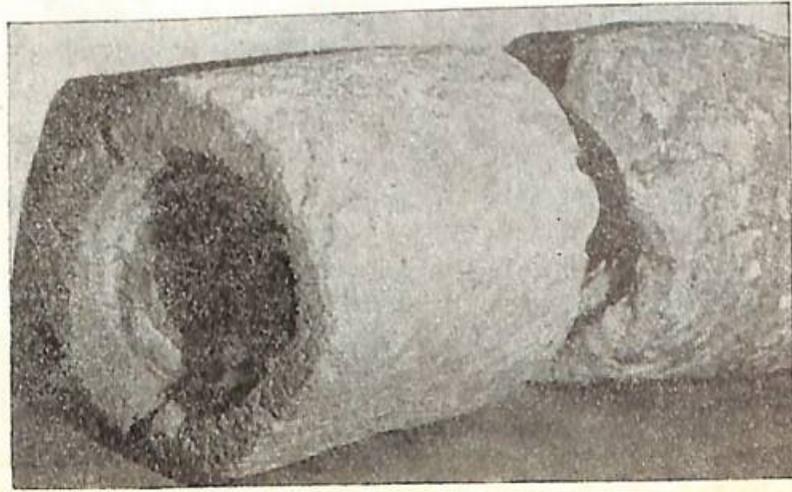

Կրամսկ - մի քանի բարձրագույնության, (ա. վ. գ. և նմ-ց.) Ճարտարապետ Կ-1 փաշիկովի

Միջրանոց հայտնաբերված կարմիր-բլուրում:

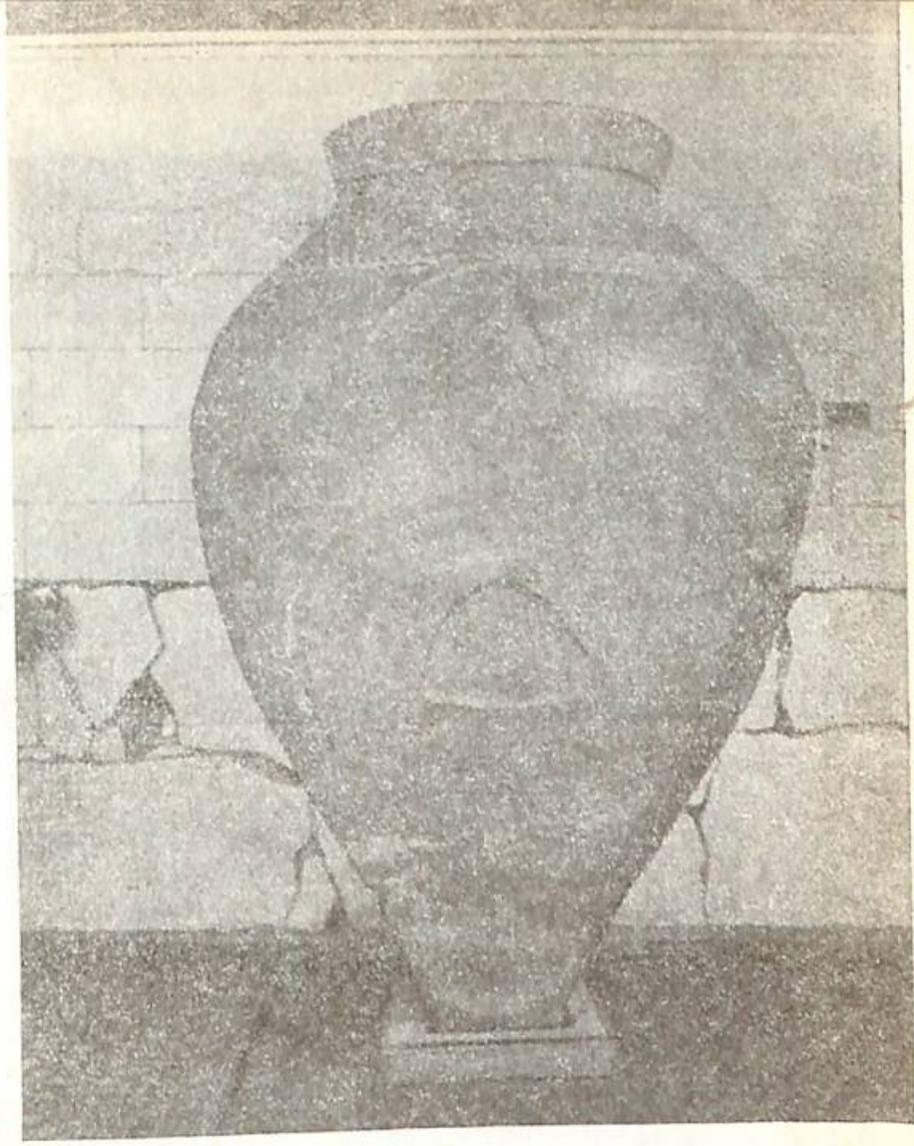

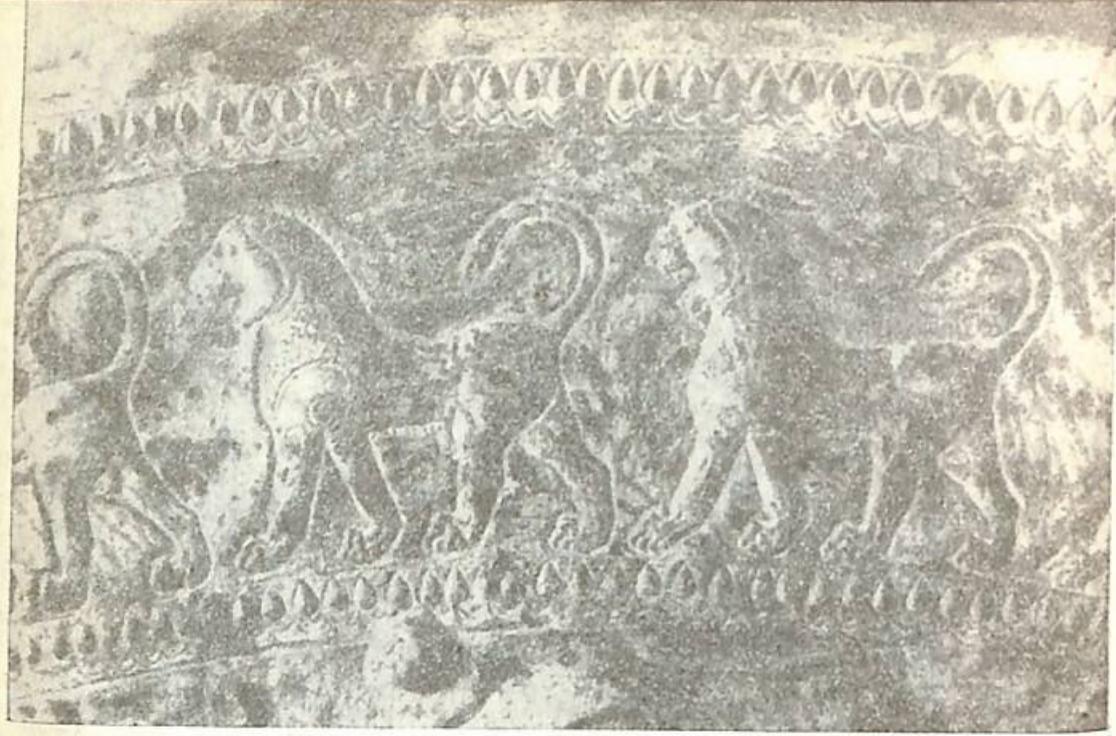
Մալե կենը հայտնաբերված կարմիր-բլուրում:

Ջրատար փողովակներ հայտնաբերված Վ. Ի. Անիի հրապարակում:

Պինու կարաս հայտնաբերված կարմիր-բլուրում:

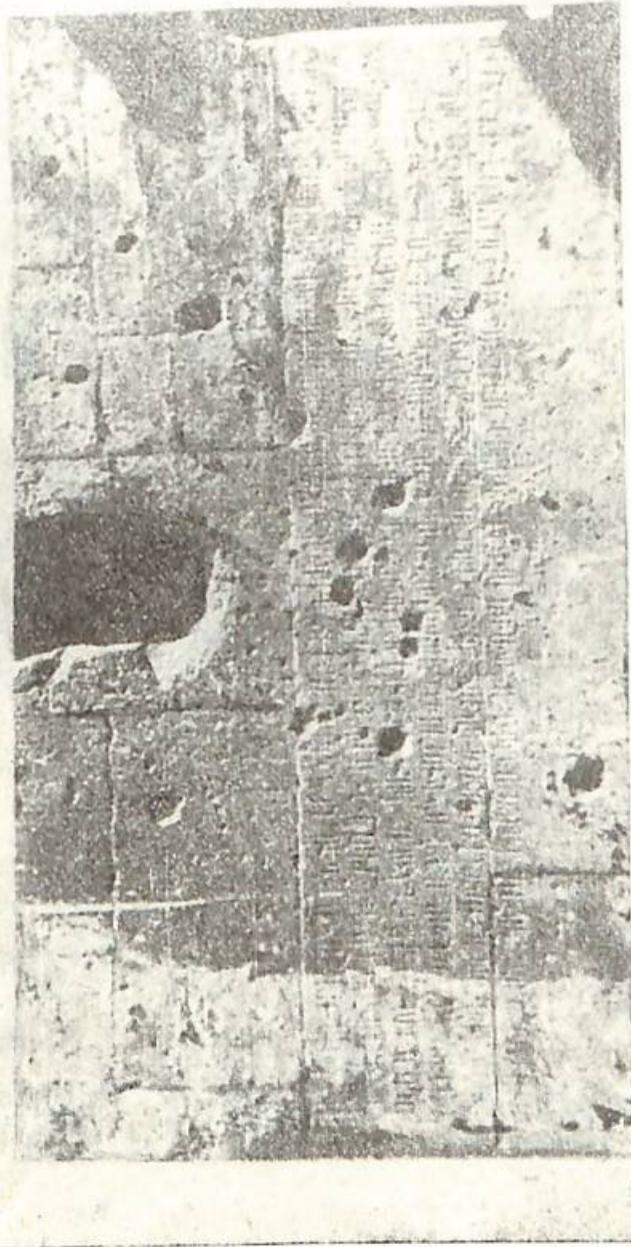

Սարգսի II-ի վահանը՝ զարդարված առյուծների նկարներով (Կարմիր-բլուր)։

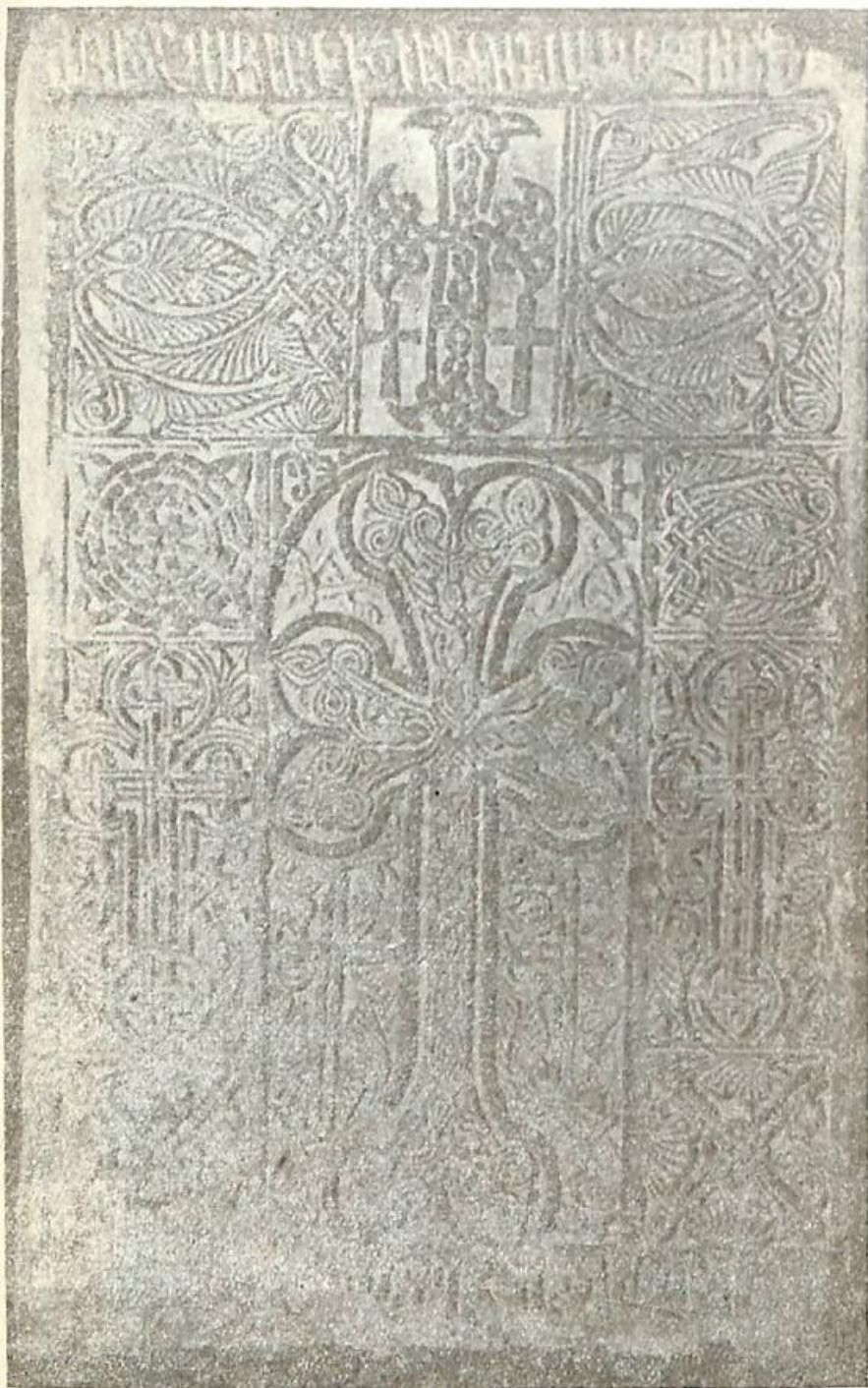

Արարների ջարդը Երևանի տակ 642—643 թթ., դործ Ղարազյուզյանի։

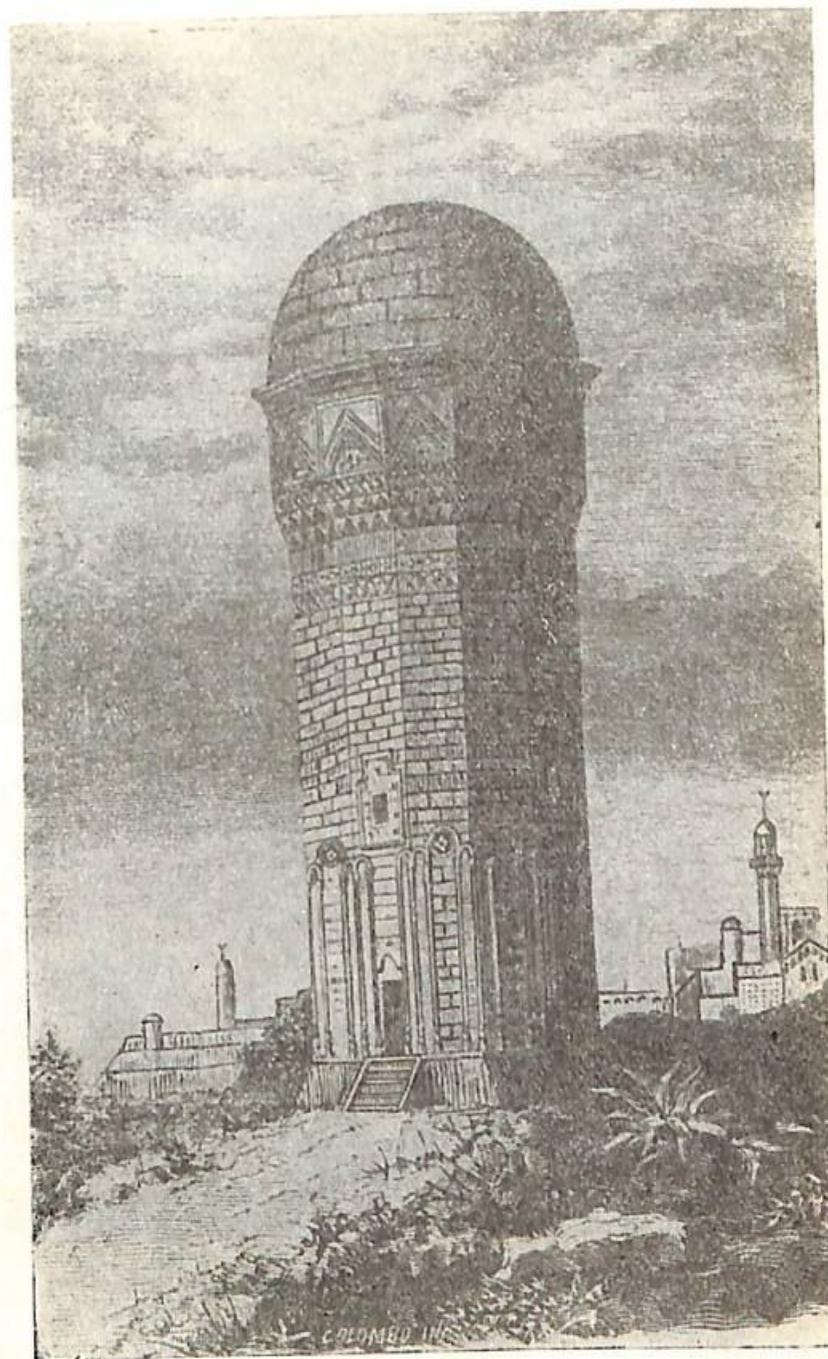
ՅՂԱՅԵՍԵՎՈՒՄՎԱԿՈՒՆԵ
 ՆՈՒ ԴՄԻ ԵՊԻՄՈՂ ԿԻՅՈՒՆ
 ՆԵՄ ՎՄԱ ԲՆՆԻ ԵՎ ԱՄԵՆ
 ԱՉԳԻՃ ՆԱԼԻՍԹ ԻՆԷՆ
 ՎՄԱ։

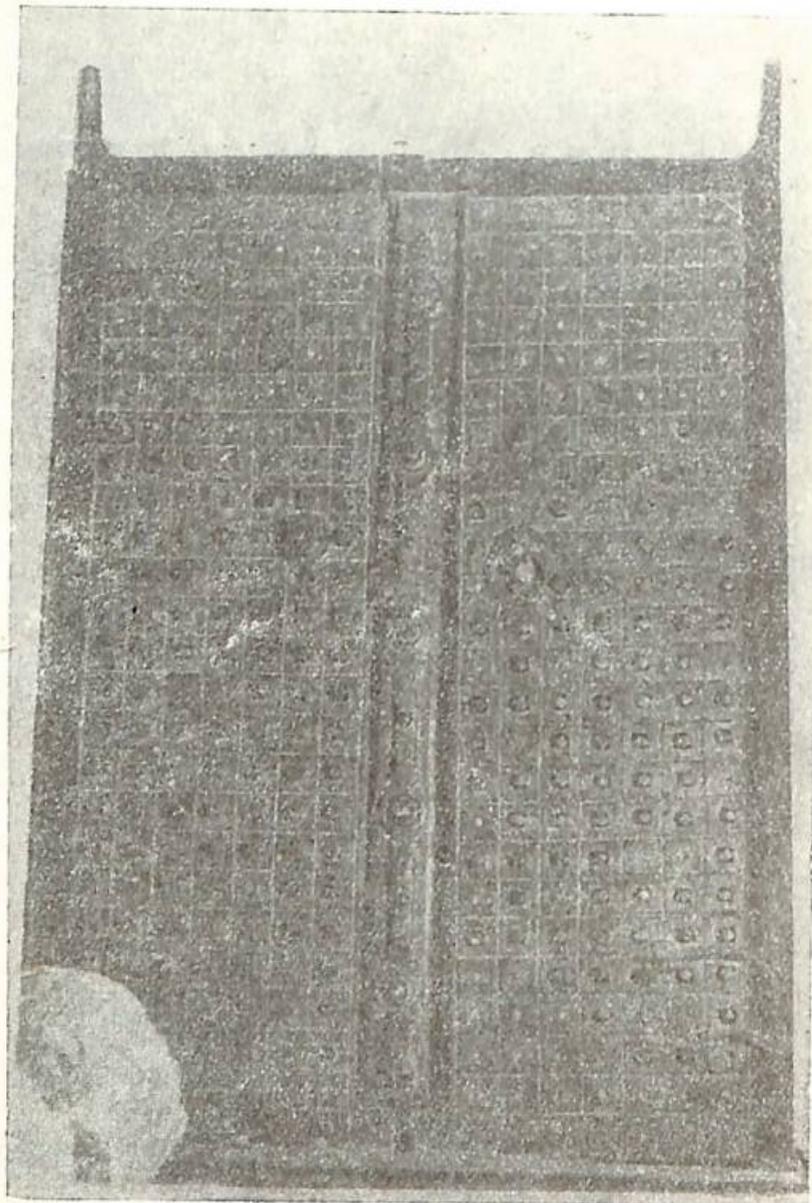
Երևանի դեման ժամին Սահմազիկի թողած արձանագրությունը Երևանի Կաթողիկե Ակեղյուս վրա (1264 թ.)։

Խաչքար հայտնաբերված Երևանում (հավանաբար XIII—XIV դդ.):

Ժ. Շարդենի նկարադրած հին աշտարակը Երևանում:

Պողոս-Պևարոս Լկեղեցու դուռը

ՔՐԻՍՏՈՍԱԿՈՒԹՅՈՒՆ

Ներածություն	5
Երևանի պատմության առանձնահատկությունները, նրա մշակման նշանակությունը և դժվարությունները: Փաղափի պատմության պարբերացումը (պերիոդիզացիան): Աշխատության ընդհանուր ժամանակաշրջանը, ծավալը և կառուցվածքը	20
Վկայակոչված աղբյուրների և գրականության բնույթը Երևանի մասին եղած գրականության ընդհանուր բնութագրումը: Ակզբնաղբյուրները և դրանցից կառուցվածքային բնույթը (մարտիրոսի կյանքի, արխիվային և հնագիտական էյուրեր, արձանագրություններ, հրատարակված սկզբնաղբյուրներ): Պարբերական մամուլ (թերթեր և ամսագրեր): Ուսումնասիրություններ և այլ կարգի գրականություն:	55
Փաղափի բնական պայմանները Դիրքը, սահմանները, գրաված տարածությունը: Փաղափի և նրա շրջակայքի ռելիեֆը, կլիմայական պայմանները, ջրերը, հողերը, բույսերն ու կենդանիները: Բնական հումքերը: Բնական աղբյուրները	

ԱՌՍԱԶԻՆ ԲԱԺԻՆ

Երևանը հնագույն և հին շրջանում (հնագույն ժամանակներից մինչև VII դ. մ. թ.)	81
I. Երևանի տերիտորիայում եղած նախատարածական հնագույն բնակավայրերը Երևանի տերիտորիայում հայտնաբերված նախատարածական հնագույն բնակավայրերը և էյուրական կուլտուրայի մնացորդները: Շենքավոր բնակավայր-ամրոցը: Նրա գոյության ժամանակը, բնույթը և պատմա-հնագիտական բնութագիրը: Միժնոնակաբերդում երբևեկ եղած հնագույն բնակավայր-ամրոցը: Հին հայկական ավանդությունը Միժնոնակաբերդի մասին: Միժնոնակաբերդի առնչությունը Երևանի հետազայի բերդի հետ: Կարմիր-բլուրի նախատարածական բնակավայրը: Մյուս հնագույն բնակավայրերը	81
II. Երևանը 782 թ.—VI դ. (մ. թ. ա.)	96
I. Էրեբունի—Սրևան Երևանի անվան տարբերակները և այլ լեզուներով ունեցած տառադարձությունները: Երևանի անվան ծագումը ըստ հին առասպելի և պարսկական միջնադարյան կիսա-առասպելական ավանդության: Երևան	96

հաղափի և նշանակալի անունների կապի հարցը: Առաջին գիտական փորձը երևանի անվան ծագման մասին: Երևանի անունը ուրարտական էրիպիների եկրանվան հետ կապելու սխալական լինելը: Երևանի անվան ծագումը ուրարտական էրեբունի ամրոց-հաղափի անունից: Էրեբունի-Երևան հաղափի հիմնադրումը: Նրա նշանակությունը որպես բերդ և վարչա-տնտեսական կենտրոն: Քաղափի դիրքն ու մեծությունը: Էրեբունիի պեղումները: Ուրարտական ժամանակաշրջանի նրա պատմության բնորոշ կողմերը: Քաղափի կառուցվածքն ու նախապատկերները: Բնակչությունը. նրա էրեբունիական ու սոցիալական կազմը և վիճակը: Բնակչության գրավումներ. երկրագործություն, այգեգործություն, անասնապահություն, որսորդություն: Քաղափի արհեստներն ու մշակույթը ըստ պեղված նյութական կուլտուրայի մնացորդների

2. *Քեյշեբափնի*

Քեյշեբափնի բերդափաղափի տեղն ու դիրքը, կառուցվածքն ու զբաղված տարածությունը: Անունը: Քաղափի հիմնադրումը, վարչական վիճակն ու խաղացած դերը, տնտեսական կապերը: Քաղափի ավերումը սկյութների կողմից ըստ պեղված հնագիտական նյութերի: Բնակչությունը. նրա էրեբունիական կազմը, սոցիալական խմբերն ու դրանց իրավական վիճակը: Քեյշեբափնի տնտեսական կյանքը. արհեստական ոռոգման ցանցը, երկրագործությունը, այգեգործությունը և բանջարաբուծությունը, անասնապահությունը, արհեստագործությունը, առևտուրը: Պեղումները և դրանց շնորհիվ հայտնաբերված հնագիտական նյութերը՝ արձանագրություններ, զենքեր ու ռազմական հանդերձանք, կնիքներ, մանր զարդեր, ամանեղեն, արվեստի առարկաներ: Քաղափի կառուցվածքը, պաշտպանական պարիսպները, հատակագիծը, միջնաբերդի ու բուն քաղափի նկարագիրը, նախապատկերային առանձնահատկությունները

139

III. *Երևանը VI դ. (մ. թ. ա.) VII դ. (մ. թ.)* 174

Էրեբունի-Երևանը VI դ. (մ. թ. ա.)—V դ. (մ. թ.) ըստ հնագիտական նյութերի. աֆեմենյան շրջանի նախապատկերային հուշարձանները, Ալեքսանդր Մակեդոնացու ժամանակաշրջանին և հետագա դարերին վերաբերող դրամների հայտնաբերումները Երևանի տարբեր մասերում: Էրեբունիի Երևան կոչվելու մոտավոր ժամանակը: Էրեբունիի և Քեյշեբափնի բնակիչների վերաբնակումը այժմյան Գետառի մերձակայում: Աֆեմենյան տիրապետության շրջանում և հետագա դարերում Երևանը վարչա-տնտեսական միավորի կենտրոն լինելու հարցը: Երևանի հիշատակումը Մովսես Խորենացուն և նրա դասընկերներին վերաբերող ավանդություն-հիշատակաբանի մեջ

ԵՐԿՐՈՐԴ ԲԱԺԻՆ

Երևանը VII—XV դարերում 188

I. *Երևանը արաբական տիրապետության շրջանում (VII—IX դդ.)* 188

Ժամանակաշրջանի ընդհանուր բնութագիրը: Երևանի հիշատակումը VII դ. սկզբին գումարված Գլինի եկեղեցական ժողովի առևշու-

րյումը: Երևանի հիշատակումը կապված VII դ. 40—50-ական թվականների արաբական արշավանքների հետ: Երևանը որպես բերդ: Երևանի հիշատակումը Սևանի Առաջին Եկեղեցու (874 թ.) և Մախնի-Սի վանքի (901 թ.) արձանագրություններում: Երևանը որպես գյուղատեղ (կամ «հաղափաղ») : Նրա բնակչության գրավումները: Երևանը որպես հանապարհային կայան Գլին-Պարտավ ուղու վրա: Պողոս-Պետրոս սանաթը և նրա հին որմնակարները

II. *Երևանը X—XIII դարերում* 206

1. *Վարչա-քաղաքական վիճակը* 206

Ժամանակաշրջանի ընդհանուր բնութագիրը: Երևանը գյուղատեղից ինկական քաղափի վերածվելու ժամանակը և նախապայմանները: Երևանը որպես զավաթի կենտրոն. նրա վարչական վիճակը

2. *Քաղաքի սոցիալ-տնտեսական հարաբերությունները, բնակչությունն ու ներքին կյանքը* 220

Հողի առ ու վանառքը: Հողի շափման միավորները: Հողի գինը: Հողատիրության ձևերը X—XIII դդ. Երևանում՝ խոշոր ու մանր մասնատիրական և վանապատկան հողեր: Վախստուական կապիտալի գործունեությունը: Քաղափի գյուղատնտեսական նյութերի վիճակը, որոգման պայմանները, հողերի պարարտացումը, այգեգործությունը և գյուղատնտեսական մյուս նյութերը: Արհեստները և տնայնագործական տիպի մանր ձեռնարկությունները (չրաղացներ և զինվորական արհեստանոցներ): Առևտուրը. առևտրի ճանապարհները, քաղափի խանութ-կուղիակները, առևտրականների կարգերը, առևտրի հրահանգները քաղափորների, իշխանների և ֆեոդալների կողմից, անասունների, տների, մրցի և այլ ապրանքների վանառքը: Գրամի միավորները և Երևանում ու նրա շրջակայում հայտնաբերված օտարերկրյա դրամները, առևտրից գանձվող հարկերը (մասը): Քաղափի բնակչության սոցիալական կազմը. աշխարհիկ և հոգևոր ֆեոդալների շերտ, արհեստավորներ և առևտրականներ, ազատ գյուղացիներ, մշակներ, վարձկաններ, ծառաներ և աղախիներ: Գրանց սոցիալական և տնտեսական վիճակը: Հարկերը. «սպուղ», «չար», «խալ», «չարխատ» կոչված հարկերը և հարկադիր աշխատանքներ

3. *Քաղաքի մշակույթը և հնությունները* 260

Հովհաննես Կոզեմ և Մխիթար զաննասաճ: XI—XII դդ. դասակարգի մնացորդներ Կարմիր-բլուրի գագարին: Նորի հիշատակումը XIII դ. վերջերին: Պողոս-Պետրոս. Երևանբենի և Կարողիկ Եկեղեցիները: Գերսեմանի և ս. Անանիայի մատուցները: Շարդենի նկարագրած հին աշտարակը: Կոզեմը բլրակն ու զերեզմանոցը

III. *Երևանը XIV—XV դարերում* 274

Երկրի քաղաքական վիճակը XIV դ. երկրորդ կեսին: Կենդ Թեմուրի 1387 թվականի արշավանքը և Երևանի գրավումն ու ավերումը: Քաղափի վարչա-քաղաքական վիճակը Կենդ Թեմուրի հաջորդների և կարա-կոյունլու ու ալ-կոյունլու ցեղերի տիրապետության շրջանում (XV դար): Գյուղատնտեսական նյութերը, հողային հարաբերությունները: Խոշոր հողատերերի ազգային կազմի փոփոխու-

բյուճեցեր: Արհեստներն ու անտուրը: Բնակչության ծանր վիճակը:
Արտագաղը: Երևանում ընդօրինակված ձեռագրերը: Գրիչները: Թով-
մա Մեծովեցու գործունեությունը Երևանում

Եզրափակում	299
Վկայակոչված գրականության ցանկ	336
Համառոտ ժամանակադրություն և տեղեկատու ցուցակներ	346
Резюме	349
Summary	376
Անձնանունների ցանկ	390
Տեղանունների ցանկ	398

ԹՄԳԵՎՈՍ ԽԱՉԱՏՈՒՐԻ
ՀՍԿՈՐՅԱՆ

Երևանի պատմություն
(հնագույն ժամանակներից մինչև 1500 թ.)

Հրատ. խմբագիր՝ Խ. Զ. Ամիրջանյան
Նկարիչ՝ Հ. Ն. Գործակալյան
Տեխն. խմբագիր՝ Հ. Ա. Հովասափյան
Վերատ. սրբագրիչ՝ Մ. Գ. Յավրյան

ՎՖ 07632

Պատվեր 1691

Տպարանակ 10000

Հանձնված է արտադրության 19/XI 1968 թ.:

Ստորագրված է տպագրության 12/VI 1969 թ.:

Թուղթ՝ 60×90 1/16: Տպագր. 27+1 ներդիր=27,16 մամուլ:

Հրատ. 23,68 մամուլ: Գինը՝ 1 սուր. 70 կ.:

Երևանի համալսարանի հրատարակչություն: Երևան, Արտվյան փող. № 52:

Երևանի պետհամալսարանի տպարան, Երևան, Արտվյան փող. № 52: